

А 2016

1088₁₀

Зияда Ижанов

ЖАРАЛЫ
ЖЫЛДАР

ЗИЯДА ИЖАНОВ

ЖАРАЛЫ ЖЫЛДАР

АЛМАТЫ

2015

ӘОЖ 94 (574)
ББК 63.3 (5Қаз)
И 29

Құрастырушы: Д. Ижанова

*Кітап «БАГИС» ЖШС-нің қаржылай
көмегімен шығарылды*

И 29 **Ижанов З.**
Жаралы жылдар: / Ижанов З. – Алматы: Экономика, 2015.
– 360 б.

ISBN 978-601-225-839-4

З.Ижановтың «Жаралы жылдар» кітабына Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты құжаттарына негізделіп жазылған мақалалар, араб әрпінен аударылған естеліктер, құжаттардың көшірмелері берілген.

Бұл кітапқа ХХ ғасырдың басындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1928 жылғы кәмпеске мен жазықсыз қуғынға ұшыраған жастар, 1921-1922, 1932-1933 жылдардағы ашаршылық, 1937-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялылары, 1941-1945 жылдардағы соғыс туралы қайғылы оқиғалар сипатталған.

Кітап тарихшылар, студенттер мен жалпы оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-225-839-4

© Ижанова Д., 2015.

© «Экономика» баспасы», ЖШС, 2015.

Бұл еңбекті немесе бөліктерін автордың келісімінсіз таратуға және авторлық құқық жөніндегі нормаларға қайшы келетін басқа да әрекеттерге тыйым салынады әрі заң бойынша жазаланады.

1916 жылғы көтеріліс қазаққа керек пе еді?

1916 жылғы көтерілісті білмейтін аға буын қазақты кездестіру қиын. Коммунистік партия билеген кезеңде 1916 жылғы көтеріліс және оны ұйымдастырушылар туралы талай аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар, поэмалар, пьесалар жазылды, кинолар шығарылды. Мұндай туындылармен қатар «ұлттық» сана-сезімімізді, рухымызды дамыту үшін оқулықтармен қатар қалың-қалың ғылыми еңбектер жазылды. Ғылыми практикалық конференциялар өткізілді. Ғылыми дәреже алу үшін диссертациялар қорғалды.

Былай қарағанда 1916 жылғы көтеріліс терең зерттеліп, жан-жақты талданып бағасын алған сияқты. Солай десек те ұлт-азаттық көтерілістің 80 жылдығына байланысты біз де өз пікірімізді ортаға салуды жөн көрдік.

Архив деректері бойынша ең алғашқы дүмпу 25-маусым жарлығынан бес күн өткен соң, яғни шілденің 1-інде Қостанайдың Қарабалық болысында бұрқ ете түсті. Бұл жағдай бұрыннан: «Аттан!» қай жерден, қашан шығады деп ширығып отырған, «ұзыннан өшті, қысқадан кекті» болып, жерден, судан айырылып, есепсіз мол шығыннан шыдамы таусылып, ашу-ызасы қозып, төзімі таусылып отырған халықтың бас көтеруіне желді күнгі қамысқа тиген өрттей әсер етті.

Шілденің алғашқы онкүндігінде Қостанайдың Ақ қайың, Бес төбе, Орал уезінің Шыңғырлау болыстарында өрши түсті. Бұл өрт шілде айында Адай уезінен басқа Жаркент, Верный, Өскемен, Зайсан, Торғай, Ақтөбе, Орал, Перовск (Қызылорда), Қазалы, Атбасар, Ақмола, Ырғыз, Әулиеата, Лепсі, тағы басқа уездерді түгел қамтыды. Ал, тамыз айында Верный, Лепсі, Әулиеата уездерінің Қарқара, Шығыс Қастек, Батыс Қастек, Қызылбөрік, Қоңырбөрік, Ботпай, Барлық, Үржар, т.б. болыстарында және Торғай, Ырғыз уездерінде ірі шайқастар өтті. Бұлардың ішінде Қарқара, Ырғыз, Торғай, Атбасар, Орал көтерілісшілері патшаның жазалаушы отрядтарымен талай рет қанды шайқасқа түсті. Әлімді елемеді.

Соғыс өнеріне жаттыққан жазалаушылардың зеңбірек, пулемет, винтовкадан боратқан оқтарына айбалта, найза, қылыш, шоқпар, құс мылтықпен қарсы ұмтылды. Жан алып, жан берді. Бұл жөнінде Ырғыз уезінің бастығы Станкевич облыстық басқармасына: «Найза, қылышпен қаруланғанына қарамастан, винтовка, пулемет, зеңбірекпен қаруланған әскерге бірнеше рет шабуыл жасап, тек найзасынан

басқа қаруы жоқ көтерілісшілерінің соғыс қаруымен жарақталған 200 казакқа тура шабуылға шыққан жағдайлары да кездесті», - деп жазды.

Патшаның жазалаушы отрядтарына қарсы қан майданда Оспан, Әбдіғаппар, Айжарқын сияқты хандар, Қасымхан, Кейкі, Амангелді, Ұзақ, Жәмеңке, Әбубәкір, Бекболат сияқты батырлар іс түйіні шешілер сәтте өз бастарына төнген қауіп-қатерге қарамай, ел мүддесін қорғай білді, ерлік көрсетті.

1916 жылғы көтерілістің кезінде қазақ халқының көрмеген құқайы аз. Жазалаушы отрядтар, жергілікті казак-орыстар зұлымдықтың, айуандықтың, қаныпезерліктің, жауыздықтың адам төзгісіз алуан түрлі әрекеттерін жасады. Бұған Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив құжаттары толық жауап береді.

Сол халық басына түскен ауыр тауқыметті көзімен көріп, басынан кешіргендердің бірі – Іргебай Далданбаев:

«...Орыстар жолыққан кез келген қазақты өлтіріп, Төте асуында жолға шанышқан ағашқа таңып... кетті.

...Ал, әйелдерді өлтіріп, баласын құшақтатып кетті.

...Қалмақтар «Бұлақ» деген сайда қыз-келіншек, бала, кемпір-шал демей кез келгенін өлтірді. Қытай шеріктері көштегі қозға түскен сұлу қыз-келіншектерді зорлап, алып кетті.

...Ел аштықтан ісіп-кеуіп, жүре алмай, шапқан шөптей болып әр жерде, жол жағасында төбе-төбе болып, үйіліп қалды. Қалмақтардың иттері өлген адамдардың етін тойғандықтан жемеді.

Әр туырлықтың астында 3-тен, 4-тен өліп қалған жас қыз, келіншек, шалдарды көрдік. Өлген кісінің басын домалатып, біріне-бірін ұрып, доп қылып ойнап жүрген қалмақтың балаларын көрдік.

...Ал, орыстар күнде шабуыл жасап, малды, керекті көрпе, кілем, сәукеле, маржан, тайтұйяқ, жамбы іздеп, берсе қолынан, бермесе өлтіріп, алғаннан қалған мүлікке өлтірген адамды орап өртеді», - деп еске түсірген (ҚРОМА 427 қор, 159 іс, 1-13 б.).

«...Қарақолдан келген солдаттар қолына қазақ пен қырғыздың 500 шамалы үйі мен мал-мүлкі қолға түсті, - деп еске алады Алдаберген Қойшыбекұлы, - малын әскер талап алып, еркек адамдарын қырып жіберіп, қыз-келіншектерін бірден қатын қылып алды...» (ҚРОМА 427 қор, 162 ісі, 1-7 б.).

Босқын елдің басынан өткен қырғынды Додабай Сәрсенбайұлы өз естелігінде былай көрсетеді: «...7 мың түтін көшіп, қалмақ жеріне өттік. Текес суынан 7 мың түтін үш күн шұбырып өттік. Суға кеткен қатын-бала судың бетін сең қылды» (ҚРОМА 427 қор, 168 іс, 6 б.).

...Қаракиында (*Атбасар уезі – 3.И.*) өткен бір күнгі соғыста жазалаушылар көтерілісшілерден 11 кісіні өлтіріп, 70 қос, 81 түйе, көптеген киімді олжа қылды. Онан кейін Шашты тауында 50 қораны өртеп, Жантайұлын екі баласымен өлтірді. Кешінде 80 қораны өртеп, 27 адамды өлтіріп, талап алған дүние-мүлікті 250 арбаға тиеп, 700-800 қара айдап кетті», - деп жазады оқиғаны көзімен көрген Мұқаш деген кісі (ҚР Президент архиві 3 қор, 1 тізбе, 47 қорабы).

Сабырбек Қожанұлының естелігіне де назар аударалық: «...Қаны қас орыс мұжықтары әр жерде масақ теріп жүрген адамдарды атып өлтіріп, кете беретін болды. Қайнардан 15 шақырым Құрсайда отырған үш үйдегі 21 жанды Шоңқыбай дегеннің үйіне қамап өлтіріп, ақырында өртеп кетті», - деп жазған. (Аталған қорды қараңыз).

Елдің іргесі сөгіліп, Қытайға босқыншылыққа ұшырап, ол жақта да байыз тауып, басына бақыт қонбағаннан кейін, «ел тынышталды» деген хабармен елге оралғандардың да көрген тозағы, тартқан азабы шаш етектен.

Ол жөнінде Жаркенттің Түзкөл учаскесінде 3 казак-орыстың 27 қазақты қалай қырғанын олардың сотқа берген жауаптарынан көріңіздер:

«...Мен және Савинков қазақтарға оқ аттық. Олардың барлығы да екі топ болып құлады. Біз ызаланып (*не үшін ызаланып отыр, шіркіндер? – 3.И.*), қараңғы түсіп, көз байланғанша, қазақтардың жатқан жері елестеп көрінгенше жарты сағат бойы оқ жаудырдық. Сонан кейін қасына келіп, тұруға әрекеттенгендерін қылышпен шаптық...

Қаңтардың екісінде Охотничьеден Түзкөлге қайта оралып, өлген қазақтарды санадық. Олар екі топта 26 адам болды. Шамасы, бір шақырым, әлде онан да аз жерде 27-ші қазақты кездестірдік. Оның аянышты азабын жеңілдету үшін оң жақ самайынан қылышпен шауып, турап тастадым», - дейді Коровин деген казак (ҚРОМА 27 іс, 109 қор, 1 тізбе, 9-11 б.).

Бұл жазықсыз қырғын тапқан 27 адамның мүрдесі ашық аспанда, айдалада 1916 жылдың желтоқсанның 30-нан 1917 жылдың ақпан айының басына дейін жатқан...

Соғыс өнерінен хабарсыз, соғыс техникасымен жарақтанбаған көтерілісшілер жазалаушылардың жойқын күшіне төтеп бере алмады. Оның үстіне елде ауызбірлік болмады. Бір жағы патшаны қолдады, екіншісі оған қарсы болды.

«Патша әміріне қарсы шықтың», - деп жазалаушы отрядтар кез келген ауылды шауып, қан сасытты. Қазақ қанына қайық жүздірді. Бұл жөнінде «Қазақстан большевигі» журналы «...көтерілген қазақтарды қатын-баласына дейін топ-тобымен қырып жатты. Мыржа-

қыптың өзінің азайтып айтқан ұзын-ырға есебі бойынша 300 мыңнан аса қазақ еңбекшілері атылып, асылған. Айдалғандардың, жараланғандардың, абақтыға жабылғандардың тіпті есебі жоқ», - деп жазды (№4, 22 б.). «Айтқаным көнбедің, патшаға қарсы шықпадың», - деп кейбір көтеріліс басшылары, хандар мен батырлар да жазықсыз елді, жеке үйлерді шауып, малдарын тонап, мал қораларын өртеді. Бұл жөнінде Токин Қамбар мен Санат Құсайыновтар өз естелігінде «...Кейкі патша солдаттарына жол көрсеткендердің мал-мүлкін тонап, үй, қора, жайларын өртеді», - деп жазады (ҚРОМА 427 қор, 167 іс, 12-39 б.).

Сөйтіп, бұқара халық екі жақты талауға түсті. Ел босқындыққа ұшырады. 1916 жылғы шілденің 16-сынан бастап бүкіл Зайсан уезі Қытайға жер ауса, бұған кейін Жетісу тұрғындары қосылды. Қолда бар мәліметке қарағанда 300 мың адам жер ауған («Ауыл коммунисті», №8, 1936 жыл. БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс жөніндегі тезистері», 63 б.).

Ал, «Қазақ» газеті (1917 ж., №237) «...Қытайға босқандар 164 мың, қырылғаны 83 мың, Қытайда қалғаны 12 мың» деп көрсетсе, №254 санында: «Жер ауғаны 201250, қырылғаны 95200» деп анықтама берген. Қалай болғанда да бұл аз шығын емес. Орны толмас опат. Опат болғанда да көрер көзге қолдан жасалған зауал.

Жалпы, 1916 жылғы көтерілістің салдарынан қазақтардың көрген құқайы, шеккен зардабы, қылышпен туралып, қырғын табуы, ат табанына тапталып, арулардың абыройының төгілуі тек жоғарыда айтқандармен шектелмейді. Бұлар – жауыздықтың шет пұшпағы, жеке көріністері ғана.

Қысқаша айтқанда, 1916 жылғы көтеріліс – қазақ халқының басына түскен есепсіз ауыртпалық, қасірет пен қайғы. Бұл жөнінде жантүршігерлік естеліктер, мәліметтер, есептер, бұйрық, сот, тергеу істері архив қорларында, баспасөз беттерінде жеткілікті. Осы архив құжаттарына, материалдарға, естеліктерге зер салып, ой жүгірткенде, ақыл таразысына салғанда «1916 жылғы көтеріліс қазаққа керек пе еді?» деген сұрақ көкейге қайта-қайта оралып, он ойлантып, тоғыз толғандырады.

Әрине, 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының патша үкіметі қысымшылығына, тонаушылығына қарсылық жасамасқа болмайтынынан туған бұлғақ. Қазақ халқының шұрайлы жер, судан айырылуы, ығыстырылуы, алым-салықтың есепсіз молаюы, тіпті адам төзбес ақиқат еді.

Бірақ...

Орыс мемлекетіне бодан болғаннан бері отарлаушыларға қарсы 300-ден астам көтеріліс болды. Сонда да бодандық бұғаудан құтыла алмадық қой. Қайта жыл сайын жерімізге бойлай еніп, еркінсіз жер мен суды тартып алу әсте тынған емес. Бірақ, бұл қиыншылықтардың барлығы да жан садақасы, өлімнен, ел іргесі сөгілуден аулақ істер ғой. Қалай дегенмен де патша үкіметі қазаққа құрық салғаннан бері көріп келе жатқан құқайы емес пе? Қырығына шыдағанда, қырық біріне де төзуге мүмкіндік бар еді-ау дейміз. Бұл жөнінде пікірталас та туар.

Дегенмен қанды қырғынға итермелеген негізгі мәселе бұдан басқа, ол – әскерге адам алу. Патша үкіметінің бұратаналардан әскер дайындау ісі кейбіреулердің айтып жүргеніндей, 1916 жылы кездейсоқ болған жағдай емес, 1891 жылы наурыздың 25-індегі Мемлекеттік Думаның шешімі бойынша, Ақмола, Семей, Жетісу, Орал һәм Торғай облыстарының қазақтарынан солдатқа алу мәселесін арнаулы бұйрық бойынша босатқан. Олай болса, қазақтан солдат алу уақытша ғана тоқтатылған. Ерте ме, кеш пе, солдат алу туралы шешім болады деген сөз. Оның үстіне 1914 жылы қазақтан солдат алу мәселе үкімет тарапынан тағы да көтеріліп, бірнеше рет сөз болғанын тарихи деректер анықтайды.

Сондықтан, Ресейдің өмір сүру қарекетінің күн санап кеміп бара жатқанын, жағдайдың ширығып, өмірдің ерекше өзгеріс алып бара жатқанын қадағалап отырған М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсыновтар 1916 жылдың басынан бастап елден солдат алу мәселесіне қатты назар аударды. «Қазақ» газетінен 1916 жылы қаңтардың 24-інде (№166) «Солдаттық мәселесі» деген бас мақала жариялап, осы мәселеге байланысты Салмақбай Көсемісұлының, Мұстайым Молдабайұлының, Ахмет Жантеліұлының, Мүһди Ағұсұлының пікірлерін жазып, көп талқысына ұсынды және бұл мәселені «25 маусым жарлығы» шыққанға дейін толассыз жазып тұрды.

Оның үстіне ақпанның 9-ында 1916 жылы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Бегимовтер Соғыс министрімен, басқа да лауазымды министрліктермен келіссөздер жүргізді.

1916 жылғы сәуірдің 24-інде Ахмет Байтұрсынов «Оқушының көбі өртті көрмейді. Сонымен шабан, сабырлы көрінеді. Өртте жүріп сабырлы болу мақтауға сыймайды. «Мендей сабырлы бол» деген адам адасқан болады. Біз сабырлы болғанмен, хүкімет көшіп барады. Қоныстан құр қаламыз», - деп алдын ала тұспалдап, жария етті. Бірақ, оны жіліктің майлы басын оң қолымен ұстап, ел басқарып жүрген азаматтар дұрыс тындамаған соң, мал соңында жүрген шаруа қайдан ұқсын.

Патша жарлығы шыққаннан кейін Б.Қаратаев, Ж.Сейдалиев екеуі 1916 жылы қыркүйек айының басында Мемлекеттік Думаның төрағасы Родзянкоға хат жазып, қазақ жастарын майданның қара жұмысына алу мәселесін кейінге қалдыру жөнінде ұсыныс жасады (Б.Қаратаевтың жеке қоры, ҚРОМА 1227 қор, 1 тізбе, 2 іс, 125 б.).

1916 жылы тамыздың 11-інде Әлихан, Ахмет, Міржақып «Алаш азаматтарына» («Қазақ» газеті, №112) үндеу жазып, саңылауы бар азаматтарға ұғынарлық ой салды. Ақыл-кеңес берді. Енді сол үндеуді тындап көрейік:

«...Біздің жұртқа айтатынымыз – бұған көнбеске болмайды... Салыстырып қарайық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар?

Көнгенде шаруаға кемшілік келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас.

Көнбегенде көретін ауырлық: ...қазақ шын қарсылық қылатын болса, ел-елге отряд шығады. Отряд шықса, елдің берекесі кетеді. Бас пен малға әлегі бірдей тиеді. Елдің іргесі бұзылады. «Айтқанда тез көне қоймадың, қарсылық қылдың» деп Түркістан уалаятына военное положение ағлан етіледі. Военное положениені жұртқа келген бір апат деп білу керек. Военное положение ағлан етілген жерде түймедей жазыққа түйедей жаза болады.

Міне, біздің «екі ауыртпалық бар» дейтіміз осы. Бірі – барса шаруаға кемшілік келіп, алынған жігіттер аз қазаға, бейнетке ұшырағаны, екіншісі – бармаймын деп қарсылық қылса, елге келетін зор бүліншілік. Біздің білуімізше жеңілі – көнген».

Амал не, мұндай ақыл-кеңес, көрегендік ойды құлаққа ілген, тындаған жан сирек болды. Біздің «1916 жылғы көтеріліс қазаққа керек пе еді?» дегенде бірінші айтарымыз – осы кеңесті тындағанда қанды қырғын болмас еді дейміз.

А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов

Оған тарихи дәлел мынау: 1869 жылы патша үкіметінің қазақ даласына «Уақытша жаңа ережені» енгізуге Орта жүз бен Кіші жүз қазақтары қарсылық жасауға, көтеріліс ұйымдастыруға бәтуа қылды. Алайда 1869 жылы: «Уақытша жаңа ережені» сөзсіз қабылдау керек, себебі, патша үкіметіне, оның қуатты қаруына Арғын мен Қыпшақтың қарсы тұрарлық күш-қуаты да, мүмкіндігі де жоқ» деп, ояз бастығының аға көмекшісі штаб-ротмистр Тілеумұхамед Сейдалин, есауыл Махмұт Жантөрин және оның немере ағасы, генерал-адъютант Крыжановскийдің қарауында ерекше тапсырманы орындаушы шенеунік, подполковник сұлтан Сейтхан Жантөрин, Арғынның атақты адамы, әскери старшина Қазыбек Шегеновтер Арғын мен Қыпшақтың ел билеген ру басыларына хат жазып, оған елдің көзін жеткізіп, қарауындағы халықты қанды қырғыннан аман сақтап қалды. Сөйтіп, олар патша ағзамға, генерал-адъютант Крыжановскийге, Торғай әскери губернаторы флигель-адъютант, генерал-майор Баллюзекке «Уақытша ережені» қабылдауға ел ықыласты», - деп жазды. Соның арқасында Николаевскі (қазіргі Қостанай) және Торғай уезінің Арғындары мен Қыпшақтары қан соқта болмады, елінің іргесі сөгілмеді.

Ал, оның керісінше, мұндай кеңесті тыңдамай көтеріліс жасаған Орал облысының Кіші жүз қазақтарын патша жазалаушылары қанға бояды. Кез келген қазақты ат бауырынан өткізіп, қылышпен турап, өліктен көпір жасады. Қазақ қанынан сел ағызды. Көтерілістің басшысы болған 400 адамды жер аударды. Көтеріліске қатысқан ел тоналды, қатын-баласы қырылды (Б.Қаратаевтың «1869-1870 жылдарда Орынбор өлкесі қазақтарының көтеріліске байланысты қазақ өлкесінің патша үкіметінің отарлау тарихына шолуынан», 27 іс, 35-37 б.).

Бұл – тілге тиек етер **бірінші** дәлеліміз.

Екіншіден, Бірінші дүниежүзілік соғысқа 12 мемлекет тікелей қатысқаны, екі жікке бөлініп, дүниенің ойран-ботқасын шығарғаны тарихтан анық. Олардың Ынтымақтастар жағында – Ресей, Сербия, Черногория, Франция, Бельгия, Италия, Жапония, 1916 жылдан бастап бұларға Португалия, кейін Румыния қосылып, 9 майданда есепсіз қан төгілді. Күншығыс майданында Ресей солдаттары Германия мен Австрияның тегеурініне шыдамай, жеңіліс тауып, көптеген қалалары мен жерінен айырылып, мал-мүлкін, қару-жарағын тастап, кейін қарай дүркіреп қашты.

Ресейді асырап тұрған 80 миллион мұжықтың әскерге жарайтыны майданға алынды. Енді қалғандарын алса, Ресейдің экономикалық тағдыры таразыға тартылып, оның саяси-әлеуметтік бағыт алып

кетуіне мүмкіндік туды. Оның үстіне Ресейдің өз іші де іруге бет алды. Патша үкіметіне қарсылық күн санап күшейе бастады. Майдандағы армия арасында берекесіздік, тәртіпсіздіктің өріс алуы, армиядан солдаттардың қашуы етек алды.

Басқаларды айтпағанда, «Ресейдің шет аймағы», «бұратана халық» деп санаған қазақ даласының өзінде ғана 1916 жылы қаңтардың 23-24-інде Верный қаласында, тамыздың 3-інде Ақтөбе уезінің Красноярский поселкесінде, қыркүйектің 18-20-ларында Семейде, қарашаның 7-де Зайсанда, желтоқсанның 25-де Семей уезінің Дон және Үлкен Владимир, Кіші Владимир, Сосновка, Өскеменнің Георгиевка селосында әйелдердің бас көтеруі, толқулары 300 жыл өмір сүрген «емендей берік» Романовтар тағының шайқала бастағанын көрсетті.

Бұлар аздай-ақ, патша үкіметіне қарсы жұмысшылардың, социал-демократ, кадет, большевик, меньшевик секілді әр түрлі партиялар патша көрін қазып, оның опырылып құлауын күн санап тездетті. Бұл партиялар қазақтың 1916 жылғы көтерілісі болмаса да патша тағын талқандап, оны өмір аренасынан ысырып, салынды етіп шығаратын еді. Олай деуімізге тағы бір жәйт, күні кеше аренада айбынды көрінген, дүние жүзін капиталистік, социалистік деп екіге бөліп тұрған аузы алты қарыс Кеңес үкіметі 70 жылдан астам билік құрып, енді оның маңдайын шертер пенде жоқ деп тұрғанда бір оқ шашау атылмастан-ақ ыдырап, іргесі қопарылып опат болған жоқ па? Бізше, Ресей 1916 жылы дәл осындай опат болуға жар басына тақалып, оның енді тұяқ серпуге халі аз, мүшкіл кезеңге келіп, «бөрі арығын білдірмес, сыртқа түгін қампайтқан» шағы.

Бірақ Ресей, абырой болғанда, дүниені астан-кестенін шығарған Ленин бастаған большевиктер партиясы арқасында бұл апаттан аман қалды. Егер ол болмағанда бүкіл Ресей Австрия мен Германияның отары болып кетер ме еді? Әлде Ресей қарауына бодан болған Кавказ, Орта Азия, Қазақстан және Ресейдің жүрегінде отырған башқұрт, татар, шығысындағы сахалар әрқайсысы сол кезде-ақ өз алдына ұлттық мемлекет құрып кетер ме еді? «Абыройды Ақшатау жапты» дегендей, большевиктер Брест бітімін жасап империя іргесін бермеді. Патшалық Ресей қарауындағы бодан ұлттар қаз-қалпында ұсталды.

Үшіншіден. Жақсы, 1916 жылғы көтерілісті «ұлт-азаттық көтеріліс» дейік. Алайда, сол көтерілістен қанша пайда таптық? Зиянымыз қанша? Соғыстың аты – соғыс. Оның шығынсыз, қансыз болмайтыны уәж талап етпейді. Пайдасы – тек ұлт-азаттық көтеріліс жасадық, халықтық борышымызды өтедік.

Бірақ өз алдына мемлекет болып, бостандық алып, Отан болып кете алдық па? Жок. Тек бодандықтың түрі өзгерді. Саяси ахуал жаңарды. «Терезесі тең» 15 одақтас республиканың бірі болдық. Шындығында темір құрсауда қалдық. Ал, зиянымыз шаш етектен. 1916 жылғы соғыста дүние-мүліктің шығынында (азамат, ел, халық аман болса дүние, мал-мүлік орнына келер-ау! – З.И.) есеп жоқ. Жоғарыда айтқан 300 мыңнан астам адамның өмірін қиған, 300 мыңнан астам жанның елден босып, тірідей тозақ тартып, «бауыр еті – баласын, қызын бір үзім нанға қытай мен қалмаққа саттырған», «өлген жанның бастарын қалмақ балаларына доп қып ойнатқан» ұлт-азаттық көтеріліс кімге керек еді?

Бұл күні кешегі 1941-1945 жылдарда халқымызға орасан шығын әкелген, талай боздақтарды қыршынынан қиған, талай отбасының шаңырағын ортасына түсірген «Ұлы Отан соғысы» деп айдар тағып, үкілеп жүрген бес жылғы қырғыннан кем емес. Қайта босқынға ұшырағандар мен өлген жанның есебін қосқанда онан 1,5 есе көп шығын. Оған дәлел: «Қазақстан тарихы» очеркінің «Қазақстан 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы дәуірінде» деген тарауында «КСРО ең көп шығынға ұшырады – 27 миллионнан астам адам мерт болды. Шамамен олардың 410 мыңы қазақстандықтар» (Аталған еңбектің 354 б.). Бұл – бес жылдағы шығын.

Ал, 1916 жылғы соғыс бас-аяғы сегіз айға ғана, яғни, 1916 жылғы шілденің 1-інен 1917 жылдың ақпан төңкерісіне дейін, созылған жоқ па? Бірақ осы сегіз айда есепсіз шығын сүйекке таңба, өшпейтін мөр болып басылды.

Ал, оған керісінше, патша әскерінің, казактардың, жергілікті мұжықтардың шығыны айтуға тұрмайды. Оған Түркістан өлкесінен нақты дәлел келтірейік. «Бүлікшілерді басу жұмысы, - деп жазады генерал-губернатор Куропаткин патшаға жазған рапортында, - 1916 жылы шілденің 13-інен басталып, 1917 жылы қаңтардың 25-не дейін созылды. Бұған қатысқан әскердің шығыны: өлгені – 97, жарақаттанғаны – 86, хабарсыз кеткені – 76..., бүлікшілер қолынан 2325 орыс өлді» (ҚРОМА 380 қор, 1 іс, 176, 184-185 б.).

Салыстырып қарайық: бір ғана Жетісу облысынан 95200 адамның мерт болып, 201250 адамның тағдыр тәлкегіне ұшырап босуы қандай? Патша әскері мен жергілікті казак, орыстардың шығыны қандай? Бізше, жоғарыдағы цифрлар дәлелдеуді қажет етпесе керек.

Төртіншіден, 1916 жылғы маусымның 25-індегі патша жарлығы, онан кейінгі генерал-губернатордың нұсқаулары халыққа, әсіресе, бұқараға (себебі, лауазымды адамдар патша мекемелерінде істейтіндер, ауру-сырқаулар, болыстар, песірлер, бухгалтерлер, т.б.

бұйрық бойынша босатылған – З.И.) жете түсіндірілгенде, халық көрер көзге қанды қырғынға обықлас еді, «көтеріліс жасау керек» дейтін желөкпелер мен қан үстіне қайық жүздіріп, қармақ салмақшы болған құлқын құмар, желбуаз, сұрқиялардың айтқанына көнбес еді-ау дейміз. Себебі, патша жарлығын жүзеге асырудың шаралары, нұсқау-ережелері жоғарыда жасалмағанмен, оны жергілікті генерал-губернаторлардың өздері жасады (әрине, кеш жасады – З.И.). Солардың бірі – Жетісу өлкесін қан қақсатқан генерал-губернатор Куропаткиннің 1916 жылғы тамыздың 23-індегі атақты №220 бұйрығы. Бұл бұйрыққа талдау жасап, ой жүгірткенде аптығатындай, обығатындай, оққа төсін төсейтіндей себеп-салдар шамалы. Бұл жерде бұйрықты түгел келтіруге материал көлемі көтермейтіндіктен, мазмұнын ғана ықшамдауға тура келеді.

Онда: ең алдымен адам алу қыркүйектің 15-інен басталатындығы, алынған жігіттер майдан төрінде емес, солдаттардың артында жол салу, окоп қазу, қорған тұрғызу, отын, мал азығын даярлау, мал бағу жұмыстарын атқаратындығы тайға таңба басқандай жазылған. Жалдамалы жұмысшы есебінде (бәрібір олар майдан жұмысына алынбаса да елдегі қазақ байлары мен саудагерлерге, казактарға, орыс мұжықтарына мардымсыз еңбекақыға жалданып, күні бойы жүр ғой – З.И.) күніне 8 сағат жұмыс атқаратындығы, күніне 1 сомнан (жақсы еңбек етсе онан да көп) ақша алып, тегін тамақтанатындығы, отбасындағы жалғызды, бала-шағасы көпті қалдырып, ең алдымен, бойдақ жігіттерді алатындығы, мұқтаждарға қарызға ақша берілетіндігі, жұмысшылардың елмен хабарласуы, ауруға ұшыраса, не қажетті жағдайда демалыс алса, солдаттар сияқты мемлекет есебінен жеңілдіктерді пайдалану құқы нақты көрсетілген. Әрбір дружина үшін фельдшер, молда бөлуге, жігіттердің артынан барып хал-жайын білемін дегендерге де мүмкіндік жасалған.

Бұл бұйрық тек қағаз жүзінде, шындықтан алшақ деушілер де табылар. Әрине, бес саусақ бірдей емес, кемшіліктердің, қиындықтардың орын алған жерлері де бар.

Бірақ, осы бұйрықта көрсетілгендердің негізгісі толық орындалғанын Әлихан және ол ұйымдастырған Комитет мүшелері Мырзағазы, Төл, Мұса, Қасендер майданға алынған жігіттерді аралағанда көздерімен көріп, шындыққа көздері жеткендігін дәлелдейтін нақты дерек бар.

Ол – Күнбатыс майданының инженері Л.Н.Ладыжинскийге, князь Львов пен земгор басшысы Бирубовтарға жасаған мәлімдемесі және жұмысшы жігіттерді аралап, хал-жайын білгеннен кейін земгорға жасаған Әлиханның баяндамасы: «...Онда жұмысшылардың жатар

орындары жылы, киім-кешектерін жуу, кептіру, моншаға шомылу, емдеу, т.б. қанағаттанарлық» деп, «...қазақтардың тамағы жақсы. Олардың бір риза болып тұрғаны – өздеріне жылқы сойып жеуге рұқсат берілгендігі. Ақшасы бар жігіттер ақ нан сатып алады. Жылқы алып сояды. Садақа береді. Бір дружинада бір күннің ішінде 15 жылқы (!) сойып жеген» («Қазақ» газеті, 1917 ж., №219).

Мұндай хабарларды Александровск фортынан Сейдахмет Көбеев, бөкейлік Досқали Құлбайұлы, Орал уезінен Ғайса Салихов, т.б. жазған. Осындай көзбен көрген, істің басы-қасында жүргендердің мәліметіне қарағанда, ел іргесін сөктіретіндік, қанды қырғынға барарлық, көбелек болып отқа түсерлік жағдай жоқ.

Халыққа жарлықтың әр пунктін жете тісіндіру орнына, елдегі шала ақыл, бозөкпелер елді онан сайын еліктіріп, есіртіп, үрейлендіріп, өшіктіре түсті, елі үшін қабырғасы қайысып, түн ұйқысын төрт бөліп, күндіз күлкіден айырылған ер-азаматтардың бәтуалы сөзіне құлақ аспады. Сол кезде «Қазақ» газеті «Елді еліртушілер» деген бас мақаласында:

«...Елді еліртушілер, атқа мінерлер істің ар жағын қойып, бер жағымен болып жүр. Жұрт түбінде не боларымен бұлардың жұмысы жоқ. Қазір жұрттың көңіліне жақпақ...«Суды лайлап жүріп балық ұстауына» лайық жол табылды. Бұл – өнер емес, отпен ойнау. Жұрттың отқа түс десе, отқа түсейін деп неш нәрсені көзі көрмей тұрған шағы. Жұрт отқа күйген кезінде ғана біледі» деп жазды («Қазақ» газеті, 31 тамыз, №195).

Әрине, бұл ақылды тыңдаған жан болмады. Күйгенін де сезінбей, біржола қуырдақ болғанда барып ұғына бастады. Ақыл кеш енді. Бұған Атбасар уезі Қарақиын көтерілісі туралы Мұқаш деген кісінің: «...Ел жастарын бергісі келмеді. Сарбаз жинады. Ұрысты, соғысты. Мезгілсіз уақытта шаруасын күйзелтті. Қорасын өртетті. Дүние-мүкәмалын талатты. Жазықсыз талайдың қанын төкті. Қолынан түк келмеді. Лажсыздан өзі келіп, қолға түсті. Жып-жылмағайдым жоқ. Жылауда-сықтауда» (ҚР Президент архиві 3 қор, 1 тізбе, 557 іс, 20 б.).

Бізше, бұл естелік дәлелдеуді қажет етпесе керек. Дуалы ауыз – Ахмет, Міржақып, Әлихандардың айтқаны айдай келді. Майданның қара жұмысына алынған 150 мың жігіттердің барлығы дерлік (аздаған өлім-жітімге ұшырағандары мен адасып қалғандарынан басқасы – З.И.) аман-сау елге оралды. Ал, жұмысқа алынғандардың өлім-жітімге ұшырағандарының саны елде қалып, елірткендердің айтуымен көбелек болып отқа түсіп, оққа ұшқандардың саны қандай, оны оқырмандардың өздері-ақ шамалар деп ойлаймыз.

А. Куропаткин

Екіншісі – жау үстіне жау болу. Екіншісіне түскендердің халі қараң, көрмегенін көріп, табатын қасіретінің шет-шегі жоқ болмақ. Олардың кесірі өздерімен кетпей, кейінгі бала-шағаларына да тимек» деп азуын көрсетті («Қазақ» газеті, 10 қыркүйек, №196).

Әрине, қолында соғыс техникасы, жалақтаған жаналғыш казактары тұрғанда ол айтқанын істеді. Дегеніне жетті. Жазықсыз жандар атылды, асылды, шабылды, ел тоналды. Сондықтан қолында билігі, әскері, соғыс техникасы бар лауазымдылардың мұндай ескертпесін тыңдап, жалған қамқоршылардың үгіттеуіне, тіліне ермегенде, елдің іргесі сөгіліп, жарты миллионға жуық адамның өмірі мезгілінен бұрын қиылмас еді дейміз.

Алтыншыдан, ең соңғы айтайық дегеніміз – 1916 жылғы көтерілістен кейін осы көтерілістің себеп-салдары, барысы халқымыздың біртуар азаматтарына, ел басшыларына тигізген зияны. Кезінде «Алаш» және «Үш жүз» партиялардың басшылары: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, К.Төгісовтердің және олар шығарған «Алаш», «Қазақ», «Үш жүз» газеттерінің 1916 жылғы көтеріліске көзқарастары әр түрлі болды, бағыт-бағдары өзгеше болды. Бірін-бірі қажаяу, зәбірлеу, тіл тигізу, бір-бірінің көзін жою әрекеттері өріс алды. Бұл тартыс, текетірес орыс генералдарының елімізде салған ойрандарына, онан кейін Кеңес үкіметінің орнауына ұласты. Бұл егес, қажасу, текетірес кейін еш пайда бермеді. Кеңес үкіметі орнап, есін жия бастағаннан бастап, ел қаймағын сыпыруға көктен іздегені жерден табылып іске асты.

Коммунистік партия 1916 жылғы көтеріліске қатысушылардың көзқарасын, ой-пікірін ауылды советтендіру, коллективтендіру, байларды тап ретінде жою саясаттарында ұтымды пайдаланып, ақырында 1935-1938 жылдардағы саяси қырғынның додасына әкеп салды. «Бұл 1916 жылғы көтеріліс кезінде байшыл, ұлтшыл болды, ондай болды, мұндай болды, саяси сенімсіз адам», - деп талай ерлердің көзін жоюға себепші болды.

Тіпті кадрлар жөніндегі анкеттерге де «1916 жылғы көтеріліске көзқарасын», - деген сөздерге дейін тіркелді.

Сонда не пайда таптық? Жазықсыз жандар атылды. Абақтығы қамалды, айдалды. Ел барлық марқасқасынан айырылды. Ел басқарған зиялы, сауатты, саналы, салиқалы азаматтарын жоғалтты. Коммунистік партия оларды топалаң тигендей қырып алғаннан кейін қалғандарын «оң жағына ұрса, сол жағын тосып», «ләппай» деп айтатын мәңгүрт жағдайға келтірді. Әрине, бұлардың барлығы өз алдымызға ел болып, егемендік алып, өткен өмірімізге үңілгеннен, архивтің бұл күнге дейін жалпы жұртқа жария болмаған (кейбіреулері әлі де белгісіз – З.И.) деректеріне көз жүгірткеннен кейінгі туған ой.

Жасыратын несі бар, күні кешеге дейін мектептен бастап жоғары оқу орындарындағы оқулықтарда, ғалымдарымыз жазған том-том зерттеу еңбектерінде 1916 жылғы көтеріліс тек «марксизм-ленинизм идеясы тұрғысынан» талданып, жіліктеніп, ет пен сүйегінен ажырап, бір бағытта, бір сарында айтылды, жеткізілді, түсіндірілді, насихатталды. Қазір де сол бағытпен кетіп бара жатқан сияқты. Бұл «су ішкен құдыққа түкіру» емес, шындық. Ақты – ақ, қараны – қара деуіміз керек. Өткен күн өтті. Енді тарихымыз жаңа дәуір, жаңа өмір тұрғысында қайта жазылуы керек деп ойлап, өз ойымызды ортаға салып отырмыз. Төрелік оқырман қауымдікі.

*«Ана тілі» газеті
17 қазан 1996 ж.*

1916 жылғы көтеріліс туралы естелік

*Іргебай Далданбайұлының естелігі (бұрынғы «Еңбек» колхозы
Нарынқол селосы Кеген ауданының тұрғыны)*

1910-1913 жылдардан бастап патшадан жер темір¹ шығып қазақтың кедей және орта шаруалары егін салып, шөп шәуып, жан сақтап отырған жазық жерлеріне қазық қағып, топырық үйіп, соқамен тіліп, ол жерлерге орыстарды отырғыза бастады.

---

¹ Жер темір – жер өлшеушілер.

1914-1915 жылдарда қазақ баласында шөбі жоқ, таз тау арасынан басқа жері қалмады. Қарқара жайлауы сияқты тағы басқа күздік жерлерге қазық қағып, оба тұрғызып орыс баласынан және казактан күзетші қойып, жайылған мал былай тұрсын, салт атты кісі өтіп кетсе ұстап алып, бір сомнан үш сомға дейін бақтаныш² алатын болды. Егерде мал жайылып барып қалса, қорасына қамап алып «10 бас малдан бір бас мал аламын, тапсырма солай», - дегеннен басқаны білмеді.

Ел жүретін үлкен қара жол. Таулар. Таудың арасындағы шөбі жоқ сай. Саз жер. Сортаң жер. Сусыз шөл және тұл жерлер ғана қазаққа мал жаюға қалды. Алым-салық деген нәрселерді бұрынғыдан артық алып жүрді. «Әскерге керек» деп киіз байпақ сияқты нәрселерді алып тұрды. Сөйтіп ел қысылып тұрғанда «Герман соғысына бала бересің деген патшаның бұйрығы бар», - деп пристав болыстарды, билерді жиып алып: «18 бен 45 жас аралығындағы адамдарды 3 күн ішінде тізімге алып жиып бересіңдер, бірақ оның бәрі кетпейді, ішінен жарағандары ғана алынады, соғысқа бармайды, тек қара жұмысқа алынады», - деді. Болыстар «мақұл» деп книга бойынша тізім жасай бастады.

1916-шы жылдың 19 шілде күні «бұл қандай пәле болды» деп жұрт өзара сөйлесе бастады.

2-ші күні Қарқара жәрмеңкесінің бас жағында бір жуан төбе бар еді, сол жерге он екі болыс Албанның жұрт билеуші адамдары түгел бәрі бас қосып сөйлесті.

Сонда Жәмеңке Мәмбетұлы деген кісі: «Біз патшаға 1864 жылы қарадық, патшаға қарсылық білдіріп, атысып қарағанымыз жоқ. Сонда патша: «Қазақтан солдат алмаймыз, малына, халіне қарай салық саламыз, түтінге 1 сом 20 тиын, сонымен қатар, басқа да азырақ қосымшасы бар», - деген болатын. Бұл сөзге разы болып біздің алдымыздағы жұрт билеуші аталарымыз ант қағаз жазып, қол қойысқан екен. Енді олар осы айтқанынан қайтып бізден бала сұрайды. Қара жұмыс қана істетеміз дегенді айтады. Елден бір кеткен соң не қылса да өзі біледі. Сарттар бірінен-бірі отырып сұрайды екен: «Қазақ мұсылман емес, бейішке кірмейді», - деп. Сонда екіншісі: «Кірмесе де сығалап жүреді», - деген екен. Сонда біріншісі: «Сығалады дегенше кірді десеңші», - депті, сол сарт айтқандай, қолдан шыққан соң соғысқа апарып салмай не қылады? Бала беру, бермеу жағын Албан баласы өздерің біліңдер», - деді.

---

² Бақтаныш – айып алу.

Саурықұлы Ұзақ жұлып алғандай: «Хан әділдігінен тайса, тағынан түседі» деген, мына Жәкеңнің сөзіне қосыламын. Баласынан безген, туғанынан безгендер бере берсін, мен бермеймін. Көген көздерді далада өлтіріп, қарға құзғындарға жем қылғанша, пристав не қылса да маған қылсын».

Құдиярбек Шотаманұлы: «Ұзақ батыр, Жәкем екеуіңіз бұл сияқты ниет айтсаңыздар, сіздердің сөздеріңізден шығатын Албан жоқ. Бәріміз қосыламыз. Бірақ приставқа жауап беру жайын Тұрлықожа екеуіңізге тапсырамыз». Ұзақ пыдақ-сымақ³ адам еді. «Жәкене тимей-ақ мен-ақ жауап беремін» деп еді, сол жердегі жиылған 200 шамасындағы адам бір ауыздан сөз шығарып «мақұл» десті. Сол сөзбен болыстар тізімді тоқтатып күнді ертеңге салды.

Сол айтқан үш күн ішінде приставтың қолына ешкім тізім бермеген соң, болыстарды шақыра бастады. Қарқара жәрмеңкесінің бас жағында приставтың борлаған ағаш үйі алдына 300-ден артық 400-ге жақын кісі жиылды. Қазақ «ақ желке» дейміз, фамилиясы Подворков деген пристав жеке шығып, стражникпен келіп болыстардан тізім бермеу, бала бермеу жағын сұрады. Болыстар үндемей тұрды.

Ұзақ Саурықұлының берген жауабы:

- Тақсыр, біздің Жетісу Албаны, Дулаты болып 1864 жылы патшаға, сіз сияқты ұлықтарға атысып, қарсы тұрып қарағанымыз жоқ. Әділ патша, тәртіпті ұлық деп қарадық. Сол уақытта солдат алмаймыз рамат⁴ аламыз, түтінге 1 сом 20 тиыннан, тағы қосымша сбор земский⁵ сияқты. Соған тоқтам қылып, ант қағазға қол қойған. «Патша әділінен тайса тағынан түседі» деген. Біздің қазақ баласы надан өскен, далада өскен, соғысқа бармақ тұрмақ қара жұмысқа да жарамайды. Сондықтан, біздің қазақ, патшаның ант қағазы бойынша уәде бұзып бір бала бере алмаймыз, һәм баратын қазақ та жоқ.

2-ші Тұрлықожа Жансеркеұлы Ұзақты жақтап сөз айтады. 3-ші Жәмеңке тұрып: «Ұзақ дұрыс айтады. Патшаның ант қағазын бұзып бала бере алмаймыз», - деді.

Пристав былдыр ете түсіп еді, 1-ші Ұзақ, 2-ші Жәмеңке, 3-ші Тұрлықожа үшеуін милитса жасауылдар айдап ала жөнелді. Жәмеңке, Тұрлықожа үндемей жүре берді.

Ұзақ: «Бармаймын, әділетсіз приставтың бұйрығына көнбеймін. Албан баласы көрдің бе?» - деп ақырғанда, жиылған адамдар:

---

³ Мәтінде солай – З.И.

⁴ Рамат – салық.

⁵ Земский сбор – ауыл шаруашылық салығы.

«Осылармен қосып абақтыға сал. Бұлар айыпты емес, барлығымыз айыптымыз», - деп милитса жасауылмен қосылып, көпшілік абақтыға қарай жүріп берді. Абақтыға барғанда үшеуін қамап, өзгемізді қайта қуып жіберді. Сонымен Албанның жақсылары приставқа жақын кісілерін жұмсап сол күн ішінде жоғарыдағы үшеуін кепілдікке шығарып алды.

Ертеңінде 3-ші жиылыс – Қарқара суының ортасындағы аралда болды. Ондағы жиылған адам саны 400-ге жақын. Ұзақ, Жәмеңке, Тұрлықожа сөздерінен танған жоқ.

Сол жиында сөз алып сөйлеген Әубәкір Сұлтанбекұлы. Әубәкір дауысы зор, ұрысқан кісідей, айқайлап сөйлейтін кісі еді:

- Мен сіздердің арттарыңыздан келдім. Солай болса да, сіздердің бағыттарыңызды түсіндім. Бұл дұрыс әңгіме. «Жатсам да қой өледі, тұрсам да қой өледі» дегендей жатсақ та өлдік, барсақ та өлдік. Ендігі менің айтарым: бұл ...*(түсініксіз)* күшіне кіргізу. Біздің дұшпанымыз кім деп білесіздер? Мінеки, біздің арамызда отырған, жерімізді алған, салт атты адам жүріп кетсе ұстап алып, сөз білмейтін, киімі жаман, өзі момын кедейлерден 3 сомнан, біз сияқты сөз білетін адамнан бір сомнан ақша алып, әрбір копиясын сызған, жерге мал жайылып, жақындап барса, «10 бас малдан, бір бас мал бер» деп отыратын, патшаның тұқымы құрып қалғанша таяғын соғатын, «бізге патша әперді» деп жерді, малды тартып алып, тау басына қуып таптап отырған патшаның баласы, патшаның сенімді әскері, патшаның жанып тұрған, қарап тұрған екі көзі, бізді аңдып отырған көк көздерді көрмейсіңдер ме? Жер-жеріміздегі отырған поселкелерді аянбай шабуыл жасап алу керек. Әр поселкеден 40-тан, 50-ден құрал-жабдық шығады. Сол жабдықты жинатып алып, құралданып, патшаның келген әскеріне қарсы тұруымыз керек. Егер күшіміз жетпей бара жатса, Қытай жеріне өтіп кетеміз. Жерге, малға, ақшаға тоймаған қан сорғыш құзғындары, ұлықтары жерімізге, қалған малға, киіз, туырлыққа тойсын. Балалар патша ұлықтарының дегеніне жетуі үшін солардың таяғын соғып өлгенше, өз таяғын соғып өлсін. Бұл мына сары ала қылыш асынған мырзалар қазақ баласымын десе тыныш жүрсін. Болмаса орыстың қаншық иті сияктанып приставқа әзір барып айтсын.

Сайлыбайұлы Сімітік деген:

- Ерлікті жайсыз жерде қыласың-ау. Бұл сөз ертең Қабанды Қарағайдағы Жәмеңкенің үйінде болсын. Бала беру, бермеу жағын сонда сөйлесейік, - деді.

Құдиярбек қазақ жасауылға қарап: «Әубәкір сөйтіп жатыр деп айтпай қоя тұр», - деп сонымен аттарына мініп, тарап кетті.

4-ші – Қабанды Қарағайдағы Жәмеңкенің үйіндегі әңгімесі қырғызға кісі жіберіп алуға тоқтады. Қырғыз бала береді ме? Жоқ па? Соны білуге, Жәмеңкенің үйіне, жиылған елге бір жабағы сойып, тамақ беріп, аттандырды. Ал енді қырғызға кісі жіберіп жұрт қауіптеніп, көшіп жиыла бастады. Сөйтіп тұрғанда пристав болыстарға: «100 үй тігесің, әскер келеді», - деді. Тұс-тұсынан жүз үйді тіктіріп берді. Приставтың есігінің алдына 28-інші шілде күні 90 жаяу солдат, 62 атты казак-орыс келіп түсті.

Приставтың қолына әскер келген соң мына төмендегі адамдарды шақырып алып, қамай бастады:

1. Ұзақ Саурықұлы.
2. Жәмеңке Мәмбетұлы.
3. Кәрібоз Қаңтарұлы.
4. Сыбанқұл Арғынұлы.
5. Қазыбек Шорманұлы.
6. Құдиярбек Шотаманұлы.
7. Тұрлықожа Жансеркеұлы.
8. Бекдайыр Сұлтанқұлұлы.
9. Құрман Әділбекұлы.
10. Әубәкір Сұлтанбекұлы.
11. Жайшыбек Маметекұлы.
12. Біләл Разақұлы.

Бұлардың ұсталуы – қазақтың бастаушы адамдары еді. Бірақ та Кәрібоз Қаңтарұлы парсы, арабша жақсы білген молда кісі. Сол заманда патшаның «Шолпан», «Жұлдыз», «Ұшқын» деген газеттерін оқиды екен. Кәрібоз «газет оқып жұртқа сөз таратушы» деп ұсталды. Жиылыста болған жоқ. Ұзақ Кәрібозды қасынан тастамаушы еді. Сыбанқұл Кәрібоздың туысқаны. Бұл 12 адамды бір күн Қарқараға түнетіп, ертеңіне солдат қосып, арбаға мінгізіп айдап кетті.

Серікбай, Әбдіхалық екеуі болыс еді. «Бала бермеу жағына ашық қосылған адамдар» деп ұсталды. Бұл екеуін 9 кісі тараншымен қосып Жаркентке айдады. Бірақ «қырғызда көтеріліс шықты» деген сөзді естіп Қайқы деген асуға жақын апарып атып өлтірді. Ішінен Алдаберген деген ғана құлағынан оқ тиіп, құтылып келді.

Сімтік Сайлыбайұлы жәрмеңке абақтысынан көтеріліс шыққанда 40 кісімен қашып құтылды. Қарақолға айдалған 12 адамнан 9 адам атылып, Әубәкір, Жайшыбек, Біләл қашып, құтылып келді.

Сондағы ел аузындағы сөздер: «Герман әскері Ресей әскерін қырып салыпты. Патша тақтан түсетін болыпты, бізге келетін әскер

жоқ. Соғысамыз. Егер шама келмесе Қытай жеріне өтіп кетеміз», - деп құрал жинап, ұйымдаса бастады ел. Бұл сөзбен ел сандалып тұрғанда: «Қырғыз көтеріліс жасап поселке, поселкені алып, Қарақолға шабуыл жасағалы жатыр. Айдалып барған 12 кісі атылды», - деген хабар сап ете түсті.

Ағустың 9-ы шамасында Әубәкір елі Жалаңаш поселкесіне шабуыл жасап алыпты. «Қарқарадағы әскерге тиеміз. Жәрдем берсін», - деген қағаз, хабар келді. Ел тұс-тұсынан поселкеге шабуыл жасай бастады.

Ендігі әнгімені Қарқарадан айталық: 10-ыншы ағұс күні түнде Сұлтанбекұлы Жақыпберді, бізді бастаған 800 адам шамасында Қарқара жәрменкесіне келді. Бұл жақтан 200-дей кісі қосылып, таң ата бергенде патшаның әскеріне шабуыл жасады. Окопта жатып мылтық атқанына қарамай солдатқа 50 саржан⁶ жерге кісінің алды жеткенде арты қайта қашты. Себебі, атты казак-орыстар да бөлініп, бір жағынан шабуыл жасағалы келе жатқанын көріп қалып, қайта қашады. Бір-екі адам оққа ұшады. Казак-орыс қазақтың артына түсіп, қан сорпа қылады. Қарқараның төңірегіндегі елді түгел шауып алды.

Байынқол уезіндегі көтеріліске басшы болған: Шағалақ Ебейұлы, Монай, Мұқан деген Ұзақбайұлы, Байбосын Ескозыұлы, Аққоян Сабаншыұлы, Текес елінен: Дәркембай Байелұлы, Қожеке Жарылқасынұлы, Насыр Жайлыбайұлы, Қайыпберді Досымбекұлы, Байқұлақ Ұлдарбекұлы тағы тағылар поселкедегі адамдарды қуып жіберді.

Сондағы құралдары: көтерілісшілердің қолында пестонды қара мылтық (бір атар, қос атар), қарағайдың ұшына темір шанышқан қарағай найза, ешкінің құйрығынан шашақтатқан шоқпар, айбалта сияқты құралдар болды.

Поселкеден қашқан орыстар жолыққан қазақты өлтіріп, Төте деген асудағы жолға шанышқан асудағы ағашқа астын кесіп, аузына тығып, ағашқа байлаған. Қарқарадан Нарынқолға келе жатқан байы жоқ әйелдерді өлтіріп, баласын құшақтатып кеткен.

...Сонымен ел ығысып Қытайдың шекарасы Текес, Байынқол өзеніне абылайша жаппа үйлер тігіп, Қытаймен сөйлесе бастады. Қытай ұлықтары: «9 қара жорға, 9 арғымақ, 10 мың сом ақша, 12 жамбы⁷ берсең жол беремін», - деді.

Бір жағынан патшаның әскері келіп қала ма деп болыс, болыстан кісі келіп Ноғай-Толағай деген Байынқолдың Текеске құйылған

---

⁶ Саржан – өлшем, 2,13 метр.

⁷ Жамбы – құйма күміс.

жерінде Қос дөңінің астында сәйлесті. Сөзінің қорытындысы: «Болыс басына жүзден кісі шығаруға, жараған ат, айғырды еріксіз мінуге» тоқтам қылды. «Октябрь айының бірінен қалдырмай жүргізуге Төтенің аузында табысайық», - деп тарқады. Октябрьдің бірінде әскер жүрді.

Молдалар үгіт айтып, бата берді. Сондағы қолын жайып айтқан батасы: «Құран шын, Пайғамбар ақ, сіздер өлсең шиіт боласың, Пайғамбар қатарында, өлтірсең қазы боласың. Құдай жолыңды оңғарсын, қарсы шапқан жауды қайтарып таста. Алла ақбар», - деді. «Әскер бастығы атасы қол бастаған адамдардың тұқымынан болсын, атасының туын көтерсін» деп жиылыста мақұлдасты. Жүз кісіде кейінде 15, кейінде 10 шамасына мылтық бар. Сол мылтық ішінде бірден, екіден, үштен бердеңке бар, 20-30-дан оғы бар. Жүз кісіде бір жалау, қызыл, жасыл, ақ ту алып ел артынан жүріп кетті.

11-12 күн шамасында «Саржанға мың казак-орыспен зеңбірек құралымен Кравченко деген пристав келді» деген хабар келді. «Ел қашпасын, қашқанымен Қытай өткізбейді. Ішіндегі айыпты кісілерді ғана аламыз. Басқасына тимейміз. Өз жерінде отыра берсін. Екі күн ішінде жауап берсін. Егерде екі күннен қалса әскерге алмау жағына ерік беріледі» деген бір жапырақ қағаз алып келіп, елге таратты. Елдің тұқымы құрып қалса да тоқтайтын болмады. Осы әскердің аз алдында Құлжадан 5 кісі, Түркия келіп қырғыз, қазақтан жарайды деген адамдарды жиып алып патшаның әскеріне бұ да келді. Екі күн өтіп үшінші күні, Орта Қалпақ деген тау арасында тұрып, Түркия Кравченконың әскеріне оқ атады. Патшаның әскерінен бір кісі, бір ат өлді. Әскерлер зеңбіректің астына алған соң шыдай алмай тұс-тұсына қашып, елге келіп кіріп кетті.

Тұн ортасында «Қазак-орыс келіп қалды. Қамап алатын болды. Көшіндер», - деген хабар келді. Ел жүгін артып, малын айдап Қытай шекарасына қарай жүріп берді. Күн шыға бергенде Қызыл үш деген жердің тұмсығына тұрып Ақбұлақ деген сайдың аузында көшіп бара жатқан, әсіресе, қырғызға күшті атыс болып, бірнеше кісі өлтірді. Шекарадағы Қытай әскері, қалмақтар болып елді өткізбеді. Бұлар да қамап тұрды. Артынан зеңбіректің даусы шыққан соң қатын-бала шулап, жылап қытай, қалмақтардың атқан мылтығына қарамай шекарадан өтіп жүріп берді.

Қытай жері. Мұзарт деген судың жағасы. Қалмақтар Бұлақ деген сайға бұрын кіріп алып мылтықты ата берді. Қыз, келіншек, бала демей кез-келгеніне оқ тиіп өле берді. Қытайдың шеркі байлардың көзіне түскен көш, қыз, сұлу келіншек болса соларды, еркектерін қуып атқылап, үйіне түсіріп, алып қалып жатты.

Сол көштің көпшілігі қырғыздар еді. Сол елді Мұзарттың суының жағасына тоқтатты. Қалмақтар күн бата бергенде казак-орыс келетін жақтан мылтықты жаудырып берді. Бір-екеуі «казак-орыстар келіп қалды» деп хабар береді. Ел шыр ете түсіп, әрқайсысы атына міне-міне жөнелген. Сөйтіп мал-мүлікті түгелімен қалмақ басып қалды. Қырғыз әйелдері жас балаларын алуға шамасы келмей, тастап қашты.

Ертесіне барып көрсек, әр қайранда 10-нан, 20-дан өліп жатқан баланы көрдік. Ішінде кемпір-шал, бойжеткен қыз да бар. Сиырдың бұзаулары далаға сыймай шулап, бақырып жүргенді көрдік. Жүзден, 20, 30-дан топ-топ қылып қалмақ айдап алып кетті. Киіз, туырлықтар тағы-тағылар көпір болып жатыр.

Алманың сазы, Аттың тауы деген жерлерде қазақтың көшіне 100-ден, 200-ден мылтық атып, қатын-бала демей жабылып, шабуыл жасап неше мың жылқы, неше мың қой, киім-кешек, үй, бәрін тыр жалаңаш қылып, қанша кісіні өлтіріп, тонап алды.

Сонан жаяу шұбап, Қытай елінде тұратын қазақтарға барып, қайыр сұрап Құлжаға дейін барып жанын баққандай болды. Баға алмай өлген де болды. Аздаң соң елге тау арасынан бұғып барған да болды. Шеріктер бірнеше мың үйлерді жібермей қамап алып, қыста еш нәрсе тоқтамайтын, жазғы жайлаудан басқаға жарамайтын, қары қалың, панасы жоқ, саз жерлерге отырғызып қойды. Күнде аштан, ұрудан өліп жатқан адам аз емес. Түнде қашамыз деп ұсталып дүре жеп, ісіп кетіп өлгендер де бар. Мұнан әрең жазылғандары да бар.

Қытайдың әскер бастықтары: «Сендерді ел ішіне қоя береміз», - деп 10 сомнан ақша жинап, түрлі ішіктер таптырып алып, күнде ертеңмен бір үйді де жібермеді. Астығы бар жерден астық алғызбады. Малдың етінен басқа дән көрмей, жазға әрең жетті.

Көңіліне жаққан қыз, келіншектер болса қытай шеріктері тіл алмағандарды ұрып, сабап ертіп алып кететін болды. Таң атқанда суға аққан салынды сияқтанып, қаны қашып келетін болды. Қазақтың бұрын ел билеген жақсыларының бір қаншасын дүрелеп, үйінен шықпайтын етті. Қытай дүре салғанда ет бетінен жатқызып, бір кісі мойнына мініп, екі кісі екі аяғын басып, өзін шешіндіріп, ыштанымен қалдырып, қамшыны сүйрете салып қалғанда, кісінің дауысы құлындай шыңғырып шығады екен. Барған сайын есін келтіріп, әлсіреп жатып қалған кісіні сүйретіп барып тастай салып кете береді екен.

Қытай, қалмақ, тараншы қазақ, қырғыздан алған қыз, келіншектерді Рүмжі, Қаражар сияқты көз көрмейтін, құлақ естімейтін жерге алып кетті...

1917 жылы 6-ыншы апрельден бастап сол жаққа қашып барған елдерді, ағалақшы, зәңгі, шерік дегендері: «Бір күн тұтқын сақтап қалсаң ұлыққа қарсы боласың», - деп ауыл-ауылдан қоймай жинап, қайтадан Ресей жеріне айдады. Ел арасында, тау арасында аздап қалушылар болды. Алдына түскен елді қатты қысыммен айдады. Ел ашаршылықтан, аурудан ісіп, кеуіп жүре алмай, шапқан шөптей болып, әр жерде, жол жағасында төбе болып өліп қала берді. Қалмақтың иті өлген кісінің етін жеуге аузы жоқ болды. Ел қонып, көшкен жұртта бір туырлықтың арасында 3-тен 4-тен оранып өліп қалған кісіні көреміз. Жолдың жағасында көрпесіне оранып өліп қалған жас қыз, келіншек, шалдарды көрдік. Өлген кісінің басын домалатып бірін-біріне ұрып ойнап жүрген қалмақтың балаларын көрдік. Мал баққан қойшылары, қасында шеріктер, сол айдаған бойынша ұрып-соғып, сабап, тірі қалған елді казак-орысқа өткізіп берді.

Шекарада Иван Каразгун деген бастығымен 5-6 орыс келді. Біз қорыққанымыздан «іздрасти» дегенде біреуі жұлып алғандай: «А, іздрасти, патшаға от атқан қанды қол», - деді. Қол бермек болып қолымды ала жүгіріп едім, «Қолыңды тарт, қолыңның қаны жұғып кетеді», - деп қолымды алмады.

Сол жер Ноғай-Толағай деген Нарынқолдың аяғы, Байынқолдың аяғы, Байынқолдың жағасы, Текеске құятын жері. Екі жағы екі дөң, ортасынан Байынқолдың суы ағады. Сол жерге қондырып, түтінге 4 сомнан ақша, жақсы кілем, көрпе-жастықты жиғызып алды. «Құрал бар ма?» - деп тінткізіп, өздеріне керекті нәрселерді сұраусыз алды. «Енді сендерге ешкім тимейді, көшіп жеріне барып отыра бер» деген соң жүріп бердік. Жылқы, сиырға азық, киім-кешек артып, жаяу шұбаған адамдар азырақ озғаннан кейін, 4-тен, 5-тен орыстардың өздері, жігіттері келіп кісі өлтіріп, жылқы, қой, сиырларды, көзге іліккенін тартып алып кетті.

Шалкөде тауының қара қайыңының арасына барып тығылған, көшпей қалған тараншыдан астық алайық деп барсақ, қайсы біреулері «патшаға оқ атқан бұзықтар, аулақ жүр» деп астық сатпақ түгіл өзімді боқтап ұрып қуды.

Орыс баласы шетке шыққанды өлтіріп, күнде шабуыл жасап малды, керекті көрпе, кілем, сәукеле, маржан, жамбы, тай-тұяқ⁸ сияқты нәрселерді іздетіп, берсе қолынан, бермесе өлтіріп, шауып алып тұрды. Бір ауылды жанды өлтіріп алғаннан қалған мүлікті от қойып, өлген кісіні соған салып өртеді.

---

⁸ Тай-тұяқ – құйма күміс.

Күнде сөйтіп тұрғанда Текеске бір ұлық келіп. «Депутат шақырады» деген соң Текеске жүзден артық кісі келдік. Қалаға келген жаман орыстың балалары шетінен тастың астына алып атқылады. Тасқа шыдамай ұлыққа қашып барып, тығылып жанымыз әрең қалды. Сонда ұлықтың айтқан сөзі: «Патша тақтан түсті, енді елге еркіндік берілді, ұрият⁹ болды. Сіздермен көршілес отырған орыстармен тату тұру үшін түтінге екі өгіз, 10 қойдан мал жинап беріңдер. Бұларда мал жоқ. Қора үйлері өртеніп кеткен», - деді.

Елге келіп есептеп, кімнің қандай малы болса соны беруге уәде қылып, бір жұманың ішінде жиып апарып бердік. Малды алғаннан кейін орыстар: «Енді разы болдық», - деді. Солай болса да орыс ағайындар 1918 жылға дейін мал талау, кісі өлтіруден тыйылмай, білгенін істеп тұрды.

13.05.1936 жыл
(ҚРОММ 427 қор, I тізбе, 17 байлам, 159 іс, 13 п.)

*Араб әрпінен кириллицаға көшірген – З.Ижсанов
«Туған өлке» журналы
№1-2, 2003 ж.*

Молда Қойшыбай Қосалыұлының мұң-зары

1916 жылғы көтерілісті басу деген сөзді желеу еткен патша үкіметінің жазалаушы: жендеттері сегіз ай бойы Қазақ даласының ойран ботқасын шығарып, қан сасытты. Қазақстан Өлкелік партия комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының тезистерінде: «...300 мыңнан астам адам қырылды, атылды, асылды, ал айдалғандар мен жараланғандардың тіпті есебі жоқ... Жетісу облысындағы жергілікті халықтың төрттен бірі Қытайға қуылып, олардың ауылы жойылды, мал-мүлкі тоналды» деп нақты мәліметті көрсетсе («Ауыл коммунисті» журналы, 1932 жыл, №4, 22 б.), тек «...Жетісу облысының өзінен ғана Қытайға 201250 қазақ босты, оның 95200-і қырылды», - деп Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорындағы деректер анықтады.

---

⁹ Ұрият – қазақтар революцияны «ұрият» деген.

Босқынға ұшырағандар орны толмас есепсіз шығынға ұшырады. Адам баласы төзгісіз ауыр азап шекті. Азып-тозды. Аштық пен жалаңаштықты басынан кешірді. Мұндай көңілге қаяу түсіретін қайғы мен мұң-шерлердің көрінісі аз жазылған жоқ. Жарияланып та жатыр. Дегенмен Қазақстан Республикасы Президент архиві мен Орталық мемлекеттік архив қорларында араб харпімен жазылған, әлі де оқырманға жетпеген мұндай көптеген естеліктер, қолжазбалар бар.

Міне, сол азап пен ақыретті, тірідегі тозақты басынан кешкен жанның бірі – Қойшыбай Қосалыұлы. Ол өлеңмен жазған естелігінде босқынға ұшырағандардың ауыр халін айта отырып, туған елін, жерін, ағайын-туысын, сүйікті Қарқара жайлауын аңсаған, Жәмеңке, Ұзақ секілді ел кемеңгерін жоқтаған. Қан қақсап жүріп, зарлаған. Оның мұң-зарын ет пен сүйектен жаралған жүрегі бар жан тебіренбей оқуы мүмкін емес. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақталған 288 жол бұл өлеңді араб харпінен кириллицаға аударып, оқырмандарға ұсынып отырмыз (427 қор, 1 тізбе, 17 байлам, 166 іс).

Біріншіден, архив дерегіндегі жаңсақтықты түзеп, мұң-зар естеліктің нақты иесін көпшілікке таныстыруды жөн көрдік. Өйткені, 1916 жылғы материалды жинаушы Б.Дайыров бұл материалды Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивке «Алматы облысы Кеген ауданы «Алғабас» колхозының мүшесі Әлімбек (Әлібек) Рахымбаевтың естелігі» деп тапсырған.

Шындығында бұл дұрыс емес. Оған дәлел сол істің 13 бетінде «Қойшыбай Қосалыұлы молданың өзінен 1923 жылы жазылған» деп латын харпімен өзі жазған.

Екіншіден, өлең текстіндегі Құран хадистерінен алынған үзінділер мен:

«...Бәрі де Қошемет қып, молда - екелеп,

Дүние-ай қадірімді білуші еді», - деген сөздер дәлелдеуді қажет етпесе керек.

Осы деректерге сүйене отырып, естеліктің иесі Әлімбек (Әлібек) Рахымбаев емес, Қойшыбай молда Қосалыұлы деп есептейміз:

Ұраным Райымбек, затым Албан
Иншалла несібем бар, түзден салған
Мас қылған аз ғана күн қызығына
Опасыз пәни дүние мынау жалған.

Аузымнан лебізіді шығармасам,
Өртеніп кетіп барады ішімді арман.
Адасып үйірінен тоз-тоз болған
Кетті ғой су түбіне біздің Албан.

Ақ патша әділінен тайғаннан соң
Ұрысқа бала бер деп қылды парман
Қас болса халипамның тұқымына
Құлым деп рахым қылмас жалғыз Аллам.

Өлсек те бұған кісі бермейік деп,
Қырылды Қарақолда өңкей бағлан.
Басшыдан ақыл табар айрылған соң
Сандалып бұқарадан кетті дәрмен.
Қылып ек ақил сунна алжама ат
Бола гөр Жаппар Ие өзің жәрдем.

Қытайға жан сауғалап қашып бердік
Дүниенің тегіс беріп мүкәмалдан.
Ерте жатып, кеш тұрған, аһ дариға
Бұрынғы біздің заман қайда қалған?

Бұғымен қатар жатқан Албаным-ай,
Құлашты татырауға салғаның-ай.
Түсініксіз қайнатпа төз кең Қарқара,
Құлазып бекер босқа қалғаның-ай.

Қырылдың Қарақолдың түрмесінде
Кемеңгер, жұртқа басшы саңлағым-ай.
Жақсыдан ақыл табар айрылған соң
Албанның бекер, босқа сандалуы-ай.

Бір-бірден һәр Малика тозып кеттік
Жүрейін мұны қайтып, арман қылмай?
Атқылап кез-келгенді қырғаннан соң
Шыдамай қашып бердік зардабын-ай.

Ішіне қашып кірсе талап алған,
Заты жаман жұрт екен қалмағың-ай.
Құдайымның жаратқан жанның жұрты
Аз бірақ тиді бізге жәрдемің-ай.

Сол батыр, ел мен жұрттан айрылған соң
Атаның сиынамыз аруағына-ай.
Ел болып түзелер күн болар ма екен?
Ондай гөр түбімізді Алла, Құдай.

Жүретін жұрт үстінде бірге болып,
Баяғы қандай болсын күнім менің.
Аузымнан лебізіді шығарайын,
Ішімнен тарқар ма екен қайғы-шерім.

Қырылды Қарақолдың түрмесінде
Бастығы Жәмеңке, Ұзақ кемеңгерім.
Далада көр киімсіз, бекер қалды,
Маңдайын күн шалмаған өңкей ерім.

Әйтеуір түбін берсін біздің Албан
Айрылып жақсылардан сынды белім.
Бір жерге бас қосар күн болар ма екен?
Болдың ғой осы күнде тілім-тілім.

Кетеді тимей-тимей көзден жасым
Қарқара еске түссе жүрген жерім.
Қанаттас Албан, Бұғы қатар жатқан
Ел едік тамашалы алым-берім.

Барады ішім толып сары суға
Тірі жүр шықпаған жан, құры көнім.
Тағы да рақымың болар ма екен?
Бар қылған жоқтан бізді Қыдыриат Керім.

Адамзат ажал жетпей, өлмейді екен,
Айналып өткен дүние келмейді екен.
Тілейік түбін бер деп бір Құдайдан
Еш нәрсе уайымнан өнбейді екен.

Жаратқан пәнде қылып мұны өзі
Көз жасын ғарыпplerдің көрмей ме екен?
Жалаңаш, шын жаяуға көнсе-дағы
Тірі адам бір тамаққа көнбейді екен.
Әйтеуір аяқ-қолын ербеңдетіп,
Шамасы келгенінше сермейді екен.

Қолынан түк келмеген біздей ғарып,
Құдай-ау өзің нәсіп бер дейді екен.
Бұрынғы өткен күнді ойлай берсе,
Жүректі сары сумен шерлейді екен.
Ештемені ойламай, тыпырлаған,
Ауқат қылып, жан бағып, бірлейді екен.

Біреулер арық, тоған шауып жатыр,
Біреулер кісі малын бағып жатыр.
Біреулер қол өнерін кәсіп қылып,
Жан қинап, жармаққа ақша тауып жатыр.

Үстіне жапсыруға, еркін жетпей,
Тапқанын таңдайына қағып жатыр.
Өзінікін ішіп-жеп қолындағы
Жаудырап екі көзі ғаріп жатыр.

Бұрынғы өткен күннің бірі де жоқ,
Бұл заманнан көңілі қалып жатыр.
Әйтеуір өзің нәсіп берерсің деп,
Бір Алланы көңіліне алып жатыр.

Албанның жілік майы үзілгенге,
Сел болып көзден жасым ағып жатыр.
Әлі келген жігіттер өз жерім деп,
Бұрынғы қара орнына барып жатыр.

Жүрегіміз орыстан шошып кеткен
Білмеймін осы күнде не қып жатыр.
Менің көңілім сенбейді кәпіріңе,
Бекер сөзге біздің жұрт нанып жатыр.

Өзді-өзінің шатағы басылған жоқ,
Бұған да жұрттың бәрі қанып жатыр.
Бір Құдай бермес пе екен тілегімді?
Шерледі қайғы басып жүрегімді.

Жатушы ек қырғыз, қазақ сауық қылып,
Бұзды ғой Құдай бүйтіп сүреңімді
Қаздай қалқып, үйректей жүзіп жүрген,
Көрмедім қайран жұртым біреуінді.

Астына ат, үстіне киім болған,
Қайтейін Албан, Бұғы шүленінді.
Адасып ақылымнан осы күнде,
Білмеймін қалай қарап жүрерімді?

Өзі қуат бермесе, Жаппар Ие,
Жалғаннан үзіп тұрмын күдерімді.
Албанмын сегіз сары жақын туған,
Ойлаймын бір бауырлас жігіттерімді.

Қадірімді білмейтін Албаным жоқ,
Жат ру қайдан білсін сүйегімді.
Шақырған бері жүр деп бір адам жоқ,
Жылаймын кімге тыңдатып мұң-шерімді.
Қайта айналып қонатын заман қайда?
Дәулет құсы қолымдағы жіберілді.

Біздің жұрт баяғыдай болар ма екен?
Бірігіп Қарқараға қонар ма екен?
Ұрық туған бір жерге басын қосып,
Көңіліміз раушан боп толар ма екен?

Ат сұлу, айғыр көркем жалыменен,
Бай шолжаң, батыр көсем малыменен.
Тар жерде өз өлтірмес, жат жарылқамас,
Әр кімді алсын Құдай табыменен.

Ат сұлу, айғыр көркем құйрығымен,
Алланың тозып кеттік бұйрығымен.
Тар жерде өз өлтірмес, жат жарылқамас
Әркімді алсын Құдай руыменен.

Біздің ел Қарқараға қонушы еді,
Даласы жылқы, қойға толушы еді.
Әр ауылдың үстіне тамаша қып,
Ат шабыс тұс-тұсынан болушы еді.

Бұрқырап төрде саба тұрушы еді,
Кенесті ақсақалдар құрушы еді.
Қымыз мұрын дейтұғын бір тамаша,
Ат шабыс боз балалар қылушы еді.

Күміс жабдық жарқырап, шапан киіп,
Түрленіп сәулетімен жүруші еді.
Жатқан мал, көк майсаға қанған елге,
Көрген жанның көздері тұнушы еді.

Ат пен киім бар жабдық келгеннен соң
Жігіттің бәрі болат құрыш еді.
Бәрі де Қошемет қып, молда-екелеп,
Дүние-ай, қадірімді білуші еді.

Қариялар күтуші еді маң-маң басып,
Боз бала қошемет қып, есік ашып,
Маңдайына сыймаған қалың дәулет
Дариға-ай төгілдірді бір жыл тасып.

Баққан мал, жермен судан айрылған соң
Қор бөлді, мұңаямыз, енді жасып.
Жұмсақ деп мамық төсек төсенген ер,
Қазір жүр қабырғасын тыр-тыр қасып.

Басында әуре бізді қылмасы шын,
Сұм дүние, опасы жоқ, боқтан сасық.
Ел жұртым, көк майсалы кең Қарқара
Бұл күнде бір көруге болдым ғашық.

Сағынып осы күнде жылай-жылай
Көзім нашар тартты ғой, мұнар басып.
Аға, жеңге, келін мен апалар бар
Бірге жүрер күн қайда араласып?

Жүр ме екен қайран жұртым есен-аман?
Көруге несіп қылғын Хақ Тағалам.
Тіршілік аухатынан бір ісім жоқ,
Жатсам-тұрсам ойлайды, соны санам.

Мақтанып сәулеттеніп жүре тұғын,
Тоқты құрлы болмады менің бағам.
Бір адамның болмайды қошеметі,
Құдай қуат бермесе, кетті шамам.
Бұрынғы сәулетімнің бірі де жоқ,
Тоным тозып, кірледі үйде жағам.

Жан берген, тән жаратып Қадыр Алла,
Бола гөр мен ғаріпке өзің панам.
Өзіңнің ғанибетлік һүрметі үшін
Жарттың һәрй күрсі лүһум қалам
Бір Алладан басқада ықтияр жоқ,
Жазуда осылай болса не дүр шарам.

Қайтейін жалған дүние бекерінді,
Аз күні тәтті болған шекерінді.
Мас болып жалған сенің қызығыңа,
Білмеппін мұндай болып өтерімді.

Ес-түстен осы күнде дәнеме жоқ,
Білмеймін қаншалықты не екенімді?
Алдым жар, ия, артым да жар болды қамау,
Дем білер қалай қарап кетерімді.

Ішім толған қасірет, қайғыменен,
Табар адам болсайшы шипагерді.
Құдай-ау тарқатар күн болар ма екен?
Байланған жүректегі кеселімді.

Жол тауып шашылғанды жинайтұғын,
Маңдайға сиғызбады көсемімді.
Дінім ислам болған соң үмітім бар,
Мұратқа Алла білер жетерімді.

Қайта айналып қонатын заман қайда?
Дәулет құсы басымдағы көтерілді.
Ия, Алла, қуат берген исламға,
Бұл дінсіз залым қылды мұсылманға.

Қылсаңшы Расуалла бір шапағат
Жәрдем тілеп қысылғанда.
Пайғамбар достым деген шаһиарлар
Қолымнан ала көргін ұсынғанда.

Бұрынғы аруаққа сыйынбасам
Тыпырлап аухат қылар күшім бар ма?
Албан аман тұрғанда бір кісімен
Дәулеттің бар-жоғымен ісім бар ма?

Ғаріптік мұнан артық қандай болсын
Халық қандай дейтұғын кісім бар ма?
Сұңқар азып, торғайдан төмен түсті
Біздерде адам көрер пошым бар ма?
Қағазға мысал қылып сөз жазатын,
Көңілде раушандық қошым бар ма?

Білеміз Қадыр Алла барлығыңды,
Айтамын бір өзіңе зарлығымды.
Құранның отыз пара һүрметі үшін
Пәндаңнан көтерсеңші тарлығыңды.

Халық едік қанаттанып отыратын,
Бас күтіп, пана қылдық һәр бұныңды.
Сарттары далайкіндік қызметкер қып,
Ап кетті бітір айтып һәр біріңді.

Жаныңнан бір шыбындай шошынған соң,
Тастадың талақ қылып, мал-құлынды.
Алып кеп бір жегендей нанға саттың,
Қазына мың теңгелік жабдығыңды.

Қайтіп тірі жүрсіңдер, өліп кетпей,
Бұрынғы ойлағанда тағдырыңды.
Жігіттер дос санаған бекер екен,
Жалған дүние әдіре қалғырыңды.

Бүгіліп жол таба алмай тұйықталдың,
Алдырып өңкей көсем, данышпанды.
Біздің де жақсы-ақ еді талабымыз,
Еш адамға жоқ еді залалымыз.

Жаяуына ат, ашына, тамақ берген,
Бар еді мархабалы саналымыз.
Дастарқан күндіз-түні жиылмаған
Қайырлы қайда кетті ынтымағымыз.

Көрмеген қарыс жерге жаяу жүріп,
Зор келгенде ойылды табанымыз.
Дінсізбен қарсыласып, ұрысуға
Болмады қолда қару-жарағымыз.

Өзі рахым қылмаса Алла бізге,
Дағдарып, таусылып тұр амалымыз.
Қарқарада жүргенде тегіс едік,
Жоқ еді жалы қыңыр, жаманымыз.

Тәубемізді түсірді есімізге,
Михнаттан жоқ еді хабарымыз.
Ражіб енді бізден кетті қашып,
Бастағы қоңыр салқын самалымыз.
Өзімнің өмірімнің барлығында,
Баяғы қайта келсін заманымыз.

*Араб әрпінен кириллицаға көшірген – З.Ижанов
«Қазақ әдебиеті» газеті
21 қазан 1997 ж.*

1928 жылғы карта

27 қазақ қалай қырылып еді және олар қайда жерленген?

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі аяусыз қырып-жою, тонау, қуғындау арқылы күшпен басылды. Көтеріліс болған өңір қазақтары жазықсыз, сұраусыз, сұрақсыз атылды, асылды, шабылды. Мал-мүлкі тоналды. Патша әскері тарапынан жасалған осындай жыртқыштық әрекет Думадағылардың да (1916, XII) наразылығын тудырған. Әр түрлі бағытты көздеген депутаттардың үш тобы П-Николай патшаның маусым айындағы жарлығына заңға сүйене отырып қарсылық көрсетті. Оның да өз себебі, негізі бар еді.

Министрліктер мен Мемлекеттік Дума өзара келісіп барып қабылданғаннан кейін ғана патша жарлыққа қол қоюы керек тұғын. П-Николайдың халыққа, үкімет орындарына құлағдар етпестен жариялаған бұл жарлығы сол кездегі Ресей Заң кодексінің 71, 86, 93 және 205-баптарын бұзғандық болатын. Парламент мүшелері Керенский, Чхеидзе, Шепкин, Скобелев, Янушкевич секілді қайраткерлер бастаған әуелі 34, одан кейін 37 адам патшаның бұл жарлығының қабылдану, жариялану және жүзеге асу себептерін тексеруді ресми түрде талап етті.

Өз кезегінде Соғыс, Ішкі және Әділет министрліктеріндегілер «Қазақтардың бас көтеруіне себеп болған не?» деген сұраққа жауап іздеді. Негізгі себеп – патша саясатының дұрыс түсіндірілмеуінде, жарлықты орындауға бағытталған үгіттің жабайылығында, казактардың тым еркінсіп қазақтарды менсінбеуінде деп шешті.

Патша үкіметі құлап, орнына Уақытша үкімет келді де, осы 1916 жылғы көтеріліс зардаптарын тексеруге жер-жерге уәкілдер жіберіп, тексеру комитеттерін құрды. Олардың ұсынысы арқылы арнаулы шешіммен «көтеріліске қатысқандарды жазалаушы отрядтар» таратылып, босқан, қашқан, шет елге еріксіз ауған қазақтар туған жеріне қайта орала бастады. Қайтып келген көтерілісшілердің тоналған мал-мүлкін қайтаратын, шығындарын анықтап, сол шығынның орнын толтыруға күш салатын Уақытша комитеттер құрылды. Осындай Уақытша комитеттер қылмысты әрекеттерді тексеруге де белсене кірісті. Казактар жасаған заңсыздық пен айуандық әрекеттер тексерілмей қалған жоқ.

Тексеруден өткен қылмысты істің бірі – 1916 жылы желтоқсанның 30-ында болған оқиға еді. Оның егжей-тегжейін біз баяндап жатпадық. Архивтік құжаттардың өздері-ақ анық-қанығына көз жеткізеді деп білдік. Архивтік айғақтар ҚР Орталық мемлекеттік архивтің 109 қорында, 1 тізбеде, 27 іс қағаздарында сақтаулы.

1917 жылы қаңтардың 27-інде Жаркент уезіне қарасты Подгорныйдағы 4 учаскенің бітістіруші-келістіруші соты қылмыстық істердің 443 және 705-статьялары бойынша куәларды жауапқа тартады.

Михайл Никифорович Коровин:

«...Жасым 35-те, казак, православие дініндемін. Жетісу казак әскерінің 3-ші ерекше жүздігінде әскери қызмет етемін. Сауаттымын. Сотты болғаным жоқ.

Өткен айдың аяғында Шалкөде постысында Иван Пшеничный басқарған он казак, бізге көтеріліске қатысып, кейін Қытайға қашып кеткен қырғыздардың (*бұдан былай қазақтардың*) Құрман болысына қарасты Тұзкөл айналасындағы таудың күнгейбет баурайында малдарын жайып, көшіп жүргендігі мәлім болды.

Нарынқол отрядының нұсқауы бойынша постыда тұрған казактардың міндеті – көтеріліске қатысып, Қытайға қашып кеткен қазақтар қайтып көшіп келсе, олардың мал-мүлкін тартып алып, өздерін тұтқындап, қайтадан Қытайға кері қайтаруға тиісті.

Оның үстіне нұсқауда қарсылық жасағаны болса, қару қолдану көрсетілген. Пшеничныйдың бұйрығын және жоғарыдағы нұсқауды орындау мақсатында мен және казактар – Дементий Быдарев, Петр Черкашин, Иван Савинков – желтоқсанның 28-інде Тұзкөл жанындағы тауға барлауға шықтық. Желтоқсанның 29-ында көлдің оң жағындағы таудан төрт жерде қоныстанған қазақтарды кездестірдік. Онда 42 ер, 66 әйел және 56 бала болды. Оларда 45 жылқы, 43 мүйізді ірі қара, 7 түйе, шамамен 50 қой бар. Нұсқауда көрсетіле тұрса да қазақтардың аты-жөнін біз жазғанымыз жоқ. Бірақ олар: «Жаркент уезінің Торайғыр болысынан және Верный уезінің Таз руынанбыз», - деді.

Біздер нұсқау бойынша оларды Қытайға кері өткізуге тиісті болсақ та, қазақтарды Охотничьеге апаруды дұрыс деп шештік. Себебі отряд жанында офицерлер, прапорщик Шувалов бар еді. Әрі шекара қашық және қар қалың болды. Бастық қазақтарды апаруға мені жауапты етіп тағайындап, қасыма Савинковты, Черкашинді қосып берді де, өзі Быдарев екеуі постыда қазақтардың малдары мен әйелдері жанында қалды.

Малды айдау үшін алты ер адамды қалдырып, желтоқсанның 29-ында қазақтардың ортасында түнеп, қаңтардың 30-ында 36 ер адамды Охотничьеге (*қазіргі Нарынқол тұрған жер*) айдап шықтық. Олар қолдарына киіз үйдің керегесін, уықтарын қалың қарды байқау үшін таяқ етіп алып, жолсыз жермен жаяу, ықыласты жүрді.

Біз оларды «Охотничьеге барғанда ештеңе болмайды» деп тыныштандырмақшы болдық. Бірақ қазақтар күн батар алдында көлдің шығыс жағында демалуға тоқтап, тамактанып, Құдайға құлшылық қылды.

Қараңғылық түсе тағы да жылжыды. Сонан шұғыл топтанып алып, таяқтарын көтеріп, «Райымбек!» деп айқайлап, артында атпен келе жатқан біздерге тұра ұмтылды. Сол кезде Черкашиннің аты қарға құлады. Ол атпен әуре болып жатқанда біз қазақтарды Охотничьеге баруға үгіттедік. Демалуға отыруға шейін де бұйрыққа бағынатын шығар деп екі рет үгіттеп көрдік. Олар бір орында тұрмай, бізге жақындай берді. Сол кезде мен және Савинков екеуіміз ауаға мылтық аттық. Бұл кезде Черкашин де атын жөндеп мініп келді.

Біз қазақтардан 150 сажен жерге атпен шоқытып шығып, тағы да оларды үгіттей бастадық. Бірақ олар: «Бірімізді емес, барлығымызды осы жерде атып тастасаң да Охотничьеге бармаймыз!» - деді. Сонан кейін мен және Савинков қазақтарға оқ аттық. Олардың барлығы да жерге екі топ болып құлады. Біз ызаланып қараңғы түсіп, көз байланғанша, қазақтардың жатқан жері елестеп көрінгенше, жарты сағат бойы оқ жаудырдық. Сонан кейін қасына келіп тұруға әрекеттенгендерін қылышпен шаптық.

Осыдан соң Охотничьеге келіп, болған жағдайды прапорщик Шуваловқа баяндадық.

Қаңтардың 2-інде Охотничьеден Түзкөлге оралғанда қазақтарды санадық. Олар екі топта 26 адам болды. Көпшілігі киімсіз, кейбіреулері жартылай жалаңаш... шамасы бір шақырым, әлде онан да аз жерден аяғынан оқ тиіп, жараланған 27-ші қазақты көрдік. Жаралы қазақтарды елі-жұрты алып кеткен екен және бұған қайта келуге уәде берген көрінеді. Оның аянышты азабын жеңілдету үшін оң жақ самайынан қылышпен шауып, турап тастадық».

(Аталған істің 9-11 б.)

Куэ Петр Черкашиннің жауабы:

«...Мен Петр Филиппович Черкашин, 46 жастамын. Православие дініндемін. Казак. Жоғары Басқұншақ, Голубовск ст., Жетісу казак әскерінің 3-ші ерекше жүздігінде әскери қызметтемін. Сауатсызбын. Сотты болғаным жоқ.

...150 сажен жерге шоқытып барып: «Охотничьеге бармасандар атамыз», - деп қорқытып, айқайладық.

Бірақ қазақтар «Әлсек те Охотничьеге бармаймыз!» - деп айқайлап, бізге қарай жылжи берді.

...Бастық атуға бұйрық берді. Мен атқаным жоқ, түнде көзім еш нәрсе көрмейді. Мен тек екі ғана патрон аттым. Онда да аспанға аттым.

...Он минуттай аттық. Барлығы да тынышталып, екі үйінді болып жатқан қазақтарға келдік.

...Біз қазақтарды тек өзімізді қорғау үшін ғана аттық...».

(Аталған істің 11-13 б.)

Куэ Иван Герасимович Савинковтың жауабы:

«...34 жастамын, православие дініндемін. Казак. Қарабұлақ ст., Жетісу казак әскерінің 3-ші ерекше жүздігінде қызметтемін. Сауат-тымын, сотталғаным жоқ.

...Қазақтар қашып кеткен жағдайдағы жауапкершілігінен қорқып, біз өзара келісіммен қазақтарға жүздеген патрон шығардық. Барлығы тынышталғаннан соң оларға бардық. Бірнеше адам жаралы екен. Біз олардың барлығын да қылыштап турадық. Сонан кейін Охотничьеге жүріп кеттік...».

(Аталған істің 13-14 б.)

1917 жылы қаңтардың 18-інде куэ Жатқанбай Саңлаевтың жауабы:

«...35 жастамын. Мұсылманмын. Қазақпын. Торайғыр болысынанмын. Сауатсызбын. Сотты болғаным жоқ.

Қазақтардың көтерілісіне қатысқаным жоқ. Бірақ қазақтар Қытайға өткенде, олардың артынан орыстардың кек атуынан қорқып, мен де кеттім. Өткен жылдың қараша айының аяғында «барлығы да тынышталды» деп есептеп, өзгелер сияқты мен де өз болысыма қоныс аударуды ойладым. Шығыс Талғар және біздің болыстан 15 отбасы Құрман болысының Ылайлы деген жеріне көшіп келіп, бір айдай әр түрлі орында тұрақтап, мал жайдық. Желтоқсанның аяғында 5 казак келді. Олар барлығымызды жинап, Охотничьедегі бастыққа айдап апаратындығын хабарлады.

Постыға екі казак әйелдер мен балаларды және 5 ер адамды малдармен бірге айдап кетті. Қанша екенін нақты білмеймін.

35 ер адамды үш казак Охотничьеге айдады. Қалың қарда жаяу жүргендіктен, барлығымыз да таяқпен жүрдік. Біздер – алда, артымызда – қазақтар. Тұздықөздің шығыс бетінде, күн бата жүріп келе жатқанымызда қазақтар жағынан мылтық атылды. Біз топталдық. Қазақтар қанша атқанын білмеймін. Барлығы тынышталған кезде есімді жинадым. Жаралы болғанымды білгеннен кейін тауға кеттім.

Казактарға біз ешқандай қарсылық көрсеткеніміз жоқ. Қайта, керісінше біз: «Тағдырымыз анықталар, бізге өзіміздің бұрынғы қонысымызда тұруға рұқсат етер», - деген үмітпен ықыластанып жүрдік. Казактарға қарсылық көрсету былай тұрсын, біз шаршағанымызға қарамай, демалмай, жүре бердік. Қарулы адамға біз қалай қарсылық көрсетпекшіміз?!».

(Аталған істің 16-17 б.)

Куә Құрманбай Жәкиевтің жауабы:

«...50 жастамын. Мұсылманмын. Қазақпын. Торайғыр болысынанмын. Сауатсызбын. Сотты болғаным жоқ.

Охотничьеге бізді – 36 қазақты 3 казак айдағанда 26 адамды өлтірді. Казактарға біз қарсылық көрсеткеніміз жоқ. Біз таяқты қар қалың болғандықтан алдық...».

(Аталған істің 17 б.)

Куә Исабек Терлібаевтың жауабы:

«...33 жастамын, мұсылманмын, қазақпын. Торайғыр болысынанмын. Сауатсызбын, сотты емеспін.

Охотничьеге 36 қазақты 3 казак айдағанда 26 адамды өлтірді. Казактарға біз қарсылық көрсеткеніміз жоқ. Таяқты қар қалың болғандықтан алдық. Охотничьеге қарай демалуға да уақыт сұрамастан ынтымамызбен жүрдік...».

(Аталған істің 18 б.)

Осы куәлардың жауабына түсініктеме беріп жату артық. Енді бұдан әрі не тірлік істелгенінен хабардар беретін құжаттарға назар аударайық.

27 қаңтар 1917 ж.

Нарынқол – Шарын учаскесінің бастығына

Осы айдың 17-дегі 78 нөмірлі қатынасына қосымша Шалкөде постысындағы казактар өлтірген қазақтардың және олардың тірі қалған туыстарын... қашып кеткендердің кім екендігін тездетіп анықтауды сұраймын.

Келістіруші сот
(Аталған істің 22 б.)

АКТ

1917 жылы ақпанның 2-де Жаркент уезіне қарасты 4 учаске келістіруші сотының қаңтардың 27-де №78 ұйғаруына сәйкес, мен – Әлжан болысының бастығы Әбдеш Өтеулиев, Құрман болысының бастығы Жанайбек Қалқабаевтың және куәлар: Әлжан болысынан қазақ Мамытбек Алмесов, Арыстанбай Құрманбаевтардың көмегімен Шалкөде постысындағы казактар өлтірген қазақтардың Түзкөл маңындағы өлген жерлерінде табылғандар мыналар болды.

Атап айтқанда:

Жаркент уезінің Торайғыр болысынан:

1. Отарбай Шынасылов.
2. Өзбек Тойшыбеков.
3. Шандыбай Тойшыбеков.
4. Әбитбай Исаев.
5. Сәбдібай Исаев.
6. Рахымқұл Байдалов.
7. Жақаш Үркімбаев.
8. Қасымжан Аташев.
9. Рысдәулет Тастанбеков.
10. Ақжол Тастанбеков.
11. Қойшығұл Жексенбаев.
12. Тойбақ Жексенбаев.
13. Рахым Жексенбаев.
14. Сәбденбай Жексенбаев.
15. Әмірбек Жексенбаев.
16. Қарабас Шәтиев.
17. Ибраим Шәтиев.

18. Жайылған Қозыбасов.
19. Тәжібай Байбағысов.
20. Тиын Сағанаев.
21. Жайнақбай Сағанаев.

Верный уезі Шығыс Талғар болысынан:

1. Жантелі Текесов.
2. Қаптағай Текесов.
3. Сабаншы Қаптағайев.
4. Байбосын Асанбаев.
5. Тілеміс Қасқарауов.

Біздер Тұзкөлдің шығыс жақ басына барлығын бір молаға жерледік. Және сол үшін осы акты жасалынды.

Әлжан болысының бастығы: Ә.Өтеулиев
(мөрі басылып, қолы қойылған)

Құрман болысының бастығы: Қ.Қалқабаев (қолы қойылған)

Куәлар: Мамытбек Алмесов, Арыстанбай Құрманбаев
(арабша жазып қол қойған)
(Аталған істің 25 б.)

Шалкөде казактарынан қашып, тірі қалған қазақтардың тізімі:

Торайғыр болысынан:

1. Шалабай Шажиев, осында.
2. Тұңғатар Жаналов, осында.
3. Байтоғай Кененбаев, Верный уезіне қашып кеткен.
4. Жатқанбай Сағанаев, осында.
5. Исабек Терлікбаев, осында.
6. Құрманбай Жақсалов, осында.

Шығыс Талғар болысынан:

1. Оспан Қалықұлов, Верный уезіне қашып кеткен.
2. Ибраим Қалықұлов, осында.
3. Өскенбай Аманқұлов, Верный уезіне қашып кеткен.
4. Мәлібай Кегенов, Верный уезіне қашып кеткен.

Барлығы 10 адам, оның төртеуі Верный уезіне тығылған, мекен-жайы белгісіз.

Әлжан болысының бастығы: Ә.Өтеулиев
(Аталған істің 27 б.)

Аталған өліктер желтоқсанның 30-ынан қаңтардың 22-сіне дейін жерленбеген. Оның екі түрлі басты себебі болса керек.

Біріншісі, казактардың зұлымдығынан жүрегі шайлыққан қазақтар өз туысқандарының өлігін әкетуге қорыққан, оған шамалары да келмеген.

Екіншіден, ол өліктер көп ұзамай Уақытша комитеттің тексеру-сараптау, анықтау объектісіне айналған. Бітістіруші-келістіруші сот 1917 жылы қаңтардың 22-де: «...25 қазақтың өлігі қатты қатып қалғандықтан, оларды жылытуға жақын маңда жылы орын болмағандықтан және ондай орын бола қалғанның өзінде өліктерді таситын құралдың болмауына байланысты, оның үстіне дәрігердің «бірнеше фельдшердің көмегінсіз жалғыз өзіме сойып, тексеру мүмкін емес» деуіне сәйкес, өліктерді сырттай бақылап, тексеру жүргізуіне, сонан кейін күн жылығанша жерлеуіне» қаулы шығарады.

Сонымен, жазықсыз 27 қазақты жарты сағат бойы оқтың астына алғанымен қоймай, жараланғандарын қылышпен тураған, өліктерді сол күйінде тастап шімірікпей жүре берген әлгі үш казактың кім болғандығын бас көтерер азаматтарынан айырылған аз ғана қазақтың сол кездегі жай-күйін ойлы оқырман өзі-ақ ажыратар.

1916 жылы казак қылышы мен мылтығынан жазықсыз қырылған тек осылар ғана ма? Патша жендеттерінің қанды аяғының жеткен жері тек осы маң ба? Жоқ, әрине.

Ұлт-азаттық көтерілістің 80 жылдығына сәйкес жергілікті жерлерде жүргізіліп жатқан шаралардың бір бағыты осы жылдары ерлікпен қаза тапқандар мен көтеріліске қатысқан және жазықсыз құрбан болғандарды анықтап, табу, тарихи шындықты сол қалпында тарихи тағылым үшін ұрпаққа жеткізу болса керек. Мұның өзі артында қалған үрім-бұтақтарының аруақтар алдында өтеген парызы болар еді.

*«Ана тілі» газеті,
1 мамыр 1996 ж.*

Даладағы дауыл

Қазақстан мен Орта Азия халықтарының басына қасірет әкелген 1916 жылғы қайғылы оқиғаларға биыл, яғни 1996 жылы 80 жыл толып отыр. Бұл патшалық Ресейдің отарлық езгісі мен орыстандыру саясатына қарсы болған ұлт-азаттық күресі еді. Кезінде заман ағымына қарай бұл қозғалысқа бір жақты баға беріліп келгені белгілі.

Болған оқиғаларды нақты көрсететін көптеген тарихи құнды деректер қоғамның ой-санасына «кері» әсер етеді деген желеумен архивтердің терең қойнауына тығылды. Сол себепті төменде ықшамдалып алынған естеліктер 1916 жылғы оқиғалардың деректік қорын толықтыра түседі. Бұл естеліктердің мазмұнына қарап, сол жылы ел басынан өткерген қиын-қыстау кезенді, көтеріліс кезіндегі адамдардың көңіл-күйін, патшалық Ресейдің өзінің отарындағы халыққа көрсеткен озбырлығын көз алдына тағы да бір келтіреді.

Әрине, биыл құрылғанына 75 жыл толып отырған Орталық мемлекеттік архивте сақталған естеліктердің ішінде ел намысын қорғаған ерлердің ерлік істерін көрсетумен қатар ұлттың қызуқанды, алаш жанды азаматтарына, елдің елдігін сақтау жолында хан, сарбаздар, би, бай, молда болғандарға, оқыған, сауатты, ел басқарған озық ойлы, білімді тұлғаларға кешегі коммунистік саясаттың сарынымен тілінің зәрін төккендері де баршылық. Алайда, қазіргідей барымызды бағалап, өткенімізді саралап жатқан кезеңде кешегі тарихи ақтаңдақтарда айтылмаған, көзге еленбеген, еленсе де қасақана қалтарыста қалған, отызыншы жылдарда жазылған бұл естеліктерді қаз-қалпында беруді жөн санадық. Халқымыз «әңгімені Ұлықпан хәкімнің өз аузынан естіген дұрыс» демей ме?

Ал, естеліктерге тұжырым жасау мен електен өткізуді тарихтың еншісіне, оқырманның өз ой-безбеніне қалдырдық.

...Сергелден

I

Осы күнгі Қарақиын болысы бұрын он болыс Орта Арғын атанған елдің Қуандық, Сүйіндік деген атақты руынан болады. Байлық жағынан Ақмола губернасында бірінші қатарда болды. Үй саны көп болғанымен бақ-дәулет мастығы мырзаларды желіктіріп, өзіне ерген елді бөлек-бөлек қылған.

Маусым айында болған Атбасар базарының тарқауында қалаға губернатор Сухомлинов келіп: «Соғыс майданына қазақтың 19 бен 31 жас арасындағы жастарын қара жұмысқа алатын болды», - деген патшаның жарлығын естіртіп, болыстардан: «Бересіндер ме?» - деп сұрағанда Асанқожа мен Мирам қажы: «Береміз, біздің қазақ халқы патшаға, ағзам құзыретіне қызмет қылудан бас тартпайды», - деп сөз беріпті ғой деген лақап елге жайылып, кемпір-шал, бала-шағалар үрпиеісіп, шаруа баққан ауыл адамдары не қыларын білмей, дағдарысып, жастар да үрейленіп жүрген шағы еді.

Кейбір елдер: «Қой, жарықтық Асанқожа мен Мирам қажы қазақтан солдат береміз деп айтушы ма еді? Және патша ағзам құзыретінің де «Солдат алмаймыз» деген уәдесі бар еді ғой, өтірік-ақ шығар», - деп көңіл жұбатты. Бұл дақпырт сөз күннен-күнге расқа айналды. «Жастарды алуға қаладан орыс шығады екен», - деген қауесет жайылды. Ел састы. Тығыла бастағандар да болды. Көшуге де, қашуға да көңілдері кетті. «Солдат алмайтын болыпты», - деп сүйінші сұраушылар да көбейді. Сөткесіне бармады, бәрі де өтірікке айналды.

Жігіттер сендей соғылысты. Күн күлкі, түн ұйқы көрмеді. Топтанып ат үстінде жүретінді шығарды. Қожа мен Мирам көрінсе, жеп қоятындай болып жүр. Ақырында ел: «Өлмей кісі бермейміз. Соғысқа барып өлгенімізше өз елімізде, өз жерімізде соғысып-ақ шейіт болып өлеміз», - десті. Ақсарбас құрбандық шалысты. Топ жазбасқа серт қылысты. Күнде тасаттық, күнде құдайы.

Шілде жұлдызының аяқ шенінде Терісаққан өзеніндегі Сарыоба бекетінде төрт болыс Сүйіндіктің (Сарытау, Қызылкөл, Терісаққан, Шалыс) бай-болыстарының сайлауы болды. Онымен бірге әскерге ат алушылар да келді.

Сонда Атбасар ұлықтарынан түгелімен келгенде мыналар еді:

1. Уезд бастығы (*аты-есімі көрсетілмеген*).
2. Төтенше съезд төрағасы – Буданников.
3. Әскери инспектор – Алушин.
4. Шаруалар қоғамдық бастығы – Пономарев.
5. 2-ші шаруалар бастығы – Варшавский.
6. Пристав – Тамулло Донник Иваныч.
7. Урядник – Иванов.
8. Мұғалім – И.Г.Григорьев.
9. Атбасардың атақты байы – П.П.Белов.
10. Тілмаш – Матьян.

Бұлардан басқа 7-8 доктор бар. Барлығы 20-30 шамалы адам. Сайлауы бар, ат беруі бар, жиылған жұрт көп еді. Бұлар сөзге кірісті: «Патша ағзам құзыреті соғыс майданына 19 бен 31 жастың арасындағы жастарыңды сұрайды, ризашылықтарыңмен беріндер, бермесендер бүлінесің, жарыласың. Еріксіз бересің. Қолың байлаулы, аяғың тұсаулы. Ешқайда бара алмайсың. Құдайдың бұйрығы екі болмайды, патшаның жарлығы екі болмайды. Қайткенде де біз орындай аламыз», - деп күштерін көрсетіп қойды.

Ел шошынды. Ұлықтардан өтінді, жылады. Патшаның аю терісіне жазған, «Қазақтан солдат алмаймын» деген антының барлығын да айтты. Келгендер тыңдамады. Ел ақылға шықты.

Мырзақожаның Жақыбы тағы бірнеше азаматтар кісі бермеуге бел байлап, кімде-кім кісі беру жағына шықса, сонымен жауласуға шарт қылып, халыққа басшы болды. Ел түгел бұларға ерді.

Жанайдарұлы Мирам қажы: «Орысты жеңе алмайсыңдар. Көтерілісті қою керек», - деп ақыл берді. Жақыптың жалғыздығын айтып: «Пәлеге ұрынарысың, қойсаң қайтеді?» - деді. Бірақ оны ақыл сөз деп құлағына ілген жан болмады.

Ұлықтар «Бол-болдың!» астына алып қысып жатыр. Ақыл тез құрмаса жасауылдар жастарды өз қолымен әр жерден ұстап ала бермекші болды. 30 шақты орыстың: «Уақтылы елдің тәмам жастарын ұстап әкетеміз», - деуін жұрт қорлық көрді. Шыдамады. Өзі ашулы ел қалаға барып қиратқанша «Сазайын бере тұрайық!» деп ұлықтарды дүрелей бастады. Қылыш, мылтықтарын тартып алып, мойындарына шылбыр салып, ат бауырына салып жүріп сойды. Жыртылмаған киімі қалмады. Көк ала торғайдай қылды. Не орыс, не қазақ арашашы бола алмады. Бозбайұлы Қуанышбай ақынның сондағы айтқаны ғой:

Көрсетті заң, законмен жайын бәрін
Қазақтың тыңдамады айтқан зарын.
Орыстың беті қатты болғаннан соң
Азырақ дүреледі бұл жастарың.

II

Ел үрейлене бастады. Жастар лек-легімен ат үстінде жүр. «Шаруа» деген бір жан жоқ. Сөйтіп, толқынданып жүргеннің үстіне: «Солдат сұрайсың», - деп приставты бауыздап өлтірген Ақмола уезінің оңтүстігіндегі шектес отырған бес болыс Нышалы еліне 500 әскер шығып, үлкен қақтығыс болыпты. Қазақтар жеңіліп, мал-мүліктерін тонатып, үй, қораларын өртетіп, Сарысу, Сары деген өзендерге қарай ауыпты деп естідік. Алексей болысында (қазіргі Атбасар болысы) Бекжанұлы Дайырша деген жігіт Есет болысты жарып тастапты. Кеңтүбек, Бесоба, Жарқайың жақтарында да елдің қозғаулары болса керек.

Мырзақожаның Жақыбы ұлықтарды дүрелеуді бастаған ер жігіт еді. Қара жұмысқа алынатын баласы да жоқ, өзі болса да 40-қа келген. Ерлігі бар жігіт еді деп жұрт жиылып келіп, соған ақылдасты. Жақып: «Сендер үшін жалғыз басымды өлімге қидым», - деді де жұртты бастап Бабасынның Жүсіпбегіне барды. Бұл да бастапқы жанжалдың жуан ортасындағы кісі болатын. Ол оны қостады. Көтерілісшілерге Жақсыкелді, Бақтыгелді деген екі баласын қосты. Өзі де бірге жүрді. Үйінен жиырма бес мылтық шығарып берді.

Екеуі 12 атылатын бұқар мылтығы. Жарамды атын да қалдырған жоқ. Жақып та ауқатты жігіт. Мінуге, союға жарағанының алдынан шыққан жоқ. Бұларға қосшылыққа ержүрек жігіттің бірі Әжібайдың Досаны ерді. Салық Ұлышов, Адырбай Айдерке дегендер ақылында болды. Елден жинастырып Жақыптың тапқаны жүз мылтық болды (шиті, берденке). Басқаларына ұсталарды жинап алып найза, айбалта соқтырып берді. Айналасы 800-дей сарбаз болып Жыланды деген тауға жиналды.

Жүсіптің бір өзінен 25 мылтық шығуының себебі мынада: оның әкесі Жарқын деген кісі Кенесары ханның бір деген батыры болып жүрген кезде Кенемен бірге қырғыздың қолына түскен. Сондағы Жарқынның жинаған құралдары екен.

Такбір-тасырық салауатпен жерді жаңғырықтырады. Бұл қыркүйек айының іші еді. Сондағы Қуанышбай ақынның айтатыны ғой:

Шабындар азаттық деп қолың жайып,

Жүруің ойнап-күліп енді ғайып.

Бір ауыр, бек қабақат жұмыс болды

Түсті ғой елге қайғы, көп мұңайып.

Ел ұйғарымына Мирам қажы қосылмады. «Жақып пен Жүсіп сарбаз жинап жатыр», - деп қалаға хабар салды. «Қаладан әскер шығыпты», - деген сөз тағы келді. Ел үрікті. Олар шаруасын тастап, босып кетті. Жұрт азан-қазан. Қиямет бүгін болғандай. Шошайып мола қалды. Күңіреніп қора қалды. Ел атамекенін қимады. Ілгері басқан аяқ кейін кетті. Бір көшкен жерінен екі көшті. Қайта айналды. Жау беті күшті. Тұрақтай алмады. Тағы босты. Осыларды көргенде Қуанышбай ақынның айтатыны ғой:

Шошайып Ақмоланың моласы тұр,

Күңіреніп Терісаққанның қорасы тұр.

Дабысқа солдат деген көңіл қорқып,

Бұл күнде біздің қазақ әуреді тұр.

Күңіреніп Терісаққан кейін қалдың,

Қия алмай ата қоныс қайта бардым.

Жайқалған жапырағын аралап ем

Баса алмай аяғымды есім тандым.

III

Қазан айының іші. Жыланды тауында жиналып, қазақтың сарбазы жатыр. «Бағаналыдан үкіметтің әскері қайтып келе жатыр», - деген хабар жетті. Жақып Адырбайдың Айдеркесі мен Шөпті жансыз ғып жіберді.

«Әскер келе жатыр», - деген соң, Мирам да қарап жата алмады. Алдынан баласы Омарбек болысты шаптырды. Арғанақтының бекетінде кездесіп: «Жақыпбек, Жүсіпбек сарбаз жинап, шайқасқа қамданып жатыр», - деп хабар қылуға келгендігін айтты. Мұны естіп әскер бастығы Архангельский мен Тамулло: «Малша жайылған ит киргиздың бейбастықтығын қарашы? Оларға тыйым саламыз. Ит есебінде қырамыз», - деді ашуланып. Арғанақтыдан шыға бере Әйтен, Сейтен ауылына келіп, 8 қораны өртеп, мал-мүліктерін талап, Тіней, Тоқбан деген елге келіп 7 қораны өртеп, сол ауылдың бас көтерері Кенжеболат Тоқбан баласын турап өлтірді. Кенжеболат: «Омарбек-ау, ең болмаса екі бас намазымды оқытып өлтірсеңші», - дегенде, Омекең: «Ақ патшаға қарсы тұратын сен итке намаз не керек», - депті.

Жазалаушылар бұдан кейін Қарашаттағы Айтбай ауылынан 17 қора өртеп, оның бес үйінен 25 арба бұйым алып, кешке Мирам үйіне келіп қонады. Сол түні жансыздардың хабарлауымен әскердің атын сыпырып, жаяу тастауға Жақып кеп тұрды. Бірақ ала алмады. Ертеңіне Бекназар жотасында орыс пен қазақтың үлкен ұрысы болды. Қазақ жота-жалдың үстінде, орыс тегісінде түске дейін бірінбірі ала алмады. Бір мезгілде Дәулетбекұлы деген жігітке оқ тиді. Қазақ сарбаздары үріккен қойдай дүркірей жөнелді. Орыс қуды. Қашқан соң не береке? Әскер таудың арғы етегіндегі қазақ сарбаздарының қостарына келіп, 11 кісі өлтіріп, 70 қос, 81 түйені олжа қылды. Жақыпты ұстауға қанша талаптанғанымен ол ұстатпады. Шайқас болған күнгі өлген кісінің есебі 27 болған екен. Өртенген қора – 82. Әскердің өлген, талап алған дүниесі қалаға 250 арбамен келген.

Қараша айында елден жігіт алуға 300 солдат шығып, Тілекей деген жерге келіп орнап, 80 үй тіктіріп, қаншама сойыс сойдырды. Бірақ әскер жатқан жоқ. Орыс үйлерінде жатты. Бұл кәдімгі қыс күнінде. Мұның бастығы тағы Архангельский мен Тамулло. Болыстарды жинап алып: «Тезінен жігіт бермесендер өздерінді өлтірем», - деп қыспаққа салып, «жеңген жауға қатын ер» дегендей шатырлап жатыр.

Не керек 5 күннің ішінде 2 мыңдай жігіт алып, қалғандарын жинап бере қоймадыңдар деп 5 болысты атпақшы болған соң олар 20000 сом ақша беріп, бастарын сатып алып қалған. Жігіттерді қалаға өздері апарып салмақ болып қолхат беріп қайтарды. Сонда: «Жаңатеңіз болысы Биғараның Смайылы жігіт қалдыруға бір ғана Ағыс деген елден 25 ат, 5 түйе, 30 кілем пара алды», - деп жұрт жағасын ұстады.

Жазалаушы отрядтың 5 күнгі тамақ шығыны былай тұрсын, тігуге алған 80 үйдің киіз, бау-шуларын тамтығын қалдырмай, бөліп-бөліп алып кетті.

Ел жастарын бергісі келмеді. Бұлқынды-тулады. Өз Отанының басына өзі бүлік салды. Өз жерінде-ақ қазадан шейіт болуды тіледі. Сарбаз жинады, ұрысты, соғысты. Мезгілсіз уақытта шаруасын күйзелтті. Қорасын өртетті. Дүние-мүлкін, малын талатты. Қолынан түк келмеді. Үріккен ел орындарына қайта келді. Жып-жылмағай, дым жоқ. Өлмешінің күнін көріп жатыр. Жылауда-сықтауда.

Патшаға бағынып, әмірі екі болмасын деген ел жоқ. «Орыстың құрығы ұзын, Құдайдың тағдырына көнбей пенденің лажы жоқ», - деп жұбатты. Балаларын қолдарынан апарып берді.

Қалада прием болып жатыр. Лай судан балық аулаушылар да көбейді. Тізімге іліккен құр болған жоқ. Біреудің жасарып, біреудің ер жетіп, 19-бен 31-дің арасына ілігулері болыс пен тілмаштың қолында болды. Кедейдің 51-і 31, 49-і 19 болуы екінің бірінен табылды. Не қылғанда да дүние судай төгілді. Шамасы келген бай балалары орындарына кісі жалдады. Подвод тасуға кірісті. Шамасы келмегендер приемға ілінді. Қан жылап майданға кетті. Өңкей жөн білмейтін, ауылдан бір шақырым жер шықпаған бейшаралар кеткелі екі-үш ай болды, аман-жаманынан әлі хабар жоқ.

Бір күні наурыз туған кез: «Патша тағынан түсті, жұрттың бәріне теңдік, бостандық туды. Билік ел қолында болатын болды», - деген хабар дүңк ете түсті. 300 жылдан бері патшалық құрып, келе жатқан Мекелай тағынан түсті. Қазақ секілді езілген елге теңдік берілді дегенге жұрт сенбеді. Сонда да лақап расқа айналды.

Қан жылап, майданға аттанған жігіттер қайтып орала бастады. Болыстар, ауылнайлар орындарынан түсіп, билік ел қолына беріліп қалды. Ел қуанышты. Мәз-мейрам болды.

Өткен күнде белгі жоқ-ау. Сол көтеріліске биыл он жыл болып қалыпты ғой. Өлгенше естен кетер емес. Қазақ даласы қызыл қанға боялып еді.

Патша үкіметі құламаса, октябрь төңкерісі болмаса, ел не етер еді? Қыспақтан қыспақ, қырғыз-қазақ елі құрыр еді.

Мұқаш *(тегі көрсетілмеген)*

Атбасар, 25. 10. 1926 ж.

(ҚР Президент архиві
3 қор, 1 тізбе, 47 қорап, 557 іс, 5-20 б.)

Болыстар 1915-1916 жылдары кедейлерді өте қатаң ұстады. Біздің Қарабалық болысы Қадыр немересі Нысанбайдың Сайымы еді. Болыс қол астындағы 8 ауылға салық салғанда кедейлерге көп салды, әсіресе, 1916 жылы «Салық ауқатқа қарай салынады» деген хабар бола тұрса да, кедейлер салықты байдан көп төледі. Оған кедейлер жағы риза болмады. Ауыл адамдарынан Жантуаров Есет (мен, 6-ауыл), Тасболатов Жүсіп (4-ауыл), Түгелбаев Жұмағазы (7-ауыл), Нұрпейісов Хасен (7-ауыл), Нұрымов Құсайын (5-ауыл) бәріміз қарсы шығып, кедейлерге ақыл беруші болдық.

Сөйтіп, болыспен келіспей жүргенде патшаның қазақтан соғыс қара жұмысына кісі алынсын деген 25 июнь жарлығы шыға келді. Сайым болыс жарлықты орындауға кірісті. Қазақта белгілі метрика жоқ. Сондықтан болыс, ауылнайларды алып отырып, 19-38 жас арасындағыларының тізімін жасады. Байлардан ат-тон, не 100-200 сом пара алып, балаларының тура жасын не кемітіп, не өсіріп, не жеңілдік алатын жұмыста деп көрсетіп, жалған сылтаулармен қалдырып, олардың орнына жасы тура келмесе де кедей балаларын жібермек болды. Бұған кедейлер қарсылық білдірді. Бірақ кедейлердің қарсылықтарына құлақ қоймады.

Сондықтан ауыл жігіттері топ-топ болып жиылып, болыстың өзін өлтіру шарасын көздеді. Сайым елдің сұрынан шошынды. Басын қорғау үшін өз ауылындағы қарсы жігіттерді Қалмен Баянов, Досымханов сияқты жеті адамды патшаға қарсылық істеді деп ұстап, Қостанайға (уез орталығына) айдатып жіберді. Соларды айдатып жіберген күні (10.ҮІІ кешке) біздің, 6-ауылға баратын болып жолға шығып, өз үйінен 20 шақырым жердегі Үлкен Сарбақшы көліндегі құдасы Берден Тансықовтың үйіне қонады.

4-ауылдың жігіттері болыстың Тансықовтың ауылына келгенін естіп, болысты өлтірмек болып біздің ауылға екі хабаршы (Кенжебай Нұрсейітов, Ілияс Сақиевты) жібереді.

Менің айналамдағы 200 жігіт біздікінде қонып жатыр еді. 4-ауылдың хабаршылары жолда адасып, бізге таң ата келді. Олар келісімен біз де аттандық.

Біз жеткенше Тасболатов бастаған 20 жігіт Сайымды өлтіріп, қораға салып қойған екен. Қорлықпен өлтіріпті. Бұлар барып Берденнің үйін басады. Алдымен болыстың песірі Көшімнен (олар кеңсе қағаздарын көшіріп келген екен) тізімді сұрап алып жыртады. Сонан соң Сайымға: «Далаға шық», - дейді. Шықпаған соң Абдолла, Жоламан, Бекмұхамбет үшеуі оншақты жігітті бастап,

үйді бұзып кіріп, төсек астында тығылып жатқан Сайымды байлап алып шығады. Сүйреп жүріп, бауыздап өлтіріпті.

Ертеңіне болыстың туысы және кандидаты жиен Омар Шурин Қостанайға кісі шаптырып, шақырысына уез бастығының көмекшісі 5-6 стражнигімен келеді. Бұлар келісімен қосылып өлтірушілерден он үш кісіні: Таймас Жүсіпов, Айжан Оразбайұлы, Қаратан Қасқырбайұлы, Жайлыбайұлы, Сейітқали Қоңқашұлы, Төлеген Нысанбаев, Қайболла Нұржанов, Досжан Нұрпейісов, Алпысбай Қонбайұлы, Рысқұл Сейітұлы, Бекмұхамбет Нұрмұхамбетов дегендерді ұстап, Малоресейский деген поселкеге тұтқынға жапты.

Сонан соң 3 күннен кейін Орынбордан губернатор Эверсман Донской атты казактан 30-40 солдат алып келді. Эверсман Қарабалықтың 8 ауылнайын Кассей поселкесіне жинап, ақсақалдарды көтеріліс жасап, болысты өлтірушілерді сұраққа алып, қысты.

– Патшаның жарлығына қарсы шығып отырсындар, сендерді құртамыз. Тоз-тоз қылып, жойып жібереміз. Жермен жексен қыламыз, - деп зікінеді.

Ақырында Тасболатов Жүсіп, інісі Жоламан Тасболатов, Сейтен Көпеев үшеуін бұрынға ұсталған кісілерге қосып, Қостанайға айдатты. Екі күннен кейін, ел ақсақалдарынан 15 кісіні (бастылары: Әлібаев Алмұханбет, Көпбаев Байқожа, Түгелбаев Жұмағазы сияқтыларды) ұстап, Қостанайдың тұтқын үйіне жапқызды. Ал алғашқы ұстаған 16 кісіні Қостанай түрмесінен Тройцкіге жіберді.

Губернатор мен пристав болыстыққа Қадыровтың кандидаты жиен Шурин Омарды сайлады. Омарды алып отырып, тізім жасап, соғыс қара жұмысына 200-дей кісі алды.

3 айда Тройцкіге айдалып кеткен 15 кісіге военный сот болып, 4 адамды: Бекмұхамбет Нұрмұхамбетов, Рысқұл Сейітов, Абдолла Сәденовты өлім жазасына кесті (асып өлтірді), 12 кісі құтылды. Қостанайдың түрмесінде жатқан 15 ақсақалды мобилизацияға кісі алып болған соң 2 айдан кейін босатты. Алғашқы Сайым ұстатқан 7 жігіт те босанды.

Бұдан кейін қайта бас қосып, көтеріліс жасай алмадық. Қарулы жігіттер тыл жұмысына кетті. Күш болмады.

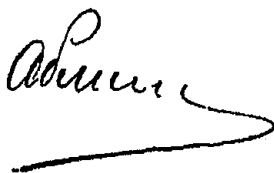
1917 жыл февральда ауыл сасып қалып, қысылып, күйзелісте тұрғанда Сайымның құны үшін туысқаны: Қыдырұлдары Нысанбай, Мұсабай, болыс жиені Шурині болып, уез бастығының күшімен Сайымды өлтіруге қатысқан 4-ауылдан (Тасболатовтардан) 40000 сом өндіріп алмақ болып, әурелеп, қысып жатқанда «патша құлады» деген хабар естілді. Ел есін жиды. Майда тыл жұмысынан қайтып жігіттер де келді. Ел той жасап, қуаныш қылды.

ПОСТАНОВЛЕНІЕ.

1916 года Сентября 11 дня Кустанайскій Уѣздный Начальникъ принимая во вниманіе, что киргизы № 4 аула Карабалыкской волости Альмухаметь Алибаевъ, Аймень Утегуловъ, Жумабай Баимбетовъ и Садень Кушербаевъ по имѣвшимся у меня свѣдѣніямъ были въ числѣ руководителей и подстрекателей шайки киргизъ, убившей волостного Управителя Кадырова - и къ сопротивленію властямъ при выполненіи послѣдними ВЫСОЧАЙШАГО Указа отъ 25-го Іюня с/г. ПОСТАНОВИЛЪ: въ цѣляхъ поддержанія порядка и общественнаго спокойствія въ уездѣ, и на основаніи ст. 21 прилож. I къ ст. I-ой Уст. о предуп. и пресѣч. преступ. упоминаемыхъ выше киргизъ, задержать при Кустанайскомъ арестномъ помѣщеніи. Копіи съ сего послать для свѣдѣнія Участковому Товарищу Прокурора и Приставу I части гор. Кустаная вмѣстѣ съ задержанными. О чемъ и донести Г. Тургайскому Губернатору. Подлинное за надлежащими подписями.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Письменный переводчикъ

1918 жылдың ағус айында Жангелдин келді. Жанында Қаратаев, Әлиев, Дәуітов, Ғазизов дегендер бар. Келісімен мені Қарабалыққа ревком етіп сайлады. Бай Кәрім түсті. Сонан соң Жангелдинге әтірет құруға Қарабалықтан 18 кісі жиып бердік. Сол жолы Жангелдин Қостанай уезінен 200 кісі әскер жиып алып, Батпаққара, Торғайға жүріп кетті.

Есет Жантуаров
(ҚРОМА 427 қор, 1 тізбе, 17 байлам, 167 іс, 41-44 б.)

«Ақиқат» журналы
№8, 1996 ж.

Қорланғандар мен қор болғандар

1917 жылғы сәуірдің 2-8 аралығында Орынборда Орал, Семей, Ақмола, Сырдария, Бөкей ордаларынан келген 300 делегаттың қатысуымен өткен Торғай облыстық қазақ съезі туралы көпшілік хабардар. Съездің төрағалығына Ахмет Байтұрсынов, орынбасарлығына Мемлекеттік І-Думаның мүшесі Алпысбай Кәлменов пен Уәлитхан Танашев, хатшылығына Сейдазым Қадырбаев, Шафқат Бекмұхамбетов, Омар Алмасовтардың сайланғаны да белгілі. Съезде қаралған мәселелер, алынған шешімдер баспасөздерде жеткілікті жазылды.

Солай болса да осы съездің бірсыпыра шешімдерінен жұртшылық әлі де хабардар емес. Себебі біз айтқалы отырған мәселелер жазылған жоқ, жазылса да үстірт. Мәселен, баспасөздерде осы съезге: «Торғай облыстық губернаторы Эверсман қатысып, съезге Ахмет Байтұрсынов төрағалық жасады», - дейтін қысқа хабар жазылуда. Мұрағаттық құжаттар Эверсманның съезден өз еркімен кетпегендігін, съезден қуып жіберілгенін айқындайды. Эверсман облыстың губернаторы есебіндегі лауазымын пайдаланып, ескі дағды бойынша съезді құттықтамақшы болып Ахмет Байтұрсыновтан сөз сұраған кезде залда отырған делегаттар оған қарсы өре түрегеліп: «Құлаған үкіметтің өкіліне сөз берілмесін. Біз саған сенбейміз», - деп залдан қуған (ҚРОММ 86 қор, 1 тізімдеме, 13 іс, 18-21 б.).

Мұнан соң Міржақып Дулатовтың ұсынысы бойынша Орынбор орта оқу орындарының діни оқытушысы Әбдірахман Мәдиевті, Торғай облыстық басқармасының аудармашысы Мұхамедияр Тұнғачинді халыққа бұрынғы істеген зәбірлеріне сәйкес съездің мәжіліс залынан шығарып жібереді. Сонымен қатар съезд делегаттары Омар Алмасов, Кәрім Тоқтабаев, Әлмұхамед Қасымов, Тоймұхамед Көтібаровтардың хабарлары бойынша Торғай облыстық басқармасының аға кеңесшісі, полковник П.А.Агапов, Торғай облысының әскери бастығы Загаинов, Ырғыз, Ақтөбе, Қостанай, Торғай уездерінің бастықтары Шубин, Витман, Куфтин, Прытков, Кочергин, Батманов, Торғай уезі бастығының көмекшісі Ткаченко, Қостанай уезінің приставтары Прокопов, Данговцевтің қызмет бабын пайдаланып халыққа қиянат жасап, зәбірлеген қылмысты әрекеттерін талқылады.

Осылардың ішінен оқырмандарға П.А.Агаповтың, Прокопов пен Загаиновтың әпербақандық қылмысты әрекеттерін халыққа таныстыруды жөн көрдік.

Торғай облысы басқармасының аға кеңесшісі полковник П.Агапов 1916 жылы майданның қара жұмысына қазақтарды алу жөніндегі заң талаптарын дөрекі пайдаланды. Асыра сілтеді, заңды бұрмалады. Қостанай уезіндегі екі болыс, Ырғыз уезіндегі бір болыс елдің басына әңгір таяқ ойнатты.

Қасына 136 казак жазалаушы алып Сарыторғай болысына келіп тізімді қайта жасатты. 19-31 арасындағы жастарға қосып, енді 17-35 жас арасындағы қазақтарды да майдан жұмысына алуға жарлық берді. Соның салдарынан майдан жұмысына алынуға жатпайтын 70 адам артық алынды.

Елді дүрліктіру, қорқыту, ұрып-соғудың салдарынан Дамбар болысында казактарды тамақтандыруға, көліктерін азықтандыруға үй-үйден тінтіп ақша жинады. 25 ат арба үшін 625 сом, казактардың аттарының жемі 500 пұт арпа үшін 1000 сом, 136 казактың тамағына 90 қой, басқа қант-шайына, ет, нан, көлік үшін 3975 сом, барлығы 5600 сом ақшаны тартып алды.

Өзін Торғай даласының әміршісі сезінген П.А.Агапов екі уездің елге қадірлі ақсақалдары мен ағамандарын «маған шұғыл жетіндер» деп шақырып алды. Олар түгел жиналып болған кезде «сендер бүлік шығаруға келдіңдер» деп жала жауып, 1500 сомнан айып салды. 37 жастағы Әбілқай Жұмабаевты «сені табан астында майданға аттандырамын» деп қорқытып 1000 сом ақшасын қалтасына басты.

Тежеу көрмеген П.А.Агапов ел тонауды өрістетті. Бестөбе болысында үй-үйді аралап, қымбат бағалы ер-тоқымға дейін сыпырды.

по важнѣйшимъ дѣламъ

Г. Судебному Следователю _____ участка
Оренбургскаго Окружнаго Суда _____
_____ уезда,

М. Ю.

ПРОКУРОРЪ
ОРЕНБУРГСКАГО
ОКРУЖНАГО
СУДА.

Мая 20 1897 г.

№ ~~111~~

г. Оренбургъ.

Препровождаю при семъ _____ парашнику за №
3515 о Старшемъ Совѣтникѣ Тургайскаго
Областнаго Правленія Полковникѣ Агаповѣ

_____

_____

_____

_____

на основаніи 297 ст. Уст. Уг. Суд., вмѣсто чего
предложить Вамъ, Милостивый Государь, произ-
вести предварительное слѣдствіе по признакамъ
преступленія, предусмотрѣннаго _____ ст., ст. 341
и 377 улож. наказъ.

*2 Buller
№ 45.*

М. Ю. Прокуроръ [подпись]

Секретарь *[подпись]*

Осыдан кейін қандықол қарақшы П.А.Агапов 98 қазақты жиып алып казактарына айдатып жолға шықты. Жолдағы елді мекеннің бірінде казактар мен қазақтар арасында төбелес болып, айдап келе жатқан 98 қазақтан 7, жергілікті халықтан 4 адамды казактар өлтірді. П.А.Агапов айдап келе жатқан 98 қазақтың тірі қалған 91-ін Қостанай түрмесіне айдап апарып, өздерін өлімші етіп сабап, 4 ай бойы азаптады, ақырет-азап көрсетті.

Қостанай уезінің 3-ші стан приставы Прокопов та Агаповтан қалыспады.

Ол Аққарға болысына барып қарауындағы жазалаушы отрядына барлық жабдығы, қазан-ошағы, төсек-орнымен, азық-түлігімен дайындалған 15 үй тіктірді. Ішіп-жемі үшін есепсіз мал сойдырды. Жазалаушы казактардың нашар аттарын қазақтың жанына балаған сәйгүліктерімен ауыстырып мінді. Аттарын қимағандарды ұрып соқты. Жетіқара болысының №8 ауыл тұрғыны Байтақ Сүйінтаевтың 2 биесін тартып алып кетті. Осы болыс үйлерінің қолда тұрған барлық малдарын алдарына салып айдап, елден 40 шақырым қашықтыққа апарып тастады. Малдарын иесіздікке ұшыратты.

Торғай уезінің әскери бастығы Загаиновтың озбырлығы бәрінен де сорақы.

1916 жылы 22 қазанда Торғай қаласында тұрақты тұрмайтындар 2 сағаттың ішінде қаладан шығып кетсін деген жарлық берді. Оның бұйрығы бойынша Торғай қаласына сырттан ешкім кірмейтін болды. Егер ойда жоқта мұнда келгендер көріне қалса, ешбір сұрау, тексерусіз әскери гауптвахтаға жабылды. Загаинов 24 қазаннан бастап: «Торғай қаласы соғыс жағдайында», - деп жариялады. Қаладағы барлық қазақ үйлеріне тінту жүргізілді. Ешбір себепсіз қазақтарды Торғай түрмесіне тоғытты.

6-7 қарашада Торғай қаласындағы барлық қазақ зиялыларын, олардың әйелдері мен балаларын тұтқындауға бұйрық шығарды. Тұтқындалған казактардың үйлері, мүліктері казактарға, әскерге, Торғай қаласында тұратын орыстарға үлестірілді.

Тұтқынға алынған казактарды аяусыз жазалады. Азар-ақырет берді. Тұтқынға алынған екіқабат әйелдер абақты ішінде босанды. Тұтқын казактарға бір шелек суды 7 сомнан сатты. Абақтыдағы казактарды әжетханаға жібермеді. Оларға өз етектерін әжетхана есебінде пайдалануға мәжбүр етті. Осындай азар-ақыретке, ұрып-соғуға шыдамай Әбділда Сыпсынбаев (мәтінде осылай жазылған, Сансызбаев болуы ғажап емес – З.И.), Жансары Танбаев, Қаспаевтар абақтыда жан тапсырды. Абақтыдағы казактар науқастығына, аштығына қарамастан кез келген ауыр жұмыстарға айдап апарылды.

Ұрып-соғып жұмыс істетті. Торғайдағы казактар мен орыстарға өздерінің бас пайдасы үшін күніне 50 тиынға әр адамды еріксіз жұмыс істетуге берді.

Адамгершіліктен жұрдай, қаражүрек Загаинов жазықсыз абақтыға қамаған қарттарды, балаларды, әйелдерді, лауазымды қазақтарды абақты үйінен прапорщик Павпертов деген оларды бөліп сыртқа шығарып жатқанда фельдфебель Кузнецов келіп Загаиновтың: «Түрмеден босатылған қазақтардың Торғай қаласының көшелерінде 5 минуттың ішінде өздері түгіл, рухы да болмасын және мұнан былай менің көзіме қазақтар көрінбейтін болсын», - деген бұйрығын тапсырған.

Сондықтан да Загаиновтың жандайшаптары абақтыдан босатылғандардың бәрін аш-жалаңаштығына қарамастан қыстың қақаған аязында казак конвойымен Торғайдың иесіз даласына қаңғыртып апарып тастады. Загаинов та, оның сілімтіктері де қазақтар Торғайда өлмесін, суықта үсіп өлсін, ит-құсқа жем болсын, сүйегі көмусіз қалсын деп осындай шешім қабылдады. Олар қазақтың өзі түгіл, сүйегін де, өлімтігін де көргісі келмеді. Сол айдап бара жатқанда, өлімге басын тіккен қазақтардың жан қалталары тінтіліп, қалған-құтқан ақшаларын да конвойдағылар сыпырып алды.

Абақтыда қалған екінші топқа Загаинов ойына келгенін істеді. Мәселен, ол Қаби Дәуренбековтен бір айғыр, Ахмет Өтетілеуовтен 2 бие, 30 қой, 1000 арба отын алып бостандыққа шығарды. Өзінің бұйрығымен әскери горнизонға отын, шөп тасытқан қазақтарды «бұларды сұрақсыз ату керек», - деп қорқытты. Мұндай жөнсіздікке төзбеген, қарсылық көрсеткен қазақтарды ол аяусыз жазалады. Мәселен, Қасымов, Ахметсапа Юсупов, Сабыр Сарбасов секілді мұғалімдерді, Майқара болысының №3, 4, 5 ауыл тұрғындары Әбдірахман Иманқұловты, Елкей Бекмұрзин мен Бегәлі Шақшақбаевты, Бәлдік Байтоғаевты көпшіліктің көз алдында Загаиновтың өзі соққыға жықты.

1917 жылдың 2-8 сәуірінде өткен Қазақ съезі Торғай облысы мен уездердің басшыларының бұл қылмысты әрекеттерін тексеріп жауапқа тарту жөнінде Қазан әскери округінің бас қолбасшысына, Орынбор округтік сотына материалдарды тапсырды.

Бірақ бұл қылмыстарды жауапқа тартуға келгенде Қазан әскери округінің бас қолбасшысы да, Орынбор округтік соты да, Қостанай, Торғай, Ырғыз уездік соттары, Саратов сот палатасы, Троицк, Орынбор округтік прокуратуралары екі жыл бойы жоғарыдағы мәселелерді әрі итеріп, бері жықты. «Қарға қарғаның көзін шұқымайдыға» әкеп тіреді. Олар заман ағымына сәйкес Азамат соғы-

сының қырғын, қиын-қыстау күндерінде өз бастарын күйттеуден аспады. Торғай облысы қазақтары съезінің шешімдерін орындауға жауапсыз қарады, басын қатырғысы келмеді. Ұлтшылдық бағыт ұстады.

«Егемен Қазақстан» газеті
30 мамыр 2001 ж.

Тартыс

Алаш көсемі Ахмет Байтұрсынов ес біліп, ат жалын тартқан күннен бастап өмірінің соңғы сағаты соққанша тағдырдың тәлкісіне талай ұшырады. Азап тартты, жалған жаламен қуғындалды. Патшалық, кеңестік абақтылардың азабын да аз тартқан жоқ.

Ал, енді оның «Қазақ» газетін шығару тарихының көмескі тұстары әлі де бар. Өзі айтқандай, «Қазақ» газеті халықтың көзі, құлағы, тілі, халықтың уланбауна медет, білім таратушы, халықтың даусы» болды.

Кезінде Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов және Міржақып Дулатов тәуекелге бел буып ұйымдастырған бұл газетті көздеген мақсатына жеткізбеу үшін патша үкіметі талай мәрте тосқауыл қойды. Патша үкіметінің бақылаушы органының тіміскілеушілеріне қосылып Әли Алдабергенұлы, Садық Бекенұлы деген жасырын атпен тасада жатып арыз жазушыларды айтпағанда, елімізге танымал Бақытжан Қаратаев, Көлбай Төгісов, Әліби Жангелдин секілді азаматтардың да көзқарасы мен іс-әрекеттері соншалықты бұрғалаң және басқаша болғанын да айтуға тура келеді.

Сондай бір заман болған ғой. Бұлай болу себебі, бұл азаматтардың «Қазақ» газеті мен Алашорда басшыларының ұстаған саяси бағытына өшіккені даусыз. Бұлардың ішінде Ә.Жангелдиннің саяси бағытына қосымша «Қазақ» газетінде Жангелдин христиан дініне кіріп, азан шақырып қойған әкесі мен өз есімін Степнов етіп өзгерткендігіне намыстанып жазылған мақала үшін оларды қандай сипатта бағалағанын, әрине, аңғаруға болады.

Тіпті, 1914-1915 жылдары жағдай күн санап ауырлады. Соған байланысты «Қазақ» газетінің оқырманы да, қаржысы да азайды. Сырттан қысым көбейді, оның үстіне тәуекелге бел буып 750 рубльмен ұйымдастырған «Қазақ» газетінің баспаханаға төлейтін қарызы көбейіп, жабылып қалу қаупі туды. Сондықтан «Қазақ» газеті арқылы өз алдына баспахана ашуға қаржы тапшылығы мұрша бермегендіктен де «Ауқатты Алаш азаматтарына» деген айдармен өтініш жариялауға мәжбүр болды. Бұл «Қазақ» газеті оқушылары тарапынан қолдау тапты. Әркім хал-қадірінше 25-50 тиыннан бастап 429 рубльге дейін қаржы төлеп көмек көрсетті. Оның нәтижелері «Қазақтың» №151, №152, №153 сандарында жарияланды.

Оның үстіне Ахмет Байтұрсынов жекелеген ауқатты азаматтарға арнайы хат жазғандығын да мұрағаттағы құжаттар айғақтайды. Мәселен, Ахмет Байтұрсыновтың Кент болысының басшысы Кәрібай Матаевқа «газет шығару үшін Ә.Бөкейханов атына ақша аударуды» сұрап жазған хаты ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында әлі де сақтаулы (ҚРОММ 64 қор, 1 тізімдеме, 5832 іс, 210 б.).

Ақыры «Қазақ» жалпы халықтың қолдауымен көп қиындықпен жеке баспаханаға қолы жетті. Қажетті харіптерді де, жабдықтарды да сатып алды. Енді газет халқының мұң-зарын, әлеуметтік теңсіздігін баса жазуға кірісті. 1916 жылғы алапатқа, Қазан төңкерісі мен Азамат соғысының топалаңына ұшыраған елдің көзі мен құлағына, тіліне айналды.

Бірақ, Орынборды ақтардан тазартқан күні аумалы-төкпелі аласапыран кезеңде «халықтың көзін һәм құлағын шығарып тұрған» Азамат серіктестігінің баспаханасына Ә.Жангелдин өз отрядымен келіп баспахананы талқандады. «А.Байтұрсыновты, Ә.Бөкейхановты, М.Дулатовты тауып беріндер», - деп баспахананың қызметкерлеріне қысым жасады. Мұны алдын ала сезіп, қатыгездіктен бой тасалап кеткендіктерін білгеннен кейін «Алаш басшыларын тұтқынға алындар» деп жер-жерге жеделхат жіберді.

«Қазақ» газетіне кеткен бұрынғы кегін қайтарудың сәті бұл жолы түспеді, қайтара алмады. Есесін кейін еселеп алды.

Оның бірден-бір дәлелі – Ә.Жангелдиннің: «...1919 жылы Алашты талқандап, Кеңес үкіметін орнатқаным үшін «Қызыл ту» орденін алдым», - деп 13 қазанда жазған хаты. Ол өз қолымен жазған хат ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұр (ҚРОММ 5 қор, 21 тізімдеме, 15 іс, 141 б.).

Ә. Жангелдин

Ә.Жангелдин талқандаған бұл баспахана мүліктері хан-талапайға түсті. Баспахананың 109 мың 950 рубльдік мүлкі (мұның ішінде құны 50 мың рубль баспа машинасы бар) Әскери төңкеріс комитетіне берілді.

Қалған станоктар, машиналар, баспалық құралдар мен әріптер, басқа да жабдықтар Шығыс төңкеріс майданының 1-ші армиясының штабында қалды. Мұны Торғай облысы төтенше халық комиссариатының, Әскери төңкеріс кеңесінің, 1-ші армияның, жеке адамдардың және қоғамдық ұйымдардың мүлкін мемлекетке алу жөніндегі комиссияның 29 мамыр 1918 жылғы №553 мандаты және Әскери төңкеріс комитетінің 1919 жылғы 15 ақпандағы №289 мандатына сәйкес «Қазақ» баспаханасына 19 қыркүйек 1919 жылы берген 1-ші армия штабы далалық басқармасының жалпы бөлімінің қатынасы нақты дәлелдейді (ҚРОММ 14 қор, 1 тізімдеме, 20 іс, 3 б.).

Оны Әскери төңкеріс комитетінің полиграфия меңгерушісі К.Р.Акуловтың 1919 жылғы 2 қазанда жасаған баяндамасында «...Менің қарауымда тұрған бұрынғы «Қазақ» азамат серіктестігінің баспаханасы толық жабдықталған, егер жұмыс қолы табылса, қазірақ іске қосуға болады», - деген сөздер толық дәлелдейді (ҚРОММ 14 қор, 1 тізімдеме, 20 іс, 13-14 б.).

Сондықтан мұндай жарамды мүліктен үлес алуға Далалық өлкенің әскери комиссары Ә.Жангелдин де құр алақан қалғысы келмеді. 1919 жылғы 7 қазанда ол Қостанайдан №90 жеделхатты қазақ тіліндегі әріптерді Қостанайға жіберу жөнінде Әскери төңкеріс комитетінің төрағасы Пестковскийге жолдады.

1919 жылғы сәуірде Алаш орда зиялыларын кеңестік жұмысқа тартып, қазақ даласында кеңестік саясаттың үстемдік алуын тездету жөніндегі жымысқы саясат бел алды. Осы саясаттың ықпалымен Ахмет Байтұрсынов Қазақ өлкесін билеу жөніндегі Әскери төңкеріс комитетінің ішкі істер бөлімінің меңгерушілігі қызметіне Мәскеудің тапсырмасымен орналасты. Енді ол өзінің табан ет, маңдай терін төгіп ұйымдастырған Азамат серіктестігі баспаханасының шашыраған мүліктерін өз қарауына жинап алуды ойластырды.

Алайда Әскери төңкеріс комитеті де, Халық шаруашылығы комитеті де, Торғай облыстық атқару комитеті де, Шығыс майданының 1-ші армиясы штабы да Азамат серіктестігінің баспаханасын бос сақтағысы келмеді. Өздерінің құзырындағы барлық уездерге, қалаларға, облыстарға баспахананың жұмысын білетін қанша адам, қанша қағаз, т.б. бар екендігі жөніндегі мәліметті беруге тапсырма берді. Бузулук, Қазан қалаларына мұсылман баспалық хариіптерін сатып әкелу үшін арнайы адамдар жіберді.

Сөйтіп, есіл ердің жинаған мүлкі талан-таражға түсті. Кезінде жылу жасап көмектескен халық баспаның игілігін көре алмады. Осы сөздермен бұл материалға нүкте қоя салуға болар еді. Бірақ «Қазақ» газетін және оның баспаханасын ұйымдастырушы арыстардың бұл мәселе жөніндегі еңбегі бір жақты өтелетін сияқты. Олай дейтініміз, қазір ол баспахана мүліктерінің бірқатарының нақты аты белгілі болып тұр. Ізі шықты.

Сондықтан баспахана харіптерімен ұсақ-түйек заттары құрып кеткенімен, баспалық машиналар мен станоктардың (егер олар тозығы жетіп металл сынықтары ретінде өткізіліп кетпесе) көзі жойылуы мүмкін емес. Себебі күні кешеге дейін ондай машиналар мен станоктарды баспаханалар пайдаланып келді. Оның үстіне Әскери төңкеріс комитеті Қаз АКСР-інің құрылуына байланысты өз билігін тиісті мекемелерге тапсырды. Республиканың құрылуына байланысты құрылған комиссариаттарға, Торғай облысы аткомына, Орынбор әскери комиссариатына, Республикалық әскери комиссариатқа берілуі мүмкін. Немесе астана Орынбордан Қызылордаға көшкенде (Ақтөбені де естен шығаруға болмайды, себебі К.Акулов бірсыпыра станоктар Ақтөбеге жіберуге буып, түйілді деп көрсетеді өз баяндамасында) қоса жіберілуі де ғажап емес.

Сондықтан А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтар еңбек етіп, қолдары тиген, оның үстіне халық қаржысына сатып алынған машиналарды іздестіріп тауып, мұражайлардың біріне қойса, аталған арыстардың аруағы риза болар еді дейміз. Ол машиналардың баспахана тарихы үшін де қасиетті мұра екені сөзсіз.

*«Егемен Қазақстан» газеті
27 ақпан 2002 ж.*

«Алашты» «Үш жүз» қалай қаралады?

«Алаш» партиясы және оны ұйымдастырушылар жөнінде жазылған материалдар аз емес. Бірақ олардың көпшілігі соңғы кезге дейін бұрмаланып, сыңаржақ түсіндіріліп келгені белгілі. Ақпан төңкерісінен кейін заманның аумалы-төкпелі, аласапыран кезінде өмірге келген «Алаш» партиясы мен «Үш жүз» партиясының саяси бағытына, ұстаған мақсаты мен көздеген межесіне бір-біріне қайшы,

кереғар пікірлер жазылды. Әсіресе, «Алаш» партиясы және оның басшылары – Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, тағы басқалардың еңбегі, ұйымдастыру жұмыстары «құрастырып айтса құлдікі, біріктіріп айтса бидікі дұрыс» деген дәрежеде бағаланды. Бұларға қарағанда «Үш жүз» партиясы, оның басшылары – Мұқаш Әйтенев (ол кейін бұл партиядан шығып, «Алаш» партиясына кірген – З.И.), Көлбай Төгісов (ол – Төлеңгітов – З.И.), Ш.Әлжанов, Нұрғали Құлжанов, Ермұхамед Тоқбаев, Ысқақ Кәбековтер Компартияның, Кеңес үкіметінің саяси бағытын ұстаушылар болып көрінді. Шындығын айтқанда, «Алаш» партиясының да, «Үш жүз» партиясының да, олардың басшыларының да көздеген бір-ақ мақсаты болды. Ол – халқын бостандыққа жеткізу, бақытты ету.

Бұлардың қай-қайсысы да жұрттың бәрі секілді 1917 жылғы Ақпан төңкерісінің жеңісін, ұлы держава болып келген Ресейдің мәртебелі тағынан Николай-II құлауын халыққа бостандық келді деп, шын жүректерімен, ынта-ықыласымен қарсы алды. Мемлекетке халқымыз енді ие болады деп сенді. Соған ұмтылды. Міне, осындай кезеңде екі партия да тарих аренасына қатар келді. Бірақ бұлардың ұстаған саяси, қоғамдық, әлеуметтік бағыт-бағдарламасы екі басқа, біріне-бірі кереғар, қайшы болды. Әрқайсысының өзіндік ұстаған жолында мұндай қарама-қарсылықтың болуы аласапыран, аумалы-төкпелі, қиын кезеңде, қиянкескі тартыстың үстінде заңды құбылыс, мемлекет жүйесі бір түрден екінші түрге ауысқан кезде болатын заңдылық.

Қай партияның да өзінің ұстаған саяси бағыт-бағдарламасын жүзеге асыруы талас-тартыссыз өтпейтіндігі тарихи шындық. Сондықтан бұл екі партияның талас-тартысын, өзара күресін кінәлауға болмайды. Бұл тақ тартысы емес, халқының мақсат-мүддесі мен мұны үшін күрес. Өз мақсаттарына жету үшін екі партия да бірін-бірі аямады, ымыраға келмеді. Біріне-бірі күйе жағып, өзара мұқатудың, бірінің-бірі осал жерлерін іздеп, омақастырудың, жардан құлатудың ұрымтал тұстарын іздеді. Бірін-бірі абақтыға жапқызды, ұстап берді.

Мұндай алтыбақан алауыздықты кейін большевиктер партиясы, оның жазалаушы органдары олардың көзін жою үшін тиімді пайдаланды. Ақырында, еліміздің тарихында олардың деректері өшіп, тек мұрағат деректерінде ғана қалатын дәрежеге келді. Әсіресе, «Алаш» партиясы, оның басшылары жөніндегі материалдар мен зерттеулер де бір бағытта, тек күйеленген бағытта, оқырмандарға жеткізілді.

Сондықтан бұл қиянаттан аршу бағытында «Қазақ», «Сары арқа», және басқа да газеттерінде сол кезде жарияланған (араб харпімен жазылған) бірсыпыра деректерді еш бүкпесіз, еш қоспасыз, қазқалпында оқырмандар назарына ұсынуды жөн көрдік.

Халық – қазы. Ақыл таразысына салып, сындарлы, салихалы пайым-парасатымен ой түйер деген сенімдеміз.

Кім дос, кім қас?

Алаш ұранды автономиялы халық боламыз деген зор махсұдқа белді байлап отырмыз. Автономия алған һәм алғалы отырған жұрттардың басынан не кешіп отырғанын да көріп отырмыз. Сонда да автономия болармыз деп талпынып отырмыз. Жалпы қазақ-қырғыз съезі ішкі істерімізді басқару үшін һәм кезінде автономия ағлан ету үшін Алаш ордасын сайлап та қойған. Бірақ бұл да, Алаш ордасы, алаңсыз қызмет ете алмай отыр, оның неше түрлі себептері болып тұр.

Қазіргі Россияны билеп отырған Совет үкіметі «программамызда һәр халықтың өз тізгіні өзінде болуына, яғни автономиялы болуына қарсы емеспіз, бірақ халықты капиталистер-буржуйлар билеуіне риза емеспіз» дейді. Осыны себеп қылып большевиктер Украина, Сібір, Түркістан, Башқұрт, Қырым автономияларына қарсы болып, бұлар «буржуазная автономия, яғни байлар автономиясы» деп жоғалтып отыр. Біз біреуді ақтауды, біреуді жақтауды былай қоя тұрып, өз жайымыздан бір-екі сөз айтып өтелік.

Біздің қазақ-қырғызды капиталист, буржуй, жұмыскер деп бөлуге болмайды. Бізде Европа халықтарындай завод, фабрика жоқ, бізде миллионер жатыпшыер жоқ.

Біздің халық ақсүйек, қарасүйек, бай, жұмыскер, жерлі, жерсізге бөлінген емес. Қалың қазақ-қырғыздың тіршілігі, шаруасы – мал бағу. Қазақ жері бұрыннан да жеке адамның еншісі болып бөлінген емес. Мемлекет мүлкі болып саналатын. Мұнан кейінде жер ортақ болады, жер еншіге бөлінсін деп жүрген һешкім жоқ.

Біздің Алаш автономиясы әлі жарыққа шыққан жоқ. Ресми ағлан етілсе, біздің басымызға да Түркістан, Сібір күні туа ма? Ол белгісіз. Бірақ оларға жабылып тұрған жала бізге жанаспайтындығына көзіміз жетеді. Бірақ бізді басқаларға түсімізді бояп көрсетіп отырған өзімізден шыққан шағымшылар. Олар бүгін большевик болыптымыс. Қазақтан шын большевик шығып, халықтың мұңын, мұқтажын ойлаушы болса, арманың бар ма? Төрт-бес жұрттан шыққан сұмдар

большевик болмақ түгіл тескен тау өтіп кетсе де, жолың болсын дер едік. Бірақ жұрт атынан сөйлеп, соңынан ерген он қазақтың баласы жоқ, жұртты адастырып отыр. Соған күйінеміз.

Кешегі қаһарлы патша заманында бірі шоқынып миссионер болып, бірі сатылып жандарм мекемесіне тыңшы болып, бірі ел алдап, бірі жол тосып жолаушы тонап жүрген соғылғандар мынадай аласапыран заманда «большевик» бола қалып, ақ ордалы Алаштың ортасына от тастағалы отыр.

«Жалпы қазақ-қырғыз съезіне жиналған өкілдер байлар, қазаққа зияндастар. Оны съезд демендер, Алашқа автономия бермендер» деп отыр. «Алаш ордасына сайланған 15 кісі қазақ-қырғыздың дұшпаны. Оларды жоқ қылу керек» деп шағым қылып отыр. «Қазіргі шығып тұрған қазақ газеттері бостандық дұшпаны, бұлардың жазушылары николайшыл» деп отыр.

«Күдеден көп қайын аға-ау, түйе ауғанда қайда едің?». Ұлтшыл алаш ұлдары-ау, кеше жұрттың көзінен қанды жасы ағып, барар жер, басар тау таба алмай, зар еңіреп жүргенде қайда едің? Сабаз ерлер-ау, кеше қазақ баласы зар жылап, халқың қанға боялып, мал орнына айдалғанда қайда едің? Бұл сұрауларға сендер жауап бере алмайтындарыңды білеміз. Бұған жауапты халықтан күтеміз, өздерің «жарылқаймыз» деп жүрген жарлылардан күтеміз.

Сендер кімсіңдер? Қаншасыңдар? Аттарыңды атап, сандарыңды санауға он саусағым еркін жетеді. Бас аяғың оңға толмайтын оңбағандар жалған ұран шығарып, жай білмейтін жатқа жарамсақтанып, жақынға жала жауып, жақсы атқа ие болғансып отырсыңдар. Шын ұлтшыл екендеріңді білейік, жұрт соңдарыңда екенін көрейік, майданға шық, топқа түс. Елден қалсақ, арманымыз жоқ. Арттарыңнан ерейік, болмаса сендер кімсіңдер? Сендер «күні бойы сабан тартып, шаршап келе жатырмын» деген өгіздің мүйізіндегі шыбынсыңдар. Естеріңде болсын, санасыздар, халық қылып Құдай жаратқаны рас болса жоғалмаспыз, мұнанда кедей күнімізде тойға барғанбыз. Басымызды көтеріп, есімізді жиып жұрт болармыз. Сендермен сонда сөйлесерміз.

Алаш! Саған айтайын: адаспа, жасыма, қажыма! Арамза туған ұлдарың мухмүндермен күшейіп отырған жоқ. Осыны есіңнен шығарма! Ықтиярсыз іс болмас! Алланың басқа салғаны әлі де болса көрерміз. Алаштың азаматы зорлықшыл хукіметтен құтылып, теңелдік деп төбесі көкке жеткендей қуанып еді. Жыл он екі ай болмай, бұрынғы қорлық басымызға қайта туса, басымыз айдауға, малымыз байлауға душар болатын болса, бұ да тағдырдың ісі шығар, шыдадық. Бірақ, жұртым, мұны өзгеден көрме, өзіңнен көр.

Жасыма Алаш! Жасқанба! Аз күнгі қуанышқа сүйінбе, уақытша қайғыға күйінбе, ақыл-ойыңды алысқа жұмсап, жұрт болудың қамын қыл. Кім дос, кім қас? Мұны да бірақ ұмытпа!

Мадьяр

«Сары арқа» газеті
3 наурыз 1918 жыл, №31

«Үш жүз» партиясының доносы

Басқармаға жаңа да «Үш жүз» басқармасы комитетінің шығарған бір қаулысы келді. Мұнда дағдылы көп өтіріктің бірі бар. Бірақ мұны өтірік деуден донос десек лайық болар.

«Үш жүз» партиясы жазады: «Алаш ордасының бастығы Ғалихан бостандық дұшпаны, Дутовпен жолдастанып договор жасасты», «бір тамшы қанымыз қалғанша большевиктермен соғысуға уағда қыламыз» деп. «Үш жүз» партиясы Ғалиханның бір басын ғана жамандап отырса, Көлбайдың көп өтірігінің бірі, көп құсығының бір шашырандысы шығар дер едік.

Бірақ бұл жұрттан шыққан имансыздар халықты шағыстырып, «қазақ большевик ғаскерімен бір тамшы қаны қалғанша соғысқалы отыр» деп от тастап, донос қылып отыр.

Оттан, судан сақта Құдай! Жаудан – жұттан сақта Құдай! Бәрінен бетер Көлбайдың кесапатынан сақта Құдай!

Басқарма

«Сары арқа» газеті
7 наурыз 1918 жыл, №32

Біз қашан «біз» боламыз?

Біз бұрын еркін жүрген елі бар, иеленген жері бар, ел басқарған көсемі бар, сөз бастаған шешені бар, намыс қуған ері бар, жауласқанға күші бар, қазақ-қырғыз деген киелі жұрт екенбіз. Келе-келе арасына араздық кірген. Ата-бабамыз бірін-бірі мұқату, бірінен-бірі кек алу, үстем болу үшін тегі басқа, тілі жат, жүзі жылы, ойы дат елге барып қолтығына кіріпті. Бұл ел еліміздің қай жерінен қаяу шығатын сырын білгенше алдына барған аталарымыздың бетін қайырмайды, маңдайынан шертпейді. Сұрағанын беріпті, сыйлап сипапты.

Қайтіп еліміздің іргесін ыдыратып, бірлік, билігін жойып, тау-сылмас азық етуге, ішімізге кіріп, дерт болуға неше түрлі әдіс іздеп, тесік таба алмай жүргендер алғашқы кезде, енді еркелетіп: «Терезең тең елсің» дейді. Алалықтан адасқан аталарымыздың бірін сүйеп, бауырына тартып, екіншісінің ізіне түсіп, әлін кетіріп, ұстап, еліміздің шырқын бұзып, басына құрсау, аяғына тұсау салыпты. Күрмеуді үзіп, құтыларлық күшімізді біліп алған соң, шіміркенбей қолқамызға қол салыпты. Ел едің деп ескеріп, өтіл сұрап, ойымызды білместен сыртымыздан талай тон пішіпті.

«Қазақ-қырғыз отырған жердің бәрі мемлекет жері, бәрі орыс жері болсын» депті. Қазақ-қырғыздың ата-бабасынан кірін жуып, кіндігін кескен қанды, обалы жері болса да айдап тастап «ала беруге жол» депті. «Қазақ-қырғызды билеп, хакімшілік жүргізуге губернатор, ояз, начальниктер, пристав қойылсын» дейді. «Қазақ-қырғыздың өзара дау-шары болса, атасының заңы, ғұрпы, әдеті бойынша бітірілмей, біздің содиялар, окружнойлар, палаталар билік етсін» дейді. «Қазақ-қырғыздан алым-шығын алынып, біздің пристав, ояздар, содиялар, губернаторларға берілсін» депті. «Школдар болса қалалы жерлерде ашылып, біздің балалар қазақ ақшасына оқитын болсын» депті.

Осылай бізді билейді де илейді. Біз көніппіз де жүріппіз. «Қазақ», «Қырғыз» елміз деп айта алмай, ішімізден түсініппіз де жүріппіз. Біздің, біз сияқты халықтардың бағына азығы таусылып ашыққан жұмыскерлер, жаумен жағаласуға қажыған солдаттар Николайды, оның министрлерін, губернаторларын, ояздарын, приставтарын аударып тастап, партиялық дүкенін жойып, халық билейтін түрге салды. Біз қазақ-қырғыз жеріміздің, малымыздың билігін қолымызға алатын болдық деп маз-мейрам қуандық.

Бас қостық, сөйлестік. Әділдік, теңдік, қарындастық, бірлік жолына түспек болдық. Жамандықты жойып, жауызды тиып, еркіндік алып қалар заман екенін жұртымызға ұғындырмақ болдық. Атамыздың адасып жүрген алалық жолына аяқ басудан сақтанбақшы болдық, баталастық, тарқастық, елге бардық.

Не қылдық? Бостандықты жүгенсіздікке айналдырдық. Қарындасқа жаудай тидік, өтірік шағым, өсекті ысқырттық, бірімізді-біріміз мұқаттық. Бірлікті алалыққа айырбастадық, партияластық, мал шаштық, көрінгенге жем болдық, теңдікті зорлыққа айырбастадық, кедейді қорладық, ақысын жедік, алымды асыра салдық, бажылдатып отырып, олай-былай шапқан шығынымызды төлеттірдік, әділдікті ұмыттық, кім сөзімді сөйлеп, сойылымды соқпақшы болса, кімнің дүниелігі көп болса, соның жолына құрбан қылдық.

Бұл бір сәрі, мұнан да сорақы жұмыстарға кірістік. Қара басымыздың қамы үшін қаны бір, күні бір өзіміздей қазақты жеу, мұқату, кек алу үшін неше түрлі пәлені, ойдағы жоқ жаланы жапсырып, ел ішіне қарулы ғаскер апардық, жалғыз тиындық жазығы жоқ өзіміздей қазақ баласын аттырдық, талаттырдық. Кек алынды, сусын қанды.

Не бітірдік? Бітіргеніміз мынау: Алаш ұранды қазақтың тілеу қылған жолына көлденең келіп, кесірімізді тигіздік. Бүгін маған, ертең саған сенбестей болдық. Ұлттың игілігі үшін етілмек істі күйеледік.

Бұрынғылар бірімен-бірі қас болып, бірлігін жойып, елінің іргесін құлатса, олар алдын болжап үйренбегендіктен тұщы болмаса, ащының дәмін тартпағандықтан алдауға еріп, арбауға түсіп еді. Бірақ олар біздің жүрегімізге алалықтың зиянын нық орнатып қалдырып еді. Ендігілер алдауға түсіп, адасып отырған жоқ. Алаш балалары бір-екі де болса ел қатарына қосылып, ұпай алатынын біледі. Оған бірақ құлқынның қосқанына қарсы тұра алмай дегеніне кетеді. Өтірік, ұрлық, зорлық, жеу, шағым, жала, тағы да осы секілді жаман мінездердің жаман қылық екенін білмей ме? Біле тұра, қасақана соның бәрінен жерінбейді.

Мысалы, Көлбайды алсақ, жаман қылықтарымды алты алашқа әшкере қылдың деп, Ғалихан, Ахмет, Мірякуб, Халелдерді өтірік жала жауып, кірлеп отыр. Онымен де қоймай, осы күні үске шығып, хакімшілікке ие болып тұрған большевиктерге Алаш атты бар қазақтың баласын жамандап шығартып отыр.

Құлжановты алсақ, Көлбайды алты алашқа атын шығарып, газетке жазған. Құлжанов осы күні Көлбайға қосылып, бірге ән салып, ауылдас қонып отыр. Ғалихан, Ахмет, Мірякубтарға Нұрғалидың өкпесі – Семейдегі азаматтар арасынан сенімсіз болып шығарылғандығы, үйінде отырып, беті шыдап, өсек қылғандығы. Бұ да араздығын «Алаш жұмысына кір келтіріп, шамам келгенше кесірімді тигіземін» деп отыр.

Жангелдинді алсақ, қазақты жұмысқа алатын жылы Торғай қазағын құтыртып, соғыстырып, қаншама әлекке салып, Германиядан қару әкелемін деп ақша жинап алып, жеп кеткендігі үшін де ел ішінде тұрма дегенге Алаш жолындағы қазақ баласын шағыстырып отыр.

Тунганчинді алсақ, былтырғы ереуілдегі Арал-Торғай қазақтарының бас қосқан тобында тыңшылық қызметінде болғаны, елді зар қақсатып, талай пара алғаны мойнына қойылып, жүзі қара болып топтан қуылып шыққандықтың кегін алмаққа большевик болып, Алаштың адамдарын шағыстырып, жамандап отыр.

Құрабай Жалановты алсақ, Абай, Ахмет, Мірякубтардың өлендерінен бірінің басын, бірінің аяғын алып, құрастырып, кісінің сөзін өзінікі қылып, ұрлап бастырғаны «Қазақ» газетіне жазылғандық үшін Көлбайға барып тығылып отыр.

Біздің Алаштан шығып большевик болып отырған қазақтардың бәрі осындай қылығы барлар.

Егерде біздің ішімізден шын большевик шығып, әлгі кедейдің сөзін сөйлеп, теңестіретін болса, бірақ «мен сенің қорғаушыңмын» деп сол кедейдің өзін жемесе, ондай шері қазақтан туған шын большевикті құттықтау керек қой. Әттең, біздің большевиктер «кедейді жеп, сарғайған тісімді аштың» деп жауласып, Алаштың сағын сындырмақ болып жүр-ау.

Өңшең өзіміздің өтірік большевиктер! Құдай...*(оқылмайды – З.И.)*
Николайдан аман қалған Алашты жасыра алмас.

Алаштың анық балалары бірлігін бұзбаса, ішіндегі бұзақыларды ортасынан шығарса болғаны. Сонда біз «біз» боламыз. Сонда біз ел боламыз.

«Жас алаш»

«Сары арқа» газеті
4 мамыр 1918 жыл

Семей облыстық Қазақ комитетінің Құлжанов Нұрғалидың кім екендігі туралы пікірі

«Қазақ» газетінің 237 номерінде Н.Құлжановтың Семейдегі Қазақ комитетіне арнаған ашық хаты басылған. Оған «Сары арқаның» 8 номерінде әдеп сақтап, абыройын ашпай, бірақ шыннан алыстығын жұртқа көрсетіп еді. Мұнан кейін Құлжанов «Ашық хатпен» қоймай ел адамдарына тағы да хат жазып, сөз тартқан.

Сондықтан Қазақ комитеті Құлжановтың Қазақ комитетінен шыққандығы туралы жұртқа жария етуді міндет көреді:

1. 18 майда областной Қазақ комитеті орыс комитетімен қосылып, ортасынан президиум сайлағанда Құлжанов 43 тастан 8-ақ тас алып, бір қалып, комитет ағзаларына өкпелеген еді.

2. 8 июньде «Сары арқаға» редактор сайларда Құлжанов ауызға ілінбей қалып, тас-талқан болып, комитеттің ағзалығынан да матбуға, басқарма ісінен де шықтым деп комитетке арыз беріп, бір өкпелеген еді. Бірақ арызды беруін берсе де комитеттен шықпай қалып еді.

3. 18 июньде областной комитет қайтадан сайланып, басқарма-комиссариатқа үш ұйымнан (қазақ комитеті; жұмыскерлер, солдаттар советі; крестьян мен казак-орыс советі) өкілдер сайлағанда Құлжанов аталмай қалып, тағы да өкпелеген еді.

4. Областной жер комитеті сайлағанда Құлжанов кіре алмай тағы қалған еді.

Осы төрт өкпе Құлжановты жігерлі, намысқор, ұлтшыл азаматым қылып, «Қазақ» газетіне, Өскемен оязына хат жазғызып «Қазақ» газеті орысқа қонсы қонды, «қолдан билікті кетірді... құл жиылса бас болмайды» дегізіп жүргізген. Әйтпесе, 17 майда екі комитет бас қосып тартысқа түскенде Құлжанов бірігуді оңтайласа, аузына құм құйылғандай неге үндемеді? Мәжілістегі қызылкенірдек қызу сөзден соң бірігуге екі жақ бата қылғанда, Құлжанов не себепті бізге: «Бәрі біріккеніміз жақсы болды, қайырлы болсынды» айтты.

Ол күні айтуға қорықты ма? Орыспен қосылғанды жаратпаса, ертеңіне комитеттен неге шығамын демейді? Айдан аса комитетте ағза болып қалайынша жүрді?

Шынға келсек Құлжановтың ашық хат, жабық хаттарының себепі жоғарыда жазылған өкпелері. Комитет бір орынға бір ағзасын белгілерінде ол адамды әбден салмақтап, пікірінің түзуіне, артқы бөктеріншек қару-жарағының сайына қарайды.

Құлжанов шын себепті жауып қойып өтірік, өсекпен Қазақ комитетіне күйе сүйкеп, өзі ғана жұрт намысын қорғайтын азаматым болғысы келеді. Құлжанов қазақ ауылын жеке қондыратын көш басшысы болса, майдағы облыс съезінің қазаққа автономия сұрауы туралы өзара жай кеңесімізде: «Қазаққа автономияның керегі жоқ, қолынан келмейді, мен қарсымын», - деп неге айтты?!

Бұл қалай? Құлжанов ұлтшыл болса 1915-ші, 1916-ші жылдарда қайда еді? Сонда осы Семейде-ақ емес пе еді?!

Столыпин заманының жалыны аспанға атып тұрған кезінде, мемлекет жұртына түскен саяси ауыртпалық қысымшылықты біздің қазақ та жұртпен бірдей бөліскенде осының бәрі Ғалихан Бөкейхановтың «Выборгское воззваниеге» қол қойғандығынан» деп жүрген Құлжанов емес пе еді?!

Былтыр 25-июнь жарлығы тақырыпты қазақтың көзінің жасы қан болды, ат төбеліндей оқығандар «Алаш» қаласында жұрт болып кеңесу үшін съезд құрап, сасып жүргенде шақырса да келмей, үйде тыныш ұйықтап жатқан Құлжанов емес пе еді?! Құлжанов ұмытса да, біз мұны әлі ұмытпа қойғанымыз жоқ.

Үркердей біршоқ оқығандар етек-жеңін жинап, қазақтың басын қосып, жұрт қатарына қосып, жұрт қатарына кіргіземін деп жан-

таласып жүрсе, түн жамылған күншілдер аяқтан алып, адымыңды ұзартпайды. Мемлекет жұмысы қырық жамау болып жұрт ортасына береке, қарындастық жөншілікпен орнай алмай, біреу олай, біреу бұлай тартып, Отан ісі, мемлекет ісі арса-арса болып тұрғанда жұрт ұйымының берекесін ірітіп-шірітіп, жаңа жамап қойған жерінді қайтадан шоқыттып тесіп, бір жағынан қаптесерлер мазанды алып шыдатпайды.

Қазақ комитетіне өтірік жала жауып, жамандағанда махсұд не? Комитетті жоғалтып қазақ жұртын жесір қалдыру ма? Қазақ халқының күні туғанға шейін жетім-жесірлік көргендігі аз болды ма? «Орысқа қоңсы қонды» деп сөз тарату орыс пен қазақ ортасына шок тастаған емес пе? Бір жерде қазақ көп болса да, көп жерде орыс көп емес пе?!

Сондықтан Құлжановтың бұл істеп отырған жұмысын комитет жұрттың, ұйымының берекесін аздыру деп түсінеді. Бостандық қарындастықтың салған жолын, жаңа тәртіптің жаңа қаланған іргесін балтамен шапқанмен бірдей көреді.

Областной қазақ комитеті

«Сары арқа» газеті
28 тамыз 1917 жыл, №11

«Қазаққа» жауап

Ақмола, Орал облыстарының қазақтары орыстан бөлек өз алдына исполнительный комитет жасап, қазаққа тиісті істерді өздері атқарып отыр. Торғай, Түркістанда қазақтан областной комиссарлар бар.

Семей облысында қазақтан әрі областной комиссар жоқ, әрі областной исполнительный комитет жоқ. Орыс пен қазақ аралас комитетте 60 кісі шілен бар. Оның 40-ы орыс, 20-сы қазақ. «Екі кісі бір кісінің Құдайындай» деп аталарымыз айтқандай 40 орыс 20 қазақты жұтып отыр. Бір қазақ аузын үлкен ашайын десе, солдат пен жұмыскерлер бірі мылтығын, бірі балтасын қағады. Мұны көріп қазақ сорлы «алдаңнан ойбайым тыныш екен ғой» деп қақсап отыр. Бостандық, теңдік туды. Көзі ашық деп әуелде Семей қазағына бөлек исполнительный комитет жасамау керек еді. Ал жасаған соң тәуекелге бел байлап қоқан-лоққыға шыдау керек еді. Жолаушы сапарға шықса, ыстық пен суықты көремін деп бекініп шығады. Ия аязға, ия тамызға шыдамай жарты жолдан қайтып келсе, ондай жолаушыны елдегі ерек түгіл қатын-қалаштар да мазақ қылмақшы.

Менікі болған іске болаттай болмадық-ау деген ыза мен намыс еді. Болмаса, тамырымнан қолқа сұрап ала алмай 237 нөмір «Қазақ» бетіндегі ашық хатты өкпелеп жазған жоқ едім.

Орынбордағы жігіттер алыста жатып Семей жайын қайдан білсін. Егер білсе, Семей қазақтарының басында орыстан бөлініп комитет жасауының «жөні жоқ» дегенді, Құдай біледі, айтпас еді һәм басқаларға таратып беріп отырған комитеттен Семейдегі жүз екі болыс Арғын-Найман балаларына да қиса керек еді.

Н.Құлжанов

«Бірлік туы» газеті
29 тамыз 1917 жыл, №7

Телеграмма

Москва.
Ленинге
Көшірмесі Джугашвили Сталинге

21.IV. 1918 ж. №14 және 15.IV.1918 ж. №3044/7

Сібір мен Дала өлкесінде Совет өкіметі платформасында тұрған және онымен қоян-қолтық жұмыс жасап отырған қазақ социалистік партиясы «Үш жүз» бен қабат басқа буржуазия партиясы «Алаш» өмір сүреді. Оның басында кадет Бөкейханов, т.б. тұрады.

«Үш жүз» партиясының председателі маған жеткен хабарға қарағанда Бөкейханов Сізбен тікелей байланысып, Қазақ автономиясы туралы сөйлескен. Сіздің қаперіңізге берем, «Алаш» партиясы қуылған, оның мүшелері қуылған, Дутов ылаңына көрнекті қатысушыларының бірі Бөкейханов ізделіп жатыр.

Газет хабарына қарағанда «Алаштың» көрнекті мүшесі Ғаббасов Москваға барып, Сізбен жолығысқан.

Ғаббасовты тұтқынға алуға және революциялық трибуналдың сотына беруге жатады деп Омбыға айдау туралы бұйрық берсеңіз екен.

«Үш жүз» социалистік партиясы орталық
комитетінің председателі К.Төгісов

КРОММ/ҚГАОР
130 қор, 2 тізбе, 66-д іс, 13-14 б.

...Көлбай хаты

Омбыдағы Алаш комитетіне 10 июньде Көлбай мынадай хат жазып отыр. Омбы комитеті бұл хатты Алаш ордаға жіберген.

«Ардақты қазақтың жаңа туған комитет ағзаларына, халыққа тиянақ болатын үлкен ағалар, кіші інілерге.

Адастым, абақтыға кірген соң ақыл енді. Қатемді көрдім, түстен кейін санымды соқтым. Мен жалғыз емеспін. Маған жолдас болғандар да бар. Солардың баршасының күнәсін тарттырасыңдар ма? Мені мынау түрмеден қолдарыңызға шығарып алыңыздар. Өздерің хукім етіңіздер. Орысқа менің қылған кінәм жоқ. Қазаққа қылған кінәмді қазақ өзі қарасын. Далада қалған қатын-балалардың көз жасын көру керек. Ғафу өтінемін».

Ақмоланың Алаш комитеті мынадай қаулы қылды:

1. Көлбай Төленгіт баласын біз кешіп жібере алмаймыз. Өйткені Көлбай жалғыз Ақмола, Қарқаралы ғана емес, барша қазақ-қырғызға қырсығын тигізген. Сондықтан бұл істі біз Алаш орда қарамағына тапсырамыз.

2. Көлбай Төленгіт баласы провокация жүргізіп халыққа зиянды іс қылғанынан басқа, большевик комиссары болып тұрған уақытта һәр түрлі қылмысты істері болды. Бұны Алаш партиясы соттың тексеруіне қалдырды.

«Сары арқа» газеті
4 шілде 1918 жыл, №45

Асығу керек

«Жамансыз жақсы болмас» деген атамыздың сөзі бар. Кей жамандықтың жақсылық та жағы болады. Біздің қазақ ұйықтап жатқан жұрт еді. Алдында талай қазылып жатқан ор, құрылып жатқан тор болса да, онан қаперсіз еді. Романовтардың жалшылары не айтса, соны «хұп!» деп, «ақ патшадан басқа құдай жоқ» деп, иман келтіріп қойған еді. 1905 жылы Россия Жапониядан жеңіліп, Құдайдан да зор Құдай шыққандай болып, ақ патшаның алқымына жармасқан замандарды көріп, адамдарды есітіп, жұрттың иманы кетіңкіреді. Бұл жаманшылықтың жақсылық жағы. Романовтардың жалшылары ұғындыруымен халық «Ақ патша» әділ деп біліп жүр-

ген еді. Қазақтың біткен жақсы жерін тартып алып, мұжыққа бере бастаған соң «ақ патшаның» әділдігі туралы да халық көңіліне шек кіріп, әділдігі жоқ деген адамдардың сөздеріне де құлақ қоя бастады.

Сөйтіп, оншақты халықтың ішінде қазақ халқы «ақ патшаны» басқаша танитын болды. Ақырында тақтан құлаған соң Құдайдай көріп жүргендері кім екенін анық көзбен көрді. Романов һәм оның хукіметінің қарасы өшіп, жұртқа жақсылық болды. Сол бойынша жақсылық болып дәурен сүрмеді, жақсылық жамандықсыз болмайтын көрінеді. Большевик деген бәле сап ете қалды. Енді бұл бәледен де құтылып «Үһ» деп демалғандай болып отырмыз.

Сөйтіп, түн артынан күн болып, күн артынан түн болған сияқты жамандықты жақсылық, жақсылықты жамандық алмастырған дүние большевик бәлесінен құтылғанмен көңіл жайлануға әлі ерте.

Бұл сияқты өзгеріс, бұл сияқты бүліншілік талай мемлекетте де болған. Онда да бірде жаманшылық болып, бірде жақсылық болып, бірде жақсылық болса, бірде жаманшылық болып мемлекет ісін ойқы-тойқы қылып, түрлі күйге түсірген. Олай болатынының себебі көп. Әуелі жұрттың бірігіп, бәріне бірдей зиянгер жауын мұқатып, мақсұдына жеткеннен кейін бет-бетіне тарауға айналады. Тап-тапқа бөлініп, һәр тап өзі қалаған жолына халықты апарғысы келеді. Сөйтіп, бастапқы партияның ортақ жауына жұмсалған күш бөлініп, өзара тартыс таласына жұмсалады һәм үске шығып, мемлекет билігін қолына алады. Тарих жүзінде болған басқа мемлекет өзгерістерінің бәрінің жолы осы. Осы жолмен келе жатыр.

Николай һәм оның хукіметін түсіруге келгенде жұрттың бәрі бірікті. Оларды жеңгеннен кейін һәр партия халықты өзінің қалаған жолына қарай сүйреді. Жұрт көңіліне жаққан партияның соңынан ерді. Эсер партиясы мұжықты жермен өзіне ертпек болды. Кадет партиясы ұлт намысымен ертпек болды. Большевик партиясы соғысты тоқтатумен ертпек болды. Халық қараңғы болса, алысқа көзі жетпейді. Жақындағы жақсы болмаса да, алыстағы артық болса да оны алмай, жақындағыны, бүгінгі пайдадан ертеңгі пайда артық болса да, ертеңгіні алмай, бүгінгісін алады. Өз басының пайдасы болмаса, ұлт пайдасы деген заттан, тіпті, пайдасыз болады.

Россия мемлекетіндегі халықтың көбі мұжық. Ол мұжық қараңғы. Сондықтан ол ұлт намысы деген сөзге де қарамады, ертең береміз деп отырған жерге де қарамады, елдегісі де, соғысқа барғандары да елге тезірек есен тұрғанда қайтуын тіледі де, қайтарамыз деп тұрған большевиктердің соңынан ерді де кетті. Одан не пайда қылды? Россия ұлық мемлекеттердің бірі еді. Большевиктер ұйқы-тұйқы қылып, ұлық мемлекет түгіл, тіпті мемлекет дәрежеден жүде

қылды. Мемлекет қалпына лайық істердің бәрін аздырды, бүлдірді, жойды. Өнеркәсіп бәрі тоқтады. Мемлекет қазынасын құртты. Халық ақшасын қалтасына сала беруден басқаны большевиктер білмеді. Халықтың білетін адамдарын іске жолатпады. Мемлекет ісі адам білімімен дәуірлейді деп білмей, тек хакімшілік қолға тисе, өзінен-өзі жүріп кетеді деп ойлады. Олай болып шықпады. 7-8 ай Россияны әурелеп, Россияның түбіне жетті. Әбден құртып, ақшаларын қалтаға салып алып, бет-бетіне бытырап, қашып жатқаны мынау.

Россияның қазіргі сиқы өртке ұшыраған үймен бірдей, бәрін қайтадан жинап, үй санына қайтадан қосу керек. «Қой көрмеген қой көрсе, қуалап жүріп өлтірер, қыз көрмеген қыз көрсе, қуалап жүріп өлтірер» деген түкті білмейтін білімсіз, түк көрмеген көргенсіздердің қолына түскен Россия қайтадан түзеліп, мемлекет санына түскенше талай замандарды, талай оқиғаларды бастан кешірер. Қазір большевиктердің бәрі бірігіп іс қылып отыр. Большевик көзі жоғалған соң да осы бірлік еткен күйінде отырады деп нешкім айта алмайды. Бірақ қай партия күшейіп, үске шығары әлі беймәлім. Әйтеуір, большевиктен соң да партия тартысы-таласы болатыны хақ. Олай болса Россияда мұнан былай тыныштық орнай қалады деп жайғасуға әлі ерте. Ол бір.

Онан соң ішкі Россияда ашаршылық. Түрлі кәсіп тоқтаған себепті кәсіпсіз, жұмыссыз жүргендер көп. Олар да ашаршылықты күшейтпекші. Және де ішкі Россияда байлардың жерін үлесе алмай, мұжықтар егін салмай отыр деген хабарлар да бар. Бұл һәм ашаршылықты күшейтпекші. Ашаршылық деген жаман нәрсе, аштан өліп бара жатқанда кісі бірінің етін бірі жеуден де қашпайды. Олай болса, тамағы жоқ аштар тамағы барларын тонаудан таймайды. Сөйтіп, ашаршылық себептен анархия болып кетуі ықтимал.

Мұны көріп, біліп отырып, Россияда тыныштық тез орнай қояды деп жайғасуға тағы болмайды. Ал Россияда тыныштық тез орнауына көзіміз жетпесе, түрлі қоқыстардың шет жағасы осы бастан-ақ көрініп тұрса, қам қылмай отыру мүмкін емес.

Қазақ басқадан бұрын бас қамын ойлау керек. Мемлекет дүкенін құрып, тәртібін түзеп, дәурен сүріп тұрғанда мемлекет ішіндегі адамның, халықтың мал басының тыныштығын мемлекет сақтайды. Мемлекет дүкені бұзылып, тәртібі жоғалған кезде жол жоғалады. Жол орнына күш жүреді. Кім күшті болса, сол басын қорғай алады. Күші жоқ болса, мал-мүлкі түгіл басына да ие бола алмайды. Осы бүліншілік ылаңынан аман өткісі келсе, күшін жоюдан басқа шара жоқ. Осы айтылып отырған қорқыныш, қатерлер құр уайым, бос

қайғы емес екендігі кешегі большевик заманы көрсеткен жоқ па? Большевиктерден келетін зиян, тынышсыздық қазақ жеріне олар келмей тұрып айтылған. Бірақ көзбен көрмей тұрғанда халықтың мыйына қонбаған, тез қимылдап қам қыла қоймаған. Большевиктер келген соң айтқан қатерлер құр уайым емес екенін көрген. Бірақ тырп етуге халі болмаған.

Енді қазақ облыстары большевиктерден бірте-бірте аршылып, большевиктер байлаған қолымыз шешіліп, қандай қам қыламыз демек те ықтияр өзімізге өтіп тұр. Тағы бір бәлесі келіп сап ете қалмай тұрғанда, қолайлы уақытты пайдаланып қалуға асығу керек. Асыққанда істейтін ісіміздің алды милиция жасау. Милиция жасау жолына жанын аяп қалмасқа керек. Сөйтіп жасау әуелі малбасымыздың тыныштығына қажет деп білуіміз керек. Бұл милиция қазіргі күнімізге керектігі. Милиция жасаудан басқа соңырақ керек жағы тағы бар. Біз өз тізгінімізді өзіміз алып, өз ұлтшылығын өзі сақтайтын жұрт болу үміті үстінде тұрмыз. Сол мақсұдымызға жетуімізге де, жеткеннен кейін бекуімізге де милиция керек.

Келген дәуірдің мәнісін танып, қадірін біліп, пайдаланбай қалып, соңынан өкініп жүрмейік. Өткен дәуір, өткен өмір сияқты бір келген күйінде қайта айналып келмейді. Осы жағын естен шығармай, тез іске кірісу керек. Тез үлгіріп, орнына келтіру керек.

А.Б. *(Ахмет Байтұрсынов – З.И.)*

«Сары арқа» газеті

4 шілде 1918 жыл, №45

Араб харпінен аударған З.Ижсанов

«Ақиқат» журналы

№1, 1998 ж.

Қостанай уезі Челябинге қалай өтіп кете жаздады?

Қолда бар деректерге қарағанда, Коммунистік партияның басшылары В.И.Ленин, И.В.Сталин Қазан төңкерісінде қандай айла-тәсілмен, саясатпен мақсаттарын жүзеге асырса, Қазақстан жерін Ресейге қосу жөніндегі патшалардың қолынан келмеген істі аяқтауға да сол жолмен белсене кіріскен.

Бұл сөзімізді түйіндейтін нақты дерек – РСФСР Халық Комиссарлар кеңесінің төрағасы В.И.Лениннің қол қойған «Қырғыз (бұдан әрі – қазақ) өлкесін басқару жөніндегі Төңкеріс комитетін құру туралы» 10 шілде 1919 жылғы қаулысы. Онда комитеттің құзырына «Астрахан губерниясы және Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары кіреді» деп көрсетілген (Жұмысшы-шаруа үкіметінің заңдары мен жарлықтарының жинағы, №36, 26.VII.1919 ж., 409-411 б.).

Үстірт қарағанда қаулыда ерсі тұрған еш нәрсе жоқ секілді. Ал, осы шешімді жүзеге асыру барысындағы атқарылған істерге зер салсақ, зымияндықпен жасалған шешім екендігіне көз жетеді. Өйткені, жасырын сыры осы қаулы қабылданғаннан кейінгі 4-5 айда, яғни желтоқсанның соңғы күндері В.И.Лениннің тікелей тапсырмасы бойынша Қазақстанға, Башқұртстанға, Түркістанға қатысты ортақ мәселені талқылап шешетін комиссияның жұмысынан анық көрінді.

Бұл комиссияны И.В.Сталиннің ұйғаруы бойынша М.И.Калинин мен А.И.Рыков басқарды. Комиссияның мәжілісіне Орынбор, Уфа губерниясының басшылары, оның ішінде Башқұртстаннан Зәки Валиди Тоған, оның адъютанты Ғабдрашит Бекбаулов, Қазақстаннан Ахмет Байтұрсынов, Түркістаннан Г.Коростелев, Мұхаметжан Тынышбаев, Хусаин Кинзин (кітапта осылай жазылған – З.И.), Ғабдолхаким Бөкейханов, Тұнғаншин, Өзбекстаннан Аралбай Отарбайұлы, Ибраһим Құсайын қатысты.

Комиссия екі рет өз мәжілісін өткізді. Талқыланған мәселелер бойынша алғашқы мәжілісте А.Байтұрсынов пен З.В.Тоған жағы басым болды. Басқосу барысынан хабардар болып отырған И.В.Сталин А.Байтұрсынов пен З.В.Тоғанның ісіне тосқауыл қою мақсатында Мәскеуден комиссия жұмысына араласу үшін Сейітғалиев, Бурундуков, Усманов деген татарларды жіберді. Ол үшеуінің комиссия жұмысына қатысуына Қазақстан мен Өзбекстан делегациялары

М.И. Калинин

А.И. Рыков

З.В. Тоған

А. Байтұрсынов

қарсылық көрсетті. Олар: «...Бұл комиссия Түркістанның, Қазақстанның және Башқұртстанның ғана өкілдерінің шешетін мәселесін қарайды, татар өкілдерінің комиссия жұмысына қатысуы заңсыз, келуі жөнсіз», - деді (З.В.Тоған. «Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман турков за национальное бытие и сохранение культуры», 1994, Уфа, стр.328).

Бірақ, И.В.Сталиннің тегеурінді нұсқауларымен келген жоғарыдағы үш адамның және комиссия төрағасы М.И.Калининнің шындықты бұрмалаумен екінші мәжілісте бұл топ жеңіске жетті. Ал, А.И.Рыковтың А.Байтұрсынов пен З.В.Тоғанға бүйрегі бұрғанымен, жеме-жемге келгенде қалыс қалды. Мәскеуден жеткен соңғы үшеу И.В.Сталиннің үйреткен тәсілімен: «Біз башқұрт пен татар Ресейде өз алдымызға жеке ұлт республикасы болып бірігеміз», - деп башқұрттар арасын ірітті.

Оның үстіне Орынбордан келген Акулов бұл комиссия жұмысына қатыспай тұрып-ақ қазақтар мен башқұрттардың ынтымақтасуына, олардың бірігіп Орынбор қаласын екі ұлттың астанасы етіп пайдалану пікіріне қарсы топ ұйымдастырды. Күні бұрын жік салуды ойластырды. Мәселен, татар делегаты Сұлтанғалиевты қазақтар мен башқұрттарға қарсы дауыс беруге үгіттеді және Мәскеудегі орталық басшы орындардың тарапынан «...что намечается создание «Оренбургской русской губернии» и «Уральской русской губернии», чтобы тем самым разъединить Башкортостан и Буковскую орду от основного Казахстана», - деген жоспардың жасалып жатқандығын да жеткізді (жоғарыда аталған кітаптың 329-336 б.).

Бұл жоспар көп ұзамай шындыққа айналды. Туысқан екі ұлт – қазақ пен башқұрт арасын бөлу үшін Ресейдің ішкі жағынан бірнеше орыс аудандарын Башқұртстан мен Қазақстан арасына тездетіп көшіріп, Орынбор қаласы айналасына сыналап орналастырды.

И.В.Сталиннің бұл жасаған жоспары 1941-1945 жылдары Еділ бойынан, Кавказдан, Астрахан даласынан немістерді, чешендерді, түріктер мен қалмақтарды бір түнде көшірудің негізі сол кезде-ақ қаланғанына енді көзіміз жетіп отыр.

Сөйтіп, И.В.Сталин айтқан «Орынбор орыс губерниясының» негізі қаланды. Жоспар нақты іске асты. Қазақтарды да, башқұрттарды да Орынборды астана ету құқығынан айырды. Комиссия Қазақстанның астанасы – Ақмешіт, Башқұртстандікі – Стерлитамақ болады деген шешім қабылдады.

Қазақстанның астанасы Орынбордан Қызылордаға көшірілді. Орынбор губерниясы құрылды. Бұл жоғарыдағы айтылған ойға бірінші дәлел.

Екіншісі, аталған қаулыдағы Астраханға қатысты деректер. 1919 жылға дейін Бөкей даласы Астрахан губерниясының құзырында болды. Бірақ, Бөкей ордасына қарайтын 7000000 десятина жерге орналасқан 600000-дай (С.Мендешевтің дерегі) жанның тағдырына Астрахан губерниясының басшылары өгей бала есебінде қарады. Азық-түлікпен қамтамасыз етпеді. Ел жүдеушілікке ұшырады. Бір пұт ұнды қазақтар 1500 сомнан сатып алуға мәжбүр болды. «Бұл жерден көшіндер, сендердің өз республикаларың бар», - деп зіркілдеу көбейді. Бұл жағдай Бөкей ордасы ғана емес, қазағы мол Ақсарай, Краснояр, Архар, Сеитов, Тепленишин, Мардинский, Қазақ аралы, Шаған, II-Приморье өңіріндегі елдерді еріксіз көшіруге дейінгі өрескел әрекетке ұласты (ҚРОММ 14 қор, 1 тізімдеме, 1 іс, 3 б.; 3 іс, 6-7 б.; 16 іс, 16 б.; 22 іс, 1, 3, 6, 42 б.).

Оның үстіне Хан ордасындағы кеңестік кеңселерді мүліктермен, ақша-қаражаттарымен (Л.Троцкийдің тапсырмасымен) шұғыл түрде Орынборға көшіру қолға алынды. Бұл жоғарыда айтылған Бөкей ордасын Қазақстаннан бөліп, Орал-орыс губерниясының негізін қалау екендігі сөзсіз еді. Хан ордасының мүліктерін көшіру әпербақан В.Лукашев дегенге тапсырылды. Ол бұл мүліктерді Орынборға емес, Самараға вагондап тасыды. Ал жұртты еріксіз көшіру мәселесі елдегі жалпы қарсылықтың салдарынан тоқтап қалды.

Жоғарыдағы қаулыға сәйкес айтылған үшінші деректі Семей облысынан келтіреміз. Қазақстанның батыс аймағы туралы басшылардың ұстап отырған саясатынан хабардар Омбы губерниясының басшылары осы сәтті пайдаланып, қазақ жерінен өз үлестерін алып қалуды көздеді. Сөйтіп, омбылықтар Семей облысының Павлодар уезінің солтүстігіндегі құнарлы жерлерді өз құзырына алу мақсатында ол өңірдегі қазақтарды ығыстырып, Ертіс деген жаңа аудан құрды.

Бірақ, өз шешімдерінің негізсіз екендігін тез байқап, енді РСФСР Халық Комиссарлары кеңесінің «Сібірді экономикалық жағынан аудандау туралы» деген қаулысын негізге алып, Павлодар уезі Сібірдің бөлінбес жері деп тапты. Оны Омбыға қосып, аудандауға кірісті. Өйткені Павлодар облысы шаруашылыққа қолайлы еді. Олардың көкейін өңірдің шүйгін шөбі, мол суы, өнеркәсіп үшін орманы, тас көмірі тесті. Байлығы көп мұндай жерден айырылғысы келмеді. Мұның арты ұзақ дау-дамайға ұласты.

Ақыры Қазақстан пайдасына шешілді. Бұған себеп – оларға Омбы облысынан айырылып қалу қаупі төнді. Қазақстандықтар Омбы облысын Қазақстанға қосу мәселесін көтерді (ҚРОММ 14 қор, 1 тізімдеме, 52-а іс, 5-6 б.).

Төртінші деректі Қостанай уезі туралы келтіреміз. Қостанай уезі Қазан төңкерісіне дейін де, одан кейін де Торғай облысының қарауында болғаны белгілі. Бірақ Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті 1919 жылғы 27 тамызда «Сібір төңкеріс комитеті туралы» деген қазақ жерін бөлшектеу мақсатында кесепатты шешім шығарды. Осы қаулы негізінде Челябин ауданы 1919 жылғы 3 қыркүйекте құрылды. Сол ауданға Қазақстанның Қостанай уезін заңсыз түрде қосып жіберді (Кеңес үкіметінің декреттері, 6 т., 1973 ж., 73-74 б.).

Заңсыз, кесепатты шешім деуіміздің бірінші себебі – Қостанай уезін Челябин ауданына қосу кездейсоқтықтан, жаңылыстан немесе ел мен жер жағдайын білмеушіліктен туған емес. Оның қазақ жерінің Қостанай уезі секілді шұрайлы өңірін Челябин ауданына қосу арқылы келешекте бүкіл Торғай облысын Ресейге қарату мақсатынан туғаны сөзсіз. Өйткені патшалық заманның өзінде бұл мәселе бірнеше рет қозғалған. Бірақ, әлеуметтік, экономикалық, тұрмыс-тіршілігі жағынан Торғай мен Сырдария облысының алты уезінің бір-бірімен ажырамас байланысы үзілсе, халқының апатқа ұшырайтындығына олардың көздері жеткендіктен бұл теріс қадамға баспаған.

Екіншіден, заңдылығы жағынан қарағанда Халық Комиссарлары кеңесінің 1919 жылғы 10 шілдедегі «Қазақ өлкесін басқару жөніндегі комитет туралы» жоғарыда аталған қаулысында Торғай облысы төңкеріс комитетінің құзырына берілген. Саяси жағынан қарағанда Қостанай уезінің негізгі халқы – қазақтар. Торғай облысының Ақтөбе, Қостанай, Торғай, Ырғыз уездері мен Сырдария облысының Қазалы, Перовск уездерінің мал, егін шаруашылығы, экономикалық жағдайы өзара ажырамас тығыз байланыста.

Бұл жағдайлар В.И.Ленин мен И.В.Сталинге мәлім болмауы мүмкін емес. Солай болса да жоғарыдағыдай кесірлі де кесепат қаулыға В.И.Ленин қол қойды. Бұл қазақ жерін шетпұшпақтап болса да кеңестік кезеңдегі бөлшектеудің алғашқы бастамаларының бірі болғаны анық. Осы қаулының тақсиретін Қостанай уезінің халқы есепсіз тартты. Олар Челябин ауданы мен Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери төңкеріс комитеттерінің екі жақты илеуіне түсті. Халық күйзелді. Салықты Челябин ауданына да, Торғай облысына да төлеуге мәжбүр етті. Қысымшылыққа екі жақтан ұшырады. Қымбатшылық етек алды. Алғашқы айлардың өзінде-ақ бір пұт астық бұрынғы 19 сомның орнына 46 сомға, ет 40 сомнан 76 сомға бір-ақ секірді. Уақыт өткен сайын бұл бағалар бес есеге өсті. Ел ашығуға айналды. Жағдай күн санап ауырлап, елді де, басқару органдарын да дағдарысқа ұшыратты. Жер-жерде қарсылық етек алды. Наразылық шерулері өтті. Жоғары органдарға арыз-шағымдар көбейді.

Бұл солақай шығарылған қаулының жоғарыда айтылғандай, зияннан басқа халыққа пайдасы жоқ екендігін Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери төңкеріс комитеті, оның ішкі істер бөлімінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсынов құжат жарияланысымен-ақ сезді. Сондықтан Қостанай уезін Челябин ауданына қосу жөніндегі қаулының теріс, жөнсіз шығарылғанын дәлелдеп, Төңкеріс комитетінің атынан 1919 жылы 13 қыркүйекте В.И.Ленинге, Ұлт істер жөніндегі комиссариатқа, оның бөліміне хабар жеткізуді ұйымдастырды. Бұған қоса қаулының заңсыздығына деректі баяндаманы өз қолымен жазып, 1919 жылғы 16 қыркүйекте №557 қатынаспен Халық Комиссарлары кеңесіне жолдады (ҚРОММ аталған қор мен тізімдеменің 9 ісі, 3 б.).

Алайда Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы В.И.Ленин де, Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің төрағасы М.И.Калинин де, Ұлт істері жөніндегі комиссар И.В.Сталин де, Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкеріс комитетінен жіберілген жеделхаттарға, А.Байтұрсыновтың баяндамасына, жер-жерден барған басқа да арызшағымдарға бір жыл бойы, яғни 1920 жылдың 16 қыркүйегіне дейін жауап бермеді.

Ұлт істері жөніндегі комиссариат істің шешілуін ұзаққа созды. Одан кейін Челябин ауданы мен Қостанай уезінің тарихи, әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттейтін тағы бір комиссия құрылды. Қостанай уезі туралы жолданған А.Байтұрсыновтың баяндамасы Мәскеудегі Ұлт істер жөніндегі комиссияда екі рет талқыланды. А.Байтұрсыновтың өзі комиссияның екі мәжілісіне де қатысып, ел мүддесін, жер тағдырын қорғады.

Алайда Қостанай уезінің Челябин ауданына қосылу мәселесінің шешілмеуіне Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери төңкеріс комитетінің мүшесі В.Лукашев дегеннің әсері болды-ау деген ойдан аулақ емеспіз, өйткені істің барысы соған саяды. Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкеріс комитеті мен Түркістан майданы әскери төңкеріс кеңесінің біріккен мәжілісінде Ахмет Байтұрсынов: «...В.Лукашевтің мәліметтері жалған», - деп мәлімдейді. Мәжіліс аяқталған сәтте В.Лукашев А.Байтұрсыновқа жетіп келіп: «Возьми слова обратно, а то я заставлю Вас, у меня есть на это средство», - деп алты атарын кезеніп тұрған кезде де Ахмет: «Айтқаным – айтқан, қайтып алмаймын», - деп басын өлімге тіккен. Туған жердің тағдыры үшін жаным садаға деп түйген. Абырой болғанда комитет төрағасы С.Пестковский мен С.Мендешев есалаң, содыр В.Лукашевтің қолындағы қаруын тартып алып, Ахметті шабуылдан құтқарған (аталған қор мен тізімдеменің 9 ісі, 25 б.).

Ақыры Ахмет Байтұрсыновтың қажырлы еңбегі халық мүддесіне шешілді.

Әділдігін айту керек, кесірлі қаулыға қол қойған В.И.Ленин халық алдында кінәсін мойындаған жоқ. Оған батылдығы жетпеді. «Көсем қателеспейді» деп ойлаған болар.

«Сібір ревкомы туралы» қаулыға Халық Комиссарлары кеңесі де, Бүкілодақтың Орталық атқару комитеті де өзгеріс жасамады. Тек 1920 жылғы 26 тамыздағы «Қаз АССР-ін құру туралы» Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлары кеңесінің Декретімен Қостанай уезі бұрынғы шекарасы мен байырғы Отанына қосылды (аталған қор мен тізімдеменің 19 ісі, 3-6 б., 8 іс, 78 б.). Декрет шықса да Челябин ауданы Қостанайдан айырылғысы келмеді. Ол тек 1920 жылғы 16 қыркүйекте «Қаз АССР-інің құрамына Қостанай уезін беру туралы» деген қаулыны зорға қабылдады (Қазан төңкерісі мұрағаты, 5677 қор, 1 тізімдеме, 284 іс, 17 б.).

Сөз түйіні – артында қақпай тұрып сылдырайтын қоңырауына қарамастан, Қостанай уезін Челябин ауданына қосу туралы «күн көсем» В.И.Лениннің қол қойған қаулысының негізсіздігін дәлелдеп жазған баяндама ерлікке тең құнды да бірегей құжат. Бұл құжат Ахмет Байтұрсыновтың елін, жерін сүйген, ұлт намысын қорғаған кемеңгерлігін көрсетеді. Сол үшін оқырмандарға баяндаманы қазақ тіліне аударып ұсынып отырымыз.

Перовск уезінің қазақтары, 1910 ж.

Торғай облысының Қостанай уезін Челябі ауданына қосу туралы

Қазақ өмірімен таныс емес тұлғаға сусыз, құнарсыз, өсімдіксіз маң даланы мекендеу үшін қандай мүмкіндік табатынын, көзіне қалай елестетіні түсініксіз. Барлық істің тетігі сол жерді мекендейтін қазаққа, оның өмір-тіршілігіне және мал шаруашылығындағы өзіне тән ерекшелігіне келіп тіреледі. Қазақтардың тіршілік-дағдысы еуропалық ұстынның бір де бір түріне сәйкес келмейді.

Сондықтан далалық көшпелі өмірдің осындай ерекшеліктерін нақты сезінбеудің салдарынан еуропалықтар үстірт қорытындылар жасайды. Еуропалықтардың ойынша қазақтардың көшпелі өмірі назар аударуға тұрмайтын, мәнсіз болып көрінеді. Олардың көпшілігі қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне мақсатсыз, кезбелікке ұқсас, қалай болса солай жүретін құбылыс деп қарайды. Ондайлардың пікіріне сайсақ, қазақтарды отырықшыландыру онша қиын емес. Өйткені не нәрсеге де тез бейімделеді.

Шын мәнінде бұл пікір басынан аяғына дейін негізсіз және бұлай деп ойлаушылардың қазақ өмірі ауа райы мен жер жағдайына тікелей тәуелді екенін білмейтіндігін көрсетеді. Қазақ тіршілігінің ауа райы мен жер жағдайына тәуелдігін халық арасында айтылып жүрген: «Дала малды асырайды, ал мал қазақты асырайды» деген сөз дәл сипаттайды. Жер неғұрлым шөлейттеу және өнімсіз болған сайын бағылатын мал тұяғымен тапталып, солғұрлым тез шаңытады. Сондықтан малдың өрістеп, жайылып қоректенуі үшін жер көлемінің мол болуы қажетті шарттың бірі болып табылады. Қазақтардың мал жайылымына сәйкес көшуінің қажеттілігі, міне, осы жағдайларға тікелей байланысты.

Қазір шөбі, суы мол жерлерге көшудің алғашқы кездегі сипаттары өз мәнін жойды. Соңғы уақытта Ақтөбе және Қостанай уездері аздаған өзгерістері болмаса, өз қыстауларынан 40-50 шақырымнан әріге ұзамайды. Басқаша айтқанда, өзінің әкімшілік уезінен тыс аумаққа сирек көшеді және өз болысынан онша көп алысқа кетпейді. Бұған қарама-қарсы оңтүстіктегі Ырғыз бен Торғай уездерінде құнарлы мал жайылымы жетімсіз болғандықтан, 200-400 шақырым қашық жерге көшіп баруы жиі кездеседі. Сырдария облысының қазақтары жыл сайын жаз айларында (Қазалы және Перовск уездері) 800-1000, тіпті одан да көп шақырым жол жүріп, Торғай облысына (Ақтөбе және Қостанай уездеріне) жайлауға келіп-кетіп тұрады.

Бір сөзбен айтқанда, қыстаудан жайлауға көшіп баратын жердің арақашықтығы сондағы малдың өрісіне, шөптің молдығына, суатқа

тікелей байланысты, соған тәуелді. Жаз неғұрлым ыссы, су тапшы, шөп мардымсыз болған сайын көшіп баратын жердің қашықтығына, қиындығына қарамастан, малдары қыстың бораны мен суығын қиналмай көтеруге қоң жинау үшін шөбі, жайылым өрісі мол жерлерге көшеді. Ондай кезде олар ешқандай әкімшілік шекараларды есепке алмайды. Өйткені ата-бабаларынан келе жатқан әр руға қатысты байырғы құқықтары бойынша тек қана болыстар мен уездер емес, тіпті облыстардың шекараларынан да көктей алады.

Көшу қалай болса солай, әркімнің бойынша емес, қатал тәртіп бойынша әрбір ауыл үшін ерте заманнан бері айқындалған белгілі бағытпен, келіскен жермен жүреді. Бұл жерде кездейсоқтық деген атымен болмайды. Барлығы аймақтың ерекшеліктеріне сәйкес үйлестірілген.

Торғай облысы табиғи жағдайына байланысты бір-бірінен ерекше айырмашылығы бар солтүстік және оңтүстік болып екіге бөлінеді. Солтүстік бөлігі Ақтөбе және Қостанай уездерінің, ал оңтүстігі Ырғыз және Торғай уездерінің иелігінде. Солтүстік бөлігінде су мол, далалығында бетеге, боз, селеу жақсы өседі. Шабындық және жайылымдық жері ауқымды. Бір сөзбен айтқанда, солтүстік бөлігі егіншілік және мал шаруашылығы үшін қолайлы. Оңтүстік бөлік бұған қарама-қайшы, яғни сусымалы құмды және тұзды саз балшықты, сортаң. Оңтүстік уездерінің мал шаруашылығы солтүстіктің жазғы жайылымынсыз өмір сүре алмайды. Есесіне солтүстіктегі Ақтөбе және Қостанай уездерінің қазақтары қысы қолайсыз жылдары өздерінің үйір-үйір жылқыларын тебіндету үшін қар аз түсетін оңтүстіктегі Ырғыз бен Торғай уездерін паналайды.

Қысқасы, Торғай облысының солтүстік және оңтүстік уездері ауа райы мен жер жағдайына сәйкес өзара тығыз байланыста әрі үйлесімді өмір сүреді. Егер егіншіліктің дамуына байланысты солтүстіктің шөпке бай мол жайылымдықтарына көшу қысқарса, онда оңтүстіктің көшпелі шаруашылықтарында зор иесіздікке ұшырап жатқан шөлейт аймақты пайдаланудан басқа лаж қалмайды. Мұның соңы немен тынарына айтпаса да түсінікті.

Сондықтан мұндай шара, яғни Қостанай уезін Челябин ауданына қосу түсініспеушілікті туындататын қадам болып табылады.

Жоғарыда айтылғанындай, Ақтөбе мен Қостанай уезіне Сырдария облысының Қазалы және Перовск уездерінің қазақтары ерте заманнан бері жаз айларында көшіп келеді. Мәселен, облыстық әкімшіліктің мәліметі бойынша, Торғай облысына көшкен үйдің саны 1878 жылы 60000-70000 екені анықталған. Бұған қарағанда, Ақтөбе мен Қостанай уездерінің сол кездегі отарлаушылары басқа

уездер мен облыстардан көшіп келетіндер санын қысқарта алмағаны байқалады. Себебі, сол мәліметте жазғы мал жайылымына Сырдария облысынан Торғай уезі арқылы 5000 үй қазақ өткендігі көрсетілген. Қазіргі кезде Қазалы мен Перовск уездерінен саны мұнан да көп болуы керек.

Бұл айтылғандардан басқа бір маңызды мәселе – оңтүстік уездердің солтүстікке экономикалық жағынан тәуелді екенін естен шығаруға болмайды. Ол – Торғай облысының егін екпейтін, астықсыз уездерінің халқын және бұған қоса Сырдария облысынан жазғы жайылымға көшіп келуші қазақтардың барлығын астықпен қамтамасыз ету мәселесі. Олар күн көру үшін солтүстік уездерде егін салады, не болмаса дайын өнім сатып алады. Мысалы, 1908 жылы Торғай уезінде және 1911 жылы Ырғыз уезінде Переселен басқармасының жүргізген санақтарының деректерінде аталған уездерде халықтың астықты тұтынуы Торғай бойынша – 869826 пұт, Ырғыз бойынша – 1030449 пұт болып көрсетіледі.

Қорытындысында 1912 жылы Орынборда өткен Орынбор губерниясы мен Торғай облысы ветеринарлық дәрігерлерінің съезін еске сала кеткенді жөн санаймын. Онда Торғай облысындағы мал шаруашылығын жақсарту мәселесін талқылау барысында жазғы жайылымдарды сақтаудың қажеттілігі айтылды...

Тұтас бір аймақтың көшпелі елі мен оның мал шаруашылығы үшін қауіпті шешімді бюрократ Мемлекеттік кеңес қабылдамағанда мал басының күрт кемуі етек алмас еді. Сондықтан Кеңес үкіметіне сайланған халық қалаулылары бұл мәселені саналы түрде шешеді деп ойлаймын.

*«Егемен Қазақстан» газеті
24 сәуір 2002 ж.*

Арыстар бірін-бірі осылай қорғады

Біз әңгімелегелі отырған Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан табылған екі жеделхат соның нақты айғағы (ҚРОММ 14 қор, 1 тізімдеме, 104 іс, 2, 5-7 п.).

Бұл екі жеделхаттың бірін 13 ақпан 1920 жылы Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкеріс комитетінің төрағасы С.Пестковский,

комитет мүшелері Ә.Жангелдин мен Ә.Әйтиевтер Семей губтөңкеріс комитетіне, 5-Әскери төңкеріс кеңесіне, Сібір әскери комитетіне жолдаған.

Бір назар аударарлық мәселе осы жеделхатты Алаш ардагерлерін заңсыз тұтқынға алып отырған 5-Әскери төңкеріс кеңесіне, Сібір әскери төңкеріс комитетіне жеделхаттың тек көшірмесін ғана жіберген. Ал, Бөкейхановты тікелей тұтқындап отырған 59-дивизия мұндай мазмұндағы жеделхат жіберуден тыс қалған. Семей губкомитеті Төленовтің атына бұл жеделхаттың жіберілуі де түсініксіз. Себебі, Қазақ төңкеріс комитетіне Бөкейхановтардың тұтқындалуы туралы хабарды жеткізуші Төленовтің өзі. Бұл хабарды өзіне қайта жолдауы жұмбақ. Не ұтпақ болғаны белгісіз.

Ал екінші хатты Семей губерниялық төңкеріс комитетінің мүшелері: Төленов, Ә.Ермеков және РК(б)П Семей губбюросы жанындағы түрік халықтары секциясы – М.Әуезов пен Ж.Аймауытовтар Сібір әскери төңкеріс комитетіне, Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери төңкеріс комитетіне, Ахмет Байтұрсынұлына жолдаған. Бұл жеделхат Қазақ әскери төңкеріс комитетінде 5 сәуір 1920 жылы №507 санмен кіріске алынған.

Екі жеделхатқа да С.Пестковскийден басқа төңкеріс комитеттерінің өзге ұлт өкілдерінің бір де біреуі қол қоймаған.

Шын мәнінде Бөкейхановтардың тұтқындалуы жөнінде үш жеделхат болған. Алғашқы жеделхат, яғни Қазақ төңкеріс комитеті 4 ақпанда алған жеделхат және тұтқынға алынған Алаш басшыларының абақтыдан қашан босатылғаны, олардың қандай себептермен тұтқындалғандары туралы деректер мұрағатта кездеспеді.

Қалай десек те, бұл екі жеделхат Алаш басшылары: Райбеков, Оспанов, Бөкейханов, Байтенов және басқаларды (олардың есімдері көрсетілмеген) тұтқындау жөніндегі большевиктік жүгенсіздіктің бетпердесін ашатын Пестковскийдің, Төленовтің, Аймауытовтың, Әуезовтің, Жангелдиннің, Ермековтердің жанайқайы.

Бұл екі жеделхаттардың жазылуы себебіне зер салсақ мына жағдай бірден назарға ілігеді.

Тарихи жағдай 1917 жылы Том қаласында 8-10 қазан аралығында Жалпысібір сиезіне Ә.Бөкейхановтың қатысқанын дәлелдейді. Сиезден қайтарда Ә.Бөкейханов Омбы қаласындағы өндіріс орынында кездесулер өткізіп, Кеңес үкіметі мен коммунистерге қарсы күрес жүргізуге үгіттеп сөз сөйледі. Осы сөздерді естіген, не хабардар болған казактар мен Кеңес үкіметінің жергілікті органдары Ә.Бөкейханов бастаған Алаш басшыларын тұтқындап, көздерін жоюды ойластырған деп айтуға болады.

Бұл екі хатқа қол қоюшылар дүние дүрбелеңге түсіп, заман сағат сайын құбылып, өздерінің келешек өмірлеріне қатер төнетіндігін сезіп білсе да Алаш азаматтарын қасқыр тісті, адам сирақтылардың жауыздығынан арашалауға жанкешті әрекетке барған. Олай дейтініміз, егер олар босатылмаған жағдайда халқының ары төгілмеуі, аяқ асты болмауы үшін тәуелсіздік жолында есепсіз қан да, тер де, жас та төгілетіндігін оларға ескерткен.

Хаттарда жазылған сөздердің астарынан Ресей империясының темір құрсауынан қазақты бостандыққа, теңдікке жеткізу жолында өз өмірлерін қиюға бел байлағандарын түсіну қиын емес. Сөйтіп, арыстар бірін-бірі арашалап, өздерінің тегеуірінді күш екендігін олардың естеріне салған.

Жеделхат

Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Семей губтөңкеріс комитетіне
Қазақ халқын әр түрлі жүгенсіздік пен бұзақылықтардан қорғау
туралы

1-армия штабының тікелей сымы арқылы
Семей облтөңкеріс комитеті Төленовке
Көшірмесі 5-Әскери төңкеріс кеңесіне
Көшірмесі Сібір әскери төңкеріс комитетіне

Қазақ төңкеріс комитеті 4 ақпанда Семейден облыстық төңкеріс комитетінің мүшесі қазақ Төленовтің жеделхатын алды. Онда Райбековты, Оспановты, Бөкейхановты, Байтеновты және басқаларды 59-дивизияның ерекше бөлімі тұтқынға алғандығын, олардың тұтқындалуын казактардың тіміскілеу әрекеті деп түсіндіреді және олардың тұтқындалуына Семей өлкесіндегі сегіз жүз мың қазақтың атынан қарсылық көрсетеді және олар жөнінде казактар турасында мемлекет тарапынан қандай кешірім жасалса қазақтардың қоғам қайраткерлеріне де сондай кешірім жасауды талап етеді.

Орталықтан тағайындалған Қазақ төңкеріс комитеті 5-Әскери төңкеріс кеңесінен және Сібір төңкеріс комитетінен орталық көрсеткен сол саяси бағытты қазақтарға да ұстауды, онан ауытқымауды және бұл мәселе жөнінде Қазақ төңкеріс комитетімен тығыз байланыс жасап, түсінісуді сұрайды.

Қазақ төңкеріс комитеті Түркістан майданы командованиясымен бірлесіп ақгвардияшылардың жағында болған қазақ қоғам қайраткерлерінің қылмыстары тек таза саяси сипатта болса және олар

Кеңес үкіметі жағына желтоқсан айының жиырмасынан кешікпей өтсе олардың барлығына кешірім жасау жөнінде қараша айының аяғында бұйрық берілді.

5-Әскери төңкеріс кеңесі мен Сібір төңкеріс комитеті тарапынан осындай бұйрық шығарылды ма, болса оның не мәнде болғанын біз білмейміз.

Егерде ондай бұйрық болмаған болса онда Қазақ төңкеріс комитеті мен Түрік майданы бұйрығын барлық қазақтарға қолдануды сұрайды.

Біз жалпы жағдайды және Райбеков, Бөкейханов және басқалардың тұтқындалу себептерін білмейміз. Сондықтан жеке тұлғалар жөнінде пікір айту мүмкіндігінен қазір айырылып отырмыз.

Егер 5-Әскери төңкеріс кеңесі, Сібір төңкеріс комитеті жоғарыда аталған тұлғаларды қазір босатуға мүмкіндік жоқ деп тапса, онда жағдайға түсініктемені, олардың тұтқындалу себептерін телеграф арқылы беруді сұраймыз. Өйткені, бұл мәселе жөнінде Қазақ төңкеріс комитеті өз пікірін пайымдауы үшін қажет.

Мұнан басқа, жеке тұлғаларды қуғын-сүргінге ұшыратудың мұндай жолы қазақ халқына қарсы қуғындау деген түсінік болмауға тиіс. Осындай мақсатпен 5-Әскери төңкеріс кеңесінен және Сібір төңкеріс комитетінен қазақтардың және жергілікті үкіметтер қазақтарға жасап отырған көптеген зорлық-зомбылығы мен озбырлығын және жүгенсіздік пен бұзақылығының барлық түрін түбірімен кесуді сұраймыз. Қазақтар және переселендер қазақтарға құл есебінде қарауға әбден дағдыланғандығын біз өте жақсы білеміз, тіпті Кеңес үкіметінің қамқорлығындағы жергілікті органдар және үкіметтің жекелеген агенттері қазақ халқын солай деп ұғынуға бейім.

Шын мәнінде біздің басқаруымыздағы аймақта мұндай келеңсіз әрекеттермен біздер аяусыз күресіп, нәтижеге жетіп келеміз және бұзақылық әрекеттің барлық түрінен қазақ халқын қорғауды және бұл жөнінде тығыз түрде барлық шараларды қолдануды 5-Әскери төңкеріс кеңесінен және Сібір төңкеріс комитетінен сұраймыз.

Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкеріс
комитетінің төрағасы: С.Пестковский
Мүшелері: Ә.Жангелдин, Ә.Әйтиев

13.II.1920 ж.

(ҚРОММ 14 қор, 1 тізімдеме, 104 іс, 2 п.)

Орынбор

Қабылданды 13.ІІІ.1920

Кіріске алынды 5 сәуір, №507

Омбы. Сібір төңкеріс комитетіне

Орынбор. Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери

төңкеріс комитетіне

Көшірмесі Байтұрсыновқа

Семейден 610, 345/333 8/3 5.10

Патшалық тәртіптің екі жүз жылдық құлдық езгісі, Колчактың камшы үйірген жүйесі шын мәнінде ұлттық міндетті өркендетуді тек қана Кеңестік үкіметтің қолынан алатындығына қазақ халқы мен оның интеллигенциясының көзін нақты жеткізді.

1919 жылғы ақпанда Бүкілқазақ ұлттық кеңесі өкілдері мен башқұрт өкілдерінің қатысуымен бірлесіп өткен кеңесінде Кеңес үкіметі жағына өту мәселесі шешілген.

Наурызда Ахмет Байтұрсынов Халық комиссарларымен келіссөз жүргізу үшін Мәскеуге іссапарымен жіберілді. Қазір Байтұрсынов Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери төңкеріс комитетінің мүшесі. Байтұрсыновтың басқа қазақ өкілдерімен бірлесіп жүргізген келісімнің нәтижесінде Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери төңкеріс комитетін құру туралы Орталық атқару комитетінің 6 сәуірдегі белгілі қаулысы «Известияның» №79 санында және Халық Комиссарлар кеңесінің 10 шілдедегі №344 Декреті жарық көрді.

Өзінің халқымен табиғи байланысқан қазақ интеллигенттерін, оның ұлттық қозғалыс көсемдерін, төңкерісшілерін, өз буржуазиясымен бірлесіп билік жүргізіп үстемдік жасауға дағдыланған орыс интеллигенциясымен салыстыруға болмайды. Қазақ интеллигенциясы ұлттық платформада тұр, сондықтан бұқараның мәдени дәрежесін көтеріп, оларды әлемдік пролетариаттың қатарына қосу үшін саяси бағыт жүргізеді. Қазақ интеллигенциясының ізіне түсіп, оны қуғынға ұшырату қазіргі жүргізіліп жатқан ұлы өзгерістің жалпы ісіне, Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери төңкеріс комитетінің қазақ интеллигенциясын қазақ даласында Кеңес үкіметін нығайту ісіне жұмылдыруда жөндеуге келмейтіндей зардабын тигізуі мүмкін.

Біздер қазақ халқының, оның интеллигенциясының, саяси көңіл күйін есептей келіп Орталық атқару комитетінің қаулысына және Орталық Кеңес үкіметімен қазақ халқы өкілдерімен және башқұрт өкілдері келісіміне, және №433 келісімнің он алтыншы бабына

сәйкес қазақтың қоғам қайраткерлерін бұрынғы саяси қызметі үшін қуғындауға тыйым салу жөнінде әмір беруді – олардың ізіне түсіп қуғындауды тоқтатуды сұраймыз.

Губтөңкеріс комитетінің қазақ мүшелері: Төленов, Ә.Ермеков
РҚ(б)П губбюро жанындағы түрік халықтары секциясы:
М.Әуезов, Ж.Аймауытов

(ҚРОММ 14 қор, 1 тізімдеме, 104 іс, 5-7 п.)

*«Ана тілі» газеті
24 сәуір 2003 ж.*

Жанайқай

1917-1918 жылдардағы аштық жөнінде «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы», т.б. газеттерде жеткілікті деректер болса да, көп оқырмандар әсіресе кейінгі ұрпақтар хабарсыз, назардан тыс қалып келеді. Бүгінгі таңда елімізге қайырым-шапағат ауадай қажет болып тұрғанда республикамызға белгілі ғалым Қалжан Қоңыратбаевтың «жанайқайына» 80 жыл өтсе де өз маңызын мысқалдай кемітпеген.

Қ.Қоңыратбаев 2 тамыз 1917 жылғы Ташкент қаласында өткен Түркістан аймағындағы (Сырдария, Әулиеата, Қазалы, Перовск (Ақмешіт), Ташкент, Ферғана, Әндіжан, Наманган, Пішпек, Черняев (Шымкент), Түркістан уездері мен Жетісу облысы) Қазақ-қырғыз жиылысына (сиезіне) Перовск уезінен делегат болып, сол жиылыста қаралған 19 мәселені талқылауға белсене қатысқан. Түркістан республикасының іргетасын С.Асфендияров, М.Шоқаев, М.Тынышбаев, С.Қожанов, М.Тоқтыбаев, Н.Акаевтармен бірге қаласып, босағасын бекітіп, шаңырағын көтерген қоғам қайраткері.

Қ. Қоңыратбаев

Төменде Қалжан Қоңыратбаевтың «Бірлік туы» газетінде бұдан 80 жылдай бұрын жарық көрген «Түркістан қазақтарының жәйі» атты мақаласын араб харпінен кириллицаға түсіріп, оқырман назарына ұсынуды жөн көрдік («Бірлік туы», 14(5).IV.1918, №29, 1-2 б.).

Түркістан қазақтарының жәйі

Төрт жылға созылған кесерлі соғыстың лаңымен қымбатшылықтың зардабын тартқан Түркістан халқына былтырдан бері табиғат та қосымша «жығылғанның үстіне жұдырық» болып тұр. Өткен жыл құрғақшылықтан жерге түк шықпады. Түркістан халқы азықсыз қалды. Жалпы Түркістанның басына келген бұл ауырлықтың айрықша салмағы біздің қазаққа түсіп, бұл оған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» кейінгі бір әйдік апат болды. Осы күні Түркістан қазағына жалпы көз салсақ көреміз: жұтамаған ел жоқ. Бар байлығы аяқты мал болған қазақ халқының қолындағы малынан айырылғанның үстіне астыққа ділгер болғанын қоссақ, қазақтың не халге қалғаны өз-өзіне көрініп тұр.

Әулиеата, Шымкент, Ташкент пен Түркістан уездері, әлдеқалай жерлері болмаса, теп-тегіс малдан қол жуғандай көрінеді. Жизақ уезіндегі алты болыс қазақтың Ташкент шетіндегі екі ауыл осы күні іргесі бүтін, тозған жоқ. Бірақ олар да жұтқа сыбағасын беріп шықты. Бұл елдерде айрықша болған бір жаман жұмыс – малсыз қалған сорлылар жиналып барып, малы барлардың қолындағы малын бас салып тартып жеп жатыр екен. Бұлардың айрықша мұндай халге ұшырауына себеп оларға шеттен бір түйір азық келмегені һәм қымбат та болса, басқа жерден тасып алуға көліктері жетпеген.

Ал, енді Ақмешіт пен Қазалы уездерінің қазақтары аналардай ақсирақ болып жұтап, іргесі ауып, тозып кетпегенмен бұлар да тәуір жұтады. Һәм осы уақытқа шейін қатты жұттың шеңгелінен босана алмай жатыр. Халықтың көбі күзден бері жалғыз ғана етпен күн көріп, тамақ асырап келген еді. Енді бұ күнде ол да жоқ. Өйткені жұттан мал қырылып, жұрттың көбі құр алақан қалды.

Қазақтың мұндай мал апаты болған үлкен жұтты көргені жалғыз бұл емес қой. Мұндайлар һәр заман-ақ болатын. Бірақ өзге жұттардың арты арзаншылық болған соң жарқырап жаз шығуымен ел арасына береке кіріп, шаруа тағы да алынып кете беруші еді. «Ол дауыс бұл дауысқа ұксамайды» дегендей, бұл жолғы жұттың шалығы қымбатшылықтың салдарымен малдап өтіп, басқа келіп тұр. Осы күні һәр жерде-ақ жарлы халық арасында өлім көбейіп, күннен күн қорқыныш үдеп барады.

Күздің кара басынан бастап жарлы-жақыбайлардың Ақтөбе жаққа шұбыруы әлі күнге дейін тоқтаған жоқ. Қайта бұл күн санап күшеймесе, азаятыны көрінбейді. Енді жақын арада сол жаққа барған босқындардың арасына жаман ауру кіріп, жұрт шыбындай қырылып жатыр дейді. Бұл аурудан қырылудың қаттылығы сон-

шама, біржолата иесіз, тұяқсыз қалған үйлер көп екен. Мысалы, 14 жаны бар бір үйден екі-ақ жан, 9 жаны бар бір үйден бір-ақ адам қалыпты. Жан сақтауға паналап барған жерлерінде мұндай құбыжық шыққан соң босқын сорлылар «арты жау, алды жар» күйге түсіп не қыларын біле алмай, қысылып тұрған жағдайлары бар. Бұлардың енді қайтып, ел тауып үйірге қосылулары күмән көрінеді. Ол жаққа босып барған халықтың көптігі соншама: Ақкемер, Жұрын станциясынан бастап Тұзтөбеге шейін теміржолмен жүрген адам «Түркістанда нешбір қазақ қалмаған шығар» деген пікірді еріксіз ойлайды. Осы күнде мұның ең жаман жері сол болып тұр: онда барған сорлылардың отқа көзі шағылысып түскен көбелекше қырылып жатқанын ести-біле тұрса да, әлі де болса тоқтаусыз сол жаққа шұбырып кетіп жатушылар көп!... Бишаралар қайтсін: мұнда аштан өліп бара жатқан соң, әйтеуір, бір азғана арзаншылық жер ғой деп хәм «ажалсыз жан шықпайды» дегенді медеу қылып кетіп жатқандығы тағы... *(аяқсыз қалған – З.И.)*.

Ақмешіт хәм Қазалы уездеріндегі жалпы ахуал осындай болғанда біздің Шиелі маңындағы күй онан да бетер. Бұл маңайдағы жоқ-жұқалардың көрген күнін Құдай адам баласына бермесін! Күз басынан бері бірлі-жарымды қарасын тауысып, қыс бойы үй ішіндегі бұйымдарын сатып күн көріп келе жатқандар осы күні біржолата шоңқиып қалды. Тігулі үйлерін сатушылар екінің бірінен табылады. Енді осы күні сатуға нәрсесі қалмағандар аштан өле бастады. Хәм мұндайлардың саны күн сайын көбеймесе, азаятын емес. Базарда тіленшіден адам аяқ алып жүре алмайды. Бұл сорлылардың күні бойы одан-бұдан 5 тиын – 10 тиындап жинаған пұлы кешке бір қадақ нан алуға да жетпейді. Солай болған соң бұлар өлмей кім өлер? Одан соң арықтан арам өліп қалған малдардың өлімтігін жеп бір күнге болса да жан сақтап тұрғандары да жоқ емес. Мінеки, ел ішіндегі жарлы-жақыбайлардың көрген күні осындай. Ал, енді тамағы тоқ, иығы бүтін ағайынның ол сорлыларға көрсетіп жатқан азғана да қайыры жоқ. Қайта олар осындай сорлылардың қысылып тұрған халінен өзіне көбірек пайда қылып қалуға тырысып жүр. Мұндай шаруасы тәуір ауқатты адамдар өзінің арықтап өлген малының жасығын кедейге сатып пайда қылады. Онда да бұл сауданы ынсаппен қылса жарар еді. Ол қайда? «Көзі қарайып, өлуге таянған сорлы амалсыздан көнеді» деп әлгідей жасықтарды семіз малдың бағасымен кедейлерге несиеге тысырлатып сатып жатыр. Бишара аштар қайтсін... амалсыздан өліп бара жатқан соң байдың сұрағанына көніп ала береді. Бір сорлының біреудің көтерем сиырын келесі жылға қаймалы інгенге алғанын өз көзім көрді.

Сол сорлының келер жылға аман шығуы өзі күмән. Ал енді аман жеткен күнде оның түйе тауып бере алуы оңай сауда емес. Әрине, ол інген тауып бере алмаса, борыш иесі одан бір ботасын алады. Бірақ онымен бітпейді. Келер жылы тағы бір ботасын алады. Сүйтіп, ана борыш иесі адамның түйесі жыл сайын боталамақ та тұрмақ. Ана сорлы сол түйені тауып берудің жолында тірсегі қиылып өлмек. Бұл бір жерде емес, һәр жерде осылай. Бұл екінің бірінде болып тұрған оқиға. Бұл не деген мейірімсіздік? Бұл не деген мұсылманшылық? Мінеки, аштан өлейін деп жатқан ағайынның халін біліп, оған жәрдем қылудың орнына ауқатты ағайынның істеп жатқан істері осы.

Бұл қалай? Қырық ру халықты бір кісінің баласындай қылып, бір тудың астына жиған, «өз басың сүйегенді басқа мұсылман ағайындарына да істемесең, мұсылман емессің» деген дін біздің тұтынған ислам дініміз емес пе? Бір мұсылманның басына қаза келсе, оны өз басына келгендей көр деген ислам дінінің рухы қайда? Біздің мұсылманшылығымыз, адамшылығымыз осындайда көрінбесе, қашан көрінеді? Дін һәм ұлт рухында бала оқытатын төте оқу мұғалімдерін кәпір, дінсіз деп қиямет-қайым туғызатын біздің дін бастығы ғұламаларымыз, ишандарымыз қайда?

Пайғамбар осындай таршылық заман түгіл жайшылық заманда аш-арықтың қамын жеп қайғырған емес пе еді? Ол ғұмырында үмметім, халқым дегенде көкірегі қарс айырылып өткен жоқ па еді? Ал енді одан үлгі алған осы күнгі мұсылман қайда? Жабайы қара халық былай тұрсын, өздерін пайғамбардың мирасқоры деп жүрген ғұламалар, ишандар мұны білмей ме?

Жұрт иесі қариялар! Ел ағасы мырзалар!

Дін бастығы ғұлама һәм ишандар!

Қарындастық, мұсылманшылық борыштарыңызды шынымен-ақ ұмытып кеттіңіздер ме? Адамгершілік, мұсылманшылық борышымыздың үстіне мынау ағайындарыңызға туысқандық борыштарымыз тағы бар емес пе? Алаш балалары қанымыз бір бауыр емес пе едік? «Ағайын бір өліде, бір тіріде» деген қайда? Ағайын өлсе, өп-өтірік өкіріп келіп, жылаған боламыз. Тіріде керек қылмаған ағайынның өлгеніне жылауымыз рия болмай ма?

Жұрттың жәйі осы. Енді мұның үстіне қошамет кеш болып тұрған қазіргі хукіметтің қысымшылықтары өз алдына бір бап.

Қалжан Қоңыратбаев

«Ақиқат» журналы
№9, 1997 ж.

Мешін-тауық жұты

1921 жылдың 15-ші тамызында М.И.Калинин, И.В.Сталин және 10 адам қол қойып, «...Астрахан, Царицын, Саратов, Самар, Сібір, Уфа губернияларында, Еділ бойындағы немкоммунасы, Татар Республикасында, Щұбаш облысында, Вятскі губерниясының оңтүстігіндегі 4 уезде аштық басталды» деп үндеу жариялады.

1922 жылдың 26-шы қаңтарында Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті: «...Бір ғана Еділ бойынан 23 миллион халық аштыққа ұшырады. Ашыққандар ағаш қабығын, шөп жапырағын жеді. Ата-аналар өз балаларының аштан өлгенін өз көзімен көрмес үшін үйінен қуды. Өлген анасының емшегін сорып жатып нәрестелер шетінеуде. Бұл апаттан халықты құтқару үшін ашыққандар Қазақстан мен Түркістан Республикасына қоныс аударылсын», - деп қаулы алды. Осы шешімге сәйкес аштыққа ұшырағандарды пойызбен, кез келген көлікпен Қазақстанға есепсіз тоғытты. Жұрт жаяу-жалпылап та ағыла бастады.

Ал, Қазақстанда да бұл кезде Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай, Бөкей губернияларында, Адай уезінде ашаршылық аранын ашып еді. Осының алдында ғана, Қазақстан басшылары ашыққан қазақтардың жағдайын жақсарту үшін, Қазақстан территориясындағы басқа ұлт өкілдерін өз республикаларына, мысалы украиндарды Украинаға қайтару жөнінде Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің төрағасы М.И.Калининге, Ұлт істер жөніндегі халық комиссары И.В.Сталинге ұсыныс қойған. Бұған олар үзілді-кесілді тыйым салды. Қайта, Ресейдің ашыққандарына барынша жағдай жасауды, олар үшін елден жылу жинауды және оларды орталыққа толассыз жіберіп тұруды, Ресей босқындарын күтіп алуды, оларға қамқорлық жасауды міндеттеді.

Сөйтіп, «жара үстіне шикан шықты». Қазақстанға Ресей босқындары толассыз ағылды. Тек 1 наурыз күні ғана Қазалы уезіне – 4347, Перовскіге (Қызылорда) – 6392, Түркістанға – 4634, Черняевке (Шымкент) – 7975, Алматыға – 10345 отбасы қабылданды...

Қазақстан басшылығы өз елінде өрши бастаған аштыққа қарсы күреске кеш кірісті. Олар елден келген дабылдарға құлақ аспай, қауесет болар деп мән бермеді. Ақырында жергілікті жерден жеке адамдардан, губкомдардан, аудандардан түскен хат-хабарларды статбасшылары арқылы тексертіп қана көздері жетті. Қазатком ашыққандарға жәрдем көрсету жөніндегі комиссияны 10 шілдеде ғана құрды. Оның төрағасы болып С.Мендешев, орынбасарлығына Сергеев бекітілді (ҚРОМА 1215 қор, 1 тізбе, 17 іс, 2 б.).

25 шілдеде осы комиссия атынан: «Қазақстанда аштық басталды. РСФСР-дың орталық органдарынан ашыққандарға жәрдем көрсетуді сұраймыз», - деп Бүкілодақтың Орталық атқару комитетіне, Орталық партия комитетіне арнаулы хабарлап, өкіл жіберді.

Бұл Қазақстанның барлық жерінде дерлік аштық жаппай етек алып, адам қырылып жатқан шақ. Соған қарамастан, жәрдем көрсету жөніндегі жергілікті комиссияларды құру ісі баяу жүргізілді. Соның салдарынан Ақтөбе губерниясында 20 шілдеде, Бөкей губерниясында 4 тамызда, Қостанай губерниясында 30 тамызда, Ақмола губерниясында 15 қыркүйекте, Адай уезінде 23 қазанда құрылды. Кейбір жекелеген аудандарда комиссия құру жұмысы қараша айының аяғына дейін созылды. Жалпы алғанда, 1921 жылдың аяғына дейін Қазақстанның 7 губерниясында, губерниялық дәрежедегі Адай уезінде 46 уез-аудандық, 1117 болыстық, селолық кеңестер жанындағы комиссиялар жұмысқа кірісті.

Республикалық Орталық комиссиясының 22 қазан 1922 жылғы отырысында «...Ақмола губерниясы бойынша, тек тамыз айындағы мәлімет бойынша 360 мың, Ақтөбе губерниясы бойынша 26500, Бөкей губерниясы бойынша 115 мың, Орал губерниясы бойынша 90 мың, ал Қостанай губерниясы бойынша 1 шілдеге дейін 346311 адам ашыққан, тек осы губерния бойынша ғана 37146 адам аштықтан өлгендігі» туралы губерния өкілдері хабарлама жасады.

Түркістан Республикасына қарайтын Жетісу, Сырдария губкомдарынан тыс (бұл кезде олар Қазақстанға қосылмаған) өңірде 1921 жылғы қарашада 1 миллион 508 мың 900 адам аштықтың тақсіретін тартып жатқан. Бұл көрсеткіш 1922 жылдың қаңтар айында 1625386-ға, наурыз айында 1714334-ке, сәуір айында 2305391-ге, мамыр айында 2092407-ге, маусым айында 2019485-ке, жыл аяғында 2875430-ға жетті (ҚРОМА 1215 қор, 1 тізбе, 11 іс, 15, 18 б.).

С. Мендешев

С. Сергеев

Б. Алманов

Ақырында аштыққа ұшырағандар саны үш миллионның үстіне шықты («Ақ жол» газеті, №74).

Қазақстан төрағасы, әрі аштарға жәрдем ұйымдастыру комиссиясының бастығы С.Мендешев Түркістан Республикасының халқына «Қазақстан Республикасындағы ашыққандарға көмек беріңдер!» деген үндеу хатында: «...Аштық, әсіресе, Торғайдың, Ырғыздың, Темірдің, Ойылдың көшпелі аудандарында қысты күні-ақ қатты сезілген. Қазіргі күні ашаршылық Ақтөбе губерниясына, Орал облысының Елек, Жымпиты, Гурьев уездеріне жайылды. Шексіз далада ата-анасыз босқын балалар қаңғып жүр. Далалық жерден күн көру үшін саршұнақ іздеп босып кетті, қалаларда, теміржол стансаларында туыс-туғандары тастап кеткен балалар, қарттар төгінді лас қоқыстарды ақтарып, талғажау болатын дәм іздеуде. Қазақ халқы үшін қол үшін беріп көмектесіңдер!» деп аянышты хат жазды («Известия Турцика» газеті, 15 тамыз, №180).

Қазатком осы үндеумен Түркістан Республикасына аштарға жәрдем көрсету жөніндегі арнаулы өкіл етіп Алмановты жіберді. Бұл үндеу Алмановтың қатысуымен 22 шілдеде Түркістан Республикасының аштарға жәрдем көрсету жөніндегі Орталық комиссиясы ІІ пленумында талқыланды. Бірақ, «...Қазақстандықтардың бұл іске кеш кіріскендігіне байланысты, тек жалпы жоспарға енгізілсін, Қазақ Республикасы аштарына көрсетілетін жәрдемнің мөлшерін және түрін анықтау мәселесі ашық қалдырылсын» деп қаулы алды («Известия Турцика» 25 шілде, №174).

Көмек, жәрдем – лажсыздық, өлмесінің күні. Қазақ «ұрттап тоймаған, жалап тоймайды» дейді. Қазақстанның өз мүмкіндігін өзінен айырды. Ашыққандарға жеткілікті көмек беру былай тұрсын, қайта қолындағы бар астығы мен малын салық салып сыпырып алды. 1921 жылдан бастап аштыққа ұшыраған елдің 1922 жылы егілген егіннен жиналған 54 миллион 734 мың 449 пұт астықты түгел сыпырды. Оның үстіне, елдің өлген-тірілгеніне қарамай, 1922 жылы 417 миллион пұт астықты салық деп тартып алды. Бұл – бұл ма, 18-60 жас арасындағы еркек пен әйелдерден азаматтық салық деп 7 миллион сом, 18-40 жас арасындағы әйелге, 18-50 жас арасындағы еркекке, жұмысқа жарайтын күш көлікке салық салып 10 миллион сом және басқа жергілікті салықтан 10 миллион сом, аты жоқ әр түрлі шығындар есебінен барлығы 277 миллион сом салықты (алтын ақша есебімен) халықтан еріксіз өндіріп алды. Ал, дәл осы кезең Орынбор губерниясында 2287 мың пұт, Орал губерниясында 1 миллион пұт, Адай уезінде 415-420 мың пұт астық жетпейтін («Еңбекшіл қазақ» газеті, №233).

Аштыққа ұшырағандар қолына не түссе соны қорек етті. Оған Орал губкомының баяндамасындағы ашаршылыққа ұшырағандардың әр түрлі шөп-шалам қоспаларынан жасаған мынадай 17 тамақ түрі дәлел (ҚРОМА 1215 қор, 1 тізбе, 10 іс, 88 б.):

1. Мия тамыры.
2. Дән араластырған көк сабан.
3. Ұнталған сүйек.
4. Дән араластырып ұнталған сабан.
5. Борықтан жасалған шелпек нан.
6. Доңызқоға түйнегінен жасалған шелпек нан.
7. Тары қауызымен (кебегі) араластырылған доңызқоға түбірінен жасалған шелпек нан.
8. Астық қалдықтарынан жасалған шелпек нан.
9. Қоға қалдықтарымен ұн араластырып жасалған шелпек нан.
10. Атқұлақтан жасалған шелпек нан;
11. Астық қалдықтары мен атқұлақ және топан (сабан) араластырып пісірген шелпек нан.
12. Атқұлақ араластырып ұн қалдықтарын қосып пісірген шелпек нан.
13. Батпақты жердегі доңызқоға түйнегінен жасалған шелпек нан.
14. Тары қауызын доңызқоға түйнегімен араластырып жасалған шелпек нан.
15. Ешқандай қоспасыз, тек доңызқоға түбірі мен дәнін араластырып дайындаған шелпек нан.
16. – 17. Аты белгісіз, кез келген заттардан шөп-шалам қоспаларын араластырып пісірген тағам түрлері.

«Байлық не дегізбейді, жоқтық не жегізбейді» дейді халқымыз. «Орынбор губерниясының Адамов ауданында ашыққандар балшықты да пайдалануда» деп жазды «Известия Турцика» (24 қаңтар, №16). Ашаршылыққа ұшырағандардың қолына ит, мысық, тышқан бірде түссе, бірде түспеді. Дала кезді, тентіреді. Даладан тышқан, тасбақа, саршұнақ, кірпі, жылан аулады. «Жұт жеті ағайынды» дегендей, ұстап жеген саршұнақтары жұқпалы ауру әкеліп, өлімді онан сайын көбейтті.

Ашаршылық адамды ар-ұяттан, адамгершіліктен айырды. Бұл жөнінде Орал губкомының жазған баяндамасынан, мына деректі келтіру артықтық етпейді. «1921 жылдың қыркүйек айынан бастап, - деп жазады баяндамасында, - губернияда ашаршылық кеңінен етек алды. Мұны жөндеуге мемлекет көмегі жетпеді. Губерния халқы өлмеу үшін адамды адам жеуге дейін барды. Тек қана 4 уезде 356 адамды сойып

жегені, 437 мүрдені тамаққа пайдаланғаны қазір тіркеуге алынып, анықталып отыр. Губерниядағы халықтың бестен бірі, яғни 48802 адам, аштан өлді. Жалпы алғанда Орал қаласы мен Орал, Елек, Жымпиты, Каменков, Гурьев уездері бойынша 390811 адам аштыққа ұшырап отыр» (ҚРОМА 1215 қор, 1 тізбе, 10 іс, 105 б.).

Оралдағы аштық 1922 жылы да тоқтамады. Қайта бұрынғыдан да өсе түсті. Оған дәлел жоғарыдағы баяндамада «...1922 жылы, адамды адам жеудің 356, өлген мүрдені жеудің 437 фактысынан басқа, шөп-тамырларын, сабан, топан, балшық, қоға, ит, мысық, саршұнақ, егеуқұйрық, атжалман жеудің 213 фактісі тіркелгенін» көрсетті (ҚРОМА 1215 қор, 1 тізбе, 10 іс, 120 б.).

Мұндай жағдай тек Орал губерниясында ғана емес, Орынбор, Қостанай, т.б. губернияларда да орын алды. Ондай жайсыз мәліметтерді ППОГПУ орындары Қазақстан басшыларына үзбей хабарлап тұрды. Соның ішінде мына жеделхатты келтірейік:

«Орынбор мемлекеттік саяси басқармасына. Осы жылдың ақпан айының ішінде ашыққандар саны көбейді. Азық-түлік жоқтықтан адамды адам жеудің де саны өсті. Азаматтардың із-түзсіз жоғалып кетуі де байқалады. Адам жеген бірнеше аштар қамауға алынды».

Аштықтың құрбандығына ащы мен тұщының дәмін татып үлгермеген, буыны бекіп, бұғанасы қатпаған балалар бірден шалынды. Оған көз жеткізу үшін, панасыз, ата-анасыз қалған балалар жөнідегі мына дерекке назар аударайық:

Губерниялар	1921 жыл 1 қараша	1922 жыл 1 наурыз
Орынбор	32000	208437
Орал	21100	31079
Қостанай	12344	114487
Семей	5316	8316
Ақмола	8176	12000
Бөкей	4105	6505
Ақтөбе	14959	22959
Адай уезі (губерниялық дәрежені пайдаланады)	2000	3079

(ҚРОМА 1215 қор, 1 тізбе, 10 іс, 57 б.)

Бұл мәліметке қарағанда, ашаршылықтың алғашқы басталған жылы панасыз қалған 100 мың бала болса, бас-аяғы төрт ай өткенде олардың саны 480022 балаға жеткен.

В ПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 78

используемых
Заседания Президиума Г.б. Испол. Комитета.

28 Августа 1923 года.

СЛУШАЛИ: § 11 Доклад Комиссии о положении Детских Домов.
/Докладчик тов. СТАРДУЩЕВ/

В информации о положении Д-Домов и приютов докладчик ярко подчеркивает о необходимости принятия со стороны Г.б. самых неотложных мер к оказанию последним материальной помощи.

Дети находятся в самом плачевном состоянии, нет одежды, обуви и проч. Спускаемое количество продовольственных пайков хватает на 3/4 наличия детей.

Не лучше положение с вопросом и о самих помещениях. С наступлением учебного сезона и холодов, нужно произвести массовый ремонт зданий, без коего на зиму оставаться ни в коем случае нельзя. Отсутствие средств не дает возможности заготовить должное количество на зиму дров.

За последнее время из узлов замечается усиленный наплыв детей, говорящий также о невозможном положении последних и там.

В заключении тов. СТАРДУЩЕВ обращает внимание Президиума на принятие самых срочных мер к редуцированию сего вопроса ибо дальнейшее оставление его в прежнем положении есть с нашей стороны - преступление.-

Ал, аштыққа ұшыраған 2875430 адамның (бір құжатта 3 миллион үстінде деген) басым көпшілігі бала екендігіне ешбір дау жоқ. Бұлардың барлығы дерлік мемлекет қамқорлығына алынбады. Қазақстанда ұйымдастырылған 575 балалар үйлері мен 9 балалар қабылдайтын пункттерге 22600 ғана бала қабылданды («Бостандық туы», №67). Сонда 460 мыңдай бала мемлекет қамқорлығынан тыс қалды деген сөз.

Алайда, мемлекет қарауына қабылданған балалардың да айдарынан жел еспеді.

Қазақстан астанасы Орынбор қаласындағы балалар үйінің сиқы туралы мына деректі келтірсек те болады. «...Қаладағы 32 мың баспанасыз баланың, - деп жазылған тексеру актісінде, - қалада ұйымдастырған 15 балалар үйіне тек 1613 ғана бала қабылданды. Балалар үйінің күйі ит байласа тұрғысыз. Есік-терезесіз, пешсіз, балалар жалаңаш, кейде үш күнге дейін нансыз отыратын күндері бар. Аязда аштан жалғыз жұқа одеялмен бір кереуетке 10 баладан ұйысып жатады».

«...Қостанай губерниясында балалар комиссиясының мәліметтері бойынша, - дейді онан әрі, - балалар арасында ауру және өлім 50%-ке жетті. Мысалы, 240 баласы бар бір балалар үйінде 158 бала ауру, оның 62-сі аштықтан ісіп кеткен. Желтоқсан айынан бастап күнінде тек $\frac{1}{4}$ фунт ғана нан беріледі. Бұныда тек балалар үйіндегі балалар алады. Ал, аштыққа ұшыраған елдегі балалар еш нәрсе алмайды. Олар тікелей өлу қаупінде тұр. Себебі, губком комиссиясында аштыққа ұшыраған балаларды қабылдауға, немесе қандай бір жолмен болса да оларды тамақтандыруға ешқандай қаржы жоқ» деп ашық жазған.

(ҚРОМА 1215 қор, 1 тізбе, 10 іс, 57 б.)

Көпке мәлімсіздеу мешін-тауық ашаршылығының қасіретті деректері осындай. Арада он жыл өткенде қазақ жерінде бұл нәубет әлденеше мәрте еселеніп тағы қайталанды...

«Ана тілі» газеті
29 мамыр 1997 ж.

*Копия для министра
Бир. наркомхоза
и Кирнархоза
Кирреспублики
24/3-22*

Д О К Л А Д .

КИРНАРХОМСОБЕСА ОБ ОКАЗАНИИ ПОМОЩИ ГОЛОДАЮЩЕМУ НАСЕЛЕНИЮ
КИРРЕСПУБЛИКИ.

Надежда на хороший урожай хлебов 1923 года и, все предположения, что материальное состояние хозяйств перенесших 21 г. сляхкийное бедствие голод будет улучшена в связи с недородом хлеба не оправдались. Население Кирреспублики уже теперь в некоторых районах начинает ощущать голод, а в дальнейшем если не оказать ему поддержки оно обречено будет на голодную смерть.

В Кирнаркомсобес поступило ходатайство от граждан Мдамбитинского уезда Уральской губернии и от киргиз 1-й и 2-й Бургинских волостей Оренбургского уезда о том, что они уже испытывают голод, а главным образом те киргизы которые недавно вернулись из Туркеспублики как голодобеженцы и в настоящее время не только не имеют хлеба, но и носильного платья, кроме того Кирнаркомсобесу известно, что в Кустанаевской, Тургаевской и Букеевской районах сильный недород хлеба и что там возможны также случаи голодовки.

Положение населения постигнувшего недородом в данный момент чрезвычайно тяжелое и чем дальше тем оно будет хуже так как с наступлением зимы может прекратиться тот скудный заработок, который поддерживает их в настоящее время. Тех средств коими располагает Крестьянские Комитеты далеко не достаточно,

Әлеуметтік қамсыздандыру халкомы Ә.Жангелдиннің баяндамасы, 1923 ж.

Жаны ашитын кімдер бар?

Қазақ «қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» десе, «өрт ішінде бір уыс мақта да аман қалады» деп көңіл жұбатады.

Міне, осындай ажалсыз баланың бірі С.Төлешев. Ол 1921/1922 ашаршылық жылында Ташкент қаласындағы 3-ші балалар интернатында тәрбиеленген. Ашаршылық азабын көрген, тақсіретін тартып, ащы таяғын жеген ол 1922 жылы «Жаны ашитын кімдер бар?» деп «Ақ жол» газетіне (№174, 22 мамыр 1922 ж.) тебіріне жазды.

Ішуге тамақ жоқ,
Жатар жердің жайы жоқ.
Жаны ашитын кімдер бар?
Киюге киім тағы жоқ.

Жатуға да орын жоқ,
Көрмеген күнім әлі көп.
Қайткенде бұдан құтылам?
Жаны ашитын бір жан жоқ.

Көрмеген күнді көргенде,
Адамды адам жегенде.
Жаны ашитын кімдер бар?
Осындай болып жүргенде.

Жегенің болса жырып бер,
Бауырыңмын мен де бір.
Қырылса бауырың жақсы ма?
Жігерлі жолдас көмек бер.

Араб әрпінен аударған З.Исханов

*Қолжазба
25 желтоқсан 1998 ж.*

Арманда кеткен есіл ер

Таяуда Республикалық Орталық мемлекеттік мұрағаттан «Қазақ Республикасының төтенше тапсырманы орындайтын отряд бөлімінің штабы (ЧОН)» деген қордан Кейкі батырға байланысты 15 материал табылды. Оларға зер салғанымызда, қазіргі айтылып, жазылып жүрген кейбір деректерден айырмашылығы бар екендігі байқалды. Бұл аталған қор 80 жыл бойы жабық құжаттар қатарында саналып, зерттеушілер назарынан тыс қалған. Бұл деректер Кейкінің 1919-1922 жылдар арасындағы жарық дүниеде қалған азғана ғұмырының өмір мен өлім итжығыс түсіп тұрған шағынан хабар береді.

1920 жылға дейін Кейкі Кеңес үкіметіне ашық түрде пәлендей қарсылық әрекет жасамаса да, әр басқан қадамы аңдуда, бақылауда болғанын көреміз. Оның бірден-бір дәлелін: «Кейки Кузунбаев киргиз 6-аула Сартугайской¹⁰ волости Тургуезда в 1919 году принимал участие в г. Тургае по свержению керенщины, при наступлении Алаш орды первый увоенком киргиз и друг Кейки был убит, некий Амангельды, Кейки бежал в степь, с тех пор про него до самого 1920 года не было ни слуху ни духу» деген хабар береді (ҚРОММ 66 қор, 53 іс, 203 п.).

Енді бір құжатта Кейкінің қарауында «...В 1921 году в июле месяце у него было до 70 человек хорошо вооруженных» деген мәлімет Республикалық штабқа хабарланған. Якубовский мен Крупинин қол қойған 18 қаңтар 1922 жылғы №12 «оперативтік» барлау мәліметінде Кейкінің «...Перовск аймағынан қарулы 15 адамымен Қайдауыл, Сарыторғай бағытына бет алды» деп жазылған.

Тарихқа жүгінсек, бұл жылдары Торғай халқын атты казактар тонады. Кеңестік әскери коммунизм саясаты туғызған кесел халықты жаппай ашаршылыққа ұшыратты. Торғайлықтар қара шыбындай қырылып жатты. Босқындыққа ұшыраған еңкейген кәрі, еңбектеген баланың көзжасы көл-көсір төгілді.

Ел басына түскен бұл тауқымет пен қайғы-зарына Кейкі бейжай қарай алмады. Ол мұндай аласапыран кезде ел-жұртымен бірге болуды, аштықтан жазықсыз қырылып жатқандардың кегін алу үшін, кеңестік оспадар саясатқа қарсы күресуді мақсат етті. Кейкі өзінің үздіксіз аңдуда екенін білді. Темір құрсаудың қашық еместігін сезді. Бірақ, тәуекелге бел буды. «Тәуекел ет те, тас жұт, ажалың жетпей өлмейсің» деген қағидамен жасақ ұйымдастырды. Сөйтіп, Қайдауыл, Сарыторғай өңіріне атажауымен айқасуға аттанды.

---

¹⁰ Құжатта осылай жазылған – З.И.

Бұған Торғай уезі төтенше тапсырманы орындайтын взвод командирі Кормилициннің ҚазАССР Төтенше тапсырма бөлімінің штабына жолдаған баяндамасындағы: «Кейка большой националист... день ото дня организовывал себе больше и больше банду, пуская агитацию среди киргиз, что идет освободить киргиз от ига русских, а также сделался попом, до чего киргизы очень падки...» деген сөздері дәлел.

1922 жылғы қаңтардың 18-інде Бүкілқазақ өлкелік ЧК бастығы Якубовский мен Қазақстандағы бандылармен күресу жөніндегі бөлім бастығы Крупининнің Мәскеудегі ВЧК-нің арнайы бөлімінің 18 бөлімшесіне «...Кукембаев намерен организовать банду пользуясь голодовкой местного полудикого населения, с учетом военнообязанных, запятого оружия» деген хабары да жоғарыдағы ойымызды онан әрі толықтырады (аталған қордың 48 ісі, 113 п.).

Осы табылған деректердегі назар аударарлық тағы бір жәйт Токарев Александр туралы. «Кейкі батыр» эссесінде, «...Шырт ұйқыда жатқан Алексейді иығынан бір теуіп оятты да, бес атарды басып-басып жіберді» дейді (42 б.). Уақиға дұрыс. Бірақ есім Алексей емес, Александр. Өйткені, әскери комиссар Кейкіні алдап қолға түсіру үшін Кейкінің «тамыры» деп есептелетін Александрды әдейі отрядпен бірге аттандырады. Бұл айламен құрылған қанды қақпан еді. Бұған дәлелге де Торғай уезінің сол кездегі төтенше тапсырманы орындайтын взвод командирі, әрі әскери комиссар Кормилициннің 22 сәуір 1922 жылғы ҚазАССР Төтенше тапсырманы орындайтын отрядтар штабына жолдаған баяндамасы айғақ болады. Онда былай деп жазылған: «Политбюро командировало отряд в 14 человек для поимки профессионалов и попутно разубедить Кейку, чтобы последний сдался добровольно и ему ничего не будет. Во главе отряда был Токарев Александр, сотрудник политбюро, каковому удалось последнего уговорить сдать ся со своими сарбазами» (Аталған қордың 53 ісі, 203 п.). Бұл жұрт жадында сақталған аңыз емес, нақты дерек. Кормилицин өзі жұмсап отырған қызметкерінің есімі Алексей емес екенін білмеді, не олардың есімін шатастырып, Александр деп жазды деудің қисыны жоқ.

Осы деректің соңғы жағында тағы бір назар аударарлық тұсы бар. Ол Токаревке «Кейкі өз сарбаздарымен берілуге көнді» деген сөз. Екінші бір мәлімдеме мұны теріске шығарады. Токаревке Кейкі бірден берілмеген. Қайта Кейкі Токаревті қолға түсіріп, оның отрядын толық тұтқындауды көздейді. Енді отряд бастығының мәлімдемесіндегі мына сөздерді келтірейік: «...18 марта начотряда Токарев, следовавший впереди отряда вместе с сопровождавшим его мили-

ционером в районе аула Муршибай (на карте нет, 50 верст ю/в Тургая) наскочил на засаду бандита Кукубаева силой 14 человек, которой был обезоружен и увезен в неизвестном направлении. Отряд Токарева предупрежденный местжителями, другой дорогой миновал засаду и 18 марта прибыл в Тургай», «...Кейка сделал Токареву предложение поехать с ним верхами в г. Тургай оставив 14 человек сарбазов и 13 человек русских конвоиров позади...» (аталған істің 116, 203 п.).

Осы жерде тағы бір жаңсақтықты нақтылауды қажет санаймын. Бұрынғы деректерде оқиғаның болған жері Торғайдан жеті шақырымдай Ақмырза ауылында және әскерімен болды делінеді. Жаңа табылған дерекке қарағанда сәл басқаша дәйектеледі. Мұны дәлелдеуге бандылармен күресу жөніндегі отряд бастығының мәлімдемесіндегі мына сөздер жеткілікті: «...Не доезжая в г. Тургая 30 верст остановились ночевать.... Кейка же поговорил что-то с хозяином и во время сна наганом самого же Токарева убил., и утачил его..., за 30 верст от места убийства...» деген сөздер аңыз емес, нақты бұлтартпас дерек. Бұл дерек Токарев пен Кейкінің қонған ауылы Торғайға жеті шақырым емес, 30 шақырым екенін нақтылап тұр.

Екіншіден, Кейкінің Токаревке «...оставив 14 человек сарбазов и 13 русских конвоиров позади...» деген ұсынысына сәйкес екеуі де өз отрядтарын кейінге қалдырған, не оздырып жіберген. Токаревтің де, Кейкінің де отрядтары бұл ауылға түнемеген. Токарев өзінің қауіпсіздігі үшін қасына милиционерін қалдырған. Олай дейтініміз, Қостанай губштабының бастығы Чернышев, әскери комиссар Ноев, төтенше отряд бастығы Кемарский қол қойған 25 сәуір 1922 жылғы шұғыл мәліметте «...начальник отряда и сопровождающий его милиционер убиты бандитом Кейко...» деген сөзге қарағанда Кейкі Токаревпен бірге милиционерді де о дүниеге аттандырған (аталған құжаттың 147 п.).

Реті келген соң айта кетейік, қазір көптеген басылымдарда Кейкінің өлген мерзімі де жаңсақ көрсетілуде. Мәселен, Лидия Чернега «Судьба написанная кровью» («Казправда», 27.07.1998 ж.), Қайсар Әлім «Кешір, Кейкі баба» («Егемен Қазақстан», 31.10.2001 ж.), т.б. мақалаларда «Кейкі 1923 жылы сәуір айында өлтірілді» деп көрсетіледі. Бізше, бұл мерзім нақтылауды қажет етеді. Себебі, Қаз АССР Орталық штабына 10 сәуір 1922 жылы берілген №866. 152.25.14.15. жеделхатта «Кейка убит» деп хабарланған. Бұл жеделхаттағы сөзді 24 сәуір 1922 жылы Қостанай губкомының шұғыл барлау мәліметі «...главарь банды Кукубаев убит» деп толықтырады (аталған қордың 18 ісі, 32 п.).

Бұл деректер Кейкі 1923 жылы емес, 1922 жылы 10 сәуірде жасы елуге толмай Торғай уезі әскери комиссары Дудиннің отрядымен шайқаста қаза тапты деуге негіз болады.

Ресейдің отарлау саясатын жалғастырған қызыл саясаткерлер Кеңес үкіметіне қол көтерген, оның саясатын мойындамағандар Кейкінің кебін киеді деп халықты қорқытып, үрейлендіру мақсатын да ойластырған. Кейкінің бас сүйегін кейін Санкт-Петербург қаласындағы Антропология және этнография мұражайына Д.Букинич деген тапсырыпты. Ол жинаған алпыс мың бас сүйектің бірі – 3383 нөмірмен орын алды (Думан Рамазан. «Кенесары бабамның басы қайда?», «Қазақ әдебиеті», 18.08.2000 ж.). Міне, осы мақаладағы Д.Букиничтің көрсетуінде Кейкінің 45 жаста екендігі көрсетілген. Бұған қарағанда Кейкі 1877 жылы туған. Ал, Кейкінің туғанына 125 жыл толу мерекесіндегі негізгі алынған есеп бойынша Кейкі 1873 жылы туған болады. Бізше, Санкт-Петербург мұражайы мен Орталық мемлекеттік мұрағаттан жаңадан табылған деректер негізгі аларлық құжаттар.

Сондықтан, біз **Кейкі 1877 жылы туып, 10 сәуір 1922 жылы өлтірілді** деп көрсетуді дұрыс деп санаймыз. Сонда Кейкінің өмірден өткеніне 2002 жылғы сәуірдің 10 күні 80 жыл толады.

Бұл атаулы күн ескерусіз қалмауға тиіс. Өйткені, Кейкі өз халқының тәуелсіздігі үшін мерт болды. Олар Кейкінің екі інісін де атты. Ай-күні жетіп тұрған, Кейкінің жары Ақжанды бұтарлап, қарнын жарып, құрсағында жатқан шарананы да пәршеледі. Кейкіні ұрпақсыз қалдырды. Олардың денесін қарға-құзғынға жем болсын деп айдалаға тастап кетті. Патша үкіметінің тағылық саясатын кеңестік басшы Дудин ешкімнен қаймықпастан, шімірікпестен жүзеге асырды. Өйткені, Дудиннің бұл тағылығына Торғай уезінің, Қостанай губерниясының, республиканың басшы, партия, кеңес, құқық қорғау орындарының бірде-біреуінің үн қата алмайтынына ол сенімді болды. Әйтпесе, Кейкі басының Торғай қаласының көшесіне ілінуі, Ақжанның, жарық дүниенің есігін ашпаған жазықсыз шарананың денесін тілгілеген Дудиннің жауыздығы ақтауға болмайтын айуандық.

Кеңес үкіметінің солақай саясатына қарсы шыққан тек Кейкі ме еді? Тарихи дерекке жүгінсек, 1921-1922 жылдары Кеңес үкіметіне қарсы күрескен жалғыз Кейкі Көкембаев емес еді. Мұндай қарсылық Ресей құрамасына қарайтын 7 республиканы, 5 округті, 31 губернияны, көптеген облыстар мен уездерді қамтыды. Әрқайсысында құрамында 10-нан 3000-ға дейін қарулы адамдары бар «бандылар» тобы бірнеше жүздеп саналды. Солардың ішінде тек Орынбор,

Қостанай, Ақтөбе, Торғай өңірлерін Серов, Охранюк, Беспалов, Смирнов, т.б. елді тонап, қаншама жазықсыз жандарды қырып, жойды. Олардың бірсыпыралары қызылдармен шайқас үстінде үйішімен қолға түсті. Өздері өлтірілді. Бірақ, олардың бір де біреуінің дәл Кейкі секілді басы кесілмеді. Әйелдері мен балалары кескіленбеді. Сондықтан Дудиннің бұл тағылығын тек кеңестік шовинист-ұлтшылдық деп бағалау жөн.

Соңғы айтайық дегеніміз, Кейкі батырдың туы туралы. Оқырмандарға бұрыннан белгілі, Торғай облысы тарамай тұрғанда Торғай облысының әкімшілігі, Кейкі батырдың туыстары Санкт-Петербургте жатқан Кейкінің бас сүйегін алдыруға, оның күмбезін салуға қызу кірісті. Арнайы қор құрылды. Кезінде бірсыпыра қоғам қайраткерлері, ақпарат құралдары тарапынан бұл игілікті іс қолдау тапты. Бірақ, нәтиже көңіл көншітпейді. Іс «баяғы жартас бір жартас» қалпында қалды. Кейкінің бас сүйегі бұрынғыша Санкт-Петербургте жатыр. Сондықтан бұл мәселені Д.Рамазан «Намысың келе ме, келмей ме? Кейкінің басы қайда?» және Қайсар Әлім «Кешір, Кейкі баба» деген мақалаларында қайта көтерді («Қазақ әдебиеті», 10.03.2000 ж.; «Егемен Қазақстан», 31.10.2001 ж.).

Бұл пікірлерді біз де қуаттаймыз, әрі осы игілікті іске қосымша Кейкінің туын қоса іздестіруді ұсынамыз. Оқырмандар бұл қайдан шыққан ту деп сұрауы мүмкін. Өйткені, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске жиналған алты болыс торғайлықтар бес ту астына жиналғаны тарихтан белгілі. Олар: Аққұм болысынан Көбек батырдың, Көртоғай болысынан Жанбосынов Әбдіғаппар ханның, Қайдауыл болысынан Иман батырдың қызыл шұбар туы, Жалдама болысынан Әлдене Қадыр батырдың тулары еді. Қараторғай болысы бұл жиынға тусыз келген. Ал Кейкінің жеке туы болды деген дерек бұған дейін кездеспеген еді.

ҚР Орталық мемлекеттік мұрағат қорынан жаңадан табылған біз айтып отырған деректер Кейкінің туы бар екендігін анықтап отыр. Ол әсіресе, 1922 жылғы 24, 25 сәуір, 4, 6 мамыр күндеріндегі шұғыл барлау мәліметтерінде айқын көрсетілген. Солардың бірі, Қостанай губерниялық төтенше отряд штабына және осы штабтың Республикалық штабқа жолдаған мәліметтерінде: «... главарь банды Кукубаев убит, взяты трофею: 17 лошадей, знамя, граната, несколько киргизских седел, 1 одеяло, 2 подушки, кои находятся в политбюро как вещественные доказательства 14 бандитов. Последние из Тургая направлены в Кустанай» деп нақты жазылған. Бұл сөздер Кейкінің өз туы болғанын нақтылап тұр. Мұны елдегі зерделі қарттардың білуі де мүмкін (аталған қор, 18 іс, 32 п., 53 іс, 203 п.).

Бұл халқымыздың тарихы үшін аса қымбат, тарихи ту екендігі сөзсіз. Ол жоғарыда аталған бес тудың бірі ме, әлде Кейкі батырдың өз туы ма, әңгіме онда емес, ол – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысқан, 1922 жылға дейін еліміздің тәуелсіздігі үшін Кейкі батыр көтерген қастерлі мұра.

*«Ана тілі» газеті
31 қаңтар 2002 ж.*

Наркескен

Таяуда Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында 1922 жылдан бері сақталып келе жатқан (ҚРОММ 66 қор, 1 тізімдеме, 42 іс) «Тоналған ел» деген құжат назарымызды бірден аударды. Материалдың соңына көз жіберіп, Мадьяр (М.Дулатовтың бүркеншік есімі – З.И.) деген есімді оқып олжа тапқандай қуандық. Амал не, өкінішке қарай бұл құжат түпнұсқа емес. Оған дәлелдер мынау: бізше бұл құжатты М.Дулатов жоғары басшы орындардың біріне жолдаған. Машинкаға басылған орыс тіліндегі мәтінге қарағанда мұндағы стиль М.Дулатов стиліне ұқсамайды. Бізше ол қазақ тілінен орыс тіліне стилін сақтамай тәржімаланған. Сөйтіп мазмұнын штабқа жолдаған. Олай дейтініміз, бұл құжатта жолданған мекеменің атауы, кімге жолданғаны, қайда, қашан тіркеуге алынғаны, бандыларға қарсы күресетін төтенше отрядтар штабына кімнің жолдағаны белгісіз.

Егерде бұл түпнұсқа болса (стиліне қарамай-ақ) онда М.Дулатовтың аталмыш құжатты қай мекемеге, кімге, қашан жолдағанын көрсетпеуі мүмкін емес. Оның үстіне «Мадьяр» сөзінің тұсында «подпись» деген сөз тұр. Біз тек төтенше отряд штабына бұл құжатты жолдаған адамның «I.IX.» деген мерзіміне қарап, онда да осы құжат тіркелген 42-істің 1922 жылдың 22 қаңтарында басталып, 12 желтоқсанда аяқталуын негізге алып, М.Дулатов бұл құжатты 1922 жылдың тамыз айында жазған, қыркүйектің бірінде тіркеуге алынған деп шамалаймыз.

Осыларды негізге алып сөз етіп отырған құжатты негізгі түпнұсқа емес деген ой түйдік. Бірақ ол М.Дулатовтың туындысы екендігіне дау жоқ, күмәндануға болмайды. Хат тиісті адамға оқылу үшін аударылып берілген.

М. Дулатов

Біздің бұл материалға мұншалықты ықылас қоюымыздың себебі – ол алтынның сынығы, ардагердің жұртқа белгісіз мұрасы, Мадьярдың (М.Дулатовтың) үлкен жүрегін айқындайтын қазынаның бірі. Оның үстіне бұл құжат сонау жастық шағында халқының мұңы мен зарын патша ағзамға жеткізу жөніндегі Қарқаралы шеруіне қатысқаннан бері қанша жыл өтсе де олардың тағдырын көзден таса қылмай жүргендігіне куә ретінде де бағалы.

Оған қосымша дәл осы жылдарда өз басындағы ауыртпалықтар мен қиындықтарға қарамастан елге ақырет, азар берген жауыздарды жоғары орындарға хабарлап, олардың жазасын беруді көздегенімен де, Ағыбай сынды батырдың көбімізге белгісіз наркескен қылышының тағдырынан нақты дерек беруімен құнды. Құжаттың жинақтарға енгендігімен де бағалы.

«Тоналған ел» хатына «Григорьеву» деп бұрыштама соққан адамның кім екені белгісіз. Қолтаңбасын да, мерзімін де қоймаған. Келесі бетке шамасы сол Григорьев болуы керек «нач.штабу» деп астын сызып «указать какие районы и могли быть в этих районах части ЧОН. I.IX» деп ойқастатып қолтаңбасын қойған. Онан кейін тағы біреуі «опер» деп астын сызып жіберіп «дать официальную справку» деген жазбамен астына «наш ЧОН КССР С.М.» деп иректеткен. Соңғы екі әріпке қарағанда ҚазАССР Төтенше отрядтар штабының сол жылдардағы бастығы Малышев болуы керек.

Құжат бетіндегі бұрыштама мен сілтемені жазғандар М.Дулатовтың «соқырға таяқ ұстатқандай» етіп тоналған елдің мекен-жайын, сондағы адамдарды соққыға жыққан жауыздардың аттарын нақты көрсетіп тұрғанына мән бермейтін, не Қазақстан жерінен мүлдем хабары жоқ қызметкерлер секілді. Ал «анықтама бер» деген сөз нақты емес, Мадьярға ма, әлде бұл құжатты жіберген мекемеге ме? Кімге? Екіұшты ұғым беретін, алғауы бар бұйрық.

Бір сөзбен айтқанда олар «жаны ашымастың қасында басым ауырмасынға» келтірген. Хатқа деген жауапсыздықтың әсері болуы керек, «Тоналған ел» хаты тексерілмеген, қорытындысыз қалған секілді. Құжаттың бетінде не істің ішінде ол туралы дерек кездеспеді. Бұл құнды құжат мұрағат қоймасында 80 жылға жақын сақталғандықтан мәтіндері өшуге айналған. Сондықтан лупамен оқуға тура келді. Кей тұсы оған да көнбеді.

Енді Мадьярдың (М.Дулатовтың) «Тоналған ел» хатында не жазғанын сіздер де оқыңыздар.

Тоналған ел

Қарқаралы уезінің шекаралық болыстары өткен жылы және оның алдындағы жылы Ақмола қаласынан шыққан отрядтардың шапқыншылығына бірнеше рет душар болды. Кінәсізден кінәсіз талай жан соққыға жығылды. Бұл жағдай екі облысқа да (Ақмола облысының Ақмола қаласына, Семей облысының Қарқаралы қаласына) белгілі.

Міне, жақында тағы да мынадай бұзақылық жүргізілген: 25 маусымда Ақмоладан Қарқаралы уезінің Сарыбұлақ болысына 25 адам келді. Отряд өздерін Коммунистік отрядпыз деп атаған. Отрядтың басшылары белгілі Дорошенко, Зайцев және Колесниковтар болған. Олар елден мылтық жинауды мақсат еткен. Міне, сол отрядтың Сарыбұлақ болысында не істегенін көріңіздер:

№5-ші Дүйсен Бектеміровтің ауылында мылтық атып, атып тастаймын деп қорқытып өздеріне бірінші кездескен қазақтарды қыран жапқандай қирата сабап, өлімші етіп ұрып-соғып күдеге (*маяға*) әкеп тыққан. Өлімші болып таяқ жегендер: Дүйсен Бектеміров, Еркебек Дүйсенов, Сәттібек Бектеміров, Құлжан Аманов, Сақатбек Дүйсенов, Ахмет Бектеміров, Юсупбек Аманбаев, Қазақбай Әлқиев, Жұмахан Сопин, Мәукі Сопин, Мұстафа Сопин¹¹, Әліқұл Сейітқамалов, Іскендір Белгібаев, Жақыпбек Түгелбаев, Айнабай Баймараев, Әбілда Баймараев, Жақсыбай Биғанбаев, Үсен Мұрзанбетов, Түлкібай Құлтанов. Бұлардың үстіне таяқ жеген әйелдер де бар. Елді онан да бетер қорқыту үшін пулеметтен оқ жаудырған. Осыдан кейін отряд елді тонауға кіріскен. 50 шамалы ат пен айғырды ұстап алып, оның 20-сын қайтарып беріп 30-ын өздері алған. Мұнан басқа тоналған заттар: 181 пар ақбөкен мүйізі, 17 жастық, 5 киім, 7 шекпен, 15 білезік, 5 сақина, күміспен өрнектелген 5 ертоқым, 2 күмістелген... (*оқылмайды, өшкен – 3.И.*), 2 қап ұн, 20 сом күміс, 15 мысқал¹² теңге, 4 кілем, 2 ішік...(*өшіп кеткен – 3.И.*) және басқалары.

Ағыбай батырдан «наркескен» деп аталатын қылыш қалған еді. Осы қылышты Сопының әйелі, Ағыбай батырдың келінінің үйінен тауып алды. Әйел: «Қалаған, көңілдеріңе ұнаған барлық заттарды алыңдар, бірақ атамнан қалған ескерткіш, оның көзі – қылышты қалдырыңдар», - деген зарын тыңдамай, оны өлімші етіп ұрып-ұрып...(*қалған сөздері оқылмайды – 3.И.*). Қылышты тартып алып кеткен.

¹¹ Сопы – Ағыбай батырдың баласы – 3.И.

¹² Әр мысқалдың салмағы 4,25 гр. – 3.И.

Отряд ауылды ойрандап болғаннан кейін болыс атқару комитетіне келіп, бірнеше құс мылтықты таңдап алған. Сөйтіп, отряд жеңіл келіп, барлығын тиеп, артынып-тартынып ауыр жүкпен кетті.

Дәл осы отряд жинаған олжаларын апарып тастап 12 шілдеде Қарқаралы уезінің Қызыл таң *(әлде Қызыл ту болуы да мүмкін, өшіп кеткен – З.И.)* болысын тонады.

Асанбек Қарабековтің ауылына келіп, өздеріне екі үй тігуді, үш қой сойып беруді талап еткен. Сол ауылда түнеген. 100-ге тарта қазақты жинап олардан мылтық тауып беруді талап еткен, өлімші етіп сабап, ұрып, соққан...*(бірнеше сөз өшіп кеткен – З.И.)*. Қырып-жоямын деп қорқытқан. Осы ауылда аштыққа қарсы күресетін ұйымның мүшелері Ахмет Әбдірахмановты, Искендір Тұлқанбековті *(Толқынбеков болуы да мүмкін – З.И.)* олардың кім екендігін білу үшін мандаттарын сұрағанда тұтқынға алған. Барлық әйелдерді зорлаған. Бұл ауылдан 20 жылқы, 5 түлкі ішік, күміспен өрнектелген бір ертоқым, бір жай ер... *(қалған сөздері оқылмады – З.И.)*, 5 шапан, бір киіз текемет, 20 сақина, 353 күміс теңге, 3 сейсеп, бір арбаны тартып алып кеткен. Отрядтың Мойынты болысына бару ниеті бар.

Жоғарыда аталған болыстар мұндай зорлық-зомбылыққа шыдай алмай, Ақмола облысынан...*(бірнеше сөз өшіп кеткендіктен оқылмады – З.И.)* Түркістан өлкесіне кеткен. Ол жақтан туған жеріне таяуда ғана оралды.

Бұл жайында Қарқаралы уаткомы мен укомы Семейге және Ақмолаға жеделхат жіберген. Бірақ онан әлі күнге нәтиже жоқ.

Мадьяр

(ҚРОММ 66 қор, 1 тізімдеме, 42 іс, 25 п.)

Ойымызды түйіндей келгенде осы хаттағы елді тонаушы отряд басшылары Дорошечко, Зайцев, Колесниковтерді Мадьярдың «известные» деп көрсетуі бізге екі түрлі ой салады. Бұл үшеуі де белгілі болғандар. Қызылдар жағынан ба, әлде ақтар жағынан ба? Қолдағы құжаттарға қарағанда біз білетін Колесников екеу. Бір Колесников Ақмола, Семей губернияларына Алтай өңірінен келіп қарақшылық жасап жүрген бандылар тобының басшысы, ал екіншісі қызылдар жағында басшы партия қызметтерін істеген Колесников бар. Бұл жылдарда партия, кеңес жұмыстарында жүріп қарақшылықпен айналысқан коммунистер де аз болмаған.

Ал Дорошенко мен Зайцев жөнінде әзірге ешбір нақты дерек қолға түскен жоқ.

Екіншіден, егерде осы үшеуі де шын мәніндегі бандылардың басшылары болса, онда сол кездегі бандылардың кеңес армиясының қолына түспей кеткендері кемде-кем.

Олай болса Ағыбай батырдың «наркескені» айғақты қару ретінде ВЧК, ОГПУ, үштіктің, тергеу, сот орындарында есепке алынуы мүмкін. Бұл Ағыбай батырдың наркескенін іздестірудің бір жолы.

Ағыбай батыр

М.Дулатовтың «Тоналған елінің» түпнұсқасын іздестіру келешектің ісі. Бізше, кезінде М.Дулатовты кінәлайтын деректің бірі ретінде «Тоналған елдің» түпнұсқасы бұрынғы ОГПУ, ВЧК, әскери трибунал, сот, прокуратура мұрағаттарында сақталуы мүмкін. Ең соңында М.Дулатов көрсеткен Сарыбұлақ болысында өлімші болып соққыға жығылған 19 адам мен Асанбек Қарабековтің ауылында 100-ге тарта жабірленгендерден қалған ұрпақтарының жұрағаттары, құйма-құлақ, жады берік қарттар әңгіме болып отырған осы мәселелер жөнінде білетін деректерін Қазақстан Республикасының мұрағаттар ісі мен құжаттану жөніндегі ғылыми-техникалық ақпарат орталығына хабарласар деп сенеміз.

*«Егемен Қазақстан» газеті
26 қыркүйек 2001 ж.*

«Бандылар»

Еліміздің тәуелсіздік алғанына он жыл толуға айналды. Сонан бері тарихымыздың көптеген ақтандақ тұстары елге жария етілді. Бірақ түрен тимей тұрған жерлері де бар. Солардың бірі – 1921-1922 жылдардағы бандылар.

Күні кешеге дейін Қазақстан тарихында осы екі жылдағы бандылар туралы мәселе жөнді әңгіме болмай келді. Қозғала қалса үстірт, қалқи айтылды. Оның орнына Ташкент, Бұқара, Самарқан, Ферғана облыстары мен Түркімен, Қырғыз елдеріндегі басмашылар туралы деректер молырақ қамтылды. Қазақстандағы бандылар туралы сөз қозғалса, көбінесе елді ұжымдастыру, жер аударылған байларды тәркілеу кезеңдерімен байланыстырды. Онда да оларды

басқарушылар және оған қатысушыларды ұлтшыл-шовинистер, байшыл аксүйектер деді. Олар пролетариатқа, Кеңес үкіметіне, Коммунистік партияның саясатына қастандық жасаушылардың әрекеті деп теріс түсіндіріп, ұғындырылды. Нақты жағдайды халықтың санасынан шығарды, деректерді бұрмалады.

Сондықтан Қазақстан жерінде 1921-1922 жылдары Ресейдегідей бандылар бүлікшілер болды ма? Болса оны туғызған қандай жағдай? Шындығында бұлардың барлығы да банды болды ма? Сонда олардың арасында халқым, елім дейтін ерлердің болмағаны ма? «Банды» деген сөздің астарында халықтан жасырынған құпия сырлар жоқ па? Міне, осындай сан салалы сауалдарға жауап іздеп, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған құжаттарды ақтардық (ҚРОММ 66 қор, 1 тізімдеме. Мұнан былай тек іске және оның парағына сілтеме жасалады – З.И.).

Нәтижесінде бұл құжаттар көптеген мәселенің бетін ашты. Ең алдымен бұл тарихи деректер 1921-1922 жылғы бандыларды Кеңестік үкімет пен Коммунистік партияның сол жылдардағы солақай саясаты туғызғандығына көз жеткіздік. Себебі азамат соғысы жылдарындағы әскери коммунизм саясаты қыспағының жаңа экономикалық саясатқа ұласуы, бұл саясатты партия ұйымдарының, кеңес, шаруашылық органдарының солақай жүргізуінен бүкіл одақ көлемінде жаппай ашаршылықтың етек алуы, халық тұрмысының күйзелуі жер-жерде «бандылардың» пайда болуын тездетті.

Бұл бандылар ең алдымен Ресей құрамасында бой көтеріп, оның оты бүкіл одақты шарпыды. Татар, Башқұрт, Коми, Закавказье, Грузия, Дағыстан республикалары мен Алтай өлкесін, 5 округті, 31 губернияны, Петербург, Мәскеу, Тамбов, Воронеж, т.б. көптеген облыстар мен уездерді қамтыды.

Бүкіл одақ көлемін шарпыған бандылардың қарулы күшін басу, оларды жою оңайға түспейтін болды. Ол үлкен күшті, көп қаржыны, шұғыл шараларды қажет етті. Сол үшін одақ көлемінде Петербург, Мәскеу, Батыс, Орлов, Украина, Қырым, Солтүстік Кавказ, Еділ бойы, Орал бойы және Сібір, Түркістан әскери округтері құрылды. Мұндай әскери округтерді құрмасқа Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің шарасы болмады. Мәселен, бір ғана Алтай өңірінде әрқайсысында 500-1500 аралығында қарулы әскері бар Кайгородов, Тырышкин, Санников, Семенюк, Шуберков, Колесников сияқты 20-дан астам банды отрядтары Кеңес үкіметіне қарсы күресті. Оның үстіне бұл өлке шекарасына жақын Қытай жағынан әскерлер келіп, өздеріне сәтті кезеңді күтіп тұрды. Олар ара-тұра бандылармен қосылып Кеңес үкіметіне қарсы шабуылдарға қатысып жүрді.

Царицын губерниясында Рогачев, Золотарев, Линченко, Смирнов секілді ондаған банды отрядтары бүлік шығарды. Полиани, Серго Маташвили, Крапашвили, Канакадзе, Абасиндзе, Магшашвили, т.б. басқарған бандылар Закавказье мен Грузияда Кеңес үкіметіне қарсы майдан ашты.

Ал, Қазақстандағы бандылар жөнінде бұрын бұл мәселе жеткілікті айтылмағандықтан ұйымдастыру мәселесінен бастап толығырақ баяндауды жөн көрдік. Қазақстанда бандылармен күресетін Төтенше міндеттер жүктелген отрядтарды (ЧОН) ұйымдастыру және оны жасақтау 1921 жылдың 24 наурызындағы РК(б)П Орталық комитеті ұйымдастыру бюросының қаулысы негізінде сол жылдың 26 наурызынан бастап жаппай жүзеге аса бастады. Республикада бұған дейін-ақ осы тектес ұйым Орал, Елек, Гурьев, Калмыков, Ойыл, Жымпиты қалаларында ұйымдастырылған еді (14 іс, 39, 40 п.).

Қазақстанда облыстық партия комитетінің қаулысымен төтенше отрядтарға басшылық жасайтын штаб және әскери кеңес құрылды. Отрядтың ережесі жасалды, облыстық партия комитетінің 1/VII-1921 жылғы қаулысымен Республикалық төтенше отрядтың бастығы болып Положешников тағайындалды. Штаб пен әскери кеңестің алғашқы жарлықтары 1921 жылдың 3 шілдесінен бастап жер-жерге таратылды. Осы жарлық негізінде Ақтөбе, Орал, Қостанай, Бөкей, Орынбор, Ақмола губернияларында төтенше отрядтар мен әскери кеңестер құрыла бастады. Республикалық орталық штабқа Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей губерниялары және Адай уезі бағындырылды. Ақмола, Семей губерниялары жер шалғайлығына байланысты Сібір әскери округі және Қазақстанның Орталық штабымен өзара қатынас жасап, отрядтарға қатысты мәселені бірлесіп шешетін Ақмола мен Семей губернияларына арнайы өкілдер жіберілді. Бірақ қандай себептің бары бізге белгісіз, Қазақстан басшыларының бұл шешімі орталықтан қолдау таппады. 1921 жылдың тамыз айында Қазақстан Республикасының төтенше отрядтар орталық штабы және оған қарайтын губерниялар штабы Еділ бойы әскери округінен (ПриВО), ал Ақмола, Семей губернияларының штабтары Сібір әскери округінен (СибВО) барлық тапсырмалар мен бұйрықтарды, жарлықтарды алатын болып шешілді. Олардың директивалары, тапсырмалары Қазақстан губернияларындағы штабтарға заң болып табылатындығы ескертілді. Осыған байланысты бұрын «Қазақ АССР-інің Төтенше міндеттер жүктеген отрядтар штабы» дейтін атауы өзгертіліп, енді «Қазақ АССР-інің Төтенше міндеттер жүктелген отрядтарының бөлігі» деген атаумен жұмыс істеу тапсырылды (15 іс, 173 п.).

Қазақстанның бес губерниясы мен бір уезі бағындырылған Еділ бойы әскери округінің өз құзырындағы жерлері де аз емес еді. Сондықтан бұл әскери округ өз жағдайына байланысты бұл аймақты 9 учаскеге (Татар республикасы, Эльтон және Астрахан өлкесі, Царицын, Саратов, Самара және Пенза губерниялары, Марий және Чуваш облыстары) бөлген (44 іс, 5 п.). Соған қарамастан оған енді Қазақстанның кең көлемді қамтитын бес губерниясы мен бір уезін қосты. Бұл бас қосып отыруды, шұғыл шара қолдануды қиындата түсті. Бізше бұл бөлістің, мұндай басшылықтың астарында елеулі бір құпия жатқаны күмәнсіз. Біз бұл пікірімізге Еділ бойы әскери округінің Қазақстандағы өкілі, Төтенше отрядтар командирінің көмекшісі Положешниковтің 1921 жылғы 18 қазандағы өз бастықтарына жазған №1199 баяндауындағы: «...Соғыс жағдайында Қазақстан Республикасының аймағын көршілес федерацияға бағындыруы әдеттегі жағдайдан тыс әрекет», - деген сөзін тілге тиек етеміз.

Орталық штаб тарапынан тапсырмаға сәйкес бүлікшілерді барлау және басшы орындарды ақпаратпен қамтамасыз ету мақсатында полк құрамындағы әр отрядтың сенімді азаматтарынан бес, ал батальон мен ротадан үш-үштен адам іріктелініп алынды. Олар 1921 жылы 6 шілдеден бастап іске кірісті және жинақтайтын мәліметтердің үлгісімен қамтамасыз етілді. Республика бойынша (Семей мен Ақмоладан тыс) бандылармен күресетін ВЧК, ОГПУ, Қызыл армия дивизиялары, полктары, батальондары, роталар мен взводтары, оларға берілетін соғыс қарулары, оқ-дәрілері, көліктері белгіленді.

Бұған қосымша әрбір елді мекендерде, қалалардағы өндіріс орындары мен станцияларда «өзін-өзі қорғайтын коммунистік отрядтар» ұйымдастырылды. Орынбор, Ақтөбе, Орал өңіріндегі бандыларды жоюға №70, 74, 106, 110 бронепойыздары жабдықталды.

Алайда бандыларға қарсы күресетін отрядтарды ұйымдастыру асығыс, әпербақандықпен жүргізілді. Оған дәлел ретінде 1921 жылдың 13 ақпанындағы Көкшетау уезі саяси бөлімінің №2 бұйрығын келтіреміз. Сонда: «...Көкшетау қаласында тұрақты тұрған немесе қызмет бабымен қалаға іссапармен келген РК(б)П-ның барлық мүшелері мен кандидаттары әскер қатарына шақырылған болып табылады және олар коммунистік отрядқа жіберу үшін тіркеуден өтуге әскери штабтың саяси бөліміне шұғыл түрде келуі керек. Бұл бұйрық сонымен қатар Коммунистік жастар одағының барлық мүшелеріне де тікелей қатысты. Уезде және қалада тұратын коммунистер саяси бөлімге уақытында келмесе, әскери төңкеріс сотына тартылады!» деп жазылды (8 іс, 3 п.).

Қазақстан жерінде бандылардың бой көтеруіне қарсы күресу үшін барлық губерниялар мен уездерде «үштіктің» жанында саяси бөлімдер құрылды. Бұлар «банды» деп табылғандарға, Кеңес үкіметіне қарсы ниеттегілерге аса қатыгездікпен қарады. Олардың кейбіреулері озбырлық пен әпербақандық бағыт ұстады. Мәселен, Көкшетау уезі төңкеріс үштігінің бастығы Ганшкевич «...бандылар атқан әрбір коммунист, қызыл әскер немесе атқару комитеттерінің мүшелері, бір сөзбен айтқанда әрбір кеңес қызметкері үшін кепілдікке алынған 10 адам атылатындығы» жөнінде бұйрық шығарды және оны кез келген жерге көрнекі жарнама етіп іліп қойды (10 іс, 1-3 п.).

Тарихи деректерге қарағанда, Қазақстанда байырғы халықтың өкілдері ұйымдастырған банды отрядтары саусақпен санарлықтай аз, басым көпшілігі негізінен Ресейдің Қазақстанға көршілес облыстарынан келген казактар мен Башқұртстан және Татарстаннан ығысып орын тепкендер. Казактардың негізгі күштері де, ұйымдастырушылары да патша заманында алған еркіндігін көкसेген, айтқаны болып, патша ағзамның мол мадағына ие болған бұрынғы станица атамандары, урядниктері, офицерлері еді.

Солардың бірі – бұрынғы Гурьев станицасының уряднигі, кейін Қызыл армияның 25-дивизиясының командирі боп Батыс Қазақстан шаруалар қозғалысына басшылық жасаған А.Сапопековтың қарауында қызмет атқарған Серовтың бандасын әңгімеге арқау етпекпіз. Себебі Қазақстандағы басқа бандыларға қарағанда ол оңтүстікте Маңғыстаудың Александровскі фортынан бастап, солтүстікте Ақтөбе, Орынбор, Самара, батысында Саратов, Орал губерниялары мен Гурьев, Ойыл уездерінің жерлерін бірнеше рет ойқастаған. Соғыс күші де, майдан операциялары жағынан да басқаларға қарағанда күрделі топ.

Серов алғаш рет өз отрядын «Халықтың еркін қорғау үшін ереуілге шыққан әскери топ» деп атады да, кейін әскери құрамы көбейіп, күші нығайған соң «Көтеріліс жасаушы халық пен әскердің дивизиясы» деп шыға келді. Әскер құрамының негізі Орал казактары, қалғандары әр түрлі жағдайда тұтқынға түскен қызыл әскерлер мен татарлар. Әскерін тәртіпке келтіру, соғыс қимылдарын ақылдасып жолға қою мақсатында дивизия штабын, штаб жанында әскери төңкеріс кеңесін құрды. Қарамағындағыларын үш полкке бөлді. Дивизия командирі өзі болды. Штаб бастығына Семеновты, төңкеріс кеңесінің төрағасы етіп Долматовты, оның мүшелері етіп Горинді, Митрясовты, Турининді, Землянскийді тағайындады. Мұндай ұйымдастыру жұмыстарын Кеңес үкіметіне қарсы елді мекендер

мен қалаларға, бекіністерге, станицаларға, хуторларға шабуыл жасай жүріп іске асырды (18 іс, 25-26 п.).

Біз бұл жерде Серов отрядының қай жерде, қай күні, қандай шайқастарға қатысып, қандай елді, ауылды шапқанын, тонағанын, жеңгенін, жеңілгенін тәптіштеп жазуды жөн көрмедік. Өйткені құрамында 3000 қарулы әскері бар Серов дивизиясының Ресейдің Саратов, Самара губерниялары мен Қазақстанның бес (Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей) губерниясындағы ауылдар мен селоларды шаппағаны кемде-кем. Сондықтан Серов дивизиясының елеулі шайқастарына – жеңіске жеткен, күйреп шығынға ұшыраған сәттеріне ғана тоқталғанды жөн көрдік.

1921 жылдың қараша айында Серов пен Горин 1000 қылыш, 12 пулеметпен қаруланған отрядтарымен Саратов, Самара губернияларынан Қазақстан жеріне өтті. Ондағы ойы – Гурьев қаласын алып, Каспий теңізі арқылы Түркістан даласына өтіп кету болды. Осы мақсатын жүзеге асыру үшін Серов Красный тал, Пирагори, Дергачев, Чижин, Озинки, Мергеновский елді мекендерін алып, Калмыков арқылы Жымпитыға жақындап бірнеше бағытқа бөлінді. Горин Круглый портына (Калмыковтың солтүстік жағында 25 шақырым), Киселев Прорва, Серов Каспий теңізі жағалауымен Гурьев қаласына қарай бет алды. Каспий теңізі арқылы Серовтың ізіне түскен пароходтағы қызыл әскер тобына Киселев кездесіп, атыс кезінде олардың бір пулеметшісін және пароход рулін басқарушысын жарақаттап, көп күшке шыдай алмай Яманка, Кармановқа қарай ығысуға мәжбүр болды.

Серов желтоқсан айының 7-сі күні таңғы сағат 7-де Калмыков қаласын алуға Киселевтың, Митрясовтың, Иванцевтің отрядтарының басын қосып, 700 әскерімен шабуыл жасады. Бірақ Калмыковқа екі рет шабуыл жасағанмен (12 сағат бойы) қаланы толық ала алмады. Келесі күні Сарыбай қопасында тұрған 400 қылышты әскерін әкеп, Калмыковты басып алды. Діттеген мақсатына жетті. Бірақ бұл қала оған едәуір шығынға түсті. 113 адамынан өлідей айырылды, 60 жауынгері жарақат алды.

Серов енді Гурьев қаласын алуды мақсат етті. Ол үшін Яманка, Сарайшық, Редут поселкелерін алып, Гурьев қаласын алуға жол ашты. 1921 жылы 16 желтоқсан күні түнгі сағат 12-де 1000 қарулы жауынгері мен 12 пулеметтен оқ жаудырып өздерін «Халық армиясы» деп ұрандап Гурьев қаласына шабуыл жасады. Бірақ қала гарнизоны баррикада жасап жан алып, жан беріп қаланы қорғады. Гурьев қаласы үшін шайқас төрт күнге созылды. Әр жауынгерге 50 оқтан есептеген оқтары таусылды. Сондықтан Гурьев казактарының

өздерінің үйлерінде тығып қойған оқтарын алдырып пайдаланды. Бірақ нәтиже шығара алмады. Гурьевте Кеңес үкіметін құлатып, жаңа үкімет орнатамыз, кеңес әскерінің қуғынынан құтыламыз, онан әрі Түркістан даласына қарай теңіз арқылы шығамыз деген арманы орындалмады. Тауы шағылды. Қала үшін болған қырғында Серов 350 жауынгерінен айырылды. Оның ішінде жақын жолдастары Горин мен Катушов қаза тапты (20 іс, 370 п.).

Гурьев қаласында жеңіліс тапқан Серов 18 қаңтар 1922 жылы Ойыл коммунар взводоммен ВЧК отряды қорғап тұрған Ойыл бекінісін алды. Серовтың тегеурінді күшінен Ойыл бекетіндегі коммунар мен ВЧК жауынгерлерінің қауқары кем болды. Оған бүкіл Қазақ өлкесі төтенше комиссиясының бастығы Якубовскийдің 18 қаңтар 1922 жылғы: «Қызыл әскердің көпшілігінде киім-кешек, аяқ-киім жоқ болды. Қазіргі уақытта Орал губерниясында 25-30 градусқа жететін қатты аяз» деген сөзі нақты дәлел (42 іс, 4 п.).

Сол күні Еділ бойы әскери округі қолбасшысының орынбасары Артеменко Орал қаласынан Серовпен телеграф арқылы Кеңес үкіметіне қарсылықтың барлық түрін тыюы және Серовтың өз еркімен берілуі жөнінде сөйлесті. Бірақ сол сәтте арадағы байланыс үзіліп кетіп, бұл әңгіме 26 қаңтарда қайта жалғасты. Нәтижесінде 26 қаңтардан бастап екі жақ екі жетілік уақытша бітім жасауға келісті. Өз еркімен берілуі жөніндегі шарттарды әзірлейтін комиссия жұмысына қатысу үшін Серов арнаулы өкілін Орал қаласына жіберді.

Серовтың Кеңес үкіметіне өз еркімен берілуі және Ойыл бекінісін тастап шығу мәселесі 1922 жылы 8 ақпанда қайта қозғалды. Оған Ойыл бекінісінен Орал бағытына бет алып, Жымпитыдан өткеннен кейін барлық қару-жарақтарын сол жерде тапсырып, отрядымен Орал қаласына келу ұсынылды. Серов бұл ұсыныстарды өз тарапынан құрылған комиссияда талқылап жауабын беруге келісім жасады.

Серов екі жетілік бітім жөніндегі келісімді өз мүддесіне – әскери шаруашылық қорын молайтуға, халық арасында өзінің саясатын насихаттап, тұрғындарды өзіне тартуға пайдаланды. Әлде қалай күн болады деген оймен Ойыл бекінісінен тыс жерлерге астық және мал азығын сақтайтын пункттер, қоймалар дайындап, елден жинаған астық пен жем-шөпті сонда сақтады. Өз құзырындағы әскердің бәрі де казактар болғандықтан салымдардан жергілікті казактарды босатып, негізгі салмақты казактарға салды. Осының арқасында әскерінің жай-күйін жақсартты. Пулемет түрлерін көбейтті. 12 автоматты винтовкамен толықтырды. Әрбір жауынгеріне винтовка,

найза, қылыш, қосарына бір-бір жарақты ат берді. Офицерлерді револьвермен қамтамасыз етті. Қажетті оқ-дәрісін 21 арбамен, киім-тамақтарын 229 арбамен алып жүруге мүмкіндік туғызды (18 іс, 27, 28 п.).

Серовтың мұндай әрекеттері Кеңес үкіметін, әскери округті, ВЧК мен ОГПУ-ды қанағаттандырмады. Мұны Серовтың Кеңес үкіметіне берілуден бас тартуы, мойындамауы деп тапты. Сондықтан Ойыл бекінісіне бақылауды бұрынғыдан да күшейту жөнінде 242-полктың бөлімдеріне бұйрық берілді. Оның үстіне 2 ақпанда 242-полктың найза мен пулеметпен қаруланған 4 рота құрамын алдын ала Ойыл бекінісіне жақындатып орналастырды. Өйткені Серов келісімге келмеген жағдайда бірден шабуыл жасауды жоспарлады. Сөйтіп, күшті топтастырып алып, Еділ бойы әскери округінің қарулы күшімен Серовты Ойыл бекінісінен еріксіз шығаруды көздеді.

Ақырында ол 27 ақпан 1922 жылы Ойыл бекінісін тастап шығуға мәжбүр болды. Бірақ ол өзін жою жөніндегі жасалған жоспарды, тосқауылды күні бұрын білген болуы керек. Оралдың солтүстік шығысында 120 шақырым жердегі Биккуккуз-Родзяновский поселкесін 500 әскерімен (оның 200-300-і қылышпен қаруланған) басып алды. Жергілікті халықты Кеңес үкіметін құлатуға шақырып, үндеу таратты.

Осыдан бастап Серов күн сайын дерлік жаңа елді мекенді шауып қиратуға кірісті. Қара Қобда өзені бойында 10 наурыз 1922 жылы Краснояр поселкесінде тұрған 18-Орынбор жаяу әскері және атты әскер курсанттарының құрама отрядтарымен 12 сағат бойы шайқасты. Соғыста 73 адамынан өлідей, 200 адамынан (жарақатталған) тірідей айырылып шегінді (18 іс, 27-28 п.).

11 наурызда 8 ауылға шабуыл жасап, Серовтың талқандауға жіберілген әскердің азық-түлігін тасыған керуенді басып алды. Керуенді басқарып келе жатқан ОГПУ-дың арнайы өкілін, оның көмекшісін, Елек ауданы саяси бюросының екі қызметкерін, 3 курсантты атып, өлтіріп ілгері жылжыды.

13 наурызда Линевский, Озерск стансаларын басып алып, тұрғындардың малдарын тонап, дайындау кеңсесінде сақтаулы тұрған 200 пұт ұнды, 100 пұт етті арбаға тиеп алып, 3 коммунарды атып кетті. Осыдан кейін Серов бағытын шұғыл өзгертіп 20-21 наурызда Еділ бойы әскери округі 27-дивизиясы мен 22-Елек ротасының бірлескен күшімен шайқасқа түсті. Сол соғыста 17 жауынгері қаза тапты, 11 жарақат алды. Бұл әскери құрама Серовтың бандысымен Болдырев, Тасты поселкері бойында қайта кездесіп Серовтың 110 әскерін өлтіріп, 87-ін жарақаттады.

Серов шайқастарда күйреп, қарулы күші мен азық-түлігінен айырылып, кеңес қарулы күшімен соғысудан нәтижелі іс шығара алмаған соң коммунистермен күресудің бейбіт жолын іздестірді. «Бізді жан-жақтан қолдауға жұрт асығуда, Кеңес үкіметінде барлығы 12000 ғана әскер қалды», - деп елдің арасында үгіт таратумен айналысты.

Екіншіден, дәрігерлерді ұйымдастырып коммунистерді өлтіріп кек алумен шұғылданды. Бұл жөнінде 7 шілде 1922 жылғы Саратов губерниясы Серовск уезі әскери комиссариатынан түскен барлау мәліметінен мынаны оқимыз: «...Николаев селосынан (Жаңа өзеннің солтүстік шығысынан 30 шақырым) Владыкино селосына тырысқақ ауруына қарсы егу жұмысын жүргіземін деп тамырға күшті әсер ететін у жіберу арқылы коммунистерді өлтіруге келген Серов бандысының агенті Елизавета Музыкантская ұсталды. Серов осы мақсатпен губерния аймағына 19 агентін жіберген».

Ойымызды жинақтағанда Серовтың бандысын құртуға Каспий жағалауынан 2 пароход, Орынбор, Ақтөбе, Орал, Самар, Саратов губернияларынан 4 бронепойыз, Қызыл армияның, ОГПУ-дың, ВЧК-ның бірнеше полктері, батальондары, роталары, взводтары, 7 губернияның төтенше отрядтары мен «өзін-өзі қорғаушылар» тобы қатысты. Осындай қарулы күшке Серовтың қарсы тұрар қауқары қалмады. Ол өз мақсатына жетпеді. Ізін де жасыра алмады. Оған қайда барса да «Қорқыттың көрі» қазулы тұрды. Оның үстіне майдандас достары Бородин, Семенов, Долматов өз еріктерімен Кеңес үкіметіне берілді. Бірсыпыралары майданда оққа ұшты. Енді барар жері, басар тауы қалмағаннан кейін 1922 жылы 4 шілдеде Чижинскінің оңтүстігінен 2 шақырым жерде өз еркімен Кеңес үкіметіне тұтқынға берілді (44 іс, 75-76 п.).

Бір сөзбен айтқанда Орынбор, Ақтөбе, Самара, Бөкей, Саратов губерниялар екі жылдай ойкастаған Серов бандысының тағдыры осымен аяқталды. Серовтың әрекетін таразылау, бағасын беру келешектің ісі. Біздің мақсатымыз – құжаттарды оқырмандарға қазқалпында көрсету.

Сөз түйіні – Қазақстандағы бандылардың басым көпшілігі атаман, урядник, офицер казактар екендігін жоғарыда айттық. Олардың Кеңес үкіметіне қарсы күрестерінің өзіндік себептері де бар. Казактар Қазан төңкерісіне дейін Ресейдің отарлау саясатын жүзеге асыруда күшті рөл атқарды. Империяның жер көлемін ұлғайтуға елеулі үлес қосты. Казактарға осындай қызметі үшін патша үкіметі көптеген жеңілдіктер берді. Олар еркін болды. Айтқаны болды. Осыны көкसेген казактардың бандылары: «Жасасын Николай!»,

«Жойылсын коммунистер!» - деп ұран көтерді. Кеңес үкіметіне қарсы қарулы көтеріліске шықты. Бірақ солай болса да бұлардың ішінде де сол кездегі Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің саясатына, елдегі қоғамдық-саяси өмірге, халықтың мұқтаждарына, ауыр халіне әбден көздері жетіп, қарулы көтеріліске шыққандары да болуы мүмкін. Ал кезінде «банды» деп танылған қазақтар арасында да «коммунизмге қарсы күресетін партизан отряды» деп атағандары да, «Коммунистер мен Кеңес үкіметі жойылсын!» деп ұран көтергендері де болды.

Жалтақтайтын несі бар, өз уақытындағы ахуалға қарсы пікір айтып, ереуілге шыққандардың бәрі де банды аталды. Мәселен, мұрағаттық деректерде Ресейдің Орехово-Зуево жұмысшыларының, уездік милициялардың осындай әрекеттері және Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылыққа, коммунистік саясатқа қарсылықтың бәрін бандының ісі деп теріс баға берілді.

Бізше, бұлардың ара-жігі, ақ-қарасы ашылатын мезгіл жетті. Ақ болса несімен ақ, қара болса несімен қара екені айқындалса деген ой бар. Өйткені кезіндегі тарихи құжаттарда банды болып тіркелген Амангелдінің сенімді досы Кейкі Көкембаев, Адай уезінің бірінші төрағасы Тобанияз Әлниязовтар қазір халықтың өз бағасын алды. Есімдері өмірге қайта оралды. Ал кезінде банды аталған А.Құдайбергенов (Орал), Құрман (әкесінің есімі құжаттарда көрсетілмеген – З.И.), Тоғызбаев (Орал), Нұрмаханов (Орал), Сапаш Қалиуллин, Чипаев (В.Чапаев емес, қазақ Чипаев) (Орал), Баязит Өсербаев (Қостанай), Таңатаров (Орынбор), Балташ Дүйсенов (Ақмола), Жантай (әкесінің есімі көрсетілмеген – З.И.), Шүбереков (құжаттарда Чубереков деп жазылған – З.И.) (Шығыс Қазақстан), т.б. күні бүгінге дейін кім екені анықталмай келеді.

Үшіншіден, сол кезде Коммунистік партияның ұранын көтерушілер бандылармен күресті күшейтуді желеу етіп, қазақ және басқа ұлт өкілдеріне сенімсіздік көрсетпеді ме екен деген күдік те жоқ емес. Олай дейтініміз Ырғыз уезі әскери комиссариатының Қазақ өлкелік әскери комиссариатына 20 тамыз 1921 жылы жазған №3358 рапортында Торғай уезі әскери комиссариатының бандылармен күресу жөніндегі төтенше отрядтарды жасақтаудағы іс-әрекетіне наразылығын айта келіп: «...Самовластно объявляет мобилизацию населения граждан от 18 до 40 летнего возраста, не ставит в известность мобчасти уездвоенкома и из этого элемента формирует отряды О.Н., как в смысле боеспособности и благонадежности не соответствует своему назначению, а тем более из киргизского населения, которые не подлежат никакой мобилизации согласно

директивов и приказов» (15 іс, 43-44 п.) дейді. Сонда: «Бұл Кеңес үкіметінің қазақтардан үркіп берген нұсқаулар мен бұйрықтары болғаны ғой? Қазақтарға мұндай сенімсіздік неден туды? Оны туғызған кімдер және қандай жағдайлар? Оған не себеп болды?» - деген сауалдар туындайды. Осындай нұсқаулар мен бұйрықтардың әсері болуы керек жасақталған отрядтар мен оларға басшылық жасайтын әскери орындарда Қаратаев пен Бөкейхановтан басқа қазақтардың есімдері сирек аталады.

Реті келгенде айта кетейік, Қазақ Республикасы төтенше отрядтар штабының бастығы Малышев 13 қараша 1922 жылы №256 бұйрықпен штаб басшылары Дувельштейн, Арсенбаев, Бөкейхановты өз төрағалығымен 17 қарашада аттестация өткізу жөнінде комиссия құрды. Көріп тұрсыз ба, бұлардың ұлттық құрамы да назар аударарлық (36 іс, 2 п.). Оның үстіне ППОГПУ-дың Қазақ АССР-ы жөніндегі өкілінің орынбасары Волженский әкімшілік және қызметкерлерін тазалаудан өткізу жөнінде төтенше отрядтардың командирі Григорьевке 23 қараша 1921 жылы №2060 қатынаспен тапсырма берді (37 іс, 38 п.).

Бұдан басқа, 1921-1922 жылдары халықтың тұрмысы күйреді. Ол әмбеге аян. Қазақстанның көптеген аудандары ашаршылыққа ұшырады. Оның үстіне Украина мен Еділ бойы казактары, Башқұртстан мен Татарстаннан келген бандылар өздерін «Махно атай», «махношылармыз» деп Орынбор, Орал, Орск, Ақтөбе, Шалқар өңірлерінің аштықтан әлсіреп, ажал тырнағынан құтыла алмай отырған көшпелі қазақтарды жаудай шапты. Байырғы халықтың өкілдері бұларға қарсы қарулы топ құрды. Өкінішке қарай, олар да кезінде бандыға есептелді.

Оның үстіне жаңадан құрылған төтенше отрядтардың өздері аш, жалаңаш болғандықтан кез келгенді «банды» деп, бейбіт елді тонап қырды-ау дейтін күмән да жоқ емес. Олай дейтініміз, сол кездегі барлау мәліметтерінде, банды деп қырғандарының арасында «басқарушы кім екені белгісіз» деген сөздер жиі кездеседі. Мәселен, 12 мамыр 1922 жылы төтенше отрядтар Хан ставкасынан солтүстікке қарай 80-90 шақырым жерде «аты-жөні белгісіз банды» деп 150-ге жуық қазақтың 93-ін өлтіріп, 41-ін ауыр жарақаттап, ОГПУ-дың 19 атты әскері олардың мал-мүлкін тонап алған (18 іс, 32 п.).

Бізше, олар осындай қиын-қыстау кезде қолдағы аздаған мал-мүлкін тонатпау үшін қаруланып, шет жайлап көшіп жүрген қазақтар болуы ғажап емес. Осы ойымызды мына дерек те толықтырады: 8 маусым 1922 жылы Қостанай қаласының солтүстік батысындағы Алешин селосында 1 винтовка, 2 тапаншасы бар 15 адамды (негізі

қазақтар) банды деп есептеген 15 адамның 12-сі қарусыз жүріп банды болуы ақылға сыйымсыз. Әділдікке жүгінсек, бұл кезде қарусыз жүру, себеп-салдарсыз өзінді-өзің өлтірумен бірдей болатын. Себебі, ол жылдары қарумен жүріп, қару асынған күйде ұйықтау дағдылы іске айналған («Коммунист», 1923 ж., №2, 120 б.). Оның үстіне сол кездегі басқару орындарына түскен мәліметтерде құрамы 5-7 адамнан аспайтын топтар да бандылар тобы деп көрсетілген. Бізше, бұл мөлшер бандылардан гөрі ұрылар тобына жақын.

Осындай солақай есептен Қазақстанда бандылар тобының жалпы есебі көбейген. Бұларды жүйеге келтіру жөн.

*«Егемен Қазақстан» газеті
31 қазан 2001 ж.*

«Возрождение»... қасірет құпиясы

Бізде бір кеңестік дәуірдің өзінде бейнелеп айтсақ ашылмаған аралдар көп. Солардың бірі «Возрождение» аралының құпиялары дер едік. Әсіресе, адам тағдырын тар қапаста азапқа салған ауыр жағдайды біле де бермейміз.

Мәселен, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының 716-қорында сақталған «Возрождение» қамау үйінде болған адамдардың жеке істерімен танысқанымызда олардың қылмыс жасауының негізгі себебі кеңестік келеңсіз саясаттан туғандығына көз жетеді. Өйткені, Түркістан Республикасы мен Қазақ АССР-інде бұл кезеңде азамат соғысының аяғы әскери коммунизмнен жаңа экономикалық саясатқа ұласып, елде тігерге тұяқ қалмады. Мардымсыз шыққан егіннің өнімдерін үкімет еңбекшілерден «берсе қолынан, бермесе жолынан» дегендей мемлекеттік жоспарды орындау желеумен тартып алды. Халық жаппай ашаршылыққа ұшырады. Қара шыбындай қырылды. Әлі келгендер өзі өлмес үшін ұрлық істеді. Ел тонады. Басмашыларға қосылды.

Осындай аласапыран, қым-ғуыт кезең қылмыскерлерді көбейтті. Бұрынғы абақты оларға лық толды. Түркістан Республикасы үшін Арал теңізінің ортасындағы «Возрождение» аралы сотталғандарды елден жырақта ұстайтын таптырмайтын осындай орын болды. Олардың ойынша «Возрождение» аралы құрлықтан қашық, арнайы

теңіз қатынас құралы болмаса жермен байланыс жасауы қиын. Қылмыскерлердің аралдан қашуға мүмкіндігі жоқ деп шешті.

«Возрождение» қамау үйінің алғашқы бастығы Тұрлушев деген екен. Одан кейінгі бастығы Ф.Г.Юровтың баяндауынша «Возрождение» аралы 1922 жылғы дерек бойынша Арал теңізінің орталығына ені жарты шақырымнан 15 шақырымға дейін, ұзындығы 30 шақырымға дейін созылып жатқан жерге орналасқан. «Возрождениеге» ең жақыны «Шағала» аралы (3 шақырым), «Наследник» (20 шақырым), «Барсакелмес» (65 шақырым жер). «Возрождение» аралында әрқайсысында 10 тоннаға дейін балық тұздайтын, тоңазытатын төрт балық кәсіпорындары мен қызметкерлерге, қадағалаушыларға (надзирательдерге) салынған үйлер, мұзханалар болды.

Оған Түркістан Республикасының халық комиссариаты, балық кәсіпшілігінің инспекциясы, республиканың НКВД органы басшылық жасады. Олар «Возрождениеде» қыстың қаталдығына сәйкес қылмыскерлердің санын қыс айында 40-50-ден асырмады.

1924 жылы 14 қазанда «Возрождение» аралы Арал бассейнінде балық өнеркәсібін қылмыскерлердің еңбегімен тиімді пайдалану мақсатымен өлкелік қылмыскерлерді қамайтын №3 орын болып белгіленді. Деректерге қарағанда, «Возрождение» қамау үйіндегі қылмыскерлердің көрген күні тірліктегі тозақ деп айтатындай. Қазақ АССР Әділет халық комиссариатының прокуроры Рыбалконың және «Возрождение» қамау үйінің бастығы Н.Бүркітбаевтың Қазақ АССР тұтқындар үйінің бас басқармасына жолдаған 1925 жылдың 17 қазан және 7 қараша күндеріндегі баяндауларында адам төзгісіз ауыр халдер былай сипатталады:

«...Қылмыскерлердің жатар бөлмелерінің қабырғаларынан ысқырған жел соғып тұрады. Есік-терезелері сынық, аңғал-саңғал. Қылмыскерлер жататын сәкі төсек жоқ десе де болады. Матрацтар, төсек орындар берілмеген. Камералар лас. Тазалық нашар.

Медициналық жәрдем көрсетілмейді. Көптеген қылмыскерлерде аяқ-киім жоқ. Ішкі-сыртқы киімдері алым-жұлым.

Тәрбие жұмысы жүрмейді, клубта 3 табуретка, 10 скамейка, 1 шахмат, 1 мандолин ғана бар.

Ас мәзірі де мәз емес. Күндік тамақ мөлшері: әр қылмыскерге 2,5 қадақ нан, 16 мысқал сөк, кейде жарма орнына 48 мысқал сөк, ширек мысқал ұн, 7 мысқал май, 28 мысқал капуста (ол да болған кезде), 2 мысқал шай, 6 мысқал тұз беріледі. Жетісіне үш рет 0,25 қадақтан ет, ол болмаған жағдайда орнына 2 қадақ балық беріледі» (ҚРОММ 716 қор, 2 тізімдеме, 79, 81 істер, 3-8 п., 3 тізімдеме, 2 іс, 6 п.).

Қазан, қараша айларында теңізден ұйытқыл соққан өкпек жел мен қар аралас жауынды күзгі ызғарлы дымқыл ауада дем алмастан еңбек еткен қылмыскерлерді суық камера әбден титықтатты. Оның үстіне олардың үйлерінен киіп келген киімдерін теңіздің ащы суы мен ылғалды ауасы тез тоздырды. Ашқұрсақ, жалаңаштық, суық барак қылмыскерлерді жүдеушілікке ұшыратты. Тұралауға айналды. Олардың көзіне өлімнен басқа еш нәрсе елестемейтін халге жетті. Бірақ қамау үйінің басшылары мен бақылаушылары жоғарыдан берілген жоспарды орындау үшін олардың өлген-тірілгеніне қарамастан аяусыз жұмыс істетті.

Сөйтіп, 1925-1926 жылдары «Возрождение» аралының «Қара шоқы», «Қантүбек», «Тастүбек», «Алты бөлек», «Сексеуіл», «Ақ еспе» орындарында сотталғандардың күшімен ауланған балықты сақтау және ауыз су үшін 1808 тонналық мұзханаларды, бірнеше шеберханаларды және қылмыскерлердің өздері жататын бірнеше үйлерді салды. Қылмыскерлер жыл сайын 100 мың пұтқа шейін балық аулады. 500 пұтқа дейін тұз өндірді. Өздерінің қажетінен тыс Қызылорда қаласындағы абақты үшін 10 мың пұт сексеуіл және 100 мың бау пішен дайындады. Шеберханаларда саудаға шығару үшін есік-терезе әзірледі. Кесек құйды. Сөйтіп олар жыл сайын мемлекетке 300 мың сом табыс келтіріп тұрды. Дайындаған сексеуіл мен пішендерін есепке алмағанда тек өндірген тұзы мен аулаған балығының есебінен 7000 сом таза пайда түсірді. Бірақ өнімнің де, пайданың да рахатын бұлар көре алмады.

«Возрождение» аралындағы мұндай тегін жұмыс қолының күшімен келешекте балық пен тұздың мол көзін мемлекетке пайдалы үлкен өндіріске айналдырудың мүмкіндігі қарастырылды. Осы мақсатта мұнда үлкен балық консерві зауытын салу жобасын жасауға Ленинградтан профессор Ильин 1926 жылдың маусымында келіп, зерттеу жұмысын жүргізді. Ол жобаның барысы және қазіргі жұртшылықтың назарын аударып тұрған «Возрождение» аралындағы мәселелер жөніндегі деректер қолда болмағандықтан тек 1924-1926 жылдар арасын ғана қамтыдық.

«Возрождение» қамау үйіндегі төзгісіз жағдай басқару, басшылық жұмыстарына әсерін тигізбей қалған жоқ. Тәртіп бетімен кетті. Федосеев, Чернышев секілді бақылаушылар мен іс жүргізуші Мартынов ойларына не келсе соны істеді. Карта ойнады. Маскүнемдікке салынды. Ұрлық та жасады. Кейбіреулері уланып та өлді. Қарсылық көрсеткендерді атып тастау дағдыға айналды. Қамау үйіндегі жоғарыда аталған келеңсіз жағдайлар қылмыскерлерді «өзекті жанға бір өлімге» итермеледі. Бұл тозақ аралынан қашуды ойластырды.

Мәселен, 1925 жылы тамыз айының 7-нен 8-не қараған түні «Возрождение» аралының «Қара шоқыдағы» байырғы тұрғын балықшылары Оразбеков, Рахметәлиев, Байжігітовтердің көмегімен Әмірғазы Байсақов (Семейден), Қабан Оразғалиев (бөкейлік), Самалық Омаров (ол Қайранов Темірхан, немесе Ұлжігітов Темірхан болып та аталады) (оралдық), Әбубәкір Арыстанбаев (қостанайлық), Әмеш Бәукенәлиев (бөкейлік) қайықпен қашып кетті. Бәрі де 24-37 жас арасындағы азаматтар. Бұлардың кейінгі тағдыры жөнінде дерек әзірге кездеспеді (ҚРОММ 716 қор, 2 тізімдеме, 78 іс, 107 п.).

«Шағала» кәсіпшілігіндегі қылмыскерлер де бұл істен хабардар болып бақылаушылар: Пальчиковті, Кульдышевті, Тинтті қарусыздандырып, қашудың жоспарын жасады. Бірақ, олар жоспарын жүзеге асыра алмады. 1925 жылдың 23 маусымы күні түнгі сағат екіде бақылаушыларды қарусыздандыруға кіріскен П.Киреев бастаған топ күтпеген жағдайда күзетшілердің боратқан оғына ұшырады. П.Киреев оққа ұшты. Кәрім Яриллин, Н.Дук, А.Козляров, П.Дедов қолға түсті. Олар аса қауіпті элементтер ретінде «Возрождение» аралының «Константин» кәсіпшілігіне айдалды (ҚРОММ 716 қор, 3 тізімдеме, 2 іс, 4 п.).

«Константинге» барғаннан кейін де олар алған бетінен қайтпады. Қамыстан сал буып, 1925 жылдың 12 тамызы күні Кәрім Яриллин мен А.Котляровтан басқа екеуі С.Ряпосов дегенді ертіп Арал теңізінің айдынына шықты. Қамау үйінің басшылары қумады. Іздестірмеді де. Себебі, олар ашық теңізге шыққаннан кейін екі сағат өткенде теңізде күшті дауыл соқты. Сондықтан «бұл дауылдан олар аман қалмайды. Өздері-ақ суға қарқ болады» деп түйді (ҚРОММ 716 қор, 2 тізімдеме, 82 іс, 49-50 п.).

«Возрождение» қамау үйінен қылмыскерлердің қашуы мұнан кейін де толастамады. 1925 жылдың 30 қыркүйек күні М.Пататуев, Г.Хахин, Жангир Юсупов, Х.Батыршин, Х.Галиев, Х.Фаткильмен, Ченышев-Черемышев, М.Ахметов деген 8 адам балық аулап жүрген жерінен қайықпен қашып, аман-сау құрлыққа жетті. Бірақ олардың бірсыпыралары қашып барған жерлерінде қайта ұсталып атылды.

«Возрождение» аралындағы қамау үйінде 1924-1926 жылдар аралығында жыл сайын ең азы 45-тен 200-ге дейін шамасында қылмыскерлер ұсталды. Олар ату жазасына және қатаң тәртіпте 10 жылға дейін тұтқында отыруға сотталған қазақ, орыс, башқұрт, еврей, тәжік, татар, өзбек, әзербайжан, түрікмен, т.б. ұлт өкілдері еді. Ол үкімдерді Шығыс Сібір, Бұхара, Ферғана әскери трибуналдары, Ақмола, Семей, Бөкей, Орынбор губерниялық, Орал, Сырдария, Самарқан облыстарының, Әулиеата, Қарқаралы, Шымкент уездерінің халық соттары шығарған.

Мұндай жазаға тартылғандардың қатарында «Возрождение» қамау үйінің бұрынғы басшылары Ф.Юров пен Н.Бүркітбаев, олардың бас бухгалтері И.Ворделемеев, бақылаушылар Т.Башкирдин, П.Чернов та бар. Бұлардың қандай қылмыспен қанша мерзімге жазаланғандары жөнінде нақты деректер жоқ.

Ал, қалған қылмыскерлерге бандит, басмашы, кеңес саясатына қарсылық көрсеткен, әскерден қашқан, ұрлықпен айналысқан деген айыптар тағылған. Осындай қылмыстармен «Возрождение» аралындағы қамау үйіне түскен алғашқы қазақтардың арасында Сәрсекеев Естай, Байтұрсынов Садық, Әмірханов Әмірғазы, Сыздықов Мизамбай, Мейірманов Итбай, Байтұрсынов Төлебай сияқты адамдар тізімі де бар...

Кеңестік дәуірдің тағы бір беймәлім болып келген қасірет құпиясы осындай. Бұл бізге тарих тұстарын біле түсу үшін, яғни, қалай десек те атышулы «Возрождение» аралындағы «тірліктің» алғашқы кезеңінен хабар береді.

*«Егемен Қазақстан» газеті
30 қараша 2001 жс.*

Кәмпеске

Халқымыздың тарихына көз салып, зерделеп зерттесек, қайғы мен қасіреттің, мұң мен шердің өшпес ізін қалдырған азар-ақыреттің таңбасын, азалы ауыл, күңіренген елдің есепсіз төгілген көз жасын көрсететін зұлмат оқиғалар аз емес. Солардың бірі – 1928 жылғы 27-тамыздағы байларды кәмпескелеу (тәркілеу) және оларды жер аудару туралы Декреттің салған ауыр зардабы.

Бұл Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің ұлтымыздың тағдырын талқыға салып, бас көтергендерін жойып жіберуге жасаған саяси қастандығы. Қазақ ұлт болып, мемлекет болып құрылғаннан бергі тарихында мұндай орны толмас шығынды, сай-сүйегімізді сырқыратқан жазылмас жараны, өшпейтін таңбаны бұрын-соңды көрген де, басынан кешкен де емес. Коммунистік партия 1928 жылғы «кәмпеске» деген қолдан ұйымдастырған зобалаңды халқымыздың 2 миллионнан астамын жалмаған ашаршылыққа, 1936-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге ұшыратып, ел қаймағын сыпыру

алдындағы дайындық шара ретінде пайдаланды. Осы саясаттың байға жарлыны, ел басқарушыларына есерсоқты, ағаға ініні қарсы қойып араздастыруға, отбасына іріткі салуға қолданды. Кәмпескенің мұндай қасіреттерін қазіргі ұрпақ жеткілікті білмейді. Сондықтан, халқымыздың басынан өткен бұл қасіреттерді айқын сипаттайтын бұрын-соңды баспасөзде жарияланбаған тың деректерді жариялауды жөн көрдік...

Тарихи дерекке жүгінсек, Қазақ Өлкелік партия комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесі байларды батпаққа батырып, кедейді оларға қарсы айдап салудың келеңсіз саясатына 1919 жылдан бастап кірісіп, саналы түрде 1936 жылға дейін созды. Ол үшін ең алдымен, 1919 жылы Қазақстан үкіметінің басшылары В.И.Ленинге республикада Кеңес үкіметінің үстемдігін нығайтудың бірден-бір жолы – байларды тәркілеу екенін, оған кешікпей кірісетіндігі туралы өз пікірлерін білдіргенін тарихи деректер дәлелдейді. Осыдан бастап байларға деген суық көзқарас, қатулы қабақ, оларды шеттету, кедейлерді байларға қарсы айдап салудың (жерді, шабындықтарды бөлу, ауылды кеңестендіру, сайлау, т.т.) әр түрлі айла-шарғы саясаттары кеңінен етек алды.

1926-1927 жылдары әр округтен Қылмыс заңының 62-бабына сәйкес бірсыпыра байларды абақтыға жауып, республикадан тыс жерге аударып, алдын ала дайындық тәжірибесін жасады.

Ал, 1927 жылы байларды тап ретінде жоюға шұғыл белсене кірісті. Қараша айында Өлкелік партия комитетінің VI-пленумында бұл мәселені талқылады. Байларды тәркілеу және оларды жер аудару жөнінде БК(б)П Орталық комитетінің, Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің келісімін сұрады. Бұл келісімді алуға 9 ай мерзім кетті. БК(б)П Орталық комитеті мен Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің келісіміне дейін әрбір ауыл, аудан, округ бойынша байлардың мал, жан, мүлік есебі ОГПУ тарапынан жасырын түрде қағазға түсіріліп, қатталып дайын тұрды. Тәркілеуге жататын байлардың алғашқы тізімдерінің жобасы алдын ала бекітілді. Ақыры, күткен сәт келді. Келісім алынды. Белсенділер алақандарын ысып іске кірісті.

1928 жылы 16 тамызда кәмпескені өткізу жөніндегі партия комиссиясының отырысында «Кәмпескеге дайындық және оны өткізудің тәртібі туралы» Ноготовичтің хабарын тындап: «Байларды тәркілеу жөніндегі Декрет 1928 жылғы 1 қыркүйекте жариялансын, оны тез іске қосу үшін округтерге телеграфпен берілсін, дайындық жөніндегі барлық материалдар ауылдарға 10 қыркүйектен кешіктірілмей жеткізілсін, тәркілеуге түсетін қожалықтың жалпы саны

700 болып бекітілсін, онан 600 қожалық Декреттің 1-тармағымен, 100-і қаулының 4-бейнесімен тарту белгіленсін, Қазақстаннан тыс жерге аударылатындардың саны 75 адамнан асырылмасын, шамада ППОГПУ тапсырған округтер бойынша тәркілеуге жататын қожалықтар бекітілсін және ол жобалар округтерге жіберілсін», - деген қаулы қабылданды (ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 1 іс, 119-121 б.). Тәркілеудің жолдарын дайындау жөнінде Асылбековке, Жандосовқа, Мырзағалиевке, Садуақасовқа, Атырауовқа, Сапарбековке, Ноговичке, Әлиевке шұғыл тапсырмалар қаулымен жүктелді. Істелетін істің, ұйымдастыру шараларының барлығы алдын ала келісіліп, пішілді. Байларды тәркілеу және оларды жер аудару жөнінде Заң қабылданып, ол 1928 жылғы 5 қыркүйекте жарияланды. Байлардың қолындағы малдарды алу 20 қыркүйекте басталып, 1 қарашада аяқталды (ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 24 іс, 49 б.).

Қазіргі күні «Қазақстанда қанша бай тәркіленді» деген мәселенің нақты дерегі жоқ деп айтуға болады. Әр құжаттарда оның саны әр түрлі болғандықтан, оқырмандарға оларды жинақтап көрсетуді жөн көрдік.

Округтер	Пленумда жасалған баяндамада						ППОГПУ Сергеевтің Ерназаровқа 8.XII.28 тапсырған мәліметі				Информатор Беспаловтың 28.XI. мәліметі			Халқоның арнаулы қаулысымен барлығы	Халқоның арнаулы қаулысымен	ППОГПУ шығыс бөлімшесінің 25.X.28жж мәліметі
	Алғашқы меже			Нақты тәркіленгені			Алғашқы меже			Нақты тәркіленгені			Халқоның арнаулы қаулысымен			
	І топ	ІІ топ	барлығы	І топ	ІІ топ	барлығы	І топ	ІІ топ	барлығы		І топ	ІІ топ				
Ақтөбе	51	9	60	51	10	61	51	10	61	60	50	10	—	60	13	61
Сырдария	80	9	89	89	18	107	89	16	105	97	75	22	—	97	2	109
Қостанай	55	10	65	55	10	65	55	10	65	65	55	10	—	65	3	66
Петропавл	19	5	24	25	9	34	25	9	34	34	19	9	6	34	8	46
Ақмола	37	8	45	37	9	46	37	9	46	43	35	8	—	43	1	35
Орал	52	14	66	56	15	71	56	15	71	71	56	15	—	71	3	71
Алматы	70	10	80	71	11	82	71	11	82	65	29	10	26	65	6	81
Гурьев	35	5	40	17	7	24	17	7	24	24	15	7	2	24	3	25
Павлодар	39	6	45	26	7	33	26	7	33	33	20	7	6	33	3	33
Қарқаралы	50	8	58	48	9	57	48	9	57	56	47	9	—	56	9	59
Семей	77	11	88	44	17	61	42	20	62	61	34	8	19	61	13	69
Қызылорда	35	5	40	43	12	43	43	12	55	47	39	12	4	55	3	55
Барлығы	600	100	700	562	134	696	560	135	695	656	474	127	63	664	67	710

* негізінде 661, 65 деп көрсетілген. Түзету енгізілді.

** (ҚРОММ 135 қор, 1-тізімдеме, 24-іс 47 беті, 1-іс, 134 беті, 5 қор, 20-тізімдеме, 87а-іс 54 беттерінен алынды)

Бұдан басқа Орталық комитеттің бір есебінде республика бойынша 657 бай тәркіленді десе, энциклопедияда 696 бай тәркіленді деп көрсетілген. Бір сөзбен айтқанда, бұл цифрларда құйтұрқы сыр бар. Нақты цифрдың айтылмайтынының басты бір себебі – ең алдымен жоғарыда айтқан тәркілеуге тиісті мөлшердегі адам санын басты нысанаға алғанмен, шын мәнінде елден байлардың көпшілігін тәркілеуді мақсат еткен. Сол үшін 2-3 отбасын бір отбасына тіркеген. Осы мақсатпен жер аударылған байлардың санын, отбасының жалпы санын елден жасырды.

Қазіргі қолда бар есепке қарағанда, кәмпескеге ұшырап жер аударылды деген 696 байдың әрқайсысына орта есеппен 3 шаңырақ қоса аударылды деп есептегенде 2088 шаңырақ, оның әрқайсысында 4 жан болды десек бірнеше ондаған мың жанның қасіретке ұшырағанын, қаншама шаңырақтың күйрегеніне көз жетеді. Сондықтан, Қазақстан Орталық партия комитеті, Орталық атқару комитеті, ОГПУ органы халықтан бұл деректі бүркемелеп жасырды, алдады, көзін бояды.

Біздің бұл ойымыз негізсіз емес. Қазіргі күні тәркіленген байлардың нақты санын анықтайтын деректердің бірсыпырасының негізі жойылған. Мәселен, 1942 жылдың 6 тамызында №86-1 актымен 7 іс, 1992 жылы 25 іс, барлығы 32 іс пайдаланудан шығарылған. Атап айтқанда, Ақмола, Алматы, Орал, Петропавл округтік комиссияларының қаулылары, Қызылорда округінен жер аударылған байлардың арыз-шағымдары, Халық Комиссарлар кеңесінің айрықша қаулысымен тәркіленгендер туралы мәліметтер және тәркіленген мүліктерінің қорытындысы, т.б. құнды құжаттар есептен шығарылған. Бұл – Республика бойынша нақты қанша байдың тәркіленгенін шатастыру үшін әдейі жасалған құйтұрқы тәсіл.

Оның үстіне құжаттардағы цифрлардың ала-құлалығы елімізде қанша бай, қанша шаңырақ, қанша жан қасірет шекті деген деректі анықтауды қиындатып отыр. Бұл еліміздің тарихына, адам тағдырына жасалған қиянат ғана емес, зор қастандықтың бірі. Алдын ала ойластырған зұлымдық іс деуге болады. Бірақ, олар көздеген мақсатына жету жолындағы құжаттардың бәрін жойып үлгермеген.

Алайда, әр істе там-тұмдап болса да сол жойылған істерге қатысты деректер кездеседі. Сол табылған деректер негізінде әрбір округ бойынша байларды көбірек тәркілеу үшін еншісі, ені бөлек болса да, байдың өзінен туған балалары, жақын-жекжаттары, тіпті көршілерін де кәмпескелетіп байға телігені іске тіркелген арыздар, жазылған қаулылар, шағым-өтініштер, пікірлер арқылы көзге бақырайып көрініп тұр.

Постановление

Советов народных комиссаров Казахской АССР

от 30 августа 1928 г.

На основании постановления ЦИК и КНСК от 27 августа 1928 года Совнарком КАССР постановляет:

Выселение лиц из отдельных округов Казахстана в другие производить в следующем порядке:

1. Из Жетысуйского и Сыр-Дарьинского округов в Уральский округ.

2. Из Уральского округа в Жетысуйский округ.

3. Из Гурьевского округа в Петропавловский.

4. Из Каркаралинского округа в Кустанайский.

5. Из Семипалатинского округа в Сыр-Дарьинский.

6. Из Павлодарского округа в Актобинский.

7. Из Петропавловского округа в Актобинский.

8. Из Кызылординского округа в Адаевский округ.

9. Из Акмолинского округа в Гурьевский округ.

10. Из Актобинского округа в Каркаралинский округ.

11. Из Кустанайского округа в Семипалатинский округ.

Данное постановление подлежит обязательному выполнению местными исполнительными комитетами.

Пред. Совета нар. комиссаров КАССР Нуриаков

Секретарь Совнаркома Петрова.

----- заверенная копия.

Оның үстіне, Қазақстан Республикасының Орталық мұрағатында тәркіленген 916 байдың (көріп отырсыздар ма – 916 бай) жазған арыздары, бір байдың есебінде бірнеше шаңырақ қоса тәркіленгендігіне көзіңізді жеткіздіреді. Мәселен, Қызылорда округінің Тереңөзек ауданынан Бекбауұлы Құлымбайдың отбасында 19 жан, 5-6 шаңырақ. Үлкен ұлы Нұрсейіт – 47 жаста, онан кейінгісі Рыс-мұхамбет – 35 жаста, Жармұхамбет – 30 жаста, Мағзұм – 21 жаста, Құлымбайдың өзі және бәйбішесі – әрқайсысы жеке-жеке үй болса да, барлығын бір отбасы деп есептеген. Арал ауданынан жер аударылған Дәкібайұлы Мергенбайдың отбасына 5 шаңырақты қосып тәркілеген. Мұндай өрескелдіктерге көз сүрінеді.

Қызылкөз белсенділер мен әпербақан өкілдердің бірнеше отбасын біріктіруіне тағы бір себеп: «...Тәркілеуге іліккен байлардың тізімін жасаған кезде естен шықпайтын жұмыстың бірі – қазақ байларының әуелден қолданып келе жатқан әдісі – жас баласына енші беру, неше әйелі болса да әрқайсысын өзінше үй қылып қою, бұл сықылды жұмыс қазақ арасынан екіншісі бірінен табылады. Сірәсінде, шаруаның иесі бір-ақ адам. Тек үкіметтің көзін алдап отырған айласы... Байлар тәркілеу науқанына күні бұрын дайындық жасап жатыр. Ол дайындықтың түрі мынау: артық малын сатып ақша, бұйымға ауыстырып, кедейлерге көлік майын, сайман майын беріп аузын алу, тіпті мырзалық қылып, тегін беріп жібергендері бар. Осы амалмен кедейлерге байдың малын өз малым дегізіп, тәркілеуден аман қалмақ» деген Өлкелік комитеттің тапсырмасы болды (ҚРОММ Р-769 қор, 1 тізімдеме, 97 іс, 60-63 б.).

Екіншіден, тәркілеудің сыбысын ерте естіген кейбір байлар мал басын кеміту үшін бірсыпыра өтімді малдарын сатып пұл жасағаны, ағайын-жекжатқа жасырғаны рас. Сондықтан, Халық Комиссарлар кеңесі тәркілеу кезіндегі нақты малдың мөлшерін есепке алмай, 1928 жылдың 1 қаңтарындағы мал санағын негізге алды.

Табиғат апатына ұшыраған, өлген, ұрланған, қасқыр жеген малдарды да (тиісті анықтамалары болса да) тірі малға есептеп, олардың орнын толықтыруды талап етті. Осындай жағдайға ұшырап, мал басы мөлшерден кеміп қалған байларды алғашқы алған есептегі мөлшерге мал басын толтыру үшін байдың айналасындағы 3-4 отбасының малдарын еріксіз, зорлап тәркіледі. Мәселен, Гурьев округі Новобогат ауданынан Жармағанбетов Ерғалиды мал мөлшері тәркілеуге толмаса да, жыл сайынғы ауыл шаруашылығы салығын, әр отбасы жеке-жеке төлеп келе жатқан үш отбасының заңды құжаттарын есепке алмай, бәрі бір отбасы деп санап, екінші топпен жер аударды.

Байларды тәркілеу қазаққа жасалған қастандықтың бір түрі болды. Өйткені, емшектегі баладан бастап, сексеннің сегіріне шыққан еңкейген кәріге дейін жер аударылды. Қарттығы, аурулығы ескерілмеді. Мәселен, Петропавл округінің атқару комитетінің төрағасы Бураев 73 жастағы науқас Рахима Жұмбабаеваны еріксіз түрде (ауруханада жатқандығына дәрігердің анықтамасы болса да) Ақтөбеге жер аударуға шешім қабылдады.

Қызылорда округінен жер аударылғандардың 1-5 жас арасында – 88, 6-10 жас арасындағысы – 36, 11-15 жас арасындағысы – 27, 61-82 жас арасындағы 25 адам екенін ескерсек жоғарыдағы айтқандарға уәж болары анық.

Үшіншіден, байларды тәркілеудің мерзімінің әдейі қыстың басталуына, ауа райының жауынды-шашынды, боранды аласапыран кезіне сәйкестендіруі және ауа райы, жер жағдайы бұрынғы үйренген мекен-жайына қарама-қарсы, дағдыланбаған және бір-бірінен арасы алшақ жерлердің таңдап алынуы нағыз зұлымдық емей немене? Оның үстіне, байларды тәркілеуге қыстың көзі қырауда небәрі 10-ақ күн белгіленді. Соның салдарынан межелі жеріне жете алмай, жер аударылғандар боранға ұшырады. Бірсыпыра балашағалары жолда өлді. Мәселен, 1928 жылдың 28 желтоқсанында Ақмоладан жер аударылған 14 отбасындағы 83 жан Гурьевке жете алмай, боранға ұшырап, енді Гурьевке дейінгі 700 шақырым жерге жетуге мүмкіндік таппағандықтан Ақтөбеде қыстап шығуға рұқсат сұрап Қазатком мен Халық Комиссарлар кеңесіне жеделхат жолдауға мәжбүр болған (ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 9 іс, 208 б.).

Осындай қиындықтың салдарынан Қызылорда округінен жер аударылған Қуан Естайұлының 1-6 жас арасындағы 2 ұлы, бір қызы, Айымқұл Айкөпешұлының 2 жасар қызы, Қален Ахметұлының 1 жасар қызы, Сейіт Нұрахметұлының 2 жасар ұлы жолда өлген.

Кейбір байлардың жер аударылуға жатпайтындығын бірсыпыра ауылдық кеңестер, «Қосшы» одақтары, партия, комсомол ұйымдары, кедейлер мен батырақтар дәлелдеп қаулы алып, қол қоюға сауаттары жетпегендіктен бармақтарының таңбасын басып куәландырса да бәтуға алынбады. Округтік, өлкелік комиссиялар, Қазақстан Орталық атқару комитеті, Халық Комиссарлар кеңесі, заң орындары ондай қорғаушыларды: «...байларды, тап жауын жақтайсыңдар», - деп қызметтен босатып, ұйымнан шығарып, қуғынға салды. Бірқатары сотталып, басы кіріптарлыққа түсті.

Оның үстіне, бұл кезде басараздық, алауыздық, бір-бірінен кек алу, өсек таратудың етек алуына жол берілді. Мұны Қазатком мен Халық Комиссарлар кеңесі, прокуратура, ППОГПУ тыюдың орнына,

бұқараның белсенділігі деп тауып, ондай іске белсене кірісті. Мәселен, Ақтөбе округінен Кәрім Сүлейменов: «...Көп Жағалбайлы мені азғантай Тама болғандығым үшін жазықсыз жазалап отыр», - деп шағымданбаған жері жоқ. Бірақ, Сүлейменовтың көзжасын ешкім ескермеді.

«Хан, төре тұқымдары, үзіліссіз болыс, сот, би болып халықты қанады» деген желеумен жер аударылғандар жөнінде бұрын талай рет жазылды. Сондықтан, ешкімге жазығы жоқ, халқына игілікті жұмыс жасау үшін сонау Арабия мен Египетті кезіп, білім, ғылым іздеп бүкіл өмірін сарп еткен Ақмола округі Асанқайғы ауданының азаматы Ахмет Әділбаевтың Сталинге, Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің Президиумына жазған шағымдарына назар аударуын жөн санадық.

Ахмет кім? Арызына қарағанда, оның отбасында 5 жан бар. Барлық малы – 52. Тәркілеуге толмайды. Патша үкіметіне еш уақытта қызмет етпеген. Хан, төре тұқымы емес. Болыс, ауылнай болып, ел билемеген. Оның бар айыбы – Мединеде, Каирде, Константинопольде, Ишфха, Жәмиле Асхари медресесінде оқып, Шейх ул исламнан диплом алғандығы, араб тарихшылары: Ибн Халдун, Ибн Эль Асир, Талфи-Кула Акбар, Ибн Халекең т.б. шығармаларын туған жеріне жеткізгендігі, үшіншіден, Қазақстанда ислам дінінің таралу тарихын жазуы, төртіншіден, Қазақ даласындағы ескі дәуірдегі құлпытастар бетіндегі жазуларды оқып, зерттеу жүргізуі, бесіншіден, арабтың Ишракиум коммунизмі мен К.Маркс пен Лениннің коммунизмін байланыстыру жөніндегі жазба ой-пікірлері, коммунизм туралы өлең шығаруы, ең соңында арабтан келген Ақишанмен Түркістанда кездесуі ОГПУ органдарына шаншу болып қадалған. Сөйтіп, оның 45 пұт кітаптарын, жазба жұмыстарын, Медина, Каир, Константинопольде алған дипломдарын тәркілеп, өзін жер аударған. Жазығы – молда. Халқы үшін өмірін қиып, ғылыммен айналысып жүрген бейкүнә жанды жазаға тарту қандай аянышты.

Байларды тәркілеу ісі елді қорқыту, үркіту, жеке отбасына зорлық-зомбылық жасау, күш көрсету әрекеттерімен жүзеге асырылды. Елге беделді, ықпалды деген кейбір азаматтарды мал-мүлкін тәркілеуден бұрын-ақ абақтыға жапты.

«Осовиахимның аймақтық кеңестері жанынан және тек бірыңғай қазақ коммунистерінен қарулы отряд ұйымдастырылсын. Олар әскери үйірмелердің жалпы жүйесінен іріктеліп алынсын. Отрядтың негізгі міндетін жариялауға жол берілмесін. Сабақ коммуналардың күнделікті жаттығуы секілді жүргізілсін. Жаттықтыру сабақтарын еуропалық командирлер өткізетін болсын.

Отрядтарды байлардың наразылығына қарсы пайдалану кезінде олардың қазақ командирлерінің басқаруы қамтамасыз етілсін» (ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 1 іс, 10 б.).

Міне, қандай құйтырқы, сұрқия нұсқау. Нұсқаудың астарында не жатқанын тәптіштеп түсіндіріп жатудың өзі артық.

Отрядтың жаттығуы, 1928 ж.

Байларды тәркілеуді алғаш рет жоспарлағанда (ірі қараға шаққанда) олардан 166798 мал (кей құжатта 285712) жинап аламыз деп зор үміт артқан. Нәтижесінде 142737 бас мал (кей құжаттарда 108457, 125733 және 143037 бас), 108 ағаш үй, 513 қыстау, 195 киіз үй, 324 тарантас, 180 шана, 241 арба, 740 кілем, 912 жаңа киіз, т.б. мүліктер хатталды. Бір ескертетін мәселе әрбір ауылдағы байлардан хатталған құжаттар бойынша, олардан алынған құйма алтын, күмістен жасалған заттар кәмпеске актілерінде болғанмен, алтын мүліктер мемлекеттік тіркеулерде кездеспейді. Шамасы олардың бәрі белсенділер мен өкілдердің қалтасына сол кезде-ақ сүнгіп кеткен болар.

Бір ғажабы осындай дүние мүлікке қызыққан белсенділер кейбір байлардың сауатсыздығын пайдаланып, кәмпеске жөніндегі құжаттарға енгізбестен жер аударған. Соның бірі – әкемнің немере інісі Ертуарұлы Жылкелді. Соның 1000 қойын тәркілеп, үйін талауға салып, өзін жер аударған. Қай жерге аударылғаны, қайда өлгені де белгісіз. Ол жөнінде мұрағаттарда ешбір дерек кездеспеді.

Мал, мүлік шіркіннің орны толар-ау. Тәркілеудің зардабынан өмірден өткен жандардың орны еш нәрсемен толмайтыны өкінішті. Мәселен, Адай уезіне жер аударылған Арал ауданынан Мергенбай Дәкібайұлының баласы Ермекбай: «...Әкем Мергенбайдың жер аударылғанда отбасындағы 14 жаннан қалған мен, ал Мырзағұл Құлсариев пен Бәйімбетов Құлсарының отбасындағы 30 жаннан

қалған жалғыз Елубай. Сөйтіп, үш байдың отбасындағы 44 жаннан тек 2 жан қалдық» деп жазған хаты менде сақтаулы. Сондай-ақ, «отбасында 8 жаны бар Бектібайұлы Әбдіразақ пен 18 жаны бар Қапанұлы Әлімбайдан тұқым қалмады», - деп хабарлайды сол хатында. «...Ағайынды Көтібаровтардың отбасындағы 14 жаннан тараған ұрпақтан қазір тірі қалған 3-ақ адамбыз», - дейді Көтібаров Мұсаның қызы.

Ойды түйіндегенде бұл шағын хабар Қазақстандағы тәркіленген байлардың қаншасының өмірден өз үлесін ала алмай өткендігіне жауап беретін сияқты. Орны толмас өкініш. Егерде олардың бәрі тірі болып, тәркілеуге ұшырамаса халқымыздың саны қаншама өсіп, өркендер еді?!

Тәркілеу тек байлардың қазынасын шашумен ғана шектелген жоқ. Ол мемлекеттің қаржысына да елеулі әсер етті. Оған Гурьев округінен жер аударылған 24 байды тәркілеуге 140 мың сомнан аса мемлекет қаржысы шығын болғанын Гурьев округтік кәмпеске комиссиясының төрағасы Ж.Мыңбаев өзінің Өлкелік комиссияға тапсырған есебінде көрсеткені толық дәлел. Сонда 24 бай үшін ғана осынша қаржы жұмсалса, тәркіленген мыңдаған байлар үшін қанша қаржының кәмпеске дауылына ұшырағанына көз жеткізу қиын емес.

Оның үстіне Батыс Қазақстан, Гурьев облыстарынан кәмпеске-ленген байларды Құныскерей «бандысы» қорғайды деген желеумен Астрахан қаласынан винтовкалар мен оқ-дәрі алдыру шығындары өз алдына бір төбе. Кеңестік солақай саясатқа қарсы ондай «банды» тек батыс өңірде емес, Қазақстанның барлық жерінде болғаны да еске алынуға тиісті. Бірақ, олар күні кешеге дейін жария болмады. Құжаттары құпия сақталды. Мұндай шығындар 1921-1924 жылдар ашаршылығынан әлсіреп шыққан Қазақстан Республикасына оңай тиген жоқ.

Ауыр азап шеккен, қайғы-қасірет көрген байлар одақтық, өлкелік партия комитеттері мен үкімет басшыларына, заң орындарына арызданды. Заңсыздықтың етек алуын ашына жазды. Тек 1928 жылдың қазан айының 25-не дейін Өлкелік партия комитетіне ғана 243 арыз-шағым түсті. Оның 163-і кәмпеске жөніндегі Декрет шешімдерінің дұрыс қолданылмауын, 61 арыз үй иелері екінші біреуге өз қожалықтарының қосылып тәркіленіп кеткені туралы жазған. Солай болса да бұл арыздардың 108-і қанағаттандырылмады, 130-ы қайта қарауға жергілікті жерлерге жіберілді. Яғни, 130 арыз шешім таппайды деген сөз. Себебі, о баста округтік комиссия тәркілеуге жатады деп шешім алып, енді «біз дұрыс жасамаппыз» деп қайта өзгертіп, өздерін ақымақ етіп көрсетуі мүмкін емес.

Құжаттарға қарағанда, кәмпеске саясатына жалпы жұртшылық қарсы болған. Олай дейтініміз «кәмпеске және жер аудару тегін кетпейді», «кім бізді сатса, олардың жазасын тарттырамыз», «кәмпеске – қазақ ұлтын жоюға әкеледі», «халықтың ашу-ызасын туғызады», «Кеңес үкіметі – ешкімге тыныштық бермейді, ол ұзақ уақыт өмір сүрмейді», - деген сөздер сол кезде ел арасына кең тараған, ұрандарда жазылған. Ал, орта шаруалар «бүгін бұларға туған күн, ертең бізге де тууы мүмкін» деген оймен кәмпеске науқанына селқос қарады (қандай көріпкелдік, ірі байлар тәркіленіп кеткеннен кейін орта шаруаларды кәмпескелеу қолға алынды. Олар 1936 жылға дейін бай қатарында тәркіленді).

Коммунистік партия комсомолдар мен оқушыларды байларды кәмпескелеу ісіне еріксіз қатыстырды. Алайда, олардың бірқатары байларды қорғап, тәркілеу саясатын әшкерелеген. Бір тәркіленген байды тұтқындау кезінде оқушы баладан: «...Орыстар байлардың малын тартып алғысы келеді. Олар қазірдің өзінде қазақтардың малын тартып алуға кірісті. Сақ болу керек... үлкен отбасыларын бірнешеге бөлу керек. Конфискация туралы орыстармен мәселе түбегейлі толық шешілген. Олар байлардың қолына еш нәрсе қалдырғысы келмейді», - деп жазылған хат табылған.

Тәркілеу ісіне әйелдер қатыспады деуге де болады. Ол жөнінде Орталық комитеттің есебінде «әйелдер, тіпті партия мүшесі әйелдер, байларды қорғап, оларды жер аудармау жөнінде талаптар қойды. Байларды жер аудару кезінде оларға жаны ашып, жылады», - деп кінәлаған.

Ал, ұлттық интеллигенция басқа бағыт ұстады. Партия интеллигенцияны халықтан ажырату саясатын қолданды. Өйткені алдыңғы қатарлы интеллигенттер «кәмпеске деген елді тонау, мал шаруашылығы топтасқан ірі орталықта болмаса, бөлшектенгеннен ешқандай пайда келтірмейді, байларды тәркілеу елдің ашу-ызасын тудырады, қажет болған жағдайда Қытайға қоныс аударып кетеді» деген бағыт ұстады. Қазақтың мандайына біткен аздаған марқасқа оқыған интеллигенттерінің бұл пікірлері әулиелік болды. Ел дүрлікті. Қытайға қашты. Ауған асты. Босты. Интеллигенцияның бұл ұстаған бағытын Коммунистік партия өңін айналдырып, халыққа қарсы қойды. Сөйтіп, 1936-1938 жылдары қазақ интеллигенциясын жою жөніндегі саяси дауылға партия сол кезде-ақ алдын ала дайындық жүргізді.

Мұның бәрі Бүкілқазақстандық III конференцияда Садуақасовтың айтқан пікірінің шындықтан алшақ еместігін көрсетті. Кезінде «садуақасовшылық» деп қарғаша шуылдағанмен, байларды тәркі-

леудің ақыры Қазақстанда мал басының күрт азаюына, өнімінің төмендеуіне, шаруаның күйзелуіне, 1932 жылғы ашаршылыққа, халықтың босқындыққа, 2 миллионнан астам қазақтың өлім-жітімге ұшырауына әкеп соқты. Бірақ, Голощекин бастаған топ дегеніне жетті. Білгенін істеді.

Соның салдарынан бұрын болып толғандардан, хандар мен төре, датқа тұқымдарынан – 245, патша заманында елде ақсақал, сот, би болғандардан – 76, молда мен ишандардан – 8, шенеуніктер мен Алаш ордада қызмет еткендерден – 44, барлығы – 373 және тек мал шаруашылығымен айналысқан – 323 момын шаруа тәркіленді. ОГПУ тарапынан әлеуметтік-саяси жағынан қауіпті деп танылған болыс, хан, төре тұқымдарынан – 46, полицияда, Алаш ордада қызмет істеген, шенеуніктерден – 10, би, молда, ишандардан – 9, контрреволюциялық элемент деп айдар тағылғандардан – 8, барлығы – 73 адам республикадан тыс жерге, мал санының аздығына қарамастан 1928 жылғы 27 тамыздағы Декрет шешіміне сәйкес Халық Комиссарлар кеңесінің ерекше шешімімен 65 отбасы жер аударылды.

Бұлардан басқа 1928 жылғы 27 тамыздағы ірі байларды тәркілеу жұмысына қарсы әрекет жасағандығы үшін 148 адам тұтқындалып, 69 адам қылмыстық жауапқа тартылды. Бірнеше жүздеген азаматтар қызметтерінен қуылды, партиядан шығарылды (ҚРОММ I тізімдеме, 135 қор, 24 іс, 49-73 б.).

Кәмпеске жөніндегі өздері шығарған шешімді Республикалық кәмпескелеу комиссиясы белден басты. Қаулыда Адай уезінен және Оңтүстік Қазақстанның мақта өсіретін аудандарындағы байлар кәмпескеленбесін деген арнаулы пункт болса да, кейін бұл аталған өңірлердің байларын жаужапырақтай түсіріп, кәмпеске өртіне қақтады.

Осы жерде «кәмпескеге бай деп тартылғандар шын мәніндегі бай ма? Олар саясатпен айналысып кеңеске, партияға қарсылық жасап кедергі келтірді ме?» деген мәні бар сұрақ өзінен-өзі туады. Оған «жок» деп келте жауап беруге болады. Себебі, олардың бәрі (ілуде біреуі болмаса) өз малын өзі баққан шаруа, нақтылап айтқанда оларды «бай» деу бос сөз! Олар өз малының соңында жүрген бақташы, өзіне-өзі құл. Олардың қомақты ақшасы да, алтын мен күмісі де, қымбат бағалы заттары да (ондай дүние, мүлік некен-саяк) болмаған. Кәмпескеге «бай» деп тартылғандардың байлығының барлық құны орыстың орта қолды шаруасының жинаған мүлкінің сомасын да құрамайтындығын тәркілеу актілері көрсетеді. Мұндайлар әсіресе, Қызылорда, Гурьев, Орал губернияларында кездеседі.

Осы кезде тәркіленген байларды қайда, қалай орналастырды деген сұрауға да нақты жауап бере кеткен жөн. Ең алдымен азаматтары жер ауып, сотталып, қызметтен қуылып, әкеден бала, анадан қыз айырылып, туған жері, өскен ортасынан, мал-мүлкінен тірідей айырылып, ойсыраған шығынға ұшырап жатқан қазақ жеріне бір-неше мыңдаған кулактарды көшіріп әкеліп қоныстандырды. Оларға қолайлы жер, шөбі шүйгін, суы мол өңір тандап берілді.

Ал, жер аударылған байларды керісінше қолайсыз жерге орналастырды. Оның үстіне әрбір әкімшілік ауылда тек 2 отбасынан артық қоныстануға мүмкіндік берілмеді. Кәмпескеленгендердің бір-бірімен ОГПУ-дің рұқсатынсыз хабарласуына, бекітілген жерден кетуіне тыйым салынды. Қазақ халқы тәркілеудің салдарынан қадірлі азаматтарымен қатар, шұрайлы жерінен, қолайлы қонысынан, шабындығы мен суынан да қоса айырылды.

Осыдан кейін халқымызға есепсіз қайғы мен қасіретті әкелген байларды кәмпескелеу деген сұрқия саясатты кім ұйымдастырды деген сауал өз-өзінен туындайды. Әр істің әділдігі керек – бұл қайғы мен қасіретті ұйымдастырушы Өлкелік партия комитетінің сол кездегі хатшысы Голощекин.

Оған Голощекиннің: «Кәмпеске науқаны – бұдан он бір жыл бұрын болған Октябрь төңкерісі есебінде жүргізілді», - деген бір-ақ ауыз сөзі жауап береді (Ф.И.Голощекин «Қазақ ауылындағы Октябрь төңкерісі», «Еңбекші қазақ» 3.ХІІ.1928 ж.).

Шын мәнінде 1917 жылғы Қазан төңкерісі халықты қызыл қанға бояп өмірге келсе, 1928 жылғы 27 тамыздағы тәркілеу қазақ халқын ешқандай соғыссыз қырғынға ұшыратты. Елдің жайсаңын сыпырып алып жер аударды да, оң жағына ұрса сол жағын тосатын, кеңіздегіне кетпен саппен ұрса да мұның не деп бетіне қарап сөз айта алмайтын, «мыңқ» етіп дыбысын шығара алмайтындарды қалдырды.

Голощекин бұл қырғынды жалғыз өзі жүзеге асырды ма? Әрине жоқ. Ол ОГПУ органын – Воллонбергті, ОГПУ-дың шығыс бөлімінің бастығы Петровты оң қолындағы семсері, Қазақ Өлкелік атқару комитетін сол қолы етіп пайдаланды. Сол үшін де күні бұрын Өлкелік Орталық атқару комитетінің төрағалығы қызметінде екі адамның кандидатурасы ұсынылғанда патшалық түрменің ащы-тұщы дәмін татып, полицияның тезінен өткен қу жақ әккі Голощекин жұмысынан гөрі, ашса алақанында, жұмса жұдырығында жүретін, Елтайды таңдауы тегін емес.

Ф.И. Голощекин

Сонда Елтай кім? Бүкілқазақстандық кеңестердің VII сиезінің мүшесі ретінде 16.04.1929 жылы толтырған жеке картішкесінен оның кім екендігінен біршама деректер алуға болады.

1887 жылы туған Елтай Ерназаров 1919 жылы компартияға мүше болады. 1925 жылдан кәсіподаққа мүше. Қазақ тілінде жақсы жаза біледі. Бірақ орыс тіліне шорқақ. Оны дәлелдейтін нақты құжат жоғарыдағы айтылған картішке, оны екі адам толтырған. Бірі – өзі, екіншісі бізге белгісіз басқа бір адам.

Е. Ерназаров

Екіншіден, оның (Елтайдың) картішкесіндегі орыс тіліндегі сұрақтарға жазған жауаптары төмендегіше мәтіндегі сөздерді келтіруді орынды санаймыз:

1. Әкесінің және өзінің аты – **Ерназаров Елтай**
2. Сиезге қай кеңестен ұсынылған – жауапты, картішкіні толтырған мерзімін басқа адам жазған.

Елтайдың өз қолымен толтырғаны:

Білімі – **низши**

Партияға кірген уақыты – **1919 жыл**

Әлеуметтік қызметі – **жер егуші диқан (араб харпімен)**

Қызыл армияда болды ма, қашан? – **ны были**

Кәсіподағына қай жылдан мүше? – **1925 ж.**

«Қосшы» одағына мүше ме? – **1921 ж.**

Жұмыс орны – **кревой кцик**

Атқару комитетіне мүше ме? – **велла 1925 ж.**

Мекен-жайы – **кзела арда**

(ҚРОММ 5 қор, 10 тізімдеме, 4 іс, 135 б.)

Бұл Елтай орыс тіліне шорқақ дегенімізге жауап деп есептейміз. Сонда, дәл осындай сауатпен мемлекет басқару жұмысының жауапкершілігін Елтай түсінбеді деуге бола ма? Жоқ. Ол жағынан мығым болатын. Ол, қазақтың «сыйынғаныңнан сүйенгенің мықты болсын» деген мақалына иек артты. Елтай Ерназаров Голощекинге арқа сүйеді. Олай дейтініміз, Елтай орыс тілін, ал Голощекин қазақ тілін білмейді. Екеуі бірін-бірі қалай түсінді? Халықтың, жеке адамдардың, республиканың тағдырына байланысты мәселені өзара қалай шешті? Оның үстіне, Қазақ Республикасының әлеуметтік, экономикалық, мәдени, денсаулық сақтау, оқу-ағарту мәселесін,

Ресейдегі көптеген министрліктерді айтпағанда, БК(б)П Орталық комитетіне, Бүкілодақтық Орталық атқару комитетіне, Халық Комиссарлар кеңесіндегі басшыларға қалай жеткіземін деп ойлады екен? Әй, ойламаған-ау!

Осы жерде бұларды жақындастырған нендей күш деген мәселенің басын аша кеткен жөн. Бізше, Голощекинге істі білмейтін, өзіне қарсы шықпайтын адам керек болды. Ал Ерназаровқа билік, лауазым, мансап қажет болды.

Белгілі жазушы Ғалым Ахметов «Алаш, Алаш болғанда» («Жалын» баспасы, 1996 ж.) кітабының 176-бетінде Елтайды сипаттай келіп Елтайдың Тышқанбай деген әкесінің атын Ерназар етіп Голощекин өзгерткенін айтады. Голощекин өзі сияқты (оның бұрынғы аты-жөні Филипп Исаевич емес, Шая Ицкович қой!). Елтайдың да әкесінің есімін неге өзгертті? Азан шақырып қойған Тышқанбайдан Елтай неге безді? Сауал көп. Оны оқырмандар толықтыра жатар.

Солай десек те, Елтай Ерназаровтың өзі қол қойған хаттамалар мен басқа да құжаттарды тілге тиек етпей-ақ Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатта сақталған әзірге аты-жөні бізге белгісіз бір кісінің Елтайға жазған хатының орыс тіліндегі нұсқасын (қазақ тілінен орыс тіліне аударған Ахметов¹³) оқырмандарға сол қалпында жариялауды жөн санадық. Себебі, Ахметов хатты сөзбе-сөз аударды ма, әлде мазмұнын берді ме, бізге белгісіз. Екіншіден, бұл хатты тәржімаласақ автордың өзі жазған мәтіннен ауытқушылық болуы да ғажап емес қой.

Елтай!

Теперешний казахский ауыл переживает серьезно тяжелые бедствия, у них отобрали джайляу (летовки), хлеб, который принадлежал детям аула. У них нет одежды, питания, они кормятся самообманым, безрезультатным и бесконечным разговором, этим самым начинают пропадать.

Этот позор, этот голод, этот холод, этот самообман завтра же должен занимать место в истории на белой бумаге красной кровью. Кто же тогда даст на это ответ?

Завтра молодое поколение и образованная интеллигенция казахского народа, будут выводить казахский народ из темноты, невежества, болезней и очищать от неприятного запаха, будут стремиться к тому, чтобы он стоял на высоте.

---

¹³ Ғалым Ахметовтың айтуы бойынша хатты орыс тіліне аударған Ахметов – Елтайдың көмекші-хатшысы.

У кого же тогда будет краснеть лицо?

Если наступит день, что плачущий народ, голодающие дети, нуждающиеся женщины, сжатая степь – будут радоваться и придут в себя, то чье лицо должно быть намазано черной сажой?

Конечно, я не буду давать ответа и не буду краснеть, и не будет на моем лице черной сажи, ибо я буду изгонять имеющиеся болезни и окажу помощь в строительстве кирпичей будущего хорошего.

Кто же будет отвечать? Отвечать будешь ты как дураки бывших предков – ты продал интересы народа за желтый билет и за красный стол, и не думая о будущем народа, ты продал их интересы русским прищельцам – колонизаторам.

Тебя не избрал голос народа и дух предков, а ты посажен колонизаторами России. Ты за это готов даже пожертвовать своего собственного сына, ибо ты палка в руках колонизаторов.

70% пролетариата запада боролись и борются с 30%-ми индивидуальниками капиталистами уже 200 лет, но они строительства социализма еще не добились.

Социализм Елтая – 99% имущему индивидуальнику казахского народа навязал ярмо и тянет его на веревке, на автомобиле вперед.

Елтай! Подумай, не заставляй народ плакать, богатыря найти можно, но найти народ трудно. Если найдется народ, то не найдется земли. Если будет народ и будет богатырь, если будет земля и будет народ.

Перевел п/п Ахметов

Заверено: зав.статью КЦИК (Глухов)

(КРОММ 5 қор, 21 тізімдеме, 19 іс, 42 б.)

Әрине, бұл хаттағы сөзге баға беру көпшіліктің ісі. Біз тек мұрағатта сақталған хатты қалай жазылса, сол қалпында өзгертепестен таныстыруды мақсат еттік. Хаттың қазақша тексті бұл іске тіркелмегендігі өкінішті. Елтай хатты оқып ашуланып жыртып тастады ма? Әлде басқа бір істерде тігіліп кетті ме, кім білсін.

Бір нәрсе анық, Елтайдың Голощекиннің айтқанын істеп, қазақ халқының тағдыры мен жеріне жаны ашымағандығын тайға таңба басқандай етіп, бетіне шыжғырып басқандығы. Сондықтан, хаттағы ұғым, пікірге жүгінбеске шара жоқ.

Жасыратын несі бар, қатардағы қызметкерден басшылығы дәрежесіндегі биік тұғырға көктен түскендей болып Голощекиннің қолдауымен келгеннен кейін ол (Голощекиннің түшкіргеніне жәрекімалла демеске шарасы болмаған) пендешіліктен шығып, ел, жер тағдыры үшін Садуақасов, Рысқұлов секілді азулы, айлакер, қу шеке

Голощекинге батып сөз айта алмаған. «Арымнан жаным садаға» деуге қабілеті жетпеген. Сондықтан, ақ қағаз бетіне көз жасын төгіп жазған адамдардың Елтай Ерназаровқа деген үмітінің үзілгенін, өмірлерінің тозаққа айналғанын қазір ешкім тарихтан өшіре алмайды.

Әрине, 1928 жылғы ірі байларды, хан, төре тұқымдарымен ел басқарған ардагер азаматтарды туған жерінен аластауға белсене кіріскен жалғыз Елтай Ерназаров емес. Байларды тәркілеу жөніндегі құжаттарға зер салып, ой елегінен өткізгенде өлкеден округтерге өкіл болып барғандардың қай-қайсысы да, әсіресе Құрамысов, Сырғабаяев, Атаниязов, Сапарбековтердің ел құрметтеген азаматтарды жер аударуға белсене кіріскенін мұрағаттағы құжаттар бұлтартпай дәлелдейді. Тіпті, олардың «егер де ол кәмпеске тізіміне ілікпесе, жер аударылмаса бастаған ісіміз насырға шабады. Сондықтан, мұны кәмпескелеуге рұқсат етуді талап етеміз» деп бір емес, бірнеше рет жоғарыға жеделхаттар жолдаған. Мәселен, бұрын Ақтөбе округіне барған Құрамысовтың Ресей Мемлекеттік Думасының делегаты болған Алпысбай Кәлменовті, Семей округіне барған Сырғабековтің Тұрағұл Ибрагимовті (Құнанбаевты) жер аудармаса болмайды деп бірнеше рет ұсыныс жасағаны жоғарыда айтқанымызға нақты дәлел.

Жоғарыдағы ойларды қорыта келгенде, байларды тәркілеу жөніндегі саясат қазақ халқын жою үшін әдейі ойластырған қанды саясат деуге негіз бар. Қазақстан Орталық партия комитеті, Орталық атқару комитеті, Халық Комиссарлар кеңесі бұл саясатты БК(б)П Орталық комитетінің тікелей нұсқауымен, тапсырмасымен, басшылығымен жүргізгені шындық. Орталықтың негізгі мақсаты бұрыннан белгілі. Сол үшін алдымен Қазақстанның бірсыпыра байларын Қылмыс заңының 62-бабымен тәркілеп, халықтың бұл мәселеге қалай қарайтындығын зерттеп, байқау жасады. Аңқау халық бұл саясатты заңдылық іс деп қабылдады. Қозғалмады, жеткілікті мән бермеді.

Екінші рет, 1928 жылы байларды тап ретінде жоямыз деген желеумен ел басқарған аяулы азаматтарды қоса жер аударды. Халық бұған да бас көтермеді.

Үшінші рет, 1928 жылдағы орта шаруалар қонданып бай қатарына қосылып, тәркілеудің жаңа құрығына ілікті. Бұл тәркілеу 1936 жылға дейін созылды. Халық бұған да төзімділік көрсетті.

Сондықтан, халықты бірте-бірте қуғын-сүргінге бойын үйреттіріп алып, 1937-1938 жылдары елдің бар марқасқа жайсанын, білімділерін, ғасырда біртуар ардагерлерін қуғын-сүргінге салып, абақтыға жапты, атты.

Міне, осылардың бәрін саралап, ой елегінен өткізгенде қазақтар өз жерінде отырып қалмақ, неміс, шешен, корей, т.б. жер ауған халықтар секілді қуғын-сүргінге ұшыраған халық қатарына жатады. Себебі, олар үнемі республика ішінде, одан тыс жерге қоныс аударды, босқыншылыққа ұшырады. Оның аяғы жаппай ашаршылыққа ұласты. Халқымыз есепсіз қырылды. Сөйтіп, Кеңес үкіметі қазақ халқын саналы түрде қырғынға ұшыратты.

Ф.Голощекин жасаған осы зобалаңға ұшырағандардың аудандық, облыстық, округтік басшы орындардан бастап, республикалық, одақтық партия, кеңес, заң орындары мен комиссия басшыларының атына жазған, бұрын еш жерде жарық көрмеген арыздарын жариялай бастаймыз. Кеңес үкіметінің құйтұрқы саясаты, ұйымдастырушы комиссиялардың белден басуы, әктемшілдігі, заң орындарының қылмысты істі көлегейлеулері, жергілікті әкім қараның айла-шарғылары, халықтан шындықты жасырып, оларды шырғалаңға салуы көз жасымен жазылған осы арыз-хаттардан айқын көрінеді.

Бұл сарғайған қағаздардан ананың жоқтауы, атамекеннен еріксіз айырылғандардың зары, қызыл империяның лаңына ұшырағандардың ыза мен кегі, бастан кешкен азап ақыретін оқисың. Арыздардың біреу атасының, енді біреуі туысының, үшіншісі жақын-жекжатының тағдырын біледі. Бір сөзбен айтқанда, сол шырғалаң замандағы бүкіл қазақ ұлтының басына түскен қасіреттен хабардар болады. Сондықтан бұл арыздар ешкімді бейжай қалдырмайды...

Бұрынғы
Алматы округі
бойынша

Ократком ағасы Әбдірахманұлына һәм
окрпрокурор ағасы Есбайұлына
Еңбекшіқазақ ауданы,
1-ауыл (ескіше Талғар болысы) азаматы
кәмпескелеуге ілінген
Нұрке Абайұлынан

Арыз

Мені кәмпескеге жатқызуға аудандық комиссияның бұрын патша заманында халық судьясы және саудамен айналысқан деген мәліметі себеп болған сияқты. Бұл мәлімет негізінен қате, дұрыс емес. Өйткені мен ешқашан патша заманында би болғаным жоқ, мен мал шаруашылығымен айналыстым. Би болмағанымды мені білетін жұрт толық дәлелдей алады.

Мені жер аудару туралы мәселеге келсек, ол біздің ауылда да, тіпті көрші ауылдарда да көпшілік талқысына салынбаған. Ал мені саудамен айналысты, Әндіжанға мал айдады деген мәселеге келсек, ол да шындыққа жанаспайды. Мен ешқашан саудамен айналысқан адам емеспін. Алматыдан өмір бойы ұзап шыққан емеспін. Жалпы алғанда кәмпеске туралы қаулыда саудагер туралы мәселе қаралмаған.

Өзім туралы айтатын болсам, Кеңес үкіметіне қарсы әрекеттерге араласқаным жоқ, атқамінерлік, ақсақалгершілік істерімен айналысқаным жоқ. Жұртты өзіне тәуелді ету, баю, басқаның еңбегін қанау ісімен айналысқаным жоқ. Кеңес кезінде сотты болғаным жоқ.

Менің қолымдағы мал ірі қараға есептегенде 135 бас. Жергілікті жерде кәмпескеленуге тиістілердің мал басы 300 болуы керек. Олай болса мен кәмпескеленуге жатпаймын. Жергілікті үкімет менің шаруашылығымға менің інімді, 1923 жылдан менен бөлек тұратын Қожағұл Абайұлын қосып тіркеген. Әкеміз Абайды Қожағұл 2 жасқа келгенде орыстар өлтірген. Шаңырақтың кенжесі, әрі жетім қалғандықтан ер жеткенше оның тәрбиесіне, шаруасына қарадым. Оның ірі қараға есептегенде қолындағы малы 112 бас. Сонда да 300 бас мал нормасына толмайды.

Менің Кеңес үкіметі алдында ешқандай кінәм жоқ. Сондықтан сіздер менің ақтығымды дәлелдеу үшін жинаған документтерімді, жеке басым туралы деректерді, Кеңес үкіметіне қарсы әрекетімнің бар-жоғын жергілікті халықтан, тіпті аудандық комиссия мүшелерінен жекелеп сұрауларыңызды өтінемін және бұл қателікті жөндеп кәмпескелеуден босатуды сұраймын.

30 сентябрь 1928 ж.
(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 29 іс, 8-9 п.)

Арыз

Қазақстан Атқару комитеті мен Қазақстан Халық комиссариатының 1928 жылғы 27 ағустағы «байларды, шұбартөс шонжарларды жер аудару туралы» қаулысы бойынша менің ағам Абайұлы осы жылы 25 сентябрьде округтік атқару комитетінің тоқтамымен мал-мүлкі кәмпескеленіп, өзін бала-шағасымен Орал округіне жер аударды.

Жоғарыдағы аты аталған Нұрке Абайұлының мал-мүлкі кәмпескеге толмаған соң мені Нұркеге, бала-шағамды бала-шағасына, малымды малына қосып екеуімізді бір түтін қылып кәмпескелеп, өзімді жер аударуға ұйғарып отыр. Мұны мен дұрыс деп есептемеймін, төмендегі себептер бойынша.

Мен қазір 24 жастамын. Әкем Абайдың өлгеніне 23 жыл болды. Бір жасымда жетім қалдым. Жесір шешем 40 жылқымен бірге, өзім жас, шешем жесір болды. Ер жеткен қолында баласы болмаған себепті ағам Нұркенің қолында тұрдым. 7 жасқа келгенде шешем, 40 жылқы да өлді. Әке-шешеден айырылып, жетім қалдым.

18 жасқа келгенде қатын алдым. Ес жиып, ат жалын тартып өзіме-өзім келгеннен кейін ағам Нұркеден 1924 жылы май айында еншімді алдым. Енші алып шыққандағы малым: 150 қой, 7 жылқы, 5 сиыр, 1 түйе, жалпы саны ірі қараға шаққанда 43 қара.

Содан бері қарай өз алдыма шаруа болып 1924 жылдан бері Кеңес үкіметінің шаруа салығын өз алдыма ағам Нұркесіз төлеп келем. Жаздық үйім, қыстық жайым бөлек. Төрт жылдан бері қыстауымыздың арасы 30 шақырым. Жаздық жайлауымыздың арасы 5 шақырым. Ағам Нұрке Қаскелең жағасын қыстайды. Өзім Құр өзек деген жерді қыстап жүрмін. 4 жылдан бері ағам Нұркенің бала-шағасы, мал басымен байланыс, қатысым болмаған.

Мен жастайымнан жетім қалғандықтан оқу оқымағанмын. Қой баққаннан басқа түк білмеймін. Саясат жағында, ел арасындағы екі кісі бас қосқан жерде болған емеспін. Мал өсіру, қой бағудан басқа кәсіп білмеймін. Болыс, би тұрмақ екі кісі басы қосылған жерде болған емеспін. Еңбекші күшін пайдаланған емеспін. Өз күшімнен артылатын малым жоқ.

Мені ағам Нұркемен қосып отырған себебі мынау: Қожағұл Нұркенің баласы деп бір комсомол бала кәулік етеді. Бұл өзі 24 жаста. Менімен жасты. Менің Нұркеден туғанымды, Абайдан туғанымды

білмек тұрмақ өзі мен туған жылы туған. Ол бала қате куә болып отыр. Мені туғанда кіндігімді кесіп, кірімді жуып алған кіндік шешем тірі. Содан сұраңыз. Менің туғанымды көрген ағайындардың бірсыпырасы тірі шығар. Солардан сұрасаңыз екен деп комиссиядан өтініп едім, келген өкіл тексергісі келмеді. Һәм қабыл алғысы келмеді. Өкілдің тексергісі келмегені мені Нұркеге қосып, кәмпескелеп отыр. Қазақстан декретінде «28 жылғы ағұсқа дейін еншісі бөлек бала бөлек деп саналады» десе, бұл қаулыға өкіл мен комиссия ат үстінен қарап отыр. Сондықтан менің мұқтажымды әділдік көзбен тексеріп кәмпескеден құтқаруды өтінемін.

(Арыздың жазылған мерзімі көрсетілмеген, бірақ 12.01.1929 ж. іске тіркелген).

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 29 іс, 21-22 п.)

Анықтама:

ОГПУ Жетісу бөлімі 2-ші бөлімшесінің бастығы Ковалышкиннің алдын ала дайындаған мәліметінде және 1928 ж. 10 тамызда Нұркебай Абайұлы туралы Шығыс бөлімшесінің бастығы Катков пен өкіл Волков №5 жеке парақшада:

«...Абайұлы Нұркебай – қазақ, 50 жаста, Жетісу губ. Алматы уезі Талғар болысы 1-ауылының Қарға өзек мекенінде (қазіргі Еңбекші-қазақ ауданы) тұратын қазақ. Руы – «Жанаш». 3¹/₂ дес.¹⁴ жері, бір соқа, бір арба, бір тырмасы, 2 бөлмелі үйі, 1500 ұсақ малы, 150 ірі қара (ірі қараға шаққанда), өзімен бірге тұратын 4 ұлына таратқан, қазір 120 ірі, 1209 бас ұсақ малдары қалған, басқаларын жасырып үлгерген. Малдарын Ферғанаға айдап сатумен айналысады. Бұрын үш жыл би болған. Ел арасында абыройлы. Қазақша сауатты. Отбасында 6 жан *(кейін қарындашпен 7 деп жазған – З.И.)* болған...».

Қорытынды:

Алматы ократкомы президиумының жабық мәжілісінде (№1) «Байлар мен жартылай феодалдарды бір топтан екінші топқа ауыстыру туралы» мәселе қарап, Абайұлы Нұркені малы нормаға толмаса да Ресей самодержавиясы тұсында 3 жыл би болып қызмет еткені үшін және ел арасында зор беделге ие болып, ықпалын жүргізіп ауылды кеңестендіруге қарсылық көрсеткені, жергілікті үкіметке салық төлеуден бас тартып, малын жасырғандығы үшін ҚазАОК нұсқауының 1-бабының 2-ші ескертпесі бойынша кәмпескеге тартуды сұраған.

---

¹⁴ Десятина – 1,09 гектарға тең.

Ірі қараға шаққанда Нұркенің және оның балалары деп есептеген Қожағұлдың, Молдағұлдың, Жұмағұлдың малдарын қосып есептегенде 216 бас, кей құжатта 199 бас малы кәмпескеленген. Нұрке және Қожағұл бірнеше рет Өлкелік атқару комитетіне, РСФСР прокуратураға, өлкелік прокуратураға, округтік атком мен прокуратура және комиссияларға шағымдар жазған. Қазақстан Орталық атқару комитеті жанындағы кәмпескелеу жөніндегі комиссия 3 қараша 1928 жылы ол арыздарды қарап (№30 хаттама), арыздарын негізсіз деп шешім шығарған.

Қазақстан Орталық атқару комитетіне
Алматы округі Қарқара ауданы
Қызыл Арасан ауылы
Мария Иса әйелінен

Өтініш арыз

Сізге арыз беру себебім, 1928 жылы ірі байлардың малын алып, өзін жер аударған науқанға менің ерім Иса Бірімтайұлы ірі байлар қатарында малы алынып, өзі жер аударылып еді. Иса Бірімтайұлының өзі Алматыдағы қамауда қалды. Мені Бірімтайұлының орнына Оралға барасың деп жіберді. Оралға баруға менің ақшам жоқ, бағатын ер жеткен балам жоқ. Мен қайтіп жан бағамын?

Осы уақытта Оралға баруға пұлым жоқ болып өзімнің бар азынаулақ пұлымды жол расхотына беріп қойдым.

Сіздерге осы жағдайымды айтып арыз беремін. Поезға билет алуға да пұлым жоқ болып арыз тастап кеттім.

Енді сізден сұранамын, менің мәлімдеген жайымды тексеріп мені еліме қайтарып немесе ерім Иса Бірімтайұлын шығарып берсеңіз екен. Қайтармасаңыз мен бекер өлетін болдым.

Осы арызымды тексеріп жауабын Текеге берсеңіз екен деп арыз беруші Мария Иса әйелі. Хат білмеген себепті бармағымды бастым.

6.VII.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 170 іс, 38 п.)

Қуғын қағаз

Қазақстан Заң комиссариатының басындағы аймақтық прокуратураға осы қуғын қағазды беру себебім, биылғы жылғы кәмпескеге ерім Иса Бірімтайұлының малын алып, өзін Алматыда қамауға алып, мені бұл жаққа айдап жіберген. Бұдан бұрын сіздің қарамағыңызға арыз берген едім.

Соның жауабын Орал округі Жымпиты ауданы 19 ауыл Был-кылдақ қыстағына берсеңіз екен деп Мария Иса әйелі, хат білме-генім үшін бармақ бастым.

24/І-1929 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 170 іс, 36 п.)

Анықтама:

Шығыс бөлімінің бастығы Ковалышкиннің алдын ала жасаған анықтамасында:

«...Иса Бірімтаев Жетісу губ. Жаркент уезі Интифак болысы Қызыл Арасан ауылында (кейін Қарқара ауданы) тұрады. Жасы 53-те (*кей құжатта 50*).

200 жылқысы (*кей құжатта 300*), 200 ірі қарасы, 300 қойы, 3 түйесі, ірі қараға шаққанда 483 бас малы бар. Құм Текей мекенінде 16 дес. шамасында егістігі бар. Ақшоқы мекенінде 200-300 дес. шабындық және жайылымдық жері болған.

Отбасында 6 жан бар. Тұрақты 3 қызметкер ұстайды. Өз ауыл-дастарынан 5 отбасын шаруашылығында пайдаланады.

Бидің баласы, өзі 1921 ж. болыс болған.

Малының бірқатары бұрын тәркіленген. Жергілікті кедейлердің талап етуі бойынша малдары қайтарылған. Кедейлер мен «Қосшы» одағына ықпалы күшті. 1919 жылы ақтарға азық-түлікпен көмек көрсеткен. Кеңес үкіметіне қарсы үгітпен айналысады. 139 бас (*кей құжатта 143*) малы, 1 үйі тәркіленген».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 170 іс, 1 п.)

Қазақстан Орталық атқару комитетіне
Алматы округі Еңбекшіқазақ ауданы
Қызыл сүгіті ауылынан
Орал округіне жер аударылған
Дүйсебек Жанақұлынан
(*басқа құжаттарда Жайнақұлы*).

Арыз

Менің малымды кәмпескелеп алғанда маған 16 қара берген еді, өңкей жаманынан. Ол 16 қара үш жақсы аттың пұлындай емес. Елімнен шыққалы алты ай болды. Қолымдағы пұл таусылды.

Өзім 48 жастамын (*кей құжатта 52 деп көрсетілген*). Бір балам көшіп келе жатқанда суық тиіп өлді. Оның аты Бекмұхамед. Бір балам 6 жаста. Өзім кәрі, қызметке жарамаймын, науқасым бар. Оған доктырдан алған справкі қағазым да бар.

Сізден көптен-көп өтінемін, менің науқасыма Қарқара ауданының ауасы жағады дейді дәрігерлер, мені соған ауыстырсаңыз. Яки болмаса, Алматы округінде тұруға болмайды десеңіз Қырғызстанға қараған Қаракөл оязына жазсаңыз екен. Оның ауасы науқасыма қолайлы, әрі арасаны бар. Жауабын Орал округі Жымпиты ауданы Былқылдақ қыстағындағы 19 ауылдағы Дүйсебек Жанақұлына десеңіз тиеді.

28.III.1929 ж.
(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 288 іс)

Анықтама:

«...Еңбекшіқазақ ауданы Қызыл сүгіті ауылы, Көктерек мекенінің тұрғыны Жанақов (*Жайнақов*) Дүйсебек 52 жаста, 2 дес. егістігі, 1250 ірі қара және 1000 ұсақ малы болған. Отбасында 9 жан. Ірі қараға айналдырғанда 199 бас малы, 2 қыстауы, 1 киіз үйі кәмпескеленген».

Өлкелік орталық комиссияға
Көшірмесі ҚазАССР прокурорына,
ҚазАОК Президиумына,
Жұмысшы-шаруа инспекция халкомына
Алматы округі Бәрібаев ауданының тұрғыны
Заманбек Бексұлтанұлынан (Бекмухамедов)
(*құжаттарда осылай екі түрлі жазылған – 3.И.*)

Шағым

1) «Жетисуйская искра» газетінде жарияланған хабарландыруға байланысты өзімді жер аударып, мүлкімді кәмпескелеуге жатқызған. Бұл түбірінен дұрыс емес. Өйткені менің бар малым ірі қараға есептемегенде 8 жылқы, 2 сиыр, 10 қой. Семейда 4 жан бар. Мен мал шаруашылығымен айналысамын. Декретке қарағанда ірі қараға шаққанда малым 300 бастан асуы керек.

2) Кеңес үкіметіне, оның шараларына қарсылығым болған жоқ, контрреволюциялық саясатпен айналыспаймын. Ешқашан патша заманында лауазымды қызмет атқарғаным жоқ.

3) Алғаш рет туысым Ахметбек Бексұлтанұлымен екеуіміздің шаруашылығымызды бір деп есептеп Қылмыс заңының 2-бөлімі 169-бабымен жауапқа тартқан. Солай болғанның өзінде екеуіміздің малымыз 300 ірі қараға жетпейді. Оның үстіне Ахметбек Бексұлтанұлымен екеуіміз бөлек тұрамыз. Ауыл шаруашылығы салығын бөлек-бөлек төлейміз.

Мен Қозықарада, Ахметбек Бексұлтанұлы Бәрібаев ауданы Алмалы ауылында тұрады.

4) Біздің шаруашылығымыздың бөлек екендігін 10 декабрь 1928 жылы Алматы округі 15-ші участок халық соты заңды деп үкім шығарған.

Мен би де, болыс бастығы да, хан тұқымы да емеспін. Ешқашан ақсақал, атқамінер болғаным жоқ.

Кәмпеске және жер аудару таптық тартыспен жүріп жатыр. Мені жер аударудың, малымды кәмпескелеудің заңсыздығын жүзден астам қатысқан «Қосшы» одағының қаулысы анықтайды.

Қазір қыс түсті. Емшектегі екі баламен және материалдық жағдайымның төмендігінен ешқайда шыға алатын емеспін. Сондықтан менің құқымды қорғауды сұраймын.

Заманбек Бекмұхамедов

15 декабрь 1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 211 іс, 21-22 п.)

Анықтама:

1) Қазақстан бойынша ППОГПУ Шығыс бөлімінің бастығы Катковтың және өкіл Волоховтың Заманбек Бексұлтановтың (Бекмұхамедов) жеке парақшасына толтырған анықтамасы:

«...1-топ. Заманбек Бексұлтанов Алматы округі Бәрібаев ауданы Алмалы ауылында тұрады.

Пайдаланып тұрған жерінің мөлшері анықталмады. 1200 қойы, 190 жылқысы, 60 мүйізді ірі қарасы, 8 түйесі (ірі қараға шаққанда 458 бас).

Семьясында 5 жан бар. 7 батырақты тұрақты ұстайды.

Патша заманында және ақтардың уақытында тұқым қуған болыс бастығы болған. Ауыл ішінде беделді және құрметті ақсақал болып саналады.

1927 жылы шабындықты қайта бөлу кезінде кедейлерге ықпалын жүргізіп, өзінің бұрынғы шабындық жерлерін қайтарып алған».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 211 іс, 32 п.)

2) Оқратком жауапты хатшысы Әлімбаевтың окрпрокурордың №365 және округтік жұмысшы-шаруа инспекциясының №80 қатынастарына берген жауабы:

«...Самодержавие мен Алаш орда тұсында тұқым қуалаған болыс басқарушысы және даулы мәселені шешетін құрметті ақсақал болған».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 211 іс, 3 п.)

Алматы окружной төңкеріс комиссиясының бастығына
Бәрібаев ауданы Алмалы ауылының гражданы
Бексұлтанұлы Ахметбектен

Өтініш арыз

...Сіздің әділ мархабатыңыздан өтінемін. Биылғы жылы 7 октябрьде Заманбек Бексұлтанұлын төңкеріс қылып еді. Соған мені қосып бірге алды. Малым, жаным, үйім, алым-салық бұрыннан басқа еді. Алынған малым: 304 қой-ешкі, 24 тұяқ жылқы (ірілі-уақты), 2 түйе, 4 сиыр. Осындай малымды алып, өзімді айдап жіберді. Заманбектің малы аз еді. Соның толымына мені қосып алды. Еншім бөлек. 1924 жылы Серкеш болысында едік. Сол жылғы төлеген салық қағазымды 277-ші квитанция (нөмірі 86) жіберіп отырмын. Осыны таза тексеріп, әділетшілікпен жеңілдік берсеңіз екен. Өзімді һәм малымды босатсаңыз екен.

16.X.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 211 іс, 15 п.)

Округтік атқару комитетінің президиумына
Көшірмесі прокурорға және
Республикалық бақылау инспекциясына
Бәрібаев ауданы
Алмалы ауылының тұрғыны
Көбек Мұхаметкәрімұлынан

Шағым

Аудандық комиссияның қаулысымен менің малымды кәмпескелеп, өзімді заңсыз жер аударып отыр деп санаймын. Себебі:

1) Жасым 18-де. Заманбек Бексұлтанұлына жақын туыс емеспін, жетіммін. Бар малым 5 сиыр, 5 жылқы, 263 қой. Бұл малмен Декрет бойынша кәмпескеге жатуға тиісті емеспін.

2) Кәмпескелеу және жер аудару таптық күрес жағдайында өтуде. Осы тұрғыда 23 сентябрь 1928 жылы 132 кедей қатысқан жиналысының қаулысында маған берген мінездеме назар аударуға тұрарлық деп білемін. Онда менің Кеңес үкіметіне жау элемент емес екендігімді көрсеткен. Мен бұл қаулыны басқа документтермен қосып ноябрьде окркомиссияға жібергенмін. Сонан күні бүгінге жауап келген жоқ.

3) 30 сентябрьде ауылком, «Қосшы» одағы Қазаткомге телеграммамен қаулысын жіберген. Онда менің және малымның, мүлкімнің кәмпескелеуге жатпайтынын көрсеткен. Оған 4 октябрь 1928 жылы ҚазОАК төрағасы Ерناзаровтан қол қойған жауап келді. Онда

бұл қателікті жөндеу, яғни мені жер аудару жөніндегі қаулыны өзгерту мәселесін окркомиссия қарауы тиіс деген.

4) Мен жас болсам да денсаулығым жоқ, жарымжанмын. Параличпын. Ол жөнінде 18 октябрь 1928 жылы Сарқант учаскелік ауруханасының №655 санды анықтамасы қолымда. Ұзақ емделуді қажет етеді. Сондықтан мен қашықтау туыс Әшірбектің қолында тұрмын.

(Хат білмегені үшін Бексұлтанов қол қойған)

10 декабрь 1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 211 іс, 10 п.)

Қорытынды:

Заманбек Бексұлтанов кәмпескелеу кезінде мал есебі нормаға толмаса да ППОГПУ Шығыс бөлімінің 10 тамыз 1928 жылы алдын ала жүргізген есебі бойынша және ократком хатшысы Әлімбаевтың окрпрокурор мен округтік жұмысшы-шаруа инспекциясына «Тұқым қуалаған әулеттің құрметті ақсақалы, болыс бастығы» деп берген мәліметі негізінде 1-топқа жатқызылып, мал-мүлкі кәмпескеленіп жер аударылған. Оның ірі қараға шаққанда 171 бас малы, 2 үйі, 3 киіз үйі, 3 кілемі, 2 киізі, 1 соқасы кәмпескеленген.

Заманбек Бексұлтановтың өзі, туысы Ахметбек Бексұлтанұлы, жетім Көбек Мұхаметкәрімұлы округтік атқару комитетіне, Өлкелік орталық атқару комитетіне, Республикалық прокуратураға, Жұмысшы-шаруа инспекциясына бірнеше шағымдар берген.

31 қараша 1928 жылы ҚазОАК жанындағы кәмпескелеу жөніндегі комиссия олардың арыздарын қарап Заманбек Бексұлтановты 1-топтан 2-топқа ауыстыруды окркомиссия билігіне жіберген. Қалған өтініштері қанағаттандырылмаған.

Ауылдың «Қосшы» комитетінің төрағасы Төлебаевтың 30 қыркүйек 1928 жылы ҚазОАК-ке берген: «...Заманбектің қамқорлығындағы екі жетім – Көбек Мұхаметкәрімов пен Әшірбек Бексұлтановтың мүліктерін Заманбек Бексұлтановтың есебінен шығаруды» сұраған жеделхаты назарға алынбаған.

Аудандық өкіл Османқұлұлына
Малайсары ауданы №12 ауыл адамы
Жанбатыр Байсуанұлынан

Өтініш

...Айтатын арызым мынау: елдің ескі әдеті бойынша кезекпен 1913 жылы ел сайлап 1916 жылға дейін болыс болған едім. Елге

зияным тиген жоқ. Қолымнан келгенінше һеш бір жұмыстарына кеселдік келтіргенім жоқ. 1917 жылдан бері қарай «Шошқа сабаған» тоғанды кедейлерге су шығарып, соларға дән жегіздім.

Бұл уақытта үкіметке қарсылығым жоқ. Өзім хат танымаймын. Қараңғылығымнан істеген ісім болса білмеймін және байлығымнан жақсылық көрмедім.

Бұл уақытта менің азды-көпті бар малымды үкіметке алып, еңбек нормасын қалдырып алуына өз ықтиярымнан комиссия арқылы берсем және жасым болса 62-де. Балам жас, шиеттей жас балаларды асырап жан сақтау үшін өз жерімде қалдырсаңыз екен.

29.IX.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 154 іс, 12 п.)

Анықтама:

1) Малайсары ауаткомының 1928 жылы 10 октябрьде берген сенім қағазы:

«Осы сенім қағаз Жанбатыр Байсуанұлына беріледі. Қазақстан Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің Декреті бойынша Алматы округінен Орал округіне көшірілді.

Мұның қасында бала-шағасы:

1. Жанбатыр Байсуанұлы.
2. Қатыны – Мақып.
3. Баласы – Жақып.
4. Баласы – Әлім.
5. Келіні – Қадиша.

Ескерту: осы сенім қағаз Алматы округінің аткомынан жаңаланып алуға тапсырылды.

Аудандық атком төрағасы Жексемғалиев

Хатшысы үшін Маусымбаев»

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 154 іс, 27 п.)

2) ОГПУ-дің Шығыс бөлімінің бастығы Ковалышкиннің алдын ала жасаған дерегі:

«...Байтулаков Бекбатыр бұр. Жетісу губ. Талдықорған уезі Тау Жалайыр болысы №3 ауыл (қазіргі Алтын емел, Малайсары ауданы) қазағы. Жасы 55-те. 810 қойы, 2 түйесі, 82 жылқысы, 14 мүйізді ірі қарасы (ірі қараға шаққанда 257) бар.

Губқаржы бөлімінің мәліметі бойынша 300 ірі қарасы, 2 дес. егістік жері бар.

Отбасында 3 жан бар. Тұрақты 2 жұмысшы ұстайды.

Бұрын 9 жыл би болған».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 154 іс, 1 п.)

Қорытынды:

Байтулақовты кәмпескелегенде туысы Жанбатыр Байсуановтың баласы Әлімнің (24 жаста, 1925 жылы өз алдына енші алып шыққан) және оның әкесі Жанбатыр Байсуановтың мал-мүлкін қосып бір отбасына есептеген. Бекбатырдың өзінен 9 мүйізді ірі қара, 77 жылқы, 179 ұсақ мал, қалған екі отбасын қосып есептегенде 22 мүйізді ірі қара, 130 жылқы, 1333 қой, 18 ешкі кәмпескеленген.

Бекбатыр мен Жанбатыр аудандық комиссияға 2 реттен, Әлім ҚазОАК мен Республика прокурорына шағымданған.

Кәмпескеге ілікпеу үшін отбасын, мал-мүлкін бірнеше бөлікке бөлген деп Алматы 9-учаске халық соты 16.X.1928 ж. 2 жыл бас бостандығынан айыруға үкім шығарған.

Қазақстан Республикасының
Орталық атқару комитетінің ағасына
Бұрынғы Алматы округі
Бәрібаев ауданының азаматшасы
Тұрсынбөпе Тасыбек әйелінен
(қазірде Алматының түзеу үйінде тұтқындамын)

Арыз

Өткен 1928 жылғы ірі байларды кәмпескелеу науқанында сол ірі байлардың қатарында кәмпескеленіп жер аударылдық. Баратын жеріміз Орал округі болғандықтан өзімізге берілген азын-аулақ көлікпен көшіп жол тарттық.

Жолда менің күйеуім Тасыбек Базарбайұлы ауырып, 1928 жылы қыс болып кетіп Орал округіне жете алмадық. Жолда қыстадық. 1929 жылы ерім Тасыбек аурулы болып, Шокбар ауданында қыстап, сол ауданда Тасыбек екі баласымен дүниеден қайтты. Ауру бағамыз деп қолдағы барлы-жоқтан айырылып кедейлендік.

Күйеуім өлген соң қолымда қалған жетім балаларыммен (4 еркек бала, 2 әйел бала, келінім, барлығы 8 жан) 1930 жылы жазғытұрымда өзіміздің бұрынғы ескі орнымыз Бәрібаев ауданына келдік. Келгендегі мақсатымыз ақыры байлар қатарынан саналып, атаққа ие болған, басында барлығымыз соның бала-шағасы болғандықтан жер аударылған күйеуім Тасыбек өлді.

Еңбекке жарарымыз 2 ғана адам. Оның бірі өзім, аурумын. Бұл туралы справкам қолымда бар. Сондықтан ендігі қалған жетім бала, жесір әйел кеңес дұшпаны болмаспыз деп, бала-шаға болса туған жерде күн көрер деумен елге келдік. Өйткені Орал округіне баруға ешқандай қаражат қалмаған еді.

Бірақ бізді Бәрібаев ауданында үш күн түнетті де, сол Бәрібаев ауданынан бізді айдап Алматыға әкеліп қамап қойды. Қамалғанымызға айға жақын болды. Қазірде басымызда үй, бауырымызда қазан, ішуге тамақ, киерге киім қалған жоқ. Небәрі бір жарым түйе, бір қыршаңқы арық ат, күн көруге мүмкіншілік жоқ. Алдымызда қыс келеді. Көйлектен басқа лыпамыз жоқ. Орал округіне бармай осы Алматы округінің басқа бір ауданында жүрсек те, еңбек істеп күн көріп тіршілік істер едік.

Сондықтан, Сізден сұранамыз мүмкіншілік болса. Жетім бала, жесір әйел болып қалдық. Бұрынғы орнымызға жіберсеңіз екен. Егер болмаса осы Алматы округінің басқа бір ауданында тұрып күнелтуге рұқсат етсеңіз екен. Мынау қамау үйден босатсаңыз екен.

14.VIII.1930 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 128 іс, 11 п.)

Анықтама:

1) Ақсу аудандық әкім бөліміне:

Бәрібаев аудандық милицияның 24 июнь 1930 жылы Орал округіне жер аударылған Тасыбек Базарбайұлының қатын-балалары ешкімнің рұқсатынсыз қайтып келгендіктен милиция арқылы қайта жіберілу үшін сіздерге жіберілді. Талдықорған милициясына да осындай қатынас қағаз жазып айдатып жіберуіңіз сұралады.

Жіберілген мыналар:

1. Тұрсынбөпе Тасыбек әйелі.
2. Әділбай Тасыбекұлы.
3. Әбдікәрім Тасыбекұлы.
4. Ғабдолла Тасыбекұлы.
5. Самұрат Тасыбекұлы.
6. Күнипа Тасыбек келіні.
7. Гүлжиан Тасыбекқызы.
8. Бір кішкене емшекте бала бар.

Осы жоғарыдағылар Базарбайұлының қатын-балалары сіздің қарамағыңызға жіберілді. Талдықорған әкім бөлімі арқылы тиісті жерге жіберу сұралады.

Уақытша Бәрібаев аудандық әкім бөлімінің бастығы

Садықұлы

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 128 іс, 31 п.)

2) Дәрігердің анықтамасы (22.VI.1930): «...Тасыбекова Тұрсынбөпе туберкулезбен ауырады. Қаны аз және созылмалы ауруға шалдыққан» деп мөр басылған.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 128 іс, 29 п.)

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

Президиума КазЦИК'а и СНК о прикреплении высланных баев в порядке декрета КазЦИК'а и СНК от " " ..... 1928 г.
к определенным районам.

Во изменение постановления КазЦИК'а от 20 Марта 1929 года, президиум КазЦИК'а и СНК п о с т а н о в л я ю т:

1. Высланных баев в порядке декрета КЦИК'а и СНК от 27 августа 1928 года бессрочно прикрепить к округам, определенным КазСНК.

2. Поручить административным органам проследить за выполнением настоящего постановления.

3. Баев, выехавших из района прежнего жительства и вопреки постановления КазСНК от 30 августа 1928 года, поселившихся в смежные округа с местом прежнего жительства немедленно выселить и водворить в районах, согласно постановления КСНК от 30 августа 1928 года.

4. Просить исполкомы и органы ОГПУ смежных с Казакстаном областей в районы которых поселились высланные баев, выселить последних в места, указанные Казправительством.

5. Предложить ЦАУ и III ОГПУ доложить к 1 октября 1929 года о результатах выполнения настоящего постановления правительству.

ПРЕЗИДИУМ КАЗЦИК'А -

ЧЛЕН ПРЕЗИДИУМА:

ОТВЕТ. СЕКРЕТАРЬ КАЗЦИК'А -

ПРЕД. СНК

Қорытынды:

ОГПУ қызметкерлерінің алдын ала дайындаған материалдарында Тасыбек Базарбайұлының мал есебінде 300 жылқы, 800 қой, 10 түйе, 30 мүйізді ірі қара (ірі қараға шаққанда 500 бас) көрсетілген. Өзі агент болып қызмет атқарған, жер аударылып бара жатқанда екі баласымен өлген. Ірі қараға шаққанда 257 бас малы, қыстық екі үйі, бір киіз үйі, 5 текеметі, 3 кілемі кәмпескеленген.

Отбасында емізулі баламен 8 жан Орал губерниясына екінші рет жер аударылған.

Бүкілодақтық Орталық атқару комитетіне
Қаз АССР Халық
Комиссарлары кеңесіне
Алматы округі Қастек ауданы
№5 ауыл азаматы
Жүніс Асылбековтен

Шағым

Менің әкем Есдәулет Асылбекұлын кәмпескелеу кезінде шаруашылығы бір деп мүлкімді оған қосып жіберді. Төлдерімен қоса есептегенде әкемнің 21 жылқысы, 5 сиыры, 3 түйесін, 325 қой-ешкісін, менің 41 жылқымды, 4 сиырымды, 2 түйемді, 225 бас қой-ешкімді кәмпескеледі.

Атамның екі әйелі болған. Екінші әйелі баласыз болғандықтан мені жастайымнан бауырына салып, асыраған.

Атам Асылбек 1908 жылы Меккеге жүрер алдында екі әйеліне бар мал-мүлікті бөліп берген.

Мені бала етіп, бауырына салғаннан кейін сол кісінің есімімен Асылбекұлы болып жазылдым.

Бұл жағдайды менің жеке шаруашылығымның бөлек екендігін, атамның бала етіп асырағанын жергілікті халық та, үкімет те біледі. Солай болса да әкем Есдәулеттің малының санын көбейтуді көздеп, менің шаруашылығымды, атамнан қалған мүлкімді әкеме теліп отыр.

Сондықтан мені Орал округіне жер аудару жөніндегі тоқтамды өзгертуді, мүлкімді қайтаруды сұраймын.

5.XI.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 23 п.)

Қазақстан Өлкелік атқару комитетіне
Округтік кәмпескелеу комиссиясына
Алматы округі Қастек ауданы
№5 ауыл адамы
Әбдірақым Асылбекұлынан

Өтініш

Менің әкем Есдәулет Асылбекұлы 1916 жылы болыс болған еді. Соның турасында 1928 жылғы 27 ағұстағы кәмпескелеу тоқтамы бойынша 570 қойы, 35 жылқысы, 9 сиыры, 5 түйесі, екі киіз үйі және 3 бөлмелі там үйі кәмпескеленіп еді. Солардың ішіне менің 20 қойым, бір атым, бір бұзаулы сиырым, 6 қанат киіз үйім кіріп кетіп отыр.

1917 жылы әкем екінші қатын алып, мені өз шешеммен 60 қой, 10 қара беріп бөлек шығарды. Бұл малдарды оқу жолына сарп қылып, сонан бар қалғаны 20 қой, екі ірі қара.

1922 жылы Алматы қаласындағы 6 айлық мұғалімдер курсына оқып, 1922 жылға дейін Алматы уезі (Ұзын Қарғалы) №5 ауылда мұғалім болдым.

1922 жылы Алматыдағы қазақ институтына кіріп, биыл 1928 жылы 28 майда бітіріп шығып, Жаркент қаласындағы Қазақ коммуна мектебіне мұғалім болдым.

Бір үйде 4 жанбыз. Шешем 55-те, қарындасым 12 жаста, балам 6 жаста. Районный комиссияларға арыз берсем бөліну акты сұрайды. Алғашқы бөлінгенде акты жасауды білмедік, сол бөлінген күйде кете бердік. Сол үшін сізден әкемнің есебіне кіргізбеуіңізді өтінемін.

10. XI.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 11, 25 п.)

Округтік кәмпескелеу комиссиясына
Қастек ауданы №5 ауылдың адамы
Қалипа Есдәулет қатынынан

Өтініш

Мен бұрыннан үй-жай, бала-шағаммен Есдәулет Асылбекұлынан бөлекпін және екі қатынның бірімін. Оның менен басқа қатыны, бала-шағасы бар.

Мен екі қатынның бірі болсам, өзім бөлек тұрсам қалайша жер аударады? Бала-шағаммен қалдыруыңызды өтінемін.

Әркім өз басын күйттеп, маған ешкім қарайтын емес.

23. X.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 9 п.)

Анықтама:

1) ППОГПУ Шығыс бөлімінің бастығы Ковальшкіннің Есдәулет Асылбеков туралы алдын ала жасаған анықтамасы:

«...Асылбеков Есдәулет Жетісу губерниясы Алматы уезі Ұзын Қарғалы болысы №5 ауылда, Жаманболат деген мекенде (қазіргі Қастек ауд.) тұрады. 46 жаста. Бердәлі селосында 2 дес. жерге бидай егеді. 4 бөлмелі жақсы үйі, қора жайы, жарты дес. жеміс бауы бар. 100 мүйізді ірі қара, 1000 бас ұсақ малдар (ірі қараға шаққанда 300 бас) ұстайды. Шаруашылығын өзіне және бірге тұратын екі баласына бөлшектеген. Есеп бойынша Асылбековтың өзінде 37 ғана ірі қара, 250 ұсақ мал көрсетілген. Балаларымен қосып есептегенде 11 жан, оның екеуі әйел, бәрі бір үйде тұрады. Тұрақты екі жұмысшы ұстайды. Ферғана мен Алматы арасында мал сатумен айналысады. «Үш тоқал» деген рудан шыққан. Бұрынғы би, болыс басқарушысының баласы. Асылбековтың өзі 6 жыл би, 6 жыл болыс болған. Қазір ең беделді, ықпалды, атқамінер болып саналады. Патша самодержавиясы тарапынан медаль алып, шекпен киген. Кеңес үкіметіне қарсылардың бірі. Кеңес үкіметіне қарсы үгіт жүргізіп, бүлдірушілік әрекеттер таратумен айналысады. Ауылдық кеңестің шешімін орындатпау жөніндегі топтарға қатысатындығы белгілі болған. Салық төлеу объектілерін жыл сайын жасырады».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 1 п.)

2) Алматы округі ОГПУ бөлімі өкілінің «тез, өте құпия» деп 21.X.1928 жіберген анықтамасы: «...№5 ауылда тұратын Күшіков Сағымбай және Шілдебаев Исаның қолдарындағы малдарының есебін салық төлеу қағазымен салыстырып анықтауға тездетіп шешім ал. Өйткені, менің қолымда бай Есдәулет Асылбековтың малдары сол екеуінде жасырулы тұр деген нақты дерек бар. Комиссия қорытындысын тездетіп маған жеткіз».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 3 п.)

3) Комиссия қорытындысы: «...Мәлімет бойынша Есдәулет Асылбековте 100 ірі қара, 1000 бас ұсақ мал бар. Комиссия онан 51 бас ірі қара, 570 бас ұсақ малды және туысқандарына тыққан 12 бас ұсақ мал тапты. Онан басқа жасырған малдыры да бар деген дерек бар. Оның үстіне малының бірсыпырасын сату үшін Ферғанаға айдатып жібергені анықталды».

(ОГПУ II-бөлім бастығы қол қойған)

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 2 п.)

4) Алматы округі Қастек аудандық комиссияның Асылбеков Әбдірақым туралы анықтамасы: «...Отбасында 4 жан бар. 570 қойы, 35 жылқысы, 9 сиыры, 5 түйесі, 2 киіз үйі, қыстық бір үйі кәмпес-

келенді. Асылбекұлы Есдәулеттің отбасымен бірге. Арызы негізсіз деп табылсын».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 24 п.)

5) Қалипа Есдәулет әйелі Асылбекова туралы 3-учаске халық сотының 3.Х.1928 анықтамасы: «...Есдәулет Асылбековтен Қалипа ажырасқанда үш қызбен (Ғазиза 13 жаста, Ғайнижамал 11 жаста, Бибіжамал 6 жаста) және Сәдуақас деген ер баламен қалған».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 8 п.)

6) Округтік комиссияның 18 ноябрь 1928 жылғы мәжілісінің 23 хаттамасы: «...Жүніс Асылбековтың шаруашылығы әкесі Асылбеков Есдәулетпен бір екендігі кедейлер жиналысының қаулысымен бекітілгендіктен жеделхатпен жіберген өтініші және арыздары қабылданбасын».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 14 п.)

Қазақстан Өлкелік атқару комитеті Ерназарұлына
Алматы округі Қастек ауданының
Орал округіне жер аударылып келген
Әбілда Жаубасарұлы, Жылқыбай Қадырбайұлы,
Есдәулет Асылбекұлы, Әбілда Токбергенұлынан
Тілек

Біз өткен жылдың бірінші декабрінде Орал округіне келіп, жергілікті үкіметтеріне білініп, Орал қаласының қасында қазақ ауылдарының ішінде қыстап отырмыз. Біз жоғарыдағы айтылған адамдар барлығымыз 34 жан. Оның көпшілігі ауру, әсіресе балалар мен шалкемпірлер. Жол үстінде бала-шағадан екі-үш адам шығындап та кетті. Себебі, күн өте суық, бұрын мұндай ауа, тұрмыс, басқа жерге үйренбеген ел күні-түні үйден шықпай ауру үстіне ауру жамап жатыр.

Соның үшін сізден төмендікпен өтініп сұранамыз, жазықты болған өз бастарымызды қайда айдасаңыздар да біз разымыз. Жазықсыз қатын-балаға рақым қылуыңызды тілейміз. Егер де бала-шағаның халі осы қалпында тұрса, баладан түк қалатын емес.

Екінші тілек бала-шағаны елімізге қайтармасаңыздар да, өзіміздің үйренген жеріміздің ауасына сәйкес Сырдария округі сияқты жерлерге жіберуіңізді сұраймыз.

26.01.1929 ж.

Орал округі Зауральный ауатком №16 ауыл
(ҚазОАК-де бұл хат 25.02.1929 ж. алынып, №1142130 тіркелген)
(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 35 п.)

Мы высланные Алма-Атинского Уральский округ прибыли в Уральск. Просили прозимовать Уральском р-не которую нам Уральская администрация отказала несмотря проезженные 4000 верст заставляет еще проехать 500 верст. Средства кончились. Зима холодная. Нас 7 семейств 52 душ. Просим помиловать оставить до весны иначе грозит нам гибель.

Адрес: Уральск довостребования. Асылбеков

(ЦГАРК ф.135, оп.1, д.3, л.37)

Қорытынды:

Есдәулет Асылбеков ҚазОАК мен ХКК-нің «Ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеп, өздерін жер аудару туралы» Декретін түсіндіру жөніндегі Қазақстанның барлық еңбекшілеріне арнаған үндеуін талқылаған Қастек ауданындағы кедейлер мен жалшылардың 14 қыркүйек 1928 жылы болған конференциясының қаулысы бойынша жер аударылған. Кеңес үкіметіне қарсы үгіт жүргізуші, ру арасындағы өшпенділікті қоздырушы, әрі би, болыс болған, ірі бай деген айып тағылған. Есдәулетпен бірге үш шаңырақ қоса кәмпескеленген. Аудандық, уездік, өлкелік, бүкілодақтық басшы орындарға берген шағымдары шешімін таппаған.

Кәмпескеленген малдары мен жер аударылған жан санын комиссия дұрыс көрсетпеген. Комиссия көрсетуі бойынша Есдәулеттің 21 жылқысы, 5 сиыры, 3 түйесі, 325 қойы кәмпескеленген. Нақты дерек құжаттар бойынша 63 жылқы, 10 сиыр, 5 түйе, 560 қой, 3 киіз үй, 4 бөлмелі қыстық үйі кәмпескеленген. Комиссия 42 бас жылқыны, 5 сиырды, 2 түйені, 245 қой-ешкіні, 3 киіз үй мен 4 бөлмелі қыстық үйді есептерінде көрсетпеген.

ҚазАССР Орталық атқару комитетіне

Халық Комиссарлары кеңесіне

Көшірмесі Республика прокурорына

Алматы округі Шоқпар ауданы №5 ауыл азаматтары

Марқаулы Әлімбай және Әлімбайұлы Сейітханнан

Шағым

Алматы округі жергілікті үкіметінің жасаған мәліметі бойынша мен Марқаулы балам Сейітхан екеуіміз жер аударылатындардың тізіміне заңсыз ілініп отырмыз.

Менің бар малым 201 қой, 5 сиыр, 27 жылқы, 2 түйе және 2 ешкі еді. Оған Сейітханның 265 қойын, 53 жылқысын, тағы бір ұлым Андақұлдың 52 жылқысын және басқа ағайындардың, атап айтқанда – Көшеген Жанқарашевтың 20 қойын, 6 сиырын, Сақал Есеновтың 40 қойын, Жантөрин Оразбақтың 40 қойын, Тастан Жанқарашевтың 10 қойын, Бексеріковтың 9 қойын, Естенов Майтанның 5 қойын, Нұрмамбет Дінгілбаевтың 25 қойын, 1 атын, Есім Нарымбетовтың 1 атын менің есебіме қосып жазып жер аудару мөлшеріне келтіріп отыр. Оның үстіне менің жасырған жылқыларым деп көрші Қордай ауданының 280 жылқысын қуып келіп, оларды да менің малыма қосып есептеген. Алайда, жоғарыдағы малдардың иелері жан-жаққа арызданып, жөнсіздігін анықтағаннан кейін аудандық комиссия олардың малын қайтарып беруге мәжбүр болды. Солай болса да менің балаларым Сейітхан мен Андақұлдың малдарын қайтармады.

Жер аударуға есептегі малым толмағаннан кейін енді комиссия мені жер аударудың басқа айласын жасады. Комиссия болыс болдың деп заңсыздық істеп отыр. Шын мәнінде мен осыдан 30 жыл бұрын 3 жыл болыс басқардым. Сол үш жылда болыстықты дұрыс атқара алмағандықтан орнымнан босатты. Заң бойынша жер аударылу үшін үздіксіз ұзақ жыл болыс болу керек. Мен бұған жатпаймын. Мені жер аударуға бұл себеп болуға тиісті емес. Мен патша заманында шен, шекпенге ие болғаным жоқ. Оның үстіне мені атқамінерге санайды. Бұл жөнсіз.

Жасым 70-ге. Ешқашан Кеңес үкіметіне қарсы іспен айналысқаным жоқ. Тек жеке мал шаруашылығымен айналыстым. Ешкімге қысым жасамадым.

Жер аударуға қарсы болған елдегі адамдардың көзінше округтен келген өкілдің басшылығымен мені және менің балаларымды тұтқындап, мойнымды арқанмен буындырып бұрап, басымды қайырып байлап тастады. Ұрып-соқты, азаптап, азар-ақырет көрсетті.

Декреттің күшімен 8-учаскелік халық соты үлгілі ашық сот құрды. Сол сотта балам Сейітханның менен енші алғанына 8 жыл болғанын анықтап үкім шығарды. Солай болса да, сот үкімін аудандық комиссия назарға алмастан балам Сейітханның малын менің малыма, отбасындағы 10 жанды менің отбасыма қосып есептеп жіберді. Соның салдарынан қазір бір отбасында 19 жан есептеліп тұрмыз.

Оның үстіне менің малыма екінші ұлым Андақұлдың да 52 жылқысын қосып отыр. Оның жасы 41-де. Менен көп уақыттан бері еншісі бөлек тұрады. Бұл жерде аудандық комиссия 8-учаске халық сотының «Андақұлдың 2/3 мүлкі кәмпескеленсін» деген жолсыз

үкіміне сүйенген болуы керек. Заңсыз болғандықтан соттың бұл үкімі әлі күнге дейін орындалған жоқ...

Сондықтан кәмпеске және жер аудару туралы қаулының дұрыс орындалуын, біздің мәселеміздің тездетіп шешілуін сұраймыз.

3.XI.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 180 іс, 47-50 п.)

ҚазОАК комитетіне
Халық Комиссарлар кеңесіне
Көшірмесі Республика прокурорына
Алматы округі Шоқпар ауданы №5 ауыл азаматтары
Сапарбай Марқаұлынан және Сапарбайұлы Әбіханнан

Шағым

1) Мен Сапарбай Марқаұлы жер аударылатындардың тізіміне сырттан алынған деректер бойынша ілінгенмін. Бұрынғы берген арыздарыма қосымша мыналарды хабарлаймын: менің шаруашылығым байларды жер аудару туралы қаулыға сәйкес келмейді. Мені жартылай феодал қатарында жер аударуға қосып отырған жергілікті үкімет. Атап айтқанда, қазіргі күні байларды кәмпескелеу кезінде пара алғандығы үшін қамауға алынған ауылдық кеңестің ісі. Өйткені, ол менімен қас. Аудандық комиссия мені жер аударудың барлық тәсілін, амал-айласын жасады.

Округтік комиссияға 300-ден астам малы бар деп хабар жеткізген. Осы мөлшерге жеткізу үшін 4 жыл бұрын енші алып кеткен балам Әбіханның 143 қойын, 26 жылқысын, 10 сиырын, 3 түйесін менің есебіме қосып есептеді. Мөлшерге бұл малдар да жетпегеннен кейін көршілерім – Құлманов пен Бегімовтің 4 сиырын, Иманахун Есімбаевтің 7 сиырын, 2 бұзауын, Әбілқұл Есімовтың 1 биесін, Ақатай Үмбетияровтың 1 биесін, Меңлібай Ақманбетовтың 1 биесін, Жанкісі Данышпановтың 2 сиырын, Әлназар Әлібаевтың 2 сиырын қосты...

Тіпті болмаған соң менің және Әлімбай Марқаұлының тығып қойған малдары деп Қордай ауданына қарасты Қыбырай ауылының өрісте жүрген 280 жылқысын қуып келіп, менің малымның есебіне қосып жазды. Кейін ол малдарды арызданып көршілерім де, Қыбырай елі де қайтарып алды. Солай болса да аудандық комиссия округтік комиссияға мені ірі бай қатарында деп сендіріп, жер аударушылар қатарына жатқызды. Аудандық комиссияның мұндай өрескелдік әрекетіне мені білетін жергілікті ел қарсылық көрсетті. Мені жер аударудың заңсыз екендігін айтты. Олар өз қарсылық-

тарын орталық органдарға телеграммамен де жіберді. Сол телеграммада менің баламның еншісі бөлек екендігін де көрсеткен. Жоғарыдағы мал иелеріне малдарын қайтып бергеннен кейін менің есебімдегі мал саны тіптен азайып қалды.

Сондықтан аудандық комиссия жер аударушылар тізімінен шығармау мақсатын көздеп мені тұтқынға алып, «жасырған малдарыңды айт!» деп мойныма арқан байлап буындырып, мойнымды бұрап, басымды қайырып байлап та тастады. Өлімші етіп ұрып-соқты, жанымды қинады, азаптады. Ақырында еш нәрсе шығары алмағаннан кейін «Әлімбай баласының малын жасыруға көмектесті, ауыл ақсақалдарымен ымы-жымы бір» деп ісімді сотқа берді. Сот аудандық комиссияның ықпалымен 3 жыл еркімнен айыруға үкім шығарды. Сот үкімі әлі күшіне енген жоқ. Ойдан шығарылған жалған деректермен мені жер аударып отыр. Кеңес үкіметіне қастандық әрекетім болған емес. Ешқашан сотты болғаным жоқ. Атқамінер емеспін. Өмір бойы мал шаруашылығымен айналысып келемін.

2) Мен Әбіхан Сапарбайұлы әкемнен 4 жылдан артық уақыттан бері еншім бөлек. Отбасымда 5 жан бар. Салықты бөлек төлеймін. Оны салық төлеген қағаздарым анықтайды. Мұны 8-учаскелік сот та анықтап еншісі бөлек деп көрсеткен. Бірақ комиссия оны қабыл алмады. Соттың үкімімен санаспады.

Жалпы алғанда аудандық комиссия бізге қатыгездікпен қарауда. Заң бойынша біздің үлесімізге 16 бас мал қалдырудың орнына 2-ақ бас мал қалдырып отыр. Сондықтан біздің мәселемізді тездетіп қарап, біреудің есе қайтару үшін жасаған жалған ақпары мен ойдан шығарылған цифрларының құрбандығына шалынудан құтқаруды, жер аударудан босатуды және малымызды қайтаруды сұраймыз.

3.XI.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 180 іс, 44-46 п.)

Анықтама:

1) ППОГПУ Шығыс бөлімінің бастығы Ковальшкіннің анықтамасы (*мерзімі көрсетілмеген*): «...Марқаұлы Сапарбай Жетісу губерниясы Шу ауданы Қызылұлан болысы Жыланкөз ауылының (қазіргі Шоқпар ауд.) қазағы. 700 қойы, 120 жылқысы, 150 ірі мүйізді қара малы бар (ірі малға есептегенде 430 бас).

Отбасында 5 жан. Жыл сайын 8-ге дейін жұмысшы ұстайды. Қазақша сауатты. Малдарын уақытша пайдалануға жұртқа таратып берді. Кеңес үкіметіне қарсы, айналасындағы кедейлерге ықпалы зор».

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 180 іс, 1 п.)

2) 20.IX.1928 жыл Жыланкөз ортақшыл партия ұйымының: «...Әлімбайдың зияны Сапарбайдан кем емес. Мал-мүлкі алынсын» деген №9 хаттамасы.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 180 іс, 3 п.)

3) Жыланкөз елінің жалпы жиылысы (Аталған істің 4 п.).

4) Жыланкөз сельсоветінің қаулысы (Аталған істің 7 п.).

5) Алматы ократкомы құпия бөлімінің: «...Әлімбай Марқаұлының ірі қараға шаққанда 354 бас малы, 2006 сандық мүлкі кәмпескеленді. Колхоздар мен жеке кедейлерге бөлуге 270 бас малы қалды. Ал Сапарбай Марқаұлының ірі қараға шаққанда 201 бас малы, 280 сандық мүлкі кәмпескеленді. 122 бас малы қалды» деген жеделхаты.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 180 іс, 14 п.)

6) Алматы окрпрокуратураға прокурордың көмекшісі Серікбаевтың: «...Олар айналасындағы халыққа зиянды. «Марқа» руының ерекше артықшылығын және экономикалық ерекшелігін пайдаланады. Оның үстіне Қызылорда қаласында орталық мекемелердің бірінде жауапты орында істейтін Әлімбайдың баласы Керімнің қазіргі кезде беделін пайдаланады. Ол өз руластарымен, туыстарымен тығыз байланыс жасайды. Әкесімен шаруашылығы бір. Кәмпеске компаниясы басталардан бұрын Қызылордадан әйелін жіберіп, әкесін алдын ала ескерткен. Арызқой Марқаұлдары менің келуімнен бұрын жер аударылатын жеріне жіберіп қойғандықтан олардың арызына байланысты жауап алуға мүмкіндігім болмады» деген қатынасы.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 180 іс, 21-23 п.)

7) Үкім (*көшірме*)

«...Ресей құрамасының социализм негізінде құрылған Ерікті Кеңестер Республикасы атынан 1928 жылы сентябрьдің 29-ы күні Алматы округтік сот аймағының 8-бөлім халық сотының ашық сот мәжілісі болды. Кезектегі халық билері:

1. Бірысбайұлы Шалданбай.

2. Қасымұлы Қанапия.

Әлеумет атынан қаралаушы – Нәсірұлы, айыпкерлердің өкілі – Қарабайұлы, хатшылыққа – Қырғызбай Темерейұлы болып, Қылмыс заңының 169-статьясындағы 2-тармағымен айыпталушылар:

1. Әлімбай Марқаұлы.

2. Сапарбай Марқаұлы.

3. Андақұл Әлімбайұлы.

4. Байболат Шалымбетұлы.

5. Әбіхан Сапарбайұлы.

6. Шалымбет Досымбайұлы.

7. Сейітхан Әлімбайұлы.

Бұлардың істегені ауылда Октябрь төңкерісін орнату жолында өте қауыпшылығы мол болғандықтан Қылмыс заңының 317, 319, 320, 323, 325, 333, 343-статьяларын қолданып, Қылмыс заңының 17-статьясы арқылы 169-статьясының 2-тармағымен қолданып үкім етеді:

1. Әлімбай Марқаұлы – Шоқпар ауданы Жыланкөз елі. Ауқаты – 27 жылқы, 5 сиыр, 201 қой, 2 ешкі, 2 түйе, қора байлығы. Кәсібі – мал өсіруші. Сайлау, сайлану құқығы жоқ. Ескі заманда үш жыл болыс болған, бір жыл кандидат болған. Үй жаны – 9, 2 әйелі, 2 жалшысы бар. Ұйымда жоқ. Қазақ. Хат біледі. Жасы 72-де. Қылмыс заңының 116-статьясымен айыпты. Әзіргі кеңес Ресей үкіметінің әкімшілігінің қолында тұрғанда Октябрь төңкерісінің істеріне өте қайшы. Сол дәуірмен еңбекшілерді, әсіресе, батырақ, жалшыларды менсінбейді. Күшін пайдаланып рахымсыз қараған. Октябрь төңкерісінен бергі дәуірде шаруасының мықтылығы жуандыққа, маңайындағы атқамінер байлардың ортасындағы ескіден келе жатқан беделіне сүйенген. Барлық жалшы, еңбекшілер мақсатын жүзеге қоюға, үкімет тарапынан істеген шараларға үздіксіз қарсылық етіп келген. Ауылдағы бай жігінің көсемі, ақсақалы болып келген. Әлімбай Марқаұлына Қылмыс заңының 17-статьясы арқылы 169-статьясының 2-тармағымен қолданып 4 жыл қатаң түзету үйіне жіберілсін.

2. Сапарбай Марқаұлы – Шоқпар ауданы Жыланкөз елі. Ауқаты – 43 жылқы, 16 сиыр, 232 қой, 7 түйе. Бай. Кәсібі – мал өсіруші. 2 әйелді. Жан есебі – 7. Ұйымда жоқ. Қазақ. Хат біледі. 50 жаста. Сотта, тергеуде болмаған. 2 жалшысы бар. Құқынан айырылған. Сапарбай Әлімбайдың туысқаны арқылы ру жігін қоздырып, бай табының сөзін сөйлеп, сойылын соққан. Кеңес үкіметінің ауылдағы кедейдің дұшпаны ақсақалмен табақтас болып келген. Атқамінер – жуан жұдырық. Істеген қылмысы – бар мүлкін жасырып, көп кедергі келтіріп отыр. Сондықтан, Қылмыс заңының 169-статьясының 2-тармағының жобасынша 3 жыл қатаң ұстауға.

3. Андақұл Әлімбайұлы – Шоқпар ауданы, Жыланкөз елі. Ауқаты – 51 жылқы, 410 қой, 15 сиыр, 2 түйе. Үйлі-жайлы. Қазақ. Хат біледі. Ұйымда жоқ. Кәсібі – шаруашылық. 40 жаста. Сотты болмаған. Істеген қылмысы – әкесінің малын жасыруға себепші болған. Яғни, ақ боз атты және басқа да малын жасырған. Сондықтан, Қылмыс заңының 169-статьясының 2-тармағымен 3 жыл құқығынан айыруға, мал-мүлкінің 3-тен екісін қазынаға алуға.

4. Байболат Шалымбетұлы – әйелі бар. Алты жан. Хат білмейді. 3 сиыр, бір аты бар. Басқа малы жоқ. Ұйымда жоқ. Кедей табынан. Діқаншы. Істеген қылмысы – байлардың мал-мүлкін тығып, көп кедергі қылған. Бұл адам келешекте де ауыл кедейлеріне дос емес екендігін білдіріп отыр. Сондықтан, Қылмыс заңының 17-статьясы арқылы 3 ай еріксіз жұмысқа.

5. Әбіхан Сапарбайұлы – Жыланкөз елі. Ауқаты – 143 қой, 26 жылқы, 10 сиыр, 3 түйесі бар. Үйлі-жайлы. Кәсібі – шаруашылық. 3 баласы бар. Ұйымда жоқ. Қазақ. Хат біледі. 25 жаста. Сотты болмаған. Бұл әкесінен 4 жыл бұрын бөлек шыққан. Шынында қылмысына қатысқаны туралы еш дерек жоқ.

6. Шалымбет Досымбайұлы – Жыланкөз елі. Ауқаты – 7 кара, 6 қой, бір аты бар. Кәсібі – діқаншылық. 6 жан, әйелімен. Ұйымда жоқ. Хат білмейді. 52 жаста. Кедей табынан. Қылмысқа қатыспаған.

7. Сейітхан Әлімбайұлы – Ауқаты: 465 қой, 53 жылқы, 9 түйесі бар. Үй-жаны 10 бас. Қатыны бар. Хат біледі. Сотты болмаған. Бұлардың қылмысқа қатынасы жоқ. Қылмыс істемеген. Қылмысы жөнінде дерек жоқ. Қылмыстың құрылысы түгел емес. Сондықтан, Қылмыс заңының 8-статьясы қолданып ақталсын. Осы арадан босатылып жіберілсін.

8. Наразы жағы 14 күннің ішінде Жетісу Алматы округтік сот аймағының қылмыс алқасына шағым арыз беруге ерікті).

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 180 іс, 140 п.)

8) 1928 ж. 4 октябрьде Шоқпар аудандық ірі байлардың малын кәмпескелейтін комиссиялардың мәжілісі ашылды.

Мүшелер: Айтқожаұлы, Дүрмұханбетұлы, Катркейұлы, Тоқтағұлұлы, Бегімбетұлы.

Мәжіліс бастығы: Айтқожаұлы.

Хатшысы: Тоқтағұлұлы.

Тыңдалды: Сапарбай Марқаұлының малы алынып өзіне қарасты адамдарымен жер аударылу туралы және оның жер ауатын күнін белгілеу туралы.

Тоқтам: Жыланкөз елінің Шоқпар ауданы Алматы округінің азаматы Сапарбай Марқаұлы Қазақстан Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің осы жылғы 27 ағұстағы қаулысының 1-ші буыны бойынша мал-мүлкі алынып Орал округіне жер аударылсын.

Сапарбай Марқаұлының кәмпескеленетін малы мыналар: жылқы – 72, қой – 541, ешкі лағымен – 47, сиыр бұзауымен – 31, түйе – 5, киіз үй – 1, киіз – 3 кесек, кілем-сырмақ – 1, текемет – 1, там – 1, жоңышқа – 2 дес., пішен – 2 дес. Көшетін ақырғы мерзімі 15 октябрь болсын. Жер ауғанда бала-шағасымен жер ауады. Оған кіретіндер:

1. Үлкен қатыны Ақбөпе – 43 жаста.
2. Тоқалы Айша – 24 жаста.
3. Ұлы Әбіхан – 24 жаста.
4. Ұлы Шерхан – 12 жаста.
5. Қызы Шәуен – 18 жаста.
6. Қызы Ұлқан – 10 жаста.
7. Ұлы Тапар – 10 жаста.
8. Кармания – 11 жаста.
9. Болатхан – 5 жаста.
10. Келіні Қайша – 23 жаста.
11. Немере қызы – 1 жаста.

Жер аударылатын барлығы – 12 адам.

27 ағұстағы қаулының 2-буыны бойынша жан басына 3 қарадан есептегенде Сапарбайға 36 қара тиісті. Бірақ жер аударылатындардың тұтынуына 16 қарадан артық берілмесін деген бабына сәйкес және малын жасырғандықтан, Декреттің маңызын күні бұрын хабарланып түсінгендіктен, малының бірқатарын астыққа айырбастап отырғандықтан, ірі қараға есептегенде 5 қара болсын.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 580 іс, 24 п.)

9) 1928 жыл 21 сентябрьде Жыланкөз еліндегі қызметкерлердің жиылысы болып губкомның өкілі Айтқожаұлы, аудандық өкіл Дүрмұханбетұлы, Бекманұлы, Жыланкөз елі аткомының ағасы Жүсіпұлы, партия ұясынан Қожабай Таймөңкеұлы, «Қосшы» ұйымынан Далбай Әлімбайұлы. Жиылыс бастығы – Дүрмұханбетұлы, хатшысы – Бекметұлы.

Қаралған мәселелер: Әлімбай Марқаұлы һәм Сапарбай Марқаұлы туралы.

Тоқтам: Бүгінгі күннен бастап Әлімбай, Сапарбай Марқаұлдарын қамауға алу, барлық малын есепке алып қатты ұсталсын. Себебі, мал-жандарын жан-жаққа таратып жіберетін жөні бар. Соның үшін осы мезгілден ықтият қылуға тиісті адамдар қойылсын. Бұл жолмен қоя берсе бұл екі жолдастың ықпалынан кедейлер құтылатұғын емес. Өздері жер аударылып, малы кедей қарауына алынсын.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 580 іс, 2 п.)

10) Письмо-телеграмма

Қызылорда Крайком партии

Копии: Совнарком, ЦИК Казахстана и Прокурору Республики

Мы, от имени батраков бедняков 5 аула Джилангузовского Чокпарского района Алма-Атинского округа заявляем, что правильный декрет конфискации имуществ крупных баев полуфеодалов Чокпарском районе применяется неправильно, чтобы

доказать это положение считаем долгом указать, что применение декрета к гражданам нашего аула Сапарбаю и Алимбаю Маркиным совершенно противоречит основному лозунгу ибо Маркины как имущественными положениями, так и по социальной вредности никак не подходят ни под первую, и ни под пятую статьи декрета...

Мнение батраков бедняков нашего и соседних аулов о Маркиных не запрашивалось. Включение Маркиных список конфискуемых выселяемых продиктовано уполномоченным округа на основании ложных сведений личных счетов, так Маркины состоят из 5-ти самостоятельных хоз-в, что можно установить примером на скоте каждого хоз-ва, живут отдельно, налоги платят отдельно, приобщение самостоятельных 5 хоз. числом более 50 человек в два хоз-ва совершенно недопустимо.

Указывая на неправильность применения декрета на местах, мы представители батраков бедняков нравственно сочли нужным сообщить Вам об изложенном, для принятия соответствующих мер и просить приостановлении распространения декрета на Маркиных ввиду несоответствия.

Биназар Нусупов,
Нуртай Исендилов,
Джанкиси Данышпанов
14.X.1928 г.

(ЦГАРК ф.135, оп.1, д.180, л.51)

11) Проверьте правильность объединения хоз-в Сапарбая Алимбая Маркиных пятого аула Чокпарского района и правильность конфискации. Беднота почему протестует их конфискации.

Жалнин
(НКЮ и Прокурор респ. Жалнин)

12) 115.Алма-Ата 13.14.25.5

Кызылорда. Наркомюст. Прокурору

Для проверки телеграммы Алимбаевых Маркиных выехал на место помощник прокурора Серикбаев.

Окрпрокурор Филиппов
(ЦГАРК ф.135, оп.1, д.180, л.56)

13) 140 Алма-Ата 173.19.12.13.

Кызылорда. Прокурору Республики

Конфискация Маркиных объединение хозяйств правильно. А протест бедноты конфискации не подтвердилось. Подробности почтой.

Окрпрокурор Филиппов
(ЦГАРК ф.135, оп.1, д.180, л.55)

14) Нарком юстиции РСФСР
Прокурору КазАССР
Кызылорда 907 в 58 а 29. 4.XII.28
О жалобе Маркиных

Препровождая жалобу гр. аула №5 Чокпарского р-на Алма-Атинского округа Алимбая Маркина, Алимбаева Сейткана, Сапарбая Маркина и Сапарбаева Абукана на выселение и конфискацию имущества, отдел общего надзора прокуратуры РСФСР, обращая Ваше внимание на заявления об истязаниях, искусственное создание обвинения о выселении к ряду волуправителей Оразалина, Саудабаева и др., просит проверить указанные в жалобе факты и принять соответствующие меры. О результатах сообщите нам.

Зам. зав. отдела общего надзора прокуратуры РСФСР Арсеньев
Прокурор при НКЮ Богомолов
(ЦГАРК ф.135, оп.1, д.180, л.57, 60)

Қорытынды:

Марқаұлы Әлімбай, оның баласы Сейітхан, Марқаұлы Сапарбай, оның баласы Әбіхан Шокпар аудандық кәмпескелеу комиссиясына, Алматы округтік кәмпескелеу комиссиясына, ҚазАССР Орталық атқару комитетіне, Округтік партия комитетіне, Округтік, Республикалық, Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті мен РСФСР прокуратурасына заңсыз кәмпескеге ілінгені, өздеріне азар-ақырет көрсетіп мал есебінде байлап қойып ұрып соққаны, буындырғаны туралы арыз-шағымдар берген. Бірақ арыздары нәтижесіз қалған.

РСФСР прокуратурасының 4.XII.1928 жылғы ҚазАССР прокуратурасына «Марқаұлдарының шағымы туралы» мәселені тексеріп қорытындысын хабарла деген қатынасына окрпрокурор Филиппов істі тексеруге өзінің көмекшісі Серікбаевты жіберген.

Бірақ Серікбаев Шокпар ауданына келгенше Марқаұлдары мен балаларын жергілікті органдар Оралға жер аударып жіберіп үлгерген. Серікбаев оларға кездесе алмаған. Солай болса да Серікбаев өз бастығына Марқа тұқымдарын қоғамға зиянды адам деп көрсеткен. Осы деректі малданған Филиппов Республика прокуратурасына «Марқаұлдарының кәмпескеленуі заңды, кедейлердің кәмпескелеуге қарсылығы дәлелденбеді» деп жеделхат жіберді.

Қалай болғанда да бір нәрсе анық. Ол – Марқа тұқымдарын елден аластау көзделген.

Оның бірден-бір дәлелі – біріншіден, қыркүйектің 29 күні өткен республикалық көшпелі соттың Марқаұлдары Әлімбай мен Сапарбайға қойған айыптары әлсіз.

Екіншіден, Әлімбайдың ұлы Андақұлға қойған кінәсі – «Әкесінің малын жасыруға көмектесті» деген бос сөз.

Үшіншіден, Әбіхан Сапарбайұлы мен Сейітхан Әлімбайұлына қоятын айыптары болмаған. Әкелерінен еншісі бөлек екендігін үкім көрсеткен. Қылмысқа қатыспаған деп ақтаған.

Төртіншіден, Марқаұлдарының малдары нормаға жетпегеннен кейін көршілері мен ауылдас отырған 15 отбасының малдарын және Қордай ауданы Қыбырай ауылының 280 жылқысын қуып әкеліп оларды Марқаұлдарының малы есебіне қосқан.

Бесіншіден, Өлкелік партия комитетіне, Халық Комиссарлар кеңесіне, Қазақстан Орталық атқару комитетіне, Республика прокуратурасына Марқаұлдарының кәмпескеге жолсыз тартылуы туралы жеделхатпен жіберген кедейлер шешімі ілтипатқа алынбаған.

Алтыншыдан, Марқаұлдары Әлімбай мен Сапарбайды, Әлімбайұлы Андақұлды тездетіп тұтқынға алып, әрқайсысын 3-4 жылға түрмеге отыруға үкім шығартқан. Үй қожаларынсыз бес отбасындағы 50-ден астам жан еріксіз жер аударылған. Марқаұлдарының бес отбасынан ірі қараға есептегенде 545 бас мал, 2 киіз үй, 2 там, 4 киіз, 1 кілем, бір күміс ер кәмпескеленген.

ҚазАССР Прокурорына
Жетісу округі Еңбекшіқазақ ауданынан
жер аударылған азамат
Жүнісбай Сырғабайұлынан

Арыз

Мен Қазақстан Орталық атқару комитетінің 27 ағұст 1928 жылғы Декреті бойынша отбасымыздағы 6 жанмен Жетісу округінен Орал округіне жер аударылдым. Отбасыммен бұл жер аударуға риза емеспін.

Оның себебі: патша үкіметі кезінде Алматы уезі Түрген болысында 6 жыл старшын болып істегенімде езілген халықтың мүддесін қорғап, солардың жоғын жоқтадым. Сол үшін біраз уақыт тұтқынға алындым. Бұл жағдай 1916 жылғы 5 ағұстқа дейін ұласып, Верный абақтысына қамалдым. Бірақ туыстарымның көмегі арқасында сот үкімінен бұрын босанып шықтым.

Сонан кейін Уақытша үкімет пен 1918 жылы Кеңес үкіметін қолдағаным үшін орыс-казак әскерінің қуғынына түстім. Бір інімді казак-орыстар атып өлтірді, екіншісі солардың ұрып-соғуынан мүгедек болды. Мен ауыр жарақат алдым. Өз ауылымнан жасырынып қашып кеттім. Бірақ бар мүлкім солардың талауына түсті.

Мен еш уақытта бай болған емеспін, әкем де байлардың қойшысы болған. Мал есебім де кәмпескелеуге толмайды. Малымның есебін кәмпескеге толтыру үшін осыдан 12 жыл бұрын менен енші алған балам Әлидің және үш туысқанымның малдарын қосып менің атыма жазды. Сонда бар болғаны 42 бас ірі қара мен 150 қой.

Кеңес үкіметіне ешқандай, ешқашан қарсылығым болған емес. Сол үшін мені отбасыммен бұрынғы мекенімде қалдыруды өтінемін, ал еңбекшілер пайдасына кеткен малдарымнан бас тартамын.

12.XII.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 738 іс, 19 п.)

ҚазАССР Халық Комиссарлар кеңесінің төрағасына
Қызылорда қаласы, Шумилов көшесі, 20 үйде
уақытша тұрушы
Халима Сырғабай келінінен

Арыз

Мен Жетісу округі Еңбекшіқазақ ауданы №1 ауыл тұрғыны едім. Менің ерім Жүнісбай Сырғабайұлын Декрет бойынша кәмпескеледі. Менің күйеуім Жүнісбай осы күні Алматы қаласында тұтқындалып, қамау үйінде отыр. Ал мені 5 жастағы Сұлтанқұл және 8 айлық Қадырбек деген екі баламмен Орал қаласына жер аударды. Сонан қазір Қызылорда қаласына азар жетіп отырмын. Мұнан әрі жүруге ешқандай мүмкіндігім жоқ. Жанқалтамда бар қалғаны 80 тиын ғана ақша. Өзім еңбекке жарамаймын.

Мен дүние мүлкімнің кәмпескеленуіне қайғырғалы отырған жоқпын. Ол аз да болса Қазақстан Республикасының нығаю қорына түседі. Бірақ менің және екі баламның осыншалықты қатыгездікке ұшырап, Кеңес үкіметіне қандай зиянкестік жасап, алыс жерге жер аударылып отырғанымға түсінбеймін.

Туған жерімде өмір сүру құқымды маған неге бермейді? 5 жастағы ұлым мен 8 айлық емшектегі балам кәмпескеге ұшыраған әкесі үшін неге кінәлі болады? Кеңес үкіметі әлемге бала мен ананы қорғаушымыз деп жар салады. Сонда бұл мәселе балаларым мен маған қатысты болмағаны ма?

Сондықтан сізден ерімді абақтыдан тездетіп босатуды және балаларыммен осы Қызылордада тұруға рұқсат етуді сұраймын. Мұнан басқаның керегі жоқ. Егер де ерімді қамаудан босатпайтындай жағдай болса, онда осы Қызылорда қаласында балаларым мен өзімді қалдыруды өтінемін.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 738 іс, 25 п.)

Анықтама:

1) ОГПУ Жетісу бөлімінің бастығы Ковальшкіннің мәлімдемесі: «...Жүнісбай Сырғабаев Алматы уезі Талғар болысының тұрғыны (бұрынғы Түрген болысы, қазіргі Еңбекшіқазақ ауданы). 56 жаста. 3 дес. егіндік, 1 дес. жоңышқалық жері бар. 20 жылқы, 10 сиыр. 100 қой (ірі қараға шаққанда 50 бас) ұстайды. Қалған малдарын жасырған.

3 әйелі бар. Оның екеуіне мал-мүлкін беріп бөлек шығарған. «Сатай» руының басшысы.

Бұрын 6 жыл болыс және ауыл старшыны болған. Ел арасында беделді, сауатты.

22 август 1925 жылы Түрген болысы атқару комитетінің төрағасы Самтықов беделді байлар – Жүнісбай Сырғабаевты, Шегебай Тасановты, Өтеген Сырғабасвты, т.б. шақырып «жақын арада кеңестер сайлауы өтеді, соған алдын ала дайындалуымыз керек. Ол үшін қаражат жинап, кандидаттыққа Самтықовты сайлауымыз керек» деген кеңес өткізген.

8 қыркүйек 1925 жылы Тасанов ру басқарушы байлар – Өтеген және Жүнісбай Сырғабаевтарды, Рас Тоқтабаевты, Жазылбек Мәдиевті, Райымбек Керімбековты шақырып, сайлауда өзін болыстыққа өткізу жөнінде жиылыс жасаған. Бұл жиылысқа Самтықовты Тасанов шақырмаған. Себебі Тасановты болыстыққа сайлауға Сырғабаевтар мен Керімбеков келіспеген. Осыдан кейін Тасанов Алматыдағы Оразбаевқа бір түйе, бір жылқы сыйлық апарып берген. Самтықов басқа адамға барып, ол да қомақты пара берген.

1927 жылы Жүнісбай Сырғабаев қайта сайлау жүргізу кезінде сиезге делегат болған інісі Өтеген арқылы топ басқарған. Оның үстіне Жүнісбай Сырғабаев салық төлеу мөлшерін азайту мақсатымен шаруашылығын екі әйелі мен өзіне бөліп жіберген. Ел арасында кеңеске қарсы бүлдіру әрекетін таратады. Сырғабаев қазіргі күні тергеуде жүр, не мәселемен екені белгісіз».

2) Маусым 1928 жылы (№42) БК(б)П ячейка хатшысы губерниялық атқару комитетіне: «...Бұрынғы Түрген болысының №1 ауылдың байлары, бастығы Жүнісбай Сырғабаев, Медербай Алданбаев, Әкімбай Жалаңашбаев, Ағыбай Жартыбаев, Қозыбай Аманов, Қошан Тоқсабаев, Таубалды Бекжановтар Кеңеске қарсы элементтер, олар барлық уақытта жікшілдік құрып, Кеңес үкіметінің шараларын жүзеге асыруға қарсылық жасайды, шабындық және егіндік жерлерді бөлуге қарсы әрекеттер ұйымдастырды», - деген шағым түсірді.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 738 іс, 2 п.)

Қорытынды:

Жүнісбай Сырғабаевтың өзі, әйелі, балалары заңсыз жер аударылғандары жөнінде Қазақ Республикасының прокурорына (12.ХІІ.1928, 17.ХІІ.1928, 25.ХІІ.1928), округтік атқару комитетіне (4.Х.1928, 27.Х.1928), Қазақстан Орталық атқару комитетіне (13.І.1929), Қазақстан Халық Комиссарлары кеңесіне, Бүкілодақтық Орталық атқару комитетіне (23.І.1929) шағымдар жазған.

Бірақ шағымдар тиісті орындардан қанағаттанарлық дәрежеде шешілмеген. Жүнісбайдың өзі РСФСР Қылмыс заңының 17, 166-баптарымен жауапқа тартылған. Мал саны кәмпескелеуге толмаса да Декретте көрсетілген I-топқа жер аударылуға жатқызылған. Ал отбасы Орал губерниясына жер аударылған.

Қаражатсыз қалған Халима Сырғабай келіні мен оның жас балаларының берген арызы Алматы ократкомде 29 қазан 1928 жылы қаралған. Ократком «Сырғабай келінін, балаларын жер аударылған кез келген бір байдың есебіне тіркеп жіберіп, оларды жер аудару Еңбекшіқазақ аудандық өкіліне тапсырылсын» деген шешім қабылдады (протокол №17).

Жүнісбайдың және отбасының кейінгі тағдырлары жөнінде мұрағатта деректер сақталмаған.

(ҚРОММ 135 қор, I тізімдеме, 738 іс, 17 п.)

Қазақстан Орталық атқару комитетіне
Әкімшілік жолмен жер аударылған
Жетісу округі Қастек ауданы
№14 ауыл азаматы
Абайылда Келгенбайұлынан
(құжатта Абайділда деп көрсетілген – З.И.)

Арыз

Менің жасым 80-де (ОГПУ мәліметтерінде – 60). Малымды кәмпескелеп, өзімді жер аударуын заңсыз деп есептеймін. Себебі, малым кәмпескелеу жөніндегі заңда көрсетілген мөлшерге толмайды. Мені кәмпескелеуге келген комиссия заңды белден басты.

1919 жылдан еншісі бөлек балам Жәбілдің, сондай-ақ, сол жақта қалған төрт баламның да қолдарындағы малдарын маған теліп, қосып жазып, кәмпеске нормасына толтырды. Сөйтіп, мені заңсыз Орал округіне жер аударды.

Біздің ата-бабаларымыз ешқашан бай болмаған. Біздер еңбек адамымыз. Өз еңбектерімізбен мал бағып күн көреміз. Бізді жер аудару жөніндегі жергілікті үкіметтің заңсыз әрекеттерін айтқан-

дарды, бізді қорғағандарды қорқытты. Үндерін шығармауға зорлықпен көндірді. Біздің еңбекпен тапқан, жинаған малымыз үшін әйелдеріміз бен балаларымыз, туыстарымыз не үшін күйеді? Олардың не күнәсі бар? Балаларымыздың Кеңес үкіметіне тигізген зияны жоқ. Олар кеңес мектебінде оқып, тәрбиеленді, бірқатары комсомолға кірді. Біз үшін олар неге азап-ақырет көруге тиісті?

Сондықтан арызыма назар салып, бізді жер аударудан босатуды, заңсыз кәмпескеленген малдарымызды қайтаруға мүмкіндік жасауыңызды сұраймыз. Қорытындысын Орал ократком арқылы хабарлауыңызды өтінемін.

15.XII.1928 ж.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 456 іс, 6-7 п.)

Бүкілодақтық Орталық атқару комитетіне
Жетісу округі Қастек ауданы
№14 ауыл азаматы
Жәбіл Абайылдаұлынан

Арыз

...Жетісу ократком қаулысымен 1928 жылы Орал округіне жер аударылдым. Жасым 33-те. Отбасымда өзімнен басқа 6 жан бар. Әкемнен 1919 жылдан бастап енші алғанмын. Қолымдағы малмен кәмпескелеуге жатпаймын. Бұл тек Абайылдамен оның балаларын түгелімен жер аудару мақсатымен істелген жұмыс.

Әкемнің бай болғанына мен күйеге тиістімін бе? Өз бетімше өмір сүріп, өз еңбегіммен мал жидым. Ешкімнің еңбегін қанағаным жоқ. Сондықтан мені кәмпескелеуден босатып, заңсыз алған малымды қайтаруды өтінемін.

(ҚРОММ 135 қор, 1 тізімдеме, 456 іс, 16-17 п.)

Анықтама:

1) ОГПУ 2-бөлім бастығы Ковальшкіннің Абайылда Келгенбаев туралы алдын ала жасаған құпия деректемесі:

«...Абайылда Келгенбаев (*құжатта Келшімбаев – З.И.*) 60 жаста. Жетісу губерниясы Алматы уезі Ұзын Қарғалы болысы №14 ауылы Алмалы мекені (Қастек ауданы). 2000 шамасында қойы, 200 жылқысы, 100 ірі қарасы (сиыр және түйе), ірі қараға шаққанда 700 бас. Есептегісі – 103, ірі және ұсақ мал – 989 бас, ірі қараға шаққанда – 301. Қалғандарын жасырған. Отбасында 8 жан бар. Олардың екеуі әйел. Тұрақты төрт жалшы ұстайды. Айналасындағы кедейлерді қанайды. Жыл сайын Ферғанаға малдарын сату үшін топтап айдайды.

Руы – «Шағатай». Бұрынғы би, болыс бастығының баласы. Өзі тұқым қуалаған болыс болған. Қазіргі кезде қазақтар арасында өте беделді, әрі ықпалды. Қазақша сауатты. Кеңес үкіметіне, оның саясатына қарсы. Жыл сайын салық төлеуден малын жасырады. Ауылдық кеңеске өз жақтастарын қоюға ұмтылып, ауылдық үкіметтің жарлықтарына бағынбай қарсы жұмыстар жүргізеді. Кеңес үкіметіне қарсы үгіттер, бүлдіру әрекеттері туралы әр түрлі хабарлар таратады».

(АОММ 591 қор, 1 тізімдеме, 82 іс, 1 п.)

2) Халық Комиссарлары кеңесі жанындағы ОГПУ-дың Жетісу губбөлімі бастығының көмекшісі Никольскийдің 24.X.1928 жылғы №03004/2 құпия қатынасы:

«...Байларды кәмпескелеу жөніндегі Алматы округтік комиссия Задорожниковке. Қолда бар мәліметке қарағанда Қастек ауданының жер аударылуға тиісті Келгенбаев Абайылданың (*құжатта Келшімбаев*) 100 бас қойын бұрынғы Қастек болысы №14 ауылдың имамы Сайден Самылтыровқа жасырған. Тиісті шара көруге хабарланады».

(АОММ 591 қор, 1 тізімдеме, 82 іс, 2 п.)

3) Байларды кәмпескелеу жөніндегі округтік комиссияның 25.X.1928 жылғы №16 хаттамасы:

«...Тыңдалды: ОГПУ-дың №03004/2 қатынасы.

Қаулы: Келгенбаев Абайылданың бай Тоқбергеновке жасырған малдарын анықтап, тиісті шара көру Қастек аудандық комиссияға тапсырылсын».

(АОММ 591 қор, 1 тізімдеме, 82 іс, 4 п.)

4) Округтік ОГПУ бөлімінің актісі, Поленконың баяндамасы:

«...Мәлімет бойынша №14 ауылдың байы Абайылда Келшімбаевтың (*дұрысы Келгенбаев – З.И.*) 300 ірі қарасы, 2000 ұсақ малы болған. Комиссия онан 166 бас ірі қара, 989 бас ұсақ мал тапты. Комиссия мұнан басқа оның туыстарына жасырған 29 бас ірі қарасымен 717 бас ұсақ малдарының бар екендігі анықталды».

(АОММ 591 қор, 1 тізімдеме, 82 іс, 5 п.)

5) Қастек ауданына №14 ауылдағы ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеуге келген комиссияның 28.IX.1928 жылғы №3 хаттамасы: «...Күн тәртібі:

1. Абайділда (*Абайылда*) Келгенбайұлының енші алған балаларын ажырату;
2. Үй жабдығынан жасырған мүліктерін табу.

Тыңдалды: Абайылда Келгенбайұлының енші алған, алмаған балаларын ажырату туралы ауылдың «Қосшы» одағы басшысы Пайзрах Ахметбайұлы: «Абайылданың үш баласы үш үй. Үлкені

Әбу 20 жылдан бері еншісі бөлек, ен таңбасы, жүріп-тұруы басқа. Ортаншы баласы да көп жылдан басқа болып келген. Ен таңбасы да бөлек. Ең кіші Жәбіл деген баласы Абайылдамен еншісі бір. Шаруа салығын аз төлеу үшін 22 жылдан бері Жәбілді бөлек үй қылып салықты екі жерден төлеп келеді. Абайылда мен Жәбіл қандай қаражат жұмсаса да бір жерден шығарады. Жәбілдің малы деген 557 бас малды кәмпескелеп алу керек».

Қаулы:

1. Абайылданың амалмен бөлшектеп отырған Жәбілдің атындағы мал Абайылданың малы екені анық. Сондықтан Жәбілдің атындағы мал кәмпескеленіп алынсын деп тоқтам қыламыз.
2. Абайылда залым бай, амал қылып бір жаққа тығып қойып отыр. Оны іздеп табу керек».

Қорытынды:

Абайылда Келгенбаев та, баласы Жәбіл де заңсыз кәмпескеленгені жөнінде бірнеше рет шағымданғанымен «арыздары қанағаттандырылмасын» деген шешіммен аяқталған. Абайылданың өз тұрмысын жақсартуға жиған малы өзін шаян болып шаққан. Оның нақты дәлелін аудан орталығынан 125 шақырым жердегі Шолақ жартасты деген мекенде отырған Абайылда Келгенбаевты 16 қыркүйекте кәмпескелеуге барған өкіл Борашұлы Сүрбайдың өзінің тікелей басшысы губерниялық өкіл Әбдірахманұлына 18 қыркүйекте жазған хатынан анық көруге болады...

*«Ана тілі» газеті
4 наурыз – 14 қазан 2004 ж.*

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА И СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ КАЗАХСКОЙ АССР.

Гор. Кыя-Орда.

1928 года Ноября 24 дня.

Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров КАССР
ПО С Т А Н О В Л Я Ю Т :

1. Конфискация имущества крупных баев и лиц, ранее принадлежавших к приподлиннованным группам проводимую на основании постановления ЦИК и СНК КССР от 27/УШ-28г., с момента опубликования сего считать законченной.

2. Центральной комиссии по конфискации, а также и все местные комиссии, организованные для проведения декрета о конфискации, с 1/ХП-28г. распустить. Все делопроизводство районных и окружных комиссий передать соответствующим исполкомам, а делопроизводство центральной комиссии - Управлению делами ЦИК и СНК.

Дальнейшую работу по закреплению результатов конфискации проводить непосредственно президиумом окружных и районных исполкомов.

3. Выселение лиц, переместившихся к установленному законом от 27/УШ-28г. сроку, тех районов и округов, где они ранее проживали и вели свое хозяйство, прокатывать в соответствии с требованиями § 14 пост. ЦИК и СНК КССР от 27/УШ-28г. - органами милиции.

4. Жалобы на выселение по конфискации, после 1/ХП-28г., могут подаваться в общем порядке в органы Прокуратуры и РКМ.

5. Предложить судебным органам КССР, все судебные дела, связанные с конфискацией и выселением, закончить рассмотрением к 1/1-1929 г.

6. Вся работа по выявлению скрытого скота в дальнейшем, должна проводиться через органы милиции в порядке постановления ЦИК и СНК от 17/Х-28г., а обнаруженный скот должен быть распределяем соответствующим исполкомами в порядке установленном декретом от 27/УШ-1928г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КАЗИМЪ А

(СМАЗАРОВ)

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СОВНАРКОМА

(НУРМАКОВ)

ПРИД СЕКРЕТАРЯ КАЗИМЪ А

(ИУКАНЕТОВ)

Жазықсыз қуғынға ұшыраған жастар

Коммунистік партия шексіз билікті өз қолына толық алған күннен бастап елдің есін жиғызбайтын аласапыран дүрліктіру, қуғын-сүргінге ұшырату, түрмеге жабу, айдау, ату саясатын басты мақсат етті. Зиялы қауым, оқыған азаматтарды жау санады. Өзіндік ойы, сезімі, талғамы, өмірге көзқарасы бар студент-жастарды қуғындады.

1928 жылғы байларды тәркілеудің аяғы орта, жоғары оқу орындарында (тіпті 7, 9 жылдық мектептің оқушыларына дейін) оқитын студенттерді қуғындауға ұласты. Бұл аласапыран дүмпу ел аштықтан қырылып жатқан 1931-1932 жылдардың зұлматында да толастамады. Осы кезде Қазақ педагогикалық институтынан – 30, тек Сырдария оқу үйіндегі ауыл шаруашылығы және педагогикалық техникумда оқитын – 294 студенттің 38-і «тегі жат», «көзқарасы теріс» деген желеумен тазалауға ұшырады. Ең алдымен Ленинград, Мәскеу, Омбы, Том, Ташкент қалаларында республикамыздың халық шаруашылығына зәру мамандықтарда оқып жүрген саналы студенттер құрыққа ілінді. Олардың ішінде елімізде кейін белгілі ғалым, жазушы, дәрігер, қоғам, мемлекет қайраткері болған азаматтар қоғамға жат студенттер, «қой терісін жамылған бөлтіріктер» деген желеумен қуғындалды.

Себебі, олардың Коммунистік партияға, оның ұстаған идеясына, жүргізген саясатына көзқарасы өзгеше болды. Халқының басына төнген қауіптің, қатердің тұманын алдын ала сезді. Кеңес үкіметінің күштеу, зорлау, әділетсіз саясатына немкетті қарай алмады.

Ал, Коммунистік партия халықты айтқанына көндіріп, айдауына жүргізу үшін ең әуелі халықтың өсіп келе жатқан саналы ұрпағын көктей солдырып, жоюды мақсат етті. Оған оң жағынан ұрса, сол жағын «ләппай» деп тосатын елпең қаққан, қасаң қалыптағы жас кадр керек болды.

Оған дәлел ретінде Қазақстан Өлкелік партия комитетінің осы мәселеге байланысты қаулысын және оқу орындарынан аластау қажет деген 50 студент туралы «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылы 3 қаңтар күні жарияланған материалды оқырман назарына ұсынуды жөн көрдік. Әр студентті оқу орнынан шығаруға келтірген дәлелге түсініктеме беруді артық санадық. Оның үстіне газет дабылдары аяқсыз қалмағанын архив деректері айғақтайды.

Солақай саясат, таптық тірмізілік көзқарастағы материалдардың авторлары бізге белгісіз. Себебі, ол кезде ауыл, село жұмысшы

тілшілерінің аты-жөнін жариялауға Қылмыс заңының 104, 117-баптары бойынша тыйым салған (ҚРОМА 81 қор, 4 тізбе, 14 іс, 135 б.).

Оқу орындарындағы студенттердің тегіне, көзқарасына байланысты оқудан шығару жөніндегі ұсыныстарының басым көпшілігі ППОГПУ-дің Қазақстандағы өкілі тарапынан түскендігін архив деректері анықтайды. Ал, мұның бәрі тарихи тағылым мен ұмытылмас сабақ болу үшін зердеде тұрғаны абзал. Кешегі коммунистік идеологияның үстемдік «үлгісі» осындай еді.

Еңбекшілер жұртшылығының тезіне

Кеңес мектебінде ептеп-септеп кіріп кетіп оқып жүрген байдың балалары бар. Тонын айналдырып комсомол ұйымына кіріп кетіп жүргендер бар. Еңбекшілердің орнын иемденіп жүрген жат адамдар, арамзалар, қу мен сұмдар кеңес мектептерінен қуылуы керек. Бізге жат алаяқтар ақ құйылып айдалуы керек. Еңбекшілер жұртшылығының бүгінгі орындайтын міндеті осы.

Кеңес мектептерін бізге жат адамдардан тазалау туралы Өлкелік партия комитетінің қаулысы:

1. Қазақстандағы, Қазақстаннан басқа жерлердегі Қазақстан оқушылары арасында тазалау жүргізілсін. Байдың балалары, зияндылар мектептерден қуылсын. Оның үшін әуелі оқушылар арасында бұл науқанның маңызы әбден түсіндірілсін. Оқушылар жиылысында мектептерден қуылуға тиісті кісілер талқыға салынсын. Сөйтіп, олардың пікірі қорытылсын. Бұл жұмыс оқушылардың көпшілігіне партиялық тап саясатын түсіндірерлік болсын. Олар арасындағы партия жолына қайшы салт-сананы жоятын болсын. Мектептерде еңбекшілер тілегімен үш қайнаса сорпасы қосылмайтындар қуылған соң оқушылар арасында жік, топ, талас жойылатын болсын.
2. Соңғы курстарда оқып жүрген кейбір оқушылар мектептен шығаруға тиісті болса да жеңілдік ретімен биылша қалдырылсын.
3. Оқу орындарын бай балаларынан тазарту жұмысын округтік партия комитеті басқарсын. Олар бұл жұмысқа өзінің бюросының бір мүшесін белгілесін. Қазақстаннан басқа жерлердегі оқу орындарындағы Қазақстан оқушыларының тегін тексеріп, бай балаларын оқудан шығарту – сондағы оқушылардың жерлестік комитетіне тапсырылсын. Олар оқудан шығарған оқушылардың тізімін Оқу комиссариатына жіберіп бекіттірсін.

Арамзалар

Қалтарыста амалын тауып, біреуге арқа сүйеп, біреудің демеуімен, біреудің сүйеуімен жоғары оқу орындарына кіріп кеткен бай балалары, хан-төре балалары аз дейсіндер ме? Аз емес. Алдыңызға бірсыпырасын салып өтейін:

1. **Ақбайұлы Хамит** – байдың баласы, әкесі конфескеленіп жер ауды. Әкесі конфескеленіп отырса да қатынасын үзбейді. «Кедейлер мал алып, орташаланып жатыр» деген сөз естісе, ернін шығарып, күледі: «Бәрібір ел болмайды», - дейді.

2. **Ақбайұлы Құлмұрат** – әкесі Николай заманында төре болған. Қазір бай Құлмұрат әлі күнге дейін әкесінің аузына қарайды. Пікірін қолдайды. Жұртшылық ісіне жүре қарайды.

3. **Исатайұлы Қ.** – Алашордашылармен ымы-жымы бір, қатынасы тәуір. Жер аударылған Исатайұлы Топайдың жақыны, байлардың малы алынып, жер аударылғанына жаны ашиды, күйеді, піседі.

4. **Дөсетұлы Смағұл** – қажының баласы. Әкесі шонжар бай болған кісі. Смағұлдың әкесімен адам айтқысыз жақсы.

5. **Бұралқыұлы Мұстафа** – жуан жұдырық байдың баласы. Осы кеңес тұсында кедей атағымен әртел ұстап байлардың шаруашылығына жәрдемдес болған. Батырақ кедейлерді қанаған. Мұстафа Смағұлдың (Садуақасұлы) қолқанаты. Түбінде Смағұлдың орнын басар деген үміт бар. «Орта Азиядағы партия саясаты патшаның отар саясаты» деп Мұстафа осы бастан смағұлшылдайды.

6. **Асанбекұлы Әшім** – байдың баласы. «Қазақстанда жүргізілген конфеске жұмысына мен риза емеспін, дұрыс емес», - деп соғады. «Саяси жағым ешкімнен олқы емес, бірақ оқу бітіргенше үлкен саясатқа қосылмаймын», - дейді.

7. **Қаратаев Қ.** – бұрынғы крестьянский начальниктің баласы. Әкесі жер аударылып отыр.

8. **Сейдәліұлы Ғалиакбар** – әкесі Алаш орданың оң көзі болған.

9. **Бөкейханұлы Р.** – ақсүйек, хан тұқымының нәсілі. Кәдімгі атышулы шұбартөс Ғалиханның жақыны. Бұрын кадет партиясында болған.

Мыналар қуылсын

Кеңестің адал сүтін арамға шығаратын сұмдар, бөлтіріктер кеңес мектептерінен қуылуы керек. Жұртшылық есейіп, кімнің дос, кімнің қас екенін біліп отыр. Сұмдарға жол кесіліп отыр. Жұртшылық ісіне атсалысуды борышым көріп, мен де 4-5 бөлтіріктің атын атап кетпекпін:

1. **Нұрбекұлы** – әкесінің аты Нұрбек екенін жасырып, Нұрбековский деп жүргізеді. Бұл белгілі Нұрбек байдың баласы.

2. **Майорұлы** – бұл Қостанай округінің жігіті, ептеп-септеп комсомолға кіріп, комсомол атағымен оқуға енген. Әкесі, туысқандары конфескеленіп жер ауды.

3. **Арыстанбекұлы** – байдың баласы, қазір де медтехникумнан шығарылып отыр.

4. **Есетұлы** – бұл да байдың баласы, комсомол қатарында жүргенде де байшылдығын, паңдығын өзгерткен жоқ. Қазір қуылып, комсомолдан шығарылып отыр.

5. **Омарбекұлы** – әкесі Алаш орданың ақсақалы еді, жан аямас досы еді. Әлі де солай. Алашордашылармен әлі де қатынасын үзе қойған жоқ.

Міне, осыларды комсомолдан да, мектептен де аластап қуып шығу керек. Алды-артына бір уыс топырақ шашу керек. Бұлармен жұртшылық көгермейді, есеймейді.

Сегіз бөлтірік

Қазақстанның Орынбордағы мектептерінде кімдер жоқ дейсіздер?! Қалтарыста ебін тауып, кедейдің тонын жамылып кімдер кірмеді дейсіңдер! Кімдердің кім екенін білдіру ниетіне мініп, бір сегіздің¹⁵ бет-пердесін ашқалы отырмын.

Жұртшылық құлағыңды сал:

1. **Бидашұлы Бексұлтан** – Бексұлтанның әкесі кім екендігі барлық Сырдария округіне белгілі, мәлім. Сұрандар – айтар, әкесі бай, 500 ірі қарасы бар, 60 жылқысы, 60 түйесі бар деп. Кедейдің тонын жамылып, кеңестің мектебіне кіріп, кедей баласына арналған 5-10 тиынға ортақтасып жүрген сұмның бірі – Бексұлтан.

2. **Рүстемұлы Мүсәлі** – Сырдарияға бұл таныс есім. Әкесі неше жыл бойы старшын болып арамнан мал жинаған бай, жіктің көсемі.

3. **Қалкөзұлы Әмірбай** – бұл да Түркістан ауданында неше жыл управитель болған белгілі бекбикенің баласы. Қалтарыста жол тауып, мелитса бастығын дайындайтын мектепке кірген. Әмірбайдың не жөнді мелитса шығар.

4. **Сейткенұлы Әмзия** – әкесі белгілі саудагер, 300 қойы, 40 жылқысы бар. Қашан да болса екі малай ұстайды. Бұл да біреудің көтермелеуімен барып Орынбордағы институтке енген.

5. **Құдиярұлы Сұлтанбек** – (Сырдариянікі) әкесі бұрын бай, би болған. Ағасы управитель болған.

6. **Маябасұлы Пірманқұл** – (Сырдариянікі) әкесінің 200 қойы, 15 жылқысы бар. Оның үстіне Тәшкенмен екі арада сауда жүргізеді. Пірманқұл Орынбор рабфагінде оқып жүр.

---

¹⁵ Бірақ текстіде жеті-ақ адам – З.И.

7. **Ерімбетұлы Әбілқасым** – (бұл да Сырдария) әкесінің бел баласы. Әкесі табанын жазбастан 13 жыл болыс болған кісі. 200-ден артық қойы, 15 жылқысы, 20 түйесі бар. Ақсақалдықтан осы күнге дейін қол үзген жоқ.

Міне, Орынбордағы Қазақстан мектебінде кімдер оқып жүргендігін білгілерің келсе осылар. Бұлардан не үміт, не қайыр?

Мына сұмдар айдалсын

Қазақ еңбекшілерінің надандығын, мәдениеттен артта қалғандығын пайдаланып кеңес мектептерінде осы күнге дейін байдың, аты шулы бектің, шынжыр балақ, шұбар төс шонжарлардың балалары оқып келді. Әлі де солар кедей балаларының орнын алып оқып жүр. Бұлардың бірқатарлары бір факультеттен екінші факультетке көшіп ұзақ өміріне студент атанып жүр. Біреулері негізгі фамилиясын, аты-жөнін өзгертіп, қаратабан батырақ болып, өтірік куәлікпен оқып жүр. Бірқатары пролетариатшыл болып, омыраулап, партбилет салып алып аңқытып жүр. Мұны ешкім өтірік дей алмайды.

Қазақ еңбекшілері енді бел асты. Өздерінің тап дұшпандары – жоғарыда айтқан шонжар-байлармен белдесті. Жауын жеңіп келеді. Ірі байлардың мал-мүлкін конфескелеп өздерін жер аударды.

Сөйтіп, қазақ еңбекшілері де өздерінің өсіп қалғандығын жалпы әлеумет алдында көрсетіп отыр. Бұрын надан болса, саяси сезім жоқ, кем, қор болса, аузындағыдан айырылып қалатын нашар болса, енді алдындағыға ие болып, тап дұшпанның тобын тоздыруға жарап отыр.

Міне, осы жағдайларды еске алып Қазақстан Өлкелік партия комитеті кеңес мектептерін бай балаларынан тазарту керек деген қаулы шығарды. Ол қаулының іске асуы Оқу комиссариатына жүктеліп отыр. Бұл жұмыс оңай жұмыс емес. Өйткені оқып жүрген бай балалары көп. Кімнің қайда оқып жүргенін Оқу комиссариаты бал ашып білмейді. Оны кеңес, партия жұртшылығы білу керек. Солай болғансын әрбір партия, кеңес органдары мен партия, комсомолдың жеке мүшелері, саналы азаматтар осы қаулыны орындауы, оқу орындарына көмектес болулары керек.

Мен бірқатар өзім білетін оқып жүрген бай балаларының атын атап жұртшылықтың сынына салмақшымын. Басқа білетін адамдар толықтыра жатар.

Менің білетінім мыналар:

1. **Ибраимұлы Баязит** – (Гурьев округі) бұл Өтеғали Танашұлының баласы. Тимирязев академиясында оқиды. 27-жылы кірген. Бұрын комсомолда мүше еді. Қазір бар-жоғын білмеймін. Өтеғали

бұрынғы Почетный потомственный гражданин, Астраханды жайлаған, миллион сомды жұмсаған бай саудагер. Николай кезінде Каспий теңізі бойында бірнеше ватага¹⁶ ұстаған помещик.

2. **Ідірісұлы Акрам** – (Гурьев округі) бұл да жоғарғы Танашевтардан. Ідіріс, Ибраим екеуі де Танаш баласы. Акрам қазір де Сарытау қаласындағы мемлекет университетінде оқиды. Комсомол ұйымының жауапты хатшысы. Өзінше белсенді. Екі жерден стипендия алады. Ағасы Хусайын конфескеленіп жер ауып отыр.

3. **Жандеркеұлы Қажыкен** – (Қарқаралы округінен) қазірде Тимирязев академиясының студенті. Мұнда 26-жылы кірген. Ауыл шаруашылығы банкісінен 50 сом стипендия алады. Шын әкесінің фамилиясы Ақбаевтар. Атақты болған соң жасырын фамилиямен жүр. Белгілі байдың баласы.

4. **Ермекұлы Мүсілім** – 1926 жылы Ташкен университетін тастап, Тимирязев академиясына кірген. Өзі комсомол, қазір де екі жерден стипендия алады. Аты шулы байдың баласы. Қоғам ісінде ешбір қатысы жоқ. Өзінен-өзі үрінген ақсаусақ.

5. **Боштайұлы Жақия** – (Сырдария округінен) комсомол. 1925 жылы Ташкен рабфагін бітіріп (жұмыскер факультетін) Тимирязев академиясына түскен. Қазір сонда оқиды. Әкесі конфескеленіп, жер аударылып отыр. Сөйткен Жақиядан не қайыр.

6. **Атабайұлы А.** – (Зайсан уезінен) Бірінші Мәскеу университетінде оқиды. Мұның да әкесі жер аударылып отыр.

7. **Рүстемұлы Махид** – бұл Парқы датқаның тұқымы. Ағасы Мәуленкұл 14 жыл болыс болған. Комсомол болып алыпты. КИМ-нің значогі омырауында жарқ-жүркі етеді. Қоғам тіршілігінде иненің жасуындай еңбегі жоқ. Төңкеріске дейін де, төңкерістен кейін де оқуда, әлі оқиды. Өмірі оқумен өтетіннің бірі. Қазір де Тимирязев академиясында оқиды.

8. **Сейдәліұлы Мұқан** – (Қызылорда округінен) Ленинградта оқиды. Былтыр рабфак бітіріп университетке түсіп отыр (айтарсың шіркін, жұмыр білек жұмысшының баласы). Әкесі Сейдәлі Кеңес үкіметіне қарсы болғандықтан 1919 жылы атылған болатын. Баласы кеңес ақшасын пайдаланып, кедей баласының орнында оқып жүр.

9. **Нұралы ұлдары** – Қазандағы іскер басшылар дайындайтын мектепте оқиды. Бұлар Ақмола округінікі. Ағайын-тумалары тегісінен конфескеленіп, Ақмоладан Гурьев округіне жер аударылды. Бұрын әкесі және ағалары Алаш орданың белді адамдары болған.

---

¹⁶ Ватага – балық аулау, тұз өндіру әртелі.

Колчак тұсында талай коммунистердің жонынан қапысын алып, тірідей жүндеген. Николай тұсында талай кедейді арбаға байлап сабаған жуандар. Әкесі тап дұшпаны болғанда баласы еңбекші тап іскері, қызыл іскер түзейді дегенге нануға болар ма?

10. **Досжанұлы** – Тимирязев академиясын бітіріп шыққан. Бірақ алған білімін еңбекші елге беруді қолайсыз көріп, өмірлік студент болып жүре беруді лайық тапқан. Сондықтан басқа факультеттің біріне түсіп оқып жүр. Бұл бай балаларының қай-қайсысының да әдеті. Бұл жалғыз емес.

11. **Сейітқамалұлы** – (Ақмола округінен) биыл жаздың күні Сәлкен Балаубайұлы деген азамат демалысқа елге барғанда Сейітқамалдың баласын (жиені ғой!) Ташкенге оқуға әкеліпті. Қазірде Ташкенде оқып жүр. Әкесі Сейітқамал конфескеленіп үй-ішімен Қазақстан шегінен шығарылып жіберілді.

12. **Доғалақұлы** – (Ақмола округінен) қазірде Омбыда оқиды. Әкесі Ысқақ үй-ішімен конфескеленіп Гурьевке жер аударылып отыр. Өз қарабасының қоғам тіршілігіне бір тиындық пайдасы тимеген адам.

13. **Торғайұлы Әмірбек** – (Жаңақорған ауданы, Сырдария округінен) Ленинградта оқиды. Торғай деген байдың баласы. Өзі партия мүшесі, жаз демалысқа келгенде өзінің көңілі жақын байларына «конфеске болады, малдарыңды сатып азайтыңдар» деп үгіт таратуда. Өз үйінің 35 жылқысын саттырған. Қазір түк көрмегенсіп «аузын қу шөппен сүртіп» оқып жүр. Осы күнге дейін ешкімнің көзіне түспегенсін бел алып отыр.

14. **Әлиасқарұлы** – (Қызылорда округінен) қазір Ташкенде ағарту институтында оқиды. Әкесі Әлиасқар белгілі Лапин тұқымы. Төңкеріске қарсы болғандықтан 1919 жылы атылып кеткен. Кеңес үкіметіне түсін қайта жасасаң да дос болмайтыны күмәнсіз ғой.

15. **Нәлібайұлы Шердебай** – (Жаңақорған ауданы, Сырдария округінен) Орынбор рабфагінде оқиды (жұмысшы баласы шығар шіркін-ай). Биыл Наркомпрос жіберіпті. Бұл атақты Нәлібай байдың баласы еді. Өңге байдың балаларынан қалыспайын деп жұмысшылар факультетіне кіріп алыпты. Бұлардың кірмейтін жері бар ма?

16. **Қойайдарқызы Бәдігүл** – былтыр «Еңбекші қазақ» газетіне бадырайтып тұрып бір жазып еді. Түк болмады. Оғы дарымады-ау деймін.

Биыл мен соны тағы да ескертем. Қойайдардың осы күнге дейін поселкемізде жүргені жетер. Енді оларға рұқсат беріп үйіне қайтару керек. Қазақтың еңбекші әйелдерінің атын жамылып қоюдың жөні жоқ. Әйел теңдігі сауда емес.

17. **Қаратайұлы** – (Орал округі) бұл Арон Қаратайұлының баласы. Ташкен университетінде оқиды. Әкесі Арон Николайдың қантырнақты полицмейстрі. Атақты бай. Кешегі күні конфескеленіп, Алматы округінің Ащыбұлақ деген жерінен орын алып отыр.

18. **Күсепғалиұлы Ғаппар** – (Орал округі) бұлар кеңеске дейін де, кеңестен кейін де белгілі адамдар. Үй-ішінде маман емес адамы жоқ. Сондықтан өктем, азулы әкесі Дәулетше Күсепғали конфескеленіп Алматыдан орын тапты. Мына Ғаппар Орталық партия комитетінің жанындағы банк курсінде оқып 225 сом айлық алады. Осының өзі қызық қой.

Айта берсек бұлар көп. Алдында да, артында да лық толы. Бұларды мезгілімен ескеруіміз керек. Сондықтан менің ұсынысым:

- 1) Осы көрсетілгендер, тағы осылар сияқты біз білмейтін байдың балалары газетке жарияланып, мектептен қуылсын. Ендігі жерде олардың өтірік кедей болып, болмаса езілген ұлт – қазақ болып «сауда» қылып жүруіне ерік берілмесін.
- 2) Бір мектепті бітіріп алып, Қазақстанға жұмыс істегісі келмейтіндерге шара қолданылсын.
- 3) Бір факультеттен екіншіге көшіп өмірінше оқушы боламын дегендерге тыйым салынсын. Мектепті бітірісімен Қазақстан топырағында жұмыс істейтін болсын.
- 4) Бұдан былай жергілікті партия, комсомол ұйымдары, кеңес орындары болып қай жерде кім деген байдың баласы оқиды, олардың бүркеншігін ашып, жұртшылық алдына салуға атсалынсын. Сөйтіп, Оқу комиссариатына көмек көрсетілсін.

Мәнсүр

«Еңбекші қазақ» газеті
№2, 3 қаңтар 1929 ж.

*Араб әрпінен аударған З.Ижанов
«Егемен Қазақстан» газеті
25 ақпан 1998 ж.*

Қуғындалған студенттер

1929 жылдың басында Қазақстан Өлкелік партия комитеті «Кеңес мектептерін тегі жат адамдардан тазалау туралы» қаулы алып, бұрынғы хан, төре, бек, би, болыстар мен дін иелерінің, байлардың,

саудагердің балаларына бүйідей тиді. «Қоғамға жат сұмдар», «белтіріктер», «шынжыр балақ, шұбартөстің» балалары деп әр түрлі айдар тағып, олардың ар-намысын қорлап, қуғынға салды.

Студенттерді тазалау жұмысын саяси науқан етіп ұйымдастыру жөніндегі бұл қаулы бойынша «округтік партия комитеттерінің бюро мүшесінің бірі басқарсын» дегенмен билікті Саяси Бас басқармасының Қазақстандағы өкілі (ППОГПУ) тікелей өз қолына алып, еркін жүргізді.

Шын мәнінде Коммунистік партия ППОГПУ органының қолымен от көседі. ППОГПУ қызметкерлері де Компартияға тұңғыш ұлындай шын берілгендігін танытып, «ақсақты тыңдай, өтірікті шындай» етіп, жала жабудың, алдап-арбаудың, зорлық пен зомбылықтың алуан түрін жасады. ОГПУ қызметкерлері студенттерді тазалаудан бұрын заң орындары – милиция, сот, прокуратура, партия, кеңес орындары қызметкерлерін, Алаш орда мүшелерін, дін иелерін, елді коллективтендіру, советтендіру лаңымен ел ардақтаған талай кадрларды «тазалау» елегінен өткізіп, тәжірибе жинақтады. Талай отбасына жай түсірді, ойран салды. Шаңырақтарын ортасына түсірді. Ендігі кезек патша заманында мал өсіргенмен қызығын, рақатын көрмеген байларды тап ретінде жоюға ауысып, оларды тәркілеуді «мінсіз» өткізді. Баланы ата-анасынан айырды, елді аздырып, тоздырды. Саясат жөніндегі ашкөздік бұнымен де тынбады. Патшаның қазақ жастарын оқу-білімнен махрұм қалдыруы аздай-ақ Кеңес үкіметі орнағаннан кейін жаппай білімге ұмтылған балауса жастарды оқу орындарынан қууды қолға алды.

Ондағы мақсат – Кеңес үкіметінің солақай саясатын ерте сезетін және оны әшкерелейтін, халықтың көзін оған жеткізетін тек осы жастар деп санады. Сол үшін «тегі жат», «қоғамға зиян» деген желеумен олардың тамыры жайылмай тұрғанда бірден отап, көктей солдыруға тікелей атсалысты.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорындағы қолда бар деректерге қарағанда, 200-ден астам студенттер (ол кезде мөлшермен салыстырғанда бұл аз емес – З.И.) «тазалаудың» құрығына түсіп, оқу орындарынан аласталынған. Ол мәліметтерді құпия бөлім басшылары Халлев, Бакалло, айрықша бөлім басшысы Борисов, Саяси Бас басқарманың Қазақстандағы өкілдері (ППОГПУ) Хворосьян, Петров, т.б. дайындап, оқудан шығару жөнінде тікелей тапсырма берген.

Халық ағарту комиссариаты ОГПУ-дың «ақ дегенін алғыс, қара дегенін қарғыс» деп ұғынып, аталған студенттердің оқу орындарынан қуып, «істі тындырып» отырды.

Солардың бірі – 1929 жылы 7-ші наурыз күні (№11814410) Қазақстан Халық ағарту комиссарының орынбасары Оликовтың атына 22 студентті оқудан шығару жөніндегі Саяси Бас басқарманың Қазақстандағы өкілі Петровтың қатынасын оқырмандарға ұсынып отырмыз (КРОМА 81 қор, 4 тізімдеме, 14 іс, 147-150 б.).

Ф.Т. Оликов

ППОГПУ берген бұл мәліметтерге қарағанда студенттердің мемлекетке, қоғамға тікелей жасаған зиянды, қастандық әрекеттері жоқ. Бірақ оларды ата-тегі, туыстары, жақын-жуық, жекжаттар патша заманында пәлен болған, түген болған деп заңсыз күйдіріп, жазықсыз айып таққан, келешек өміріне кеселдік келтірген, мамандық алу құқың жойған, азаматтық құқығына қол сұққан. Бұл 22 жастың мемлекет үшін, қоғам үшін қаншалықты «қауіпті», «зиянды» екендігіне баға беруді оқырмандардың ақыл таразысына қалдырдық. Сол үшін Петровтың қатынасымен оның студенттерге қойған «кінәсіне» назар аударып көріңіздер:

Өте құпия

Халық ағарту комиссарының орынбасары Оликов жолдасқа

Осымен әр түрлі оқу орындарында оқып жүрген әлеуметтік тегі жат студенттердің тізімін оқу орындарын тазалау жөніндегі комиссияда қарап оқудан шығару үшін жолдайды. Қосымшада 21 адам.¹⁷

ППОГПУ-дың Қазақстан бойынша шығыс бөлімінің бастығы Петров

Жоғары оқу орындарын қоғамға жат пікірлерден тазалау мақсатында оқудан шығарылатын студенттердің тізімі:

1. **Иманбаев Рахым** – Алматы қаласындағы Қазақ мемлекеттік университетінің студенті. Қостанай округі Қарабалық ауданы №17 ауылдағы белгілі бай Иманбаев Мұсаның баласы. Әкесі патша заманында 12 жыл ауылдық старшын болған. Патша үкіметіне мінсіз қызметі үшін бірнеше награда алған. Иманбаев Мұсаны контрреволюциялық әрекеті үшін өткен жылы Қостанай округі ОГПУ тұтқындады. Қазіргі күні Қылмыс заңының 58-4, 58-8 және 58-10-баптары бойынша айыпталып, ісі сотта жатыр. Рахымның туған

¹⁷ Шындығында 21 емес, 22 адам – З.И.

ағасы Әбубәкір оңшыл эсер. Қазір қашып жүр. Оның баласы эмиграцияда. Иманбаев Рахым бұрын Орынбордағы жоғары оқу орындарының бірінде оқыған. Бірақ онан қоғамға жат адам ретінде шығарылған. Бұған қосымша Иманбаев Рахым әкесімен бірге Қылмыс заңының 58-бабының 8-тармағы бойынша жауапқа тартылуға тиісті.

2. **Иманбаева Айзада** – Алматы педтехникумның студенті. Жоғарыда аталған Иманбаев Рахымның туған қарындасы. Мұсаның қызы.

3. **Мұқашев Әбдікәрім** – Алматы зооветтехникумның студенті. Қостанай округі Аманқарағай ауданы №9 ауылдағы шіріген байдың баласы. Хан тұқымы. 1927 жылы ВЛКСМ мүшелері арасында белсенді топ құрып, ұлтшылдық әрекет жасап, өсек-аянмен, маскүнемдікпен айналысқандығы үшін Қостанай педтехникумнан, ВЛКСМ қатарынан шығарылған. Қазіргі кезде зооветтехникумға қандай жолмен кіргендігін жасыруға әрекет жасап жүр.

4. **Тұрысбеков Нұрқожа** – Тәшкен жұмысшы факультетінің III-курс студенті. Сырдария өңірі Түркістан ауданы №1 ауылдағы ірі байдың баласы. Жасы 32-де. Төңкеріске дейін кедейлерді аяусыз қанаған. Оның әкесі өз қолындағы малдарын ауыр шарттармен айналасындағы кедейлерге таратып беріп, оларды экономикалық жағынан тәуелді жағдайда ұстаған. Түркістан уезінде Нұрқожа Тұрысбековтың өзі 1924 жылы бұрынғы Шілік болысының бастығы, салық инспекторы болып қызмет атқарып, бірсыпыра әрекеттер жасағандығы үшін қызметтен алынып, БК(б)П қатарынан шығарылған. Осыдан кейін Тұрысбеков Тәшкенге барып, біреулердің қолдауымен жұмысшылар факультетіне оқуға орналасқан.

5. **Ахметжанов Нияз** – Орта Азия өндіріс-экономика техникумының студенті. Сырдария өңірі Сайрам ауданынан. Нияздың әкесі патша үкіметі кезінде бұрынғы Колонатан болысында 8 жыл үздіксіз болыс болған. Құны 10 мың сом тұратын жекеменшік үйі, 50 мүйізді ірі қарасы, 30 жылқысы, 200 қойы бар. 50 десятин жерге егін егеді. Үнемі өз жұмысына 4 малайды пайдаланып, еңбегін қанайды.

6. **Зубаров Ахметжан** – бұл да Орта Азия өндіріс-экономика техникумының студенті. Негізі шымкенттік. Ахметжанның әкесі патша заманында саудамен айналысқан. Бірнеше бақал дүкен ұстаған. Қазіргі кезде 2 үйі, 6 өгізі, 4 сиыры, 2 аты бар. Егін шаруашылығы мен май айыру, сабын қайнату ісімен айналысады. Тұрақты түрде 2 малай ұстайды.

7. **Көбенев Қажытай** – Орта Азия мемлекеттік университетінің студенті. Ақмола округі Атбасар ауданындағы ірі байдың баласы.

Ол 1926-1927 оқу жылында бай баласы болғандықтан Петропавл педтехникумынан шығарылған. 1927 және 1928 жылдары Ақмола губерниялық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі Қожахметовтың қолдауымен Петропавлдағы 2-ші қазақ мектебіне оқытушы болып тағайындалған. Өз жұмысына жауапсыз қарағандықтан қалалық мұғалімдер жиналысы оны мұғалімдіктен шығару жөнінде шешім алған.

8. **Асқаров Қайым** және **Сансызбаев Хайдар** – бұл екеуі де Орынбор қаласындағы көрнекті-тәжірибе мектебінің оқушылары. Қостанай өңірі Наурызым ауданы №10 ауылдағы ірі бай Дулатов Асқардың балалары. Белгілі алашордашыл, буржуазияшыл интеллигент Дулатов Міржақыптың туған інісі. Қайым мен Хайдардың әкесі Дулатов Асқарды Қылмыс заңының 58-7, 58-8, 58-10-баптары бойынша жауапқа тарту үшін таяуда Қостанай ОГПУ-ы Қостанай еңбекпен түзеу үйіне абақтыға жапты.

9. **Сейілов Ыдырыс** – бұрынғы ірі бай, патша шенеунігі, ұзақ жылдар бойы патша жандармына қызмет еткен Сейіл Қабақовтың баласы. Оны 1916 жылы патша үкіметіне қарсы күрескен қазақтар өлтірген. Қостанай округі Наурызым ауданынан.

10. **Қатегенов Сәлім** – Тәшкен қаласындағы Қазақ халық ағарту институтының студенті. Қостанай округі Қарабалық ауданы №6 ауылдағы бұрынғы молда Қатегенов Ғалидың баласы. Ғали қазіргі күні мешіт ұстайды, халық арасында беделі зор, ықпалы жүрген адам. Сәлімнің туған ағасы Зәкір байлармен Кеңес үкіметіне қарсы пікірлес элементтермен үнемі байланыста болғандығы үшін округтік соттың үкімімен бас бостандығынан айырылған. БК(б)П мүшелігінен шығарылған. Жадрин, Майоров секілді байлардың мүлкін тәркілеу кезінде оларды қорғаушылардың рөлін атқарды. Қатегенов Сәлім ағасының қолдауымен жоғары оқу орнына түсуге жолдама алған.

11. **Шонтықов Хайрулла** – Саратов университетінің студенті. Ақтөбе округі Мұғаджар ауданындағы ірі бай, қазіргі күні ұлтшылдығы үшін сотталып жүрген Тұрақбай Шонтықовтың баласы. Хайрулла Шонтықов ауылдағы байлармен өз әкесінің шаруашылығын қаз-қалпында ұстап қалу үшін соңғы күнге дейін партия мен үкіметтің жүргізіп отырған шараларына қарсы пікірдегі округте тұратын алашордашылармен бірігіп, ауылда колхоздарды ру-ру бойынша ұйымдастыруға белсенді дайындық жүргізуде. Ауқатты отбасынан шыққандықтан Хайруллаға мемлекеттік стипендия берілмейтін болды. Студенттер арасындағы «тазалау» ісіне ерте кірісіп, қазір ауылдық кеңеске өзі тағайындап кеткен адамдары

арқылы әкесінен еншісін бөлу актысын алу әрекетін жасауда. Шын мәнінде әкесімен еншісі бір, шаруашылықты бірге жүргізеді. Үйінен ақшаны көп мөлшерде жиі алып тұрады.

12. **Фаризов Мұхамеджан** – Қазақ медициналық институтының студенті. Шабындық жерді қайта бөлу ісіне және басқа да Кеңес үкіметіне қарсы әрекеттер үшін ОГПУ тарапынан жауапқа тартылған және ірі бай ретінде Қостанайдан тәркіленіп Семей округіне жер аударылған Фаризов Кәкімжанның баласы. Фаризов Мұхамеджан 1923 жылы Орынбор жұмысшы факультетінде оқыған. Кейін тегі жат адам есебінде оқудан шығарылған.

13. **Майоров Мұхамеди** – Алматы зооветтехникумының студенті. Қостанай округі Қарабалық ауданына белгілі Майоровтардың баласы. 1927 жылы Қостанай окрсотының үкімімен 8 жылға сотталған контрреволюционер Байзақов Бекейді Мұхамеди белсене қорғады. Майоровтар, оның ішінде Мұхамедидің әкесі де ірі байлар қатарында тәркіленіп, Семей округіне жер аударылған.

14. **Орынқаев И.** – Томск тау-кен институтының студенті. Қарқаралы округі Берқара ауданы №17 ауылдағы сайлау еркінен айырылған ірі байдың баласы. Орынқаевтың ағасы Мұқыш Орынқаев 15 жыл болыс болған. Орынқаевтар (оның ішінде студент Орынқаев та) Кеңес үкіметі орнаған күннен бастап экономикалық жағынан тәуелді кедей-жалшы, малайларды, өз пікірлестері мен жақтастарын жергілікті Кеңес үкіметінің құрамына енгізу жолымен кеңес аппаратының ең төменгі қызметіне болса да өздерінің қолын жеткізу әрекетіне ұмтылуда. Кедей, малай, жарлы, жалшылардың өз дегеніне көндіру мақсатында Орынқаевтар өз ауылында тұтыну қоғамын құрып, оның басқарма құрамына туыстарының балаларын сайлады. Орынқаев биылғы оқу жылында бай баласы болғандықтан мемлекеттік стипендия алушылар тізімінен шығарылды. Бірақ ол «кедей» тобынан шыққанмын деп куәлік алу әрекетін жасап жүр. Орынқаевты институттан шығару жөнінде Қарқаралы округтік комсомол комитеті де талап етуде.

15. **Үнгебаев Жұмаахмет** – Тәшкендегі орман техникумының студенті. Әкесі Сырдария округі Қазалы түрмесінің бастығы және Тәшкен абақтысы бастығының көмекшісі болған белгілі адам. Бұрынғы ірі шенеунік ретінде 1919 жылы ВЧК шешімімен Тәшкеннен Темірхан-Шураға жер аударылған. Тұтқындық мерзімін өтегеннен кейін Қазалыға қайта оралып, қазіргі күні Қазақ мемлекеттік сауда мекемесінде іс жүргізуші қызметін атқарып жүр.

16. **Мансуров Полат** – Тәшкендегі орман техникумының студенті. Алматы қаласынан. Ұлты өзбек. Ескі қала БК(б)П ячейка-

сының жауапты хатшысы туған ағасы Әріпқожа Мансуровтың қарауында тұрады. Әріпқожа ірі байлармен, саудагерлермен және ұйымдасқан қылмысты топтармен байланысты болғандығы үшін БК(б)П хатшылығы қызметінен босатылған. Полаттың әкесі бұрын Әулиеатада ірі саудагер болған. Қазіргі күні Мансуровтың туысқандарының бәрі де саудамен айналысады. Полат орман шаруашылығы техникумына Әулиеатаның Ескі қала партия ұйымының хатшысы болып тұрған Әріпқожаның талап етуімен ВЛКСМ жолдамасымен оқуға түскен.

17. **Іңірбаев Мұхамедияр** – Тәшкендегі орман техникумының студенті. Ақтөбе округі Қарабұтақ ауылынан. Мұхамедияр қазіргі күні Қылмыс заңының 73 және 118-баптарымен тергеуде жүрген Палуанов Қадірбектің туған інісі. Мұхамедиярдың өз туыстары Ысмайыл және басқа Палуановтармен шаруашылығы бір. Олардың ірі қараға айналдырғанда 80 бас малы бар. Іңірбаевтың шын фамилиясы Палуанов. Ол өз тегін жасыру мақсатында Іңірбаев болып жазылып жүр. Мұхамедияр каникулға келген кезде ауылдағы байларды тәркілеу ісіне қарсы зиянды үгіт жүргізді.

18. **Насыров Рақым** – Тәшкендегі В.И.Ленин атындағы авиация мектебінің тыңдаушысы. Алматы округі Қастек ауданынан. Ұлты – тараншы. Әкесі Самсы стансасындағы ірі саудагер.

19. **Нұғманов Хакім** – бұл да Тәшкендегі авиация мектебінің тыңдаушысы. Түркістан қаласынан, жасы 20-да, ұлты – татар. Мектепке оқуға түскенге дейін саудамен айналысқан. Екі ағасы да қазіргі күнге дейін сауда жасайды. Нұғманов Хакім оқуға түскенге дейін ағаларымен бірге тұрған, ара-тұра шаруашылықпен де айналысқан.

20. **Дәрібаев Медет** – Тәшкендегі Қазақ орман техникумының студенті. Қызылорда уезі Қызылорда болысы №18 ауылдан. Оған берілген мінездемені «Лениншіл жас» газетінің қосымшасынан қараңыз.

21. **Якупов Фазия** – Тәшкендегі педтехникумның студенті. Сырдария округінен. Якуповтің әкесі төңкеріске дейін мата сатумен айналысқан ірі саудагер. Якуповтың үлкен ағасы – Мүсіржанның қазіргі күні темекі фабрикасы бар.

Шығыс бөлімінің бастығы Петров
Өкіл Шумилов

«Заң» газеті
24 желтоқсан 1997 ж.

Солақай саясат кұрбандары

Еліміз егемендік алғаннан бері «ақтандақтар» жайлы аз жазылып жүрген жоқ. Солай десек те халықтың, ұлттың ұрпағын тәрбиелеген педагог кадрлардың өміріндегі ақтандақ, қуғын-сүргіндердің көрінісі қадау-қадау. Әділдігін айтқанда олар өз бастарының жеке мүддесінен гөрі ұлт болашағы үшін ойланды, келешек ұрпақтың саналы, салиқалы, білімді азамат болуын естен шығармай, қазақтың жас кадрын өсіру, тәрбиелеуде белсене қызмет етті. Бойындағы бар білімін, ақыл-парасатын солардың санасына сіңіруге ұмтылды.

Бірақ, Коммунистік партия ұлттық кадрларды оқытуға, тәрбиелеуге ұрандап шапқанмен, іс жүзінде онша ықыласты бола қоймады. Сол үшін де ұлттық кадр тәрбиелеуге белсене қатысқандардың әрбір басқан қадамын Саяси Бас басқарманың Қазақстандағы өкілі (ППОГПУ) аңдытып, қанды ауыз қақпандарын құрды. Бұл саясатты жүзеге асыру «екі жеп биге шығу екенін» олар қапысыз ұқты. Біріншісі, көзі ашық, көкірегі ояу, елі үшін қабырғасы қайысатын азаматтарды қуғын-сүргінге салып, жуасытып, айтқанына көндіріп, айдауына жүргізу, екіншісі, жаңа буын жастардың санасына олардың көзқарасын сіңірмеу.

Бұған нақты дәлелдер Қазақстан Республикасы Президент архиві мен Орталық мемлекеттік архив қорларында аз емес.

Солардың бірі – Қазақ АССР Халық ағарту комиссариатының 1930 жылғы 25 қыркүйектегі (№1 хаттама) ППОГПУ өкілінің қаулысы бойынша Қылмыс заңының 142-бабына сәйкес жауапқа тартылатын Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры Халел Досмұхамедов «...15 қыркүйектен бастап атқарып жүрген қызметінен шығарылсын» деген кесімі. Оған «ППОГПУ өкілінің №2370 қаулысы негізге алынды» деп Халық ағарту комиссарының орынбасары Оликов қол қойған қаулы (ҚРОМА 1142 қор, 1 тізбе, 3-б іс, 5 б.).

Тағы бір дерек. Ол ҚазПИ жанындағы БК(б)П ячейка бюросының хатшысы Вагитов, комсомол ячейкасының хатшысы Тіленшиевтің ППОГПУ бастығы Саенқоға, қалалық ОГПУ басшысы Гайсинге, өлкелік, қалалық комитеттердің мәдениет жөніндегі насихатшылары Муравьев пен Лесковецке жазған хаттары.

Хатта олардың: «...Алашордашылар келешектегі күресі үшін кадр дайындауды басты мақсат еткен және біздің қоғамымыздың дамуын тоқтатқысы келіп, жанын салып ұмтылған пролетариаттың қас жаулары – Ахмет Байтұрсыновты, Халел Досмұхамедовты, Әлімхан

Ермековты баратын жеріне аттандырдық» деп кекесінді мақтанышпен жазғаны көп нәрсені аңғартса керек (жоғарыда аталған қор мен істің 11-12 б.).

Тек, 1925 жылдың сәуір айының 11-нен мамырдың 8-і аралығында халық ағарту саласында институттарды 4 рет, техникумдарды 6 рет, мектептерді 8 рет, жетім балалар үйлерін 2 рет, мектепке дейінгі балалар мекемелері, мұражай, клубтардың педагогикалық кадрларын тазалау сүзгісіне салды.

Осындай аңдуға түскендіктен Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдық торқалы тойын кеңестік мекемелерде, оқу орындарында заңды түрде салтанатпен атап өтуге тыйым салынды. Бұған Кирөлкелік партия комитетінің 1923 жылғы 23 қаңтардағы (№51) қаулысы толық дәлел. Онда былай деп атап көрсеткен:

- а) Бұл юбилейлік мерекені кеңес мекемелерінде ұйымдастырып өткізу ешбір кешірілмес әрекет деп саналсын;
- ә) Жеке өз басының мерекелеуіне қарсылық болмасын;
- б) Оның мерекесіне кеңес мекемелері атынан қатысып сөйлеушілердің сөзінің мазмұнына жауапкершілік Сейфуллин жолдастың жеке өзіне міндеттелсін, - деп обком хатшысы Коростелев қол қойды (8 б.).

Архив деректері 1929 жылдың 21 ақпан күні Мұхтар Әуезов үшін де қаралы күндердің бірі болғандығын көрсетеді. Сол күні «...пролетариат жазушылары М.Горький, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, І.Жансүгіров, т.б. шығармаларынан гөрі, тек қана Абай, М.Жұмабаев шығармаларын студенттерге ұғындыруға әрекет жасағандығы, идеологиялық тұрақсыздығы үшін» деген желеумен қазақ және орыс әдебиеті пәндерінің оқытушысы Мұхтар Әуезов қызметінен қуылды.

Нақты айтқанда, Қазақ АССР-ы бойынша ППОГПУ өкілінің 30.VI.1929 жылғы №18964/5 құпия хаты бойынша Елдес Омаров Алаш орда үкіметінің құрушылардың бірі болғандықтан студенттерге дәріс оқуы заңсыз деп табылды (КРОМА 81 қор, 23 іс, 237 б.).

Қазақ жастарына білім беру саласындағы архив қазынасын ақтарғанда көкірек көзі ашық, ойы ұшқыр, зерделі азаматтардың әлі де атаусыз келе жатқандығына көз жетеді.

Солардың бірі – Мұстафа Бұралқиев. Әулиеата қазағы. 1901 жылы туған.

Мұстафа Бұралқыұлы Орта Азия университетінің «Құқық және жергілікті шаруашылық» факультетінің төртінші курсында оқыған және 1926-1929 жылдар арасында Ташкендегі Қазақ

М. Бұралқиев

халық ағарту институтында оқу ісінің меңгерушісі қызметін атқарған. Институтта «СССР экономикалық географиясы» пәнінен дәріс оқыған.

Оны институттан аластауға басты себеп болған ІППОГПУ орындарынан түскен мәлімет бойынша «Еңбекші қазақ» газетінде (№2, 3 қаңтар 1929 жыл) жарияланған «Арамзалар» деген мақала. Онда: «Бұралқыұлы Мұстафа жуан жұдырық байдың баласы. Осы кеңес тұсында кедей атағымен әртел ұстап, байлардың шаруашылығына жәрдемдес болған. Батырақ-кедейлерді қанаған. Мұстафа Смағұлдың (Садуақасұлы) қолғанаты. Түбінде Смағұлдың орнын басар деген үміт зор. «Орта Азиядағы партия саясаты патшаның отарлау саясаты» деп Мұстафа осы бастан смағұлшылдайды» деген сөздері кінә етіп таққан.

Патша үкіметінің отарлау саясатынан Кеңес үкіметінің отарлау саясатының тек түрі, түсі, саяси типі, ұраны, әдістерінің өзгешелігі ғана болмаса, мазмұны сол қалпында қалғанын ешкім де жоққа шығара алмаса керек. Осындай ой жүйесі, саяси көзқарасы, көздеген мақсаты өзге Мұстафаны ІППОГПУ нысанаға бірден алды. Сондықтан, 1929 жылы 21 ақпанда институт жанындағы коммунистік фракция «Қазақ халық ағарту комиссариатының 16.11.1929 жылғы №42/с қатынасындағы ұсынысымен келісіп, Бұралқыұлы Мұстафа институттың оқу ісі меңгерушісі қызметінен 1 наурыз 1929 жылдан бастап шығарылсын» деп қаулы алды (№1 хаттама. ҚРОМА 81 қор, 29 іс, 122-123 б.).

Қазақ оқу орындарын «ұлтшылдардан тазарту» комиссиясы оқу орындарының баршасын зобалаңға түсіргенін жоғарыда айттық. Сол зобалаңға ересектер мектебі мен милиция мектебінің оқытушылары Иманов, Оразәлин де ілікті. 1929 жылғы 11 қаңтардағы қаулымен «Алаш орда идеологиясы мен діни көзқараста болғандығы үшін Жұмабай Оразәлин, байлық иесі болғандығы үшін Иманов оқытушылықтан шығарылды». Бұларға «мұнан былай ешбір мектепке мұғалім болмасын» деген тұжырымды шешім шығарылды. Иманов жер аударылды (ҚРОМА 81 қор, 23 іс, 125-282 б.).

Осындай жолмен Қызылорда қаласындағы Өлкелік әкімшілік-бухгалтерлік курстың директоры Ш.Бектұрғанов та қызметтен қуылып, қудалауға түсті. Оны қызметтен шығармау жөнінде курста оқып жүрген 86 шәкірт жиылыс ашып (төрағасы Жалбырқызы, хатшысы Әлиасқар келіні), жоғарғы орындарға өтініш жолдады. Онда Бектұрғановтың адалдығы, қамқоршылығы қадап-қадап көрсетілді. Бірақ, оны естір құлақ болмады (ҚРОМА 81 қор, 4 тізбе, 14 іс, 8 б.).

ППОГПУ түсірген архив деректеріне қарағанда Кеңес үкіметіне қас, жау араласпаған бірде-бір мекеме, оқу орны, өндіріс, құрылыс орындары қалмаған. Тіпті, мектеп оқушыларынан бастап орта, жоғары оқу орындарындағы студенттерге дейін кеңес мемлекетіне дұшпан, қастық ойлаушы болып көрсетілген.

Педагог кадрларды жау санап, қуғынға ұшыратудағы басты мақсат – Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің солақай саясатын басқалардан бұрын сезетін, ел сеніміне ие болатын, халқы қадір тұтатын азаматтар санын мейлінше азайту, аластау, олардың үнін шығармау.

*«Заң» газеті
11 наурыз 1998 ж.*

Сәкен Сейфуллин Мұхтар Әуезовті жұмыстан қалай шығарған

1929 жылы Сәкен Сейфуллин Қазақ халық ағарту институтының директоры болып істейді де, ал Мұхтар Әуезов Сәкеннің қол астында, яғни осы институтта орыс және қазақ әдебиетінен дәріс беретін оқытушы болып қызмет атқарады.

1929 жылдың 21 ақпанында Қазақ ағарту институты жанындағы коммунистік фракция Мұхтар Әуезовке байланысты мынадай қаулы қабылдайды (Осы жерде басын ашып алатын бір жайт бар. Қазақ халық ағарту институтының директоры да, әрі осы институттың жанынан құрылған коммунистік фракцияның жетекшісі де – Сәкен Сейфуллин. Сондықтан төмендегі қаулы Сәкеннің ықтиярынсыз қабылдануы мүмкін емес – З.И.):

«Студенттерге маркстік көзқарас тұрғысынан лекция оқымайтындығы туралы Әуезов жолдастың төңірегінде туған қоғамдық пікірді мына фактілер растайды:

1. Әуезовтің 2-курсте оқыған лекциясындағы «біздіңше, Пушкинді идеологиялық жағынан ұстамды жазушы деп түсінуге болады, ал коммунистердің ойы – керісінше, басқаша» деген сөзі.
2. Студенттердің назарын тек бірыңғай Абай (М.Жұмабаев) шығармаларын ғана оқуға аударады.

3. Лекциясында пролетариат жазушыларының (М.Горький, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, І.Жансүгіров, т.б.) шығармаларына мәнсіз, солғын, төрешілдікпен¹⁸ қарайды.
4. Халық ағарту институты студенттерінің бойына марксизмге жат идеологияны сіңіруге тырысады...».

(ҚРОММ 81 қор, 2 тізімдеме, 23 іс)

Коммунистік фракцияның осы қаулысы келесі күні, яғни 1929 жылдың 22 ақпанында Халық ағарту институтының президиумында талқыланып, мынадай қаулы қабылданды: «Өзара пікір алысқаннан кейін Халық ағарту институтының орыс және қазақ әдебиеті пәндерінің оқытушысы М.Әуезов жолдас идеологиялық жағынан ұстамсыздығы үшін атқарып жүрген қызметінен босатылсын».

Жоғарыдағы екі қаулыға да осы институттың директоры Сәкен Сейфуллин қол қойған.

Еріксіз ойланасың. Апыр-ай, Сәкен Сейфуллин көзі қиып Мұхтар Әуезовті жұмыстан қалай шығарып жіберді екен...

*«Қазақ әдебиеті» газеті
5 қараша 1999 ж.*

Қазақстандағы 1932 - 1933 жылдардағы қасірет пен қайғы

Қазақ халқының ертеден ата кәсібі, күн көрісі мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ең алдымен сөз болуы заңды. Себебі халқымыздың аштыққа ұшырауының елінен, туған жерінен ауа босуының басты бір себебі – Кеңес үкіметінің шаруаның қолындағы малын тартып алуы екендігі сөзсіз. 1928 жылғы байларды тап ретінде жоюдан басталып, елді еріксіз күшпен ұжымдастыру, отырықшыландырудағы асыра сілтеу саясаты елдің күн көрісінің көзі – малды жоюға әкеп соқты.

---

¹⁸ «Төрешілдікпен қарайды» дегені, бүгінгі тілмен айтқанда, «менсінбейді, мойындамайды» деген – З.И.

Оны дәлелдейтін нақты дерек «Қазақстанның ауыл шаруашылығы, оның ішінде мал шаруашылығы туралы» 17.IX.1932 жылғы БК(б)П Орталық комитетінің қаулысын орындалу барысын тексеруге келген СССР Орталық жұмысшы-шаруа инспекциясының аға инспекторы Лежневтің Қазақстан Өлкелік комитетіне және Қазақ АССР Жұмысшы-шаруа инспекциясының коллегиясына 20 қаңтар 1934 жылы тапсырған 83 беттік жазба есебі.

«Қазақстанда, - дейді Лежнев өз есебінде, - 1929 жылы 39,5 миллион мал басы болса, онан 1929/30 жылы 25 миллион, 1930/31 жылы 10,5 миллион, 1931/32 жылы 5,5 миллионға дейін қысқарды», «...Өлкеде мал басының күрт кемуі бұрынғы Өлкелік комитет басшысы Голощекиннің, барлық қазақ партия ұйымдарының асыра сілтеуі, саяси қатесі. Ұйымдастыру жұмысындағы асыра сілтеу мен олақтық, «алып» колхоз ұйымдастыруға ұмтылушылықтың салдары» деп ашық көрсетті (ҚРОМА 44 қор, 14 тізімдеме, 549 іс, 49 б.).

Шындығында «алып» колхоздар ұйымдастыру ұраны еріксіз жүргізілді. Оны ұйымдастыруға ауыл мен ауыл, белсендімен белсенді арасында «шапшандық», «еселенген екпін» жарыстары ұйымдастырылды. Соның салдарынан 1 желтоқсан 1930 жылы Қазақстандағы еңбек ұжымдарының 33% колхозға біріктірілді. Ол жыл санап қарқын алды. Колхозға ұжымдастыру 1931 жылы қаңтарда 37%-ке, наурызда 41%-ке, мамырда 47%-ке, шілдеде 60%-ке, қыркүйекте 64,1%-ке жетті.

Колхоздастыру кезінде «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» ұранынан мал да, ауыл шаруашылық құралдары да, тіпті жеке киіз үйлерге дейін ортаға салынды. Осыдан барып үйің де, малың да, жаның да ортақ болғаннан кейін «әйелің де ортақ болады, барлығың бір көрпе астында боласың» деген сөз елге тарап «ұлттық рухын, намысын, отбасы деген ұғымды қорлау басталды» деп ұғыну етек алды.

Өлкелік партия комитетінің 1931 жылғы ақпанда өткен пленумы «...Отырықшыландыру кезінде әр түрлі рулардан, кедейлері мен орташаларынан құралған колхоздың поселкесін ұйымдастыруды» ұсынды. Бір қызығы осы қаулыға сәйкес «интернационалды аудан», «интернационалды колхоз» құру деген теріс ұғым туып, еріксіз түрде қазақ, орыс, т.б. ұлт өкілдерін әр жерден жинап колхоз құру басталды. Бұл да коллективтендіру кезіндегі солақай саясатының бір түрі болды. Өйткені, осы қаулы бойынша «интернационалды колхоз» поселкесін ұжымдастыру үшін арасы алшақ әр рудан отырған жерінен кедейлер мен орташаларды еріксіз көшіруге, топтастыруға тура келді.

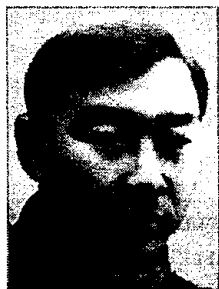

Осыдан барып колхоздық поселкенің орналасатын орнын әр ру өз жеріне, өз елі мен өз руына қарай тарту басталып, олардың өз арасында алауыздық тартыс етек алды. Оның аяғы ел ауыз-бірліктен айрылып, талас-тартыс туып, шапқыншылыққа ұласты. Ондай «интернационалдық колхоз» поселкесі ауыз судан, егіндік пен шабындық жерден қашық, шаруаға қолайсыз жерге орналасу фактыларына әкеліп соқты. Мұның өзі елді біріктіруден гөрі оларды өзара қырқыстыру, алакөз ету, ру былай тұрсын үймен үйдің арасында қайырымсыздық, қатыгездік туғызды.

Елдің ашаршылықтан титықтап, ағайын-туғаннан ажырап, қолдағы малдан мақрұм қалып, босудан басқа амалы қалмайтын жолға әкеліп тіреді. Елдің іргесі сөгіліп жаппай босуына мұндай саясаттың елеулі әсері болды. Осыдан барып өлкедегі 123 ауданның 70 (оның ішінде көшпелі және жартылай көшпелі – 50, отырықшы – 20) аудан жаппай босты.

Бұл қазақ даласындағы босқындықтың 1916 жылдан бергі үшіншісі. Оның біріншісі, 1916-1917 жылдары болса, екіншісі 1928-1929 жылдары, үшіншісі 1931 жылдың күзінен басталып 1933 жылға ұласты.

Мысалы, өлкеде 1931 жылы 1119 мың қожалық болса, сонан 1932 жылы 723 мың, ал 1933 жылы 612,9 мың ғана қожалық қалды. 39 ауданнан сол кезде алынған архив деректерін сөйлетсек өлкеден 76869 қожалық, немесе, 308432 адам босып кеткен. Олар: Сібірге (27,5%), Қарақалпаққа (15,9%), Төменгі Еділ өлкесіне және Неміс республикасына (8%), Өзбек ССР-на (8,2%), Орта Еділ өлкесіне (7,6%), Украинаға (6,3%), Орал облысына (5,8%) қоныс аударған. Әсіресе, Алматы (45185 қожалық), Ақтөбе (39076 қожалық), Батыс Қазақстан (70596 қожалық), Қарағанды (22374 қожалық), Оңтүстік Қазақстан (12878 қожалық) облыстарымен Алматы, Талдықорған, Мерке, Тайпак, Шу, Созақ, Қордай, Іле, Қаратал, Жетіғара, Семиозер, т.б. аудандарының халқы жаппай босты.

О. Исаев

Қазақстандағы ашаршылық пен босқындық және басқа да ел басына төнген ауыртпалықтар жөнінде Т.Рысқұлов және басқалардың И.В.Сталинге жазған хаты жайлы бұған дейін жеткілікті жазылды. Жалпы жұрт хабардар. Сондықтан оны қайтадан жаңғыртпай ҚазАССР Халық Комиссарлар кеңесінің төрағасы О.Исаевтың И.В.Сталинге 1932 жылы тамыз айында жазған хатын көпшілікке жеткілікті мағлұм болмағандықтан назарға салуды жөн санадық.

Әрине, ол хатта О.Исаевтың партиялық саясатты одан әрі жүргізуде бірсыпыра қайшылықтары болса да ол өз қатесін мойындаған тұстары аз емес. Оның үстіне республикада қалыптасқан ауыр жағдай және оның себеп-салдары жөнінде назар аударарлық мәселе аз емес. Сол үшін хаттың кейбір үзінділерін тыңдап көрейік:

«...1929 жылғы мәлімет бойынша Қазақстанда 40 миллион бас (төлімен және ұсақ малды ірі қараға шақпағанда) болатын. Онан қазір 6-ақ миллион мал қалды...

Қазірдің өзінде Орталық Қазақстанның 10-12 ауданның халқы аштыққа ұшырауда. Шамамен алғанда тек осы көктемде 10-15 мың адам аштықтан өлді.

1931 жылдан бастап басқа өлкелер мен республикаларға жаппай босқыншылық қазірде де тоқталар емес.

...Мал шаруашылығының мұндай халге ұшырауының басты себебі Қазақстанда партия саясатының бұрмалануында..., күшпен ұжымдастыруда, малды еріксіз қоғамдастыруда және мал дайындау практикасында және тікелей бассыздықта болды.

...Жаппай босқыншылықтың салдары азық-түлік жөніндегі қиындық пен бұрмалаушылықта жатыр.

...Негізгі қателік шындықты бояп көрсету, кемшіліктерді бүркемелеу, сынның болмауы, науқаншылық және солға ауытқушылық», - деп ашық көрсетті.

Алайда бұл кезеңдегі ауыр жағдай туралы И.В.Сталиннің, М.И.Калининнің, В.М.Молотовтың атына тек Қазақстанның басшылары ғана емес, қатардағы азаматтар да ашына жазды. Бірақ оны тыңдар жан, естір құлақ болмады.

Солардың бірі – 1932 жылы 10 ақпанда Бүкілодақтық атқару комитетінің төрағасы М.И.Калининге Нұрғали Дүйсенбиевтің жазған хаты. «Соңғы кезде, - деп жазады Н.Дүйсенбиев, - барлық мал мемлекетке тапсырылды. Халық тамақтанатын еш нәрсе қалған жоқ. Халықтың өлімі етек алды. Соған қарамастан үкімет бір үзім нанға зар болған әке-шешесі, аштықтан өз баласын тастап кетіп жатқан аш халықтан әр түрлі салық жинауда».

Бұл жерде Н.Дүйсенбиев «әр түрлі салық» деп бір-ақ сөзбен тұжырымдаған. Ал, архив деректеріне зер салсақ халықтан ет, сүт, жүн, тері-терсек, сүйек, арқан-жіп, киіз, қап, тұқым, шөп салықтарынан басқа да аң терілерін, каучук тапсыруға, күш көлік ретінде ат пен өгізге, табыс көзі ретінде қайық пен велосипедке дейін салық салған екен. Мұның үстінде ауыл шаруашылық салығы, жер салығы, мемлекеттік заемдар да елді титықтатты. Сирағы шыққан, сүйегіне еті жабысқан кедейге терісін алуға аң ұстата ма? Мемлекетке

өткізерлік астығы, еті мен сүті, салық төлерлік ақшасы болса аштан өлер ме еді? Бауыр еті баласын көзі қиып тастап, туған жерінен босар ма еді?

Сондай сүреңсіз өмірді, тағдыр тәлкегін бастан кешкен семейлік 11 жасар Сәлім Мәденұлы нақты балалық, балғын сезіммен жазғанын тындап көріңіздер:

«1931 жылдың қазан айынан бастап елдің жазда жинаған құртмайын және қалған малын үкімет тартып алды. Сойып алған мaldың жұрнағымен 1932 жылдың көкек айына әрең жеткенмен халық аштан қырыла бастады. Адамды көмуге кісі табылмайтын уақыттар болды. ...Біздің отбасында алты адам болдық. Әкем мен кіші інім аштан өз ауылымызда өлді. Ағам жаламен сотталып кетті. Шешем екеуіміз қалдық. Шешем: «Ал қарағым, бар-жоқты киейік, басқа қоқыс үй ішінде қалсын. Шама келген жерге дейін сапар шегейік», - деді. Үлкен Нарын аталатын ауданда тұратын нағашыма жете алмадық. Шешемнің жаяу жүрісі кібіртікке айналып, бет ауызы ісіп, ана түрінен айырылды. Сонымен айдалада, «Маралиха» деген өндіріске үш шақырым қалғанда күн батар алдында анам жан тапсырды. Бір отбасынан жалғыз мен қалдым». Қандай аянышты, ауыр хал.

Бірақ, ел тағдыры осындай болып тұрғанына қарамастан БК(б)П Орталық комитетінің хатшысы И.В.Сталин, СССР Халық Комиссарлар кеңесінің төрағасы В.М.Молотов Қазақстан Өлкелік партия комитетінің хатшысы Голощекинге, Халком төрағасы О.Исаевқа «Республикада қысқа мерзімде мемлекетке астық тапсыруда нақты өзгеріс ұйымдастырылмаған жағдайда Солтүстік Кавказдағы қуғын-сүргін тәрізді жазалау шараларын қолдануға мәжбүр болады» деп қаһарлы жеделхат жолдады.

Голощекиннің көктен іздегені жерден табылды. Бұл жеделхатты қолына найза етіп ұстап, ол 1932 жылы 11 қарашада БК(б)П Өлкелік комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің мәжілісін өткізіп, онда «БК(б)П Орталық комитеті мен СССР Халық Комиссарлар кеңесінің астық дайындау жөніндегі директивасы туралы» деген мәселені қарап, Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Ақтөбе, Батыс Қазақстан облыстық атқару комитеттеріне директиваны жеке-жеке бекітіп, оны жеделхаттармен облыстарға шұғыл жөнелтті.

Ол директиваларда мына шараларды жүзеге асыруды міндеттеді: «Мемлекеттік астық тапсыру жоспарын орындамаған аудандар мен колхоз, совхоздарда:

1. Мемлекеттік және кооперативтік сауда жасау және кооператив дүкендеріндегі барлық тауарларды сыртқа шығару тоқтатылсын.

2. Колхозшыларға және жекешелерге колхоз саудасына тыйым салынсын.
3. Мемлекеттік аппараттар мен колхоздық кооперативтер жұмысшы-шаруа инспекциясы тарапынан тексерілсін және олар жат және жауыз элементтерден тазартылсын.
4. Тұтыну одағы қоймаларымен өндірістік және кооперация тауар базарларынан барлық тауарлар кері қайтарылып алынсын. Бұл тауарлар астық дайындау жоспарын орындаған аудандарға жіберілсін.
5. Астық дайындау ісіне қарсылық көрсеткен не жоспарды қасақана орындамаған колхоздар мен ұйымдастырушыларды өлкеден тыс жерге жер аудару туралы және олардың поселкелерінің орнына жері шағын, не қолайсыз жерге орналасқан астық тапсыру жоспарын орындаған колхозшыларды қоныстандыру туралы үкімет алдына мәселе қойылсын.
6. Астық тапсыру жоспарын орындамаған не бас тартқан жекешелерді 61-бап бойынша еркінен айырып, 81-баппен жауапқа тартылсын. Жерді, шөпті пайдалану құқынан айырылсын. Оларды өлкеден тыс, солтүстік облыстарға жер аудару үкіметтен сұралсын.
7. Прокуратура мен соттар мемлекет және колхоз мүлкін ұрлаушылар жөнінде 5 күн мерзім ішінде облыс бойынша 5 іс қарайтын болсын. Үкім баспасөзде жариялансын. Прокуратура және жұмысшы-шаруа инспекциясына 10 күн мерзім ішінде шығарылған үкімнің орындалуын тексеру міндеттелсін», - деген қаһарлы, бас бұлтартпас тұжырымдар белгіленді.

Осы қаулымен бірнеше басшылар қызметтерінен босатылып, жауапқа тартылды. Міне, осы қаулы қазақ даласына жауынсыз күнгі найзағайдай ойнады. Талай басшылар, жазықсыз азаматтар осы қаулының құрбандығына шалынды. Көшпелі соттармен ППОГПУ шешімімен әр ауданнан 5-10 адамнан атылды. Кейбір аудандарда 40-қа дейін адам әр түрлі жазамен түрмеге айдалды. Әрине олардың аты-жөнін жазып шығуға материал көлемі көтермейді.

Бұл қаулыны орындау үшін ай сайын жұртқа берілетін астық мөлшері қысқарды, әрбір үй тінтілді. Атап айтқанда Алматыда «еңбек етіп жүрген адамға күн сайын 250 грамм ғана астық берілсін, олардың қарауындағылар ай сайын астық алушылар тізімнен шығарылсын» деген қаулы өмірге келді (Алматы мемлекеттік архиві, 174 қор, 11 тізімдеме, 3 іс, 38-39 б.). Күніне 250 грамм астық алған еңбеккерде жұмыс қабілеті бола ма? Ал оның отбасындағылар

еш нәрсе алмаса олар қалай өмір сүреді деген мәселе ешкімді ойландырмады. Бұл қаулы «саған өлуден басқа жол жоқ» дегенді өзінен-өзі ұғындырып тұрғаны әркімге-ақ аян болса керек.

Мұнан да гөрі тағы да бір архивтік дерекке назар аударуды жөн көрдік. Ол Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің төрағасы М.И.Калининге М.Дворникованың (Сарқант ауданы) жазған хаты.

«Құрметі Михаил Иванович! - деп жазады ол хатында, - астық дайындау өте қиын, төзгісіз жағдайда өтуде. Мысалы, «Тарас» мұсылман-казак¹⁹ колхозында ең соңғы түйір дәнге дейін жинап алды.... Мен күн көру үшін 1 десятина жерге егін егіп, онан 53 пұт астық алдым. Онан 48 пұт астықты мемлекетке өткіздім. Ал астық дайындаушылар «1 десятинадан 110 пұт астық өндіруге тиістісің, мемлекетке 92 пұт астық тапсырмасаң астық тапсыруға қарсысың» деп менің кеудеме «халық жауы, қасақана астық тапсырмаушы» деп жазған қара тақтайды мойныма іліп, көше бойымен айдады.

...Менен басқа әйелдерге құйрық байлап, басына қалбыр құты кигізіп, екі бақытсыз баланы оған қосақтап тіркеп, үш күн бойы суық қоймаға қамады. Осыдан олардың көпшілігі ауру тапты».

Ол аз десеңіз мемлекетке астық тапсырудың тағы бір қатыгездігіне қатысты Павлодар облысы Цюрупа ауданы Марьяновский селолық кеңесі «Мемлекеттік астық тапсыру жөніндегі революциялық жоспарын орындамаған П.Егоровке 107-бап бойынша 1993 сом 75 тиын айып салынсын. Ол екі күн ішінде өндірілсін», - деп алған қаулысы бірталай нәрсені аңғартса керек (Павлодар облыстық архиві 389 қор, 1 тізімдеме, 5 іс, 6 б.).

Мемлекеттік астық тапсыру жоспарын орындату кезінде жергілікті басшылардан қайырым-шапағат, адамгершілік деген жойылған-ау деп айтсақ (әрине оларға да қысым аз болып жатқан жоқ) артық айтқандық болып табылмайды.

Ол ойымызды, біріншіден, «бір аяғы жерде, бір аяғы көрде» тұрған Павлодар облысының 73 жастағы А.Ф.Григорьев дегенді астық тапсыру жоспарын орындамағандығы үшін мал-мүлкін кәмпескелеуі (Павлодар облыстық архиві 174 қор, 10 тізімдеме, 43 іс, 6 б.). Екіншіден, «астық тапсыру шарттарын орындамағандар қуғындалсын», - деп қаулы алуы жоғарыдағы ойымызды дәлелдей түседі деп ойлаймыз (Павлодар облыстық архиві Р-2, 1 тізімдеме, 11 іс, 23 б.).

Қазақстанда мемлекетке астық дайындаудан келген қасіреттердің түрлері осындай. Қазақстан коммунистік партиясы мен үкіметі

---

¹⁹ Интернационал колхозы.

тарапынан жүргізілген мұндай шаралар елді тікелей ашаршылыққа, босқыншылыққа көрер-көзге айдап салу екендігі сөзсіз. Бір сөзбен айтқанда Голощекин патша үкіметінен айдауда көрген азап-ақыретін Қазақстан даласын көмусіз мүрделерге толтырып, миллиондаған кінәсіздерді елінен, туған жерінен бастырып кегін қайтарды.

Ол ойымызды Қазақстан Өлкелік халком төрағасының орынбасары Әбдірахмановтың Өлкелік партия комитетіне Қарағанды облысының Жаңа арқа ауданындағы жағдай жөнінде жазған мәлімдемесі дәлелдейді. «...Қолда бар құжаттарға қарағанда, - дейді Әбдірахманов, - ауданда 3212 адам өлген... №6 ауылға баратын жолдың кез келген жерінде мүрде, «Қара төбе» колхозының №6 ауылындағы Боқаев Мұхаметжанның отбасындағы 9 жанның 8, Әбіш Қадыровтың отбасындағы 8 жанның 7, Жылқыбаевтың отбасындағы 8 жанның 7 өлген. Мұндай жағдай әр отбасынан кездеседі. Аудандағы 2 балалар үйіндегі балалардың 130-ы өлген. Аудан орталығындағы 450 өлік жиналып көмілген. Біз өзіміз 30 өлікті жинап көміп жатқанын көзбен көрдік» (ҚРОМА 1179 қор, 1 тізімдеме, 47 іс, 149-150 б.).

Б. Әбдірахманов

Жүрек ауыртар мұндай хал бүкіл қазақ даласында орын алған жағдай. «Жаны ашымастың қасында басым ауырмасын» дегендей күн көрерлік нан таппай, жаназасыз қырылып жатқанда Халық Комиссарлар кеңесінің 1932 жылы 9 және 11 қарашада қабылдаған (№85, 86) хаттамаларына таң қалдық. Оның біріншісі, Қазақ өлкелік милиция басқармасының бастығы Бокшаның өтінішіне сәйкес республика милициясының 15 жылдық мерекесін өткізуге 10 мың сомның берілуі болса, екіншісі, Қазақстанда санаторий мен курорттарды, демалыс үйлерін халықтың талабы бойынша салу мәселесін бірінші кезекке қойып, оның құрылыстарын «жүргізуге еселі екпін туғызылсын» деген шешімі (ҚРОМА 82 қор, 1 тізімдеме, 1118 іс, 38, 45 б.).

Сонда мұның түп негізінде «қырылған халық қырыла берсін, біз серуендеуден жалықпайық» деген ұғым жатқан жоқ па? Ондай демалыс үйлері мен курорттар, санаторийлар, мерекелер Голощекин мен Бокшаларға болмаса аштан қырылып жатқан халық курорт пен санаторийды, демалыс үйлерін не қылсын. «Ас аттыныкі, той тондыныкі» емес пе? Сондай құрылысты салуға, милиция мерекесін өткізуге бөлінген қаржыны аштан қырылып жатқан халыққа жұмсаса олардың өңешінен өтпей қалмас еді ғой. Бұл тек безбүйректік пен қатыгездіктің, жауыздықтың бір көрінісі.

Осындай жауыздықтың салдарынан Қазақстан Республикасы Жоғарғы кеңесі төралқа кеңес комиссиясы көрсеткеніндей 2 миллион 200 мың адам опат болды («Егемен Қазақстан», 1992 ж.).

Осы қасіреттің ішінде халқымыздың келешегі – жас балалардың тартқан тақсіреті, қыршынынан қиылуы өкінішті-ақ. Ол үшін СССР Халық Комиссариаты жұмысшы-шаруа инспекциясының аға инспекторы Лежневтың 20 қаңтар 1934 жылғы есебіне жүгінейік:

«...1933 жылдың 1 қарашасына 72069 панасыз бала (әрине өлген балалар есепте жоқ) есептеледі. Ол әлі күнге тоқтар емес. 1933 жылы балалар үйлеріне қабылданған балалар: қаңтарда – 35191, ақпанда – 42000, наурызда – 53216, сәуірде – 60839, мамырда – 66912, маусымда – 67781, шілдеде – 69260, тамызда – 68416, қыркүйекте – 62634, желтоқсанда – 72069. Әсіресе панасыз балалар Алматы, оңтүстік облыстарда өте жоғары. Жекелеген қабылдау пункттерге панасыз балалардың есепсіз көп келуіне байланысты балалар үйлері мен интернат ашу үшін бірсыпыра мекемелерді жабуға (Әулиеата) тура келді. Панасыздардың 69%-ы қазақ, 31%-ы әр түрлі ұлттар. Олардың 4 жасқа дейінгілері – 1,3%, 4-тен 8 жасқа дейінгілері – 28%, 8-ден 12 жасқа дейінгілері – 35%, 12-15 жас арасындағылары – 34,6%, ересек балалар – 1,1%. Бұлардың 53%-ы ер бала, 47%-ы қыз бала. Балалардың басым көпшілігі жұқпалы аурумен ауырады. Басқаларды айтпағанда, тіпті балалар үйлері мен интернатқа қабылданғандар арасында өлім көп. Тек Аягөз ауданында бірнеше ай ішінде 404 бала өлді».

(ҚРОМА 44 қор, 14 тізімдеме, 549 іс, 64 б.)

Бізше, бұған түсініктеме жасау артық. Себебі өмірдің алуан түрлі қиындығын көріп, буыны бекіп, бұғанасы қатқан ересек адамдардың өзі қара шыбындай қырылып жатқанда сары ауыз балапандардың өмірден сыбағасын ала алмай қыршынынан қиылатындығы түсінікті.

Қазақстан Өлкелік партия комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің байларды тап ретінде жою, елді кеңестендіру, ұжымдастыру, «алып» колхоздар, «бірыңғай шаруашылық» комбинаттарын, «интернационалдық колхоз, поселкелерін» құру, т.б. шаруашылық-ұйымдастыру саяси асыра сілтеушілікпен жүргізілген жұмыстардың зардабын халықтың тартқанын жоғарыда айттық.

Енді Қазақстан Өлкелік партия комитеті өзінің құйтұрқы саясатының бетін бүркеп, халыққа «жаны ашитын», «қамқоршы» екендігін көрсету үшін елді алдаудың жаңа жолын іздестірді. Сол жолдың бірі – Қазақстан Өлкелік партия комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің «Қазақстан колхозшыларының мал жинауына көмек

көрсету туралы» 1933 жылғы 2 тамыздағы №578-а қаулысы болды. Осы қаулы бойынша «колхозшылардың тапқан еңбеккүні есебінен (ірі қараға 150, қой-ешкіге 25 еңбеккүн) 45 мың ірі қара (оның ішінде 16000 аналық сиыр), 65 мың қой-ешкі (оның ішінде 39000 бас аналық) колхозшылардың жеке пайдалануына» беретін болды.

Осыдан 24 күн өткеннен кейін, яғни 26 шілдеде «Колхозшыларға малмен жәрдем көрсету туралы» деген тағы бір қаулы қабылдады.

Ол қаулы бойынша: 1933 жылы туған төлдердің 10% есебінен 41500 қозы, 23500 бұзау және 15000 қозы орнына айырбас есебінде 1000 ірі қара бөлу, жәрменке мен импорт (Қарқара, Зайсан) арқылы 3000 ірі қара, 70000 қой-ешкі сатып алу, қазіргі бар тауарлы фермелерден 25000 қой-ешкі (ешкіні көбірек) сату; босқындықты тез тоқтату және қайта көшіп келушілерді қоныстандыру мәселесін тез шешу үшін бірінші кезекте кері көшіп келген және өздігінен жер өңдеу серіктестіктерін ұйымдастырған малсыздарға, сондай-ақ таяу уақытта көшіп келіп колхозға кірген малсыздарға мал беру көзделді. Осының бәрін жинақтағанда әр қожалыққа берілетін малдың мөлшері ірі қараның бір жас төлі және 2-3 қой, ешкі немесе 3-4 қой-ешкі, бір сиыр, немесе, бір жылқы беру мөлшері белгіленді (ҚРОМА 1179 қор, 1 тізімдеме, 27 іс, 8, 9, 12 б.).

Халықты зобалаңға, қуғын-сүргінге салудың хас шебері, әрі оны ұйымдастырып, дем беруші БК(б)П Орталық комитеті де мұндай құйтырқы саясатты жүзеге асырудан қалыс қалмады. БК(б)П Орталық комитеті 1932 жылы 17 қыркүйекте «Қазақстанның ауыл шаруашылығы, оның ішінде мал шаруашылығы туралы» қаулы қабылдып, аңқау елдің көзін бояп тағы да алдады. Аталған қаулы бойынша отырықшылыққа айналған қазақ колхозшыларынан, жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктеріне ұйымдасқан жекешелерден салықтың барлық түрін алмау, басқа қожалықтарды салықтарының 50% төлеуден босататын болды. Оның үстіне бұрынғы колхоздардың негізінде жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктерін молайтуды дұрыс деп шешті.

Бұл қаулыны жүзеге асыру жөнінде БК(б)П Қазақстан Өлкелік комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесі 1932 жылы 19 қазанда 81-а қаулысын алды. Бұл қаулыда «алып» колхоз ұйымдастыру асыра сілтеудің әсерінен туғандығы, оның орнына жер өңдеу серіктестіктерін (ТОЗ) құрудың тиімділігі атап көрсетілді. Сонымен бірге серіктестікке біріккен қожалықтарды 8-10 мүйізді қара, 3-5 түйе, 8-10 жылқы ұстауға рұқсат берді және ондай жеңілдіктерге ие болатын аудандардың тізімі бекітілді (ҚРОМА 82 қор, 1 тізімдеме, 1118 іс, 19-22 б.).

Бірақ бұл қаулылардың уақытша жұртты алдау, бетін бұру, түлкі тәсіл саясат екендігін Алаш басшылары ерте сезді. Олар «бұл алдау, мал басын көрсетілген мөлшерге жеткізгеннен кейін үкімет қайтадан сылып алады» деп үкімет пен партияның уақытша ұстаған саяси бағытын жария етті (ҚРОМА 44 қор, 14 тізімдеме, 549 іс, 45 б.). Шындығында олардың айтқаны айдай анық келді. Сырты жылмаң бұл саясатқа Құдайдай сеніп, мал басын бағып, өсіргендер кейін байдың «құйыршығы» атанып, өсірген малы шаян болып шаққандығын архив деректері толық дәлелдейді.

Сонымен қатар ол қаулының көзбояу екендігін «мал еңбеккүн есебінен берілсін, не сатып алсын» деген сөздің өзі-ақ көрсетеді. Себебі тойып ішер тамағы жоқ аштықтан әбден сіңірі шыққан жүдеу адамның 150 еңбеккүн табуы мүмкін емес. Ал шындығына келгенде 150 еңбеккүн табу үшін күн сайын жарты еңбеккүн табу керек деген сөз. Ондай еңбеккүн табу үшін тепкенде темір үзетін қайрат керек. Аш адамда ондай қуат қайдан болсын?

Екіншіден, Жаркент және Қарқара жәрмеңкесінен сатып алған малдың 50% бағасын төлейтіндей (жартысын үкімет өзі төлейді) қаржысы бар адам бала-шағасын аштан қатыра ма? Ол «сен қазір жылама, нан әкеп беремін» деп ес білмейтін сәбиді алдарқатқанмен бірдей саясат.

Дегенмен Голощекин кетіп орнына Мирзоян келгеннен кейін халықтың өмірге деген сөнген үмітінің жылтыраған сәулесі қайта тұтанды. Өмірден баз кешу көрер көзге болмайтындығын сезе бастады. Оның басты себебі, бірлесіп 2209 жер өңдеу серіктестіктері ұйымдастырылып, 120 мың қожалыққа мал таратылды, жәрдем астық беру де біршама ілгерілеушілік болды. Бірақ бұдан қазақтың «жұрттап тоймаған, жаппап тоймайды» дегеніндей жұрттың бүйірі шықпады. Оның үстіне осы жылымық уақыттың әсерінен туған еліне оралушылар да көбейді. Қайта көшіп келген 119509 қожалықтың 12529 орналастыруға мүмкіндік табылмады. Ел жеткілікті азық-түлікпен, киім-кешекпен қамтамасыз етілмеді.

Бұған еліміздің ардагері С.Асфендияровтың Ақтөбе облысының Ойыл, Қобда аудандары халқының жағдайы туралы 1933 жылы 2 қыркүйекте БК(б)П Өлкелік комитетінің хатшысы Мирзоянға жазған

Л. Мирзоян

С. Асфендияров

хаты дәлел. Асфендияровтың бұл хаты Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығын жүргізу, халыққа «қамқоршылық» саясатының бет пердесін айқын көрсеткен. Хат ұзақ болғандықтан сөзімізді дәлелдеу үшін екі үзіндісін алдық.

Соның біріншісі мынау: «...Малсыздарға төл беру 15-20 қыркүйектен басталады. Себебі қозылар мен бұзаулардың барлығы маусым айында туған. Яғни, 3-ақ айлық. Оларды анасынан айырып от пен суға үйретуге көп уақыт кететіндігі белгілі... Анасынан айырып отықпаған жас төлдерді ең берісі 120-150, әрісі 300-350 шақырым жердегі малсыздарға айдап апарып беру керек. Бұл жас төлдерге өте ауыр. Тәулігіне 10-ақ шақырымнан артық жол жүруге мүмкін емес...».

Міне, Коммунистік партияның малсызды малдандыру саясатының ұсқыны осындай. Отықпаған, анасының бауырынан ажырамаған жас төл 350 шақырым қашықтықты айдауды көтере ме? Әлде оған жете алмай жолда өле ме? Онда ешкімнің шаруасы жоқ. Ал жете қалған күнде 3,5 айлық бұзау мен отықпаған қозы, лақ жарлының аузын қашан аққа тигізетіндігін дәлелдеп жатудың қажеті болмас. Оған қосымша Ақтөбе өңірінде қыркүйектің ортасынан бастап ауа райының өзгеріп, күздің ызғарлы болатындығы да ешкімнің қаперіне кіріп шықпаған. Малсызды малды етуге қаулы қабылданды. Іс осымен тәмам.

Осы хаттың тағы бір үзік сырын тындап көрейік: «...Егістің тұқымы нашар, оның үстіне бір егіс алқабында тарының ерте, кеш пісетін әр түрлі сорттары аралас себілген. Сонда оларды піскеніне қарай қолмен біртіндеп жұлып алу, немесе, орақпен ору керек. Сөйтіп, бір егіс алқабы 2-3 рет орылады екен. Бұл төзгісіз хал».

Міне, ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың сиқы осы. Егін алқабын жаппай ораса, дәнденбегендері қоса орылады, кеш пісетінін күтсе, онда ерте пісетіндерінің дәні төгіліп, ысырап болады. Бір алқапта шыққан дақылдың бір-біріне кеселдігі тиіп тұр. Оны ескерген адам болмаған.

С.Асфендияровтың жоспарлау, ауыл шаруашылығын өркендету, ел жағдайы жайындағы ашық пікірмен жазылған бұл хаты Мирзоян тарапынан аяқсыз қалмаған. Ол хаттың бетіне: «ж.Төрегожин! 2 күн мерзім ішінде хатта көрсетілген мәселелер бойынша қаулы дайындалсын», - деп бұрыштама соққан. С.Асфендияровтың бұл хаты Халық Комиссарлар кеңесінің 1933 жылғы 4 қарашада өткен мәжілісінде қаралып «Ойыл, Қобда аудандары мемлекеттен жәрдем берілетін аудандар қатарына қосылып, Ойыл ауданына 1500, Қобда ауданына 1800 центнер астық, екі ауданның әрқайсысына 1000 пар

аяқ-киім, 50 мың сомның өндіріс тауарларын шұғыл жеткізу» мәселесі шешілді (ҚРОМА 1179 қор, 1 тізімдеме, 34 іс, 34-35 б.).

Біз бұл жерде біріншіден, Қазақстан Компартиясы мен үкіметінің ауыл шаруашылығын басқарудағы олақтығын көрсетсек, екіншіден, биылғы тарих жылы С.Асфендияровтың және Л.Мирзоянның халыққа қамқорлығының бір қырын жұртшылықтың есіне сала көруді жөн көрдік.

Сөздің түйіні, біріншіден, қазақта «Қайтейін-ау, қайтейін, қайсы бірін айтайын» дейтін сөз бар. Сондай-ақ Қазақстандағы тоталитарлық биліктің халқымызға әкелген қасіреті мен қайғысы аз емес. Олардың бәрін тізіп халыққа жеткізуді ғалымдар мен зерттеушілердің үлесіне қалдырдық. Екіншіден, ащының дәмін білмей тұщыны сезіну қиын.

Сондықтан, 1932-1933 жылдардағы халқымыздың шеккен тақсіреті мен қайғысын білмей, бүгінгі өмірдің жақсылығын сезіне бермейміз. Тарихтан тағылым деген осы. Бізді тәубаға келтіретін де осындай ащы өмірдің сабағы.

*Қолжазба
1998 ж.*

Тамұқ

1937 жылы Сәкен Сейфуллинге қазақ жазушысы ретінде троцкийшіл көзқараста болды, 1928 жылдан бастап ұлтшыл-контрреволюцияшыл топпен бірлесіп Қазақстанда Кеңес үкіметіне қарсы ұлтшыл-буржуазияшыл, терроршыл-төңкерісшіл және зиянкес тап жауларының ұйымына кірді, ұйымға жаңадан мүшелер тартты, БК(б)П басшылары мен Кеңес үкіметіне қарсы террорлық актілерді дайындауға қатысты деген айыптар тағылды.

С. Сейфуллин

Онымен қоса Сейфуллин «қылмысын» қоюлату үшін Тоғжанов, Құлымбетов, Садуақасов, Жансүгіров, Кенжиннің тергеу протоколдарының көшірмелерінде Сәкен ісі негізге алынды.

«Сәкен халық жауы болды» дейтін газет-журналдарда жарияланған үкімнен басқаны білмейтін жұртшылық ақынның тұтқынға алынуы, айыпталуы оның «Менің қателерім туралы» деген мақаласына

(«Каз. правда» №76, 2.IX.1929 г.) байланысты болды десе, екінші біреулері Сәкен Кеңестердің XI съезіне қатысқаннан кейін И.В.Сталинге, В.М.Молотовқа, В.В.Куйбышевке Қазақстандағы келеңсіз жағдайларды айтуы болды дейді. Үшіншілері, Қазақстан кадрларын жою жоспары ерте-ақ жасалғанын айтады. Ол (Сәкен) И.В.Сталинге өзін Қазақстаннан алдырып, Мәскеудегі Коммунистік академияға қабылдауға өтініш жасағанда, И.В.Сталин: «...Устроить в Комкадемию легко, но Вам именно теперь и нужно работать в Казахстане. Если положение там таково, то Вам советую оттуда не бежать, а наоборот работать», - деп оны әдейі зұлымдықпен шығарып салып, жалған кеңес берді дейді. Бізше, бұл үш пікірдің де өздерінше дәлелдері жеткілікті.

Өйткені жоғарыда аталған мақалада Қазақстанда 1922 жылы құрылған екі топтың барын, оларды кімдердің басқаратынын, олардың өзара дүрдараз пікірін айтуы себеп болуы ғажап емес дейтін пікір айтушылардың мұндай долбар жасауы Қазақстан Республикасында кадрларды жаппай қырып-жою, қуғын-сүргінге ұшырату жоспарларының Орталық партия комитетінің нұсқауымен жасалып жатқандығын білмегендігінің салдары еді.

Сондай нұсқау бойынша жазықсыз тұтқындалып, атылғандардың бірі – Сәкен Сейфуллин.

Таяуда ақынның тағдырына қатысты жоғарыдағы дүдәмал әңгімелерді жоққа шығаратын, әрі оның жалған, заңсыз жасалған құжаттармен өмірінің қиылғандығына көз жеткізетін дерек қолымызға түсті. Ол – Алматы облыстық мемлекеттік мұрағатында жарты ғасырға жуық сақталған С.Сейфуллинді айыптау жөніндегі тергеу ісі бойынша Алматы облыстық прокурорының көмекшісі Лобактың анықтамасы және осы анықтама негізінде Қазақстан Компартиясы Алматы облыстық комитетінің хатшысы М.Б.Бейсебаевқа 1958 жылғы 16 сәуірде жолдаған облыстық прокурор, мемлекеттік әділет кеңесшісі Р.Мұхамедьяровтың қатынасы (АОММ 408 қор, 2 тізімдеме, 1564-а іс).

Бұл анықтама мен қатынас С.Сейфуллинге жүргізілген тергеу сол кездегі қолданыста болған РСФСР Қылмыстық істерді жүргізу нормаларының өрескел бұрмаланғанына және ең бастысы дауылпаз ақынның көзін жою үшін шұғыл түрде заңсыз, жалған құжаттар дайындалғанына, тергеу дәрекі жүргізілгендігіне көз жеткізеді. Мұндай ойымызды қолдағы құжат былай дәлелдейді.

Біріншіден, әу баста 1937 жылдың 24 қыркүйегінде қолдарында тұтқындау жөнінде қаулы болмаса да, С.Сейфуллинді Қазақ ССР Ішкі істер халық комиссариаты 3-бөлім бастығының көмекшісі

Сергей Александрович Коновалов пен осы бөлімнің өкілді оператив қызметкері Владимир Семенович Курусь тұтқындап, үй мүлкіне хаттау жүргізген. Ал тұтқындау жөніндегі қаулыны мұнан бір күн кейін, яғни 1937 жылдың 25 қыркүйегі күні Қазақ ССР Ішкі істер халық комиссариаты 4-бөлімінің қызметкерлері Садықов пен Катков шығарған. Сол күні бұл қаулыны Қазақ ССР Ішкі істер халық комиссарының орынбасары П.Володзько бекіткен (Аталған істің 3 п.).

Екінші бір жалған құжат «Сейфуллин өз кінәсін мойындады» деп ақын тұтқындалған күннің ертеңіне, яғни 1937 жылы 25 қыркүйекте жасалған хаттама. Оның жалғандығына дәлел ретінде сол кезде Қазақ ССР Ішкі істер халық комиссариаты 4-бөлімнің тергеушісі Баймурзиннің 1937 жылғы 6 қазанда Сәкен Сейфуллин туралы жасаған актісіндегі сөзді қан-сөлі өзгермеген қалпында ұсынамыз: «...Составлен настоящий акт в том, что сего числа в 6 час. 30 минут утра на допросе арестованный Сейфуллин Сакен в течении 10 суток ведет себя перед следствием нетактично. Набросил оскорбление на органы НКВД, распространял антисоветскую клевету, что якобы все жены арестованных арестованы и высланы, и в том числе Сейфуллина. Пытался избить меня, выхватил стул и пытался ударить меня, но мною стул был отнят» (Істің 14 п.).

Аталмыш мекеменің екінші қызметкері Серембаевтың 1937 жылы 7 қазанда жасаған осы мазмұнды актісі жоғарыдағы ойымызды одан әрі былай толықтырады: «...Обвиняемый Сейфуллин на допросе упорно отрицал дачу правдивых показаний, когда я стал настаивать о даче правдивых показаний, Сейфуллин приостановил писание и начал рвать свои показания, где я захватил показания и отобрал, а он стал ругать меня и по адресу НКВД, и пытался ударить головой о стену, я не допуская» (Аталған істің 13 п.).

Серембаев С.Сейфуллинге тек акті жасаумен тынбады. 1937 жылғы 8 қазанда Қазақ ССР НКВД-нің 4-бөлімінің бөлімше бастығы Ивановқа С.Сейфуллин 15 тәулік бойы өзін қылмыстымын деп санамады, «халық жауысың» деп айтқаным үшін маған ұрысты және «...Вы ничего не знаете, если Вам дают деньги на хлеб и отдых в сутки три часа, больше Вам ничего не надо. Вы не знаете сущности за что мы казахские работники сидим и за что боремся, и т.д.» деген сөздерді айтты деп рапорт тапсырды.

Бұл екі тергеушінің сөзі Сәкен 25 қыркүйекте «қылмысын мойындады» деген құжаттың жалған екендігін нақты дәлелдеп тұр. Қайта 15 тәулік бойы Сәкеннің демалуына, есін жиюына мұрша берместен күні-түні кезектесіп жүргізген тергеулер кезінде, өзін қылмыстымын деп санау былай тұрсын, қайта өзінің негізсіз

тұтқындалғанын, контрреволюциялық ұйымда болмағандығын, контрреволюциялық тақырыпта шығарма жазбағандығын немесе әңгіме жүргізбегендігін дәлелдеген. НКВД органының заңды бұрмалап, қазақ зиялыларының отбасын ойрандап, абақтыға жауып жатқандығын әшкерелеген. Амал не, С.Сейфуллиннің бұл дәлелдемелері іске тіркелмегендігі анықтамада айқын көрсетілген.

Осы екі тергеуші актілеріндегі «орындықты ала жүгірді», «жазып отырған қағазын жыртыты», «басын қабырғаға соққысы келді» деген сөздерімен өздерінің Сәкеннің жанын жаралап, ар-намысын таптап отырғанын сезбеген. Кімнен, қандай адамнан жауап алып отырғанын жете түсінбеген. Әйтпесе, «арымнан жаным садаға» дейтін Сәкен мемлекетке, елге қастандық жасадым деп қалай жалған жаза алады? Халқымның көсегесін көгертеді, оны бақытты етеді деп имандай сеніп Кеңес үкіметін құру үшін ажал вагонына да түскен. Сәкенге біздің осы сөздеріміз ауыр тиді-ау деп ойланар еді ғой, деген ой келеді бізге.

Халқымызда «ханның басын хан алады» деген аталы сөз бар. Бұл өлімнің өзі өз теңімен болғаны жөн дегенді көздесе керек. Осы сөз ойға оралғанда кезінде Қазақстанның Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы болған Сәкен, халқының сүйікті ұлы, аяулысы атанған Сәкен өзінен жауапты ең болмаса лауазымды тергеуші де алмады-ау деп күйінген, қорланған-ау деген ой да қылаң береді. Өйткені оның жанын жаралап, ар-намысын таптап, қорлап отырған тергеушілер өз ойындағыдай емес. Мұны ол қорлық деп санады.

Баймурзин мен Серембаев Сәкенді сындыра алмағаннан кейін, бұл екеуі де өз қандасына қолдары батпады деп ойлаған болуы керек, енді Сәкеннен жауап алуды Қазақ ССР Ішкі істер халық комиссарының орынбасары П.Володзько және осы комиссариаттың 4-бөліміне қарасты 2-бөлімшесінің бастығы В.И.Иванов (қарағандылық) пен оның көмекшісі В.В.Ивановтың өздері жүргізді. Олар 1937 жылдың 20 қараша және 11 желтоқсан күндері Сәкеннен жауап алып, дегеніне жетті. Асау тұлпарды жуасытты. Қызыл сұңқардың топшысын сындырды. «Не жазсаңдар да қол қойып беремін» дегенге келтірді.

Сөйтіп, Сәкен тұтқынға алынғаннан кейін 70 тәулік өткенде «кінәлімін» деп «мойындады» дейтін хаттама жазылған. Сәкеннің мұндай шараға бармасқа амалы қалмады. Азап-ақырет, жан түршіктіретілік қинау күн санап артты. Жүдеді, қиналды. Мұндай қорытынды жасауымызға С.Сейфуллин жөнінде Баймурзиннің арада 19 жыл өткен соң, 12 маусым 1956 жылы берген анықтамасындағы мына сөздер негіз қалады:

«...С первого дня мне молодому работнику бросилось в глаза исключительно напряженное положение в наркомате, так как тогда проводилась массовая операция по изъятию «врагов народа».

В практике следственной работы я и другие молодые работники встретились с фактами беззакония, и лица допускающие нарушения поощрялись. Как правило первое время с каждым арестованным работали несколько человек по конвейерной системе до тех пор, пока арестованный не станет давать признательные показания о своей «преступной деятельности», причем арестованного ставили в угол, не отпуская на отдых и на обед, и т.д.

По делу Сейфуллина я прямого отношения не имел. Меня использовали тогда на отдельных поручениях, и в качестве подменщика следователей. За время ведения следствия по делу Сейфуллина я имел возможность встретиться с ним на несколько часов один-два раза, когда он не признавался. В этих встречах с ним я убеждался, что он имел исключительно усталый вид, видимо его ставили в угол и не отпускали на отдых. Тогда Сейфуллин высказывал жалобы на неправильное ведение следствия по его делу.

Во время ночного допроса отовсюду можно было слышать шум, крик, оскорбление следователей по адресу обвиняемых».

(Аталған істің 62 п.)

С.Сейфуллинге жалған, заңсыз құжат жасау жоғарыдағылармен тынған жоқ. Ақынды тергеу және істің қорытындысын шығару В.В.Ивановтың құзырына көшкеннен кейін де жалғасты. Оның дәлелі мынау: В.Иванов 1937 жылғы 19 желтоқсанда РСФСР Қылмысты істер процестерін жүргізудің 206-бабына сүйеніп С.Сейфуллинді тергеудің аяқталғандығы туралы хаттама жасады. Ертеңіне, яғни 1937 жылғы 20 желтоқсанда айыптау қорытындысын шығарды.

1937 жылғы 22 желтоқсанда Ішкі және шекаралық әскерлердің әскери прокуроры Соколов В.Ивановтың С.Сейфуллиннің тергеу жұмысын аяқтағандығы жөніндегі қорытындысын бекітті. Ақынды сотқа тарту жөнінде ол қаулы шығарды.

Ал СССР Жоғарғы Сотының әскери коллегиясы С.Сейфуллиннің тағдырын 1938 жылғы 25 ақпанда бас аяғы 25 минут талқылап, Сәкеннің дәлелдеріне, дәйектемелеріне құлақ аспастан, РСФСР Қылмыс заңының 58-бабының 2, 7, 8, 11-тармақтары бойынша ату жазасына үкім шығарды. С.Сейфуллиннің жанын алуға асыққандар үкімді сол күні орындады.

Алайда Сәкенге ұзыннан өші, қысқадан кегі кеткендей өшіккен В.Иванов тергеуді аяқтап, хаттама жасап, оны прокурор Соколовқа бекіттіріп, сотқа тарту жөнінде қаулы шығартып алғаннан кейін де

әскери коллегияның шешімі шыққанша 1938 жылдың 11, 17, 19, 31 қаңтары мен 10 ақпан күндері С.Сейфуллиннің жанын қинап, тағы да тергеуді жалғастырды. Заңды көрер көзге бұрмалады. Ол Сәкеннің жарық дүниедегі аз ғұмырын біле тұра ақынның қалған санаулы сағаттарын азаппен, жанын қинаумен өткізуді мақсат еткен болса керек. В.Иванов Сәкен тағдырын ойыншыққа айналдырды. Жалған жалаларды тағы да еріксіз мойындатты. Жалған жала дегеннен шығады, қолдағы анықтама С.Сейфуллиннің жанын алуға өтірік құжаттар жасауға, қылмысты істерді жүргізудің тәртібін бұрмалауға тікелей қатысқан, әрі басты кінәлі адам В.Иванов екенін баса көрсетеді. Бірақ ол 1956 жылғы 26 шілдедегі түсініктемесінде: «...Сейфуллин ісін аяқтауда тек техникалық жұмыстарды атқардым» дегендей ыңғай танытқан. Қолымен істеген қылмысты мойнымен көтеруге жалтарған (Аталған істің 63 п.).

Біз жоғарыда қазақ зиялыларын қуғынға ұшырату, олардың көзін жою Мәскеуден жоспарланған деген ойдың ұштығын көрсеткен едік. Олай дейтініміз, Орталық Сәкеннің жанын алуға тікелей қатысқан және Қазақстандағы басқа да басшыларды қансоқта жасаған жоғарыда аталған В.И.Ивановты Қиыр Шығыс өлкесіне, В.С.Курусьті Минскіге қызметке ауыстырған. Шамасы бұл екеуі мұндағы істі «абыройлы» атқарған болуы керек. С.А.Коновалов пен В.В.Ивановты Қазақстанда қалдырыпты. Олардың әлі де қажеті болған сияқты. Ал, Володзько «біреуге ор қазба, ор қазсаң терең қаз, өзің түсуге жақсы» дегенге ұшырап, 1939 жылы социалистік заңдылықты бұзғаны үшін сотталып кетті.²⁰

Анықтамада С.А.Коноваловтың Алматы облыстық кеңес атқару комитетінің ішкі істер басқармасының бастығы, ал В.В.Ивановтың Фрунзе аудандық милиция бөлімінің бастығы қызметін атқарып жүргендіктері көрсетілген.

Реті келгенде айта кетейік, облыстық партия комитетінің хатшысы М.Б.Бейсебаевқа 1958 жылғы 16 сәуірде С.Сейфуллинге қатысты біз сүйеніп отырған анықтаманы жолдаған қатынасында облыстық прокурор Р.Мұхамедьяровтың: «...Иванов Владимир Васильевич является одним из активных участников фальсификаций доказательств по делу Сейфуллина С. и он провел по делу основные следственные действия, и поэтому считаю, что о невозможности использования Иванова в органах милиции, как лица допустившего грубое нарушение социалистической законности», - деген сөзі ерлікпен тең.

---

²⁰ 1951 ж. КСРО ІІМ лагерінде қайтыс болған (Воркута қ.). Ақталмаған.

Өйткені Р.Мұхамедьяров С.Сейфуллин тағдырын жан жүрегімен сезінген. Ақынның жанын алуға заңсыз әрекет жасағандарға күйінген. Жасыратын несі бар, ол кезді хрущевтік жылымық кезең деп жуып-шайғанымызбен, органның күш-қуаты бұрынғы қалпынан әлі де бәсеңдемеген уақыт болатын. Сол кезеңде бұндай батыл тұжырым айтуға екінің бірі бара алмайтыны белгілі.

Бірлі-жарым зерттеушілер болмаса, жалпы жұртшылыққа белгісіз болып келген дерек бойынша С.Сейфуллинге қатысты мәселені біршама жіктедік деп ойлаймыз.

Бірақ өкінішке қарай, мұндай мәселені тәптіштеудің қажеті жоқ, іс бітті, өтті, кетті. Бұндай іске қатысушылардың аты-жөнін қаз-балап көрсету пайда бермейді, араздық туғызады деушілер аз емес. Елімізге бірлік, тыныштық ауадай қажет. Оны біз де қуаттаймыз. «Жара үстіне шикан шығару», тиісті органның қызметіне топырақ шашу ойымызда жоқ.

Бірақ ойланайықшы, ағайын, осындай шырылдаған шындықты бүркемелеуден нендей пайда тауып жүрміз? Бүркемелеуден кезінде етек алған заңсыздықтарды ұйымдастырушылардың әрекеті, қылмыстары жарияланбай келеді. 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргінге ұшыраған халқымыздың маңдайына біткен қаймақтарының тағдыры дәл осы біз айтқан Сәкеннің тағдырындай емес деп кім куәлік ете алады? Ондай опасыздар олардың отбасын талқандады. Өмірінің өркенін қиды. Сол үшін марапатталды. Ешбір қылмыс жасамағандай, алшандап өмір сүрді. Сонда қорытындысында кім пайда көрді, кім зиян шекті?

Біздің түсінігімізше, қылмыс жасағандарды, опасыздарды бүркемелеу келешек тарихқа зиян. Шырылдаған шындықты айқара ашу, ақты ақ, қараны қара деп көрсету жөн. Неге десеңіз, адам санасына ерте не кеш болсын, мен о дүниелік болсам да артым дау-дамайсыз болмайды екен-ау деген ұғым түсетіні сөзсіз. Осы ұғымды есіне түсірген әрбір жан мұндай пасықтықтан бойын аулақ салады. Өз ұрпағына адалдықты, тазалықты үйретіп өтеді.

Олай болса, шырылдаған шындықты ашудан, жариялаудан ұтылмаймыз. Бұл шындықты бүгінгі күні біз ашпағанмен, келешек ұрпақ ашатыны сөзсіз.

*«Егемен Қазақстан» газеті
30 қаңтар 2002 ж.*

Тағдыр талқысында

XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы саясаттың ызғары қазақтың талай боздақтарының өмірін көктей солдырды, қуғын-сүргінге ұшыратты. Солардың бірі – Таутан Арыстанбеков. Таутан Арыстанбеков бұрынғы Торғай облысы №3 ауылда, кейінгі Қостанай облысы Боровской ауданы, Мендіғара болысы Қайраңкөл, Алакөл (Ақсуат) бойын жайлаған Байәділ ауылында 1897 жылы ақпан айында туған. 11 жасқа дейін ауқатты туыстарының қолында тәрбиеленді. 17 жасында Боровскойдағы 2 класты училищені, 1914 жылы Омбы мұғалімдер семинариясына оқуға түсті.

Т. Арыстанбеков

Ә. Досов

Ж. Садуақасов

Х. Жүсіпбеков

Оның саяси-әлеуметтік көзқарасының қалыптасуы, саясатқа араласуы осы семинарияда Сәкен Сейфуллинмен танысуынан басталады. Оған ұйытқы болған Омбы оқу орындарындағы жастардың «Бірлік» қоғамы. Ол кезде бұл ұйымның бастығы Шәймерден Әлжанов, мүшелері: Нығмет Нұрмақов, Сәкен Сейфуллин, Ахмет Баржақсин, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Саматов сияқты белсенді жастар еді. Ұйымның негізгі көздеген мақсаты – қазақ жастарының бойына ұлттық сезімді сіңіретін кітап, газет, журнал тарату, қазақ мектептеріне қажетті оқулықтар жазу, оқуға түсушілер үшін дайындық курстар ашу, мұқтаж шәкірттер үшін жәрдем ұйымдастыру, ойын-сауық кештеріне қаржы жинау мақсатына пайдалану болды. 1917 жылғы Ресейдігі ақпан төңкерісінің салдарынан «Бірлік» ұйымы екіге бөлінді.

Оның екіге бөлінуіне Сәкен Сейфуллин тікелей ықпал жасады. Олай дейтініміз Сәкен Ақмоладан Омбыда оқып жүрген Таутан Арыстанбековке, Жанайдар Садуақасовқа, Әбілқайыр Досовқа «демократиялық принциптегі жастарды «Бірліктен» бөлудің қамын

ойлаған жөн» деп хат жазды. Сәкеннің бұл хаты ұйымдастыру жұмысын күрт өзгертті. Сөйтіп, бір топ қазақ жастары «Бірліктен» бөлініп, «Қазақ жастарының демократиялық кеңесі» деген жаңа ұйым құрды. Бұл ұйымның төрағасы болып Таутан Арыстанбеков сайланды, мүшелері: Жанайдар Садуақасов, Әбілқайыр Досов, Сейітбатталов, Хамза Жүсіпбеков және басқалары болды (ҚРОММ 2 қор, 3 тізімдеме, 36 іс, 17 п.).

Олар «Бірліктен» бөлініп шыққандығы жөнінде Ақмоладағы Сәкенге жеделхатпен хабарлады. Бұл жөнінде Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешуде»: «...Біз бұған қуанып қалдық. Бұл жастармен бұрын да байланысымыз жақсы еді. Енді, тіпті, хат арқылы байланысты үзбейтін болдық», - деп көрсетті (99 б.).

Кімнің кім екенін айырып бітпейтін аласапыран кез – 1918 жылғы 23 сәуірде Батыс Сібір облыстық кеңесі президиумының қаулысымен Көлбай Төгісов, Шәймерден Әлжановтармен бірге жаңа ұйым басшылары – Таутан Арыстанбеков, Жанайдар Садуақасов және Сейітбатталов тұтқындалды. Бірақ «Қазақ жастарының демократиялық кеңесінің» тұтқындалған мүшелерін босату жөніндегі ұйымның қаулысын Әбілқайыр Досов Батыс Сібір атқару комитетіне апарып тапсырып, көп ұзатпай оларды тұтқыннан босатып алды.

Таутан Арыстанбеков бұл тұтқыннан босағаннан кейін 1918-1921 жылдар арасында оқытушылық қызмет атқарды. Білімін толықтыру мақсатында Ташкендегі Орта Азия университетінің құқықтану бөліміне оқуға түсіп, бірінші курсын аяқтағаннан кейін денсаулығы көтермегендіктен оқудан шығып, 1924-1929 жылдары Қостанай округтік прокурорының орынбасары, Қазақстан Халық комиссариатының прокуроры, Шымкент облыстық сотының төрағасы, Алматы облысы атқару комитетінің еңбек бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарды.

Таутан Арыстанбековтың 1921-1929 жылдар арасында бір қызметтен екінші қызметке сырғуының басты себебі саяси сенімсіздікке ұшырауы болды. Сонда оған қандай кінәлар тағылды? Оған мұрағаттардағы деректерге жүгінсек, «...Қостанайдағы жікке қатысты,²¹ қоғамдық партиялық жұмысқа енжар қатысады, 1928 жылы Алматы округіндегі байларды кәмпескелеу жөніндегі партия нұсқауын орындаудан бас тартты» деген айыптар тағылған. Бұған қарағанда Таутан Арыстанбеков партияның саясатын қуаттамаған, байларды тәркілеу, оларды тап ретінде жою саясатын қолдамаған, қарсылық көрсеткен деген ұғым туындайды.

---

²¹ Қандай жік екені көрсетілмеген – З.И.

1930 жылы Қазақ баспасына қазақ тілінде шығатын оқулықтардың редакторы болып орналасып, 1937 жылы 10 қазан күні қызмет орнында тұтқынға алынғанға дейін еңбек етті. Оның бұл кездегі атқарған жұмысына қатысты Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатта сақталған деректе «оның қараған оқулықтарында ешқандай қате шыққан жоқ» деген мінездеме жазылған.

Таутан Арыстанбеков Алматыда тұтқындар абақтысында алты ай жатқаннан кейін оған Сәкен Сейфуллиннің досы, идеялық серігі, байларды тәркілеу жөніндегі Коммунистік партия саясатына қарсы, ұлтшылдық-буржуазиялық элемент ретінде Қылмыс туралы заңының 58-бабының 7, 8, 11-тармақтарымен айыпталып, 10 жылға жер аударылды. Осы он жылдың ішінде Таутан Алматы абақтысынан бастап Қостанай, Марьинск, Іші істер министрлігінің Терістік-шығыс, Свободинскі лагерлерінің дәм-тұзын татты. Айдаудың, азап-ақыреттің алуан түрін бастан кешірді.

Бұл қуғын-сүргіннен 1947 жылы қазан айының 9-ында босанып, азып-тозып елге оралды. Бірақ «халық жауы» деген айдары бар Таутанға оңды қызмет берілмеді. Туған жеріндегі Ақсуат жетіжылдық мектебінде лаборанттық қызметке орналасып, өлмес күн көрді.

Бұл шарасыз күнкөріс те ұзаққа бармады. Қиянатқа не шара. 1949 жылы қараша айының 12-сі күні Қылмыс туралы заңының 58-бабымен екінші рет тұтқындалып, Красноярскі өлкесіне жер аударылды.

Ақыры әділдік жеңді. СССР Жоғарғы Сотының әскери коллегиясы 1956 жылы 20 қазанда: «Арыстанбеков Таутан жөніндегі СССР Жоғарғы Соты әскери коллегиясының 10.III.1938 жылғы үкімі және СССР Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті жанындағы ерекше кеңестің 31.XI.1949 жылғы қаулысы қылмыстық істер құрамы болмағандықтан бұзылсын. Ол туралы іс тоқтатылсын. 20.X.1956 жылдан бастап Таутан Арыстанбеков орынсыз тағылған кінәдан ақталсын» деп қаулы алды.

Таутан Арыстанбеков қуғыннан екінші рет әбден жүдеп, бір көзден айырылып, екінші көзінің тек 33 проценті ғана көретін дәрежеде мүгедек болып оралды.

Таутанның осындай мүшкіл халде елге оралғанын естіп, Ғабит Мүсірепов іздеп барып сәлемдесіп, үстіндегі пальтосын шешіп Таутанның иығына жауыпты. Кетерінде Таутанға: «Алматыға кел, үй алып беруге әрекет жасаймын», - депті. Ғабең уәдені орындап, Таутанды Алматыға алдырып, үлкен адамгершілік, қамқорлық жасапты.

Шындығында Таутан Сәкеннің досы болды ма деген сұраққа жауап іздесек, оған болғанда да Сәкенге «нан дос емес, жан дос» болды деп толық айта аламыз. Оған дәлел мынау:

Біріншіден, Сәкен Таутанды құлын күніндегі мүшесінен танытын сейістердей Омбыдағы семинарияға түскен күннен бастап кім екенін, келешекте қандай азамат болатынын тани білген де оны бірден бауырға тартқан. Оны Таутанның өзі: «...1914 жылы август айында мен Омбы қаласындағы оқытушылар семинариясына оқуға түстім. Сәкенмен тұңғыш рет сонда таныстым... Семинарияға түскен жылы мен Арцышевтің «Санин», Вержбицкаяның «Бақыт кілті» дейтін романдарын қызыға оқып жүргенімді көріп маған: «Мұндай кітаптармен әуес болма, бұдан өнеге алмайсың. Сен алдымен Гоголь, Пушкин, Лермонтов, Некрасовтарды оқы» деп ақылын айтып, бауырына тартты», - деп дәлелдейді.

Екіншіден, соған қосымша «Бірлік» қоғамынан жастарды бөлу жөніндегі Сәкен өз пікірін Таутанға жазған хатында айтқаны және Сәкеннің тапсырмасы бойынша құрылған жаңа ұйымға Таутанның төраға болып сайлануы десек, артық сөз емес.

Үшіншіден, Таутанның 1926 жылдың бас кезінде Сәкен «Қостанайдағы маған хат жазды. Хатында бұрынғы (Қазсовнаркомге председатель кезіндегі) көп жолдастарының бәрі дерлік соңғы кезде одан үкімет басынан түскен Сәкеннен алыстай бастағанын айтып налиды. Қасымда тек Шатбай екеуің ғана қалдыңдар» деген естелігіндегі сөздер.

Төртіншіден, Таутан Сәкенге деген достық парызын әдебиет майданында да өтеді. Сәкеннің шығармашылығына шабуыл жасаушылардан оны жанын сала қорғады. Сәкеннің сол кезде партия, кеңес саясаткерлері мен жазушылар тарапынан үлкен дау туғызған «Азия» деген өлеңі мен «Қызыл сұңқарлар» пьесасы жөніндегі 1923 жылы «Қызыл Қазақстан» журналында жазған пікірлері.

Бесіншіден, Сәкен мен Таутанның жұбы жазылмаған жағдайларын Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу», Сәбиттің «Өсу жылдарымыз», Т.Кәкішевтің «Қызыл сұңқар», Тоқтар Бейісқұловтың «Би аға» кітаптарынан кездестіруге болады. Ол кітаптардағы есімдері аталған тұлғалармен Таутанның бірге жүруі көп нәрсені аңғартса керек.

Алтыншыдан, қаншама жыл қуғын-сүргіннен кейін, көзінің көрмегеніне қарамастан, «Сәкен семинарист» («Қазақ әдебиеті», 1964 жыл 3 сәуір), «В Омске» («Казахстанская правда», 1964 жыл 20 сәуір), т.б. мақалаларын газеттер мен журналдарда жариялап, досы Сәкеннің абыройын бұрынғыдан да асқақтата түсті.

Сөйтіп, қазақтың алғашқы ағартушыларының бірі, Сәкен Сейфуллиннің досы Таутан Арыстанбеков өмірін азаппен, өкінішпен, қайғымен өткізіп, 1975 жылдың наурыз айында 78 жасында жарық дүниемеен қоштасты.

«Егемен Қазақстан» газеті
29 мамыр 1999 ж.

Абдолланы атуға неге асықты?

1937-1938 жылдардағы саяси қырғынның үрейлі дауылы қазақтың маңдайына біткен серкелерін толық «сыпырды». Солардың бірі – Абдолла Асылбеков. Бұл жазықсыз қуғынға ұшырап, құрбан болған азаматты және олармен бірге атылғандарды көптеген оқырмандар біле бермеуі мүмкін. Сол үшін қысқаша мәлімет беруді жөн көрдік:

1. Абдолла Мүсәпірұлы Асылбеков – 1896 жылы Жыланды болысы Ақмола уезінде туған. Мамандығы – мұғалім. 1923-1927 жылдары Мәскеуде Тимирязев атындағы ауыл шаруашылығы академиясында оқыған. Ақмола, Петропавл, Омбы қалаларында 1915-1917 жылдары «Жас қазақ» ұйымын ұйымдастырған. 1918 жылғы маусымнан 1920 жылғы ақпанға дейін ақгвардияшылар абақтысында тұтқында болған. 1920 жылдан Қытайда әскери қызметте, 1921 жылы Қиыр Шығыста партизан отрядының командирі, «Қызыл Қазақстан» журналының тұңғыш редакторы. Кейін Қазатком хатшысы (төраға жоқ кезде төраға қызметін қоса атқарған), Ақмола, Қарағанды губкомы төрағасы болып Қазақстанда Кеңес үкіметін ұйымдастыру, саяси, әлеуметтік, қоғамдық жұмыстарына белсене қатысты. Араб, түрік, татар, қытай, орыс тілдерін меңгерген.

А. Асылбеков

(ҚРОМА 5-с қор, 18 тізбе, 86 іс, 5 б.)

2. Нұрғали Нұрсейітов – 1903 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Атбасар ауданында туған. Орта білімді қызметкер.

3. Жұмабек Баймолдин – 1901 жылы Шығыс Қазақстан облысында туған, білімі төмен, қызметкер.

4. Файзрахман Шәмсүддинов – 1897 жылы Зайсан қаласында туған. Әкесі молда, білімі төмен, қызметкер.

5. Мәжит Ордабаев – 1895 жылы Қарағанды облысы Қу ауданында туған. Білімі төмен, қызметкер.

6. Ғазиз Ізбасаров – 1896 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында келістіруші сот тілмашының отбасында дүниеге келген. Білімі орташа.

7. Мәнсүр Ғатаулин – Батыс Қазақстан облысы Казталов ауданында ауқатты отбасында өмірге келген. Орта білімді қызметкер.

(ҚРОМА 1680 қор, 2-с тізбе, 5-с іс, 39 б.)

Күні кешеге дейін «үлкен үйіміз» Мәскеу күлсе, отандағы Қазақстан күлкісі келмесе де ыржиятын дағды қалыптасқан. Сондықтан «халық жаулары» Бухарин, Рыков, Каменев, Пятаковтарға ашық сот жасап бүкіл Кеңес Одағын дүрліктіріп жатқанда қазақстандықтар да одан қалыспады.

1937 жылдың қараша айының 16-22 күндері Қарағанды қаласындағы С.М.Киров атындағы шахтерлер клубында ҚазССР Жоғарғы Соты арнайы коллегиясының көшпелі мәжілісін өткізді. Соған Жоғарғы Сот Құскелдиев төрағалық етті. Коллегия мүшелері: Гранов, Ишмұратов, ҚазССР прокурорының көмекшісі, мемлекеттік айыптаушы Мусин, ақтаушылар (адвокаттар) коллегиясының мүшелері: Соловьев, Деменов, мәжіліс хатшылары: Федотов, Серікбаев, тілмаш Серіковтер қатысты.

Бұл арнайы коллегия РСФСР Қылмысты істер заңының 58-статьясының 2, 7, 10 және II-бөлімінің II-тармақтары бойынша айыпталған А.Асылбеков, Н.Нұрсейітов, Ж.Баймолдин, Ф.Шамсүдинов, М.Ордабаев, Ғ.Ізбасаров, М.Ғатаулиндердің «қылмысты» істерін қарады. Сот үкімі бойынша Ж.Баймолдиннен²² басқасы ең ауыр жазаға тартылып атылды (ҚРОМА 1680 қор, 2-с тізбе, 5-с іс, 1-4 б.).

НКВД бұл «айыпкерлердің» ішінде А.Асылбековке ерекше көз тікті және оған мән берді. Себебі А.Асылбеков шын мәніндегі ұлтжанды, ерен пікірлі азамат, тума талант, «от ауызды, орақ тілді» қоғам, мемлекет қайраткері, қазақ баспасөзінің шын жанашыры, қаламгері, ұйымдастырушы болғандықтан алдымен оны құрыққа ілді.

Екіншіден, Нұрмақовтың, Сейфуллиннің, Құлымбетовтің, Садуақасовтың «Қазақстанда Кеңес үкіметін қарулы көтеріліспен құла-

---

²² Ол, ұсталғанға дейін заң орындарына өз қылмысын алдын ала хабарлағаны үшін 15 жылға сотталды.

туға» шетел тыңшылары мен Троцкий, Бухарин топтарымен «тығыз байланыста» болғандығын, «зиянкестік», «сатқындық» әрекеттерін оларға мойындату үшін алдымен А.Асылбековтің мойнын бұрап, мойындатып алып, оның көзін тез жою қажет болды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін, ең бастысы, «айыпкерлердің» «қылмысына», «Отанын сатқанына» халықтың көзін жеткізіп, миын улау үшін оларды бір-біріне айдап салды. Жала жапқызды, жалған айтқызды. Айыптарын «мойындаттырды».

19 жасынан Кеңес үкіметін құруға белсене қатысқандығы үшін 20 ай (2.ҮІ.1918 – 27.ІІ.1920 ж. дейін) Колчактың азапты абақтысындағы тозаққа мойымаған Абдолла НКВД-ның аз мерзімдегі азаптауына шыдамады. Сағы сынды, күйреді. Сонда ол өзін қорғау жөнінде жәрдем болмайтынына көзі жетті. Қанша тежеу салса да сот процесі үстінен Абдолла: «А, халайық! Мен сендерді бақытты етемін деп сендер үшін еңбек еттім. Бірақ, мен көздеген мақсатымды, арманымды орындай алмай барамын», - деді.

НКВД, сот, тергеу орындары дегеніне жетті. А.Асылбековті, оның тобындағыларды атуға асықты. Өздерінің мұндай жексұрын, сұрқия әрекеттерін халықтан жасыру мақсатында жер-жерде жиналыс өткіздіріп, қанды қырғынның авторлары – «Күн көсем Сталин» мен қандыбалақ Ежовты мадақтаған. «Халық жауларының көзін жою керек, ұлтшыл террористерді, сатқындарды ату керек» деген асығыс қаулылар алдырды. Мұны көпшіліктің ұсынысы, пікірі, ойы деп ұғындырды. Халықтың көзін бояды. Оған көз жеткізу қиын емес. Мысалы, Қарағанды облыстық жер шаруашылығы бөлімінің қаулысы асығыс, кей сөздері өшіруімен, қаламмен, «қолдары қойылды» деп сүйкей салған. Шамасы ол жиналысты сот коллегиясының өз қызметкерлері өткізіп, немесе өздері сырттан жаза салған секілді.

НКВД, сот, тергеу орындарының жазықсыз жандарды атуға асыққандықтарына нақты дәлел ретінде ҚР Орталық мемлекеттік архив деректерінен алынған қаулылардың, жеделхаттардың бірсыпырасын қаз-қалпында оқырмандарға ұсынуды жөн көрдік.

Қарағанды қаласындағы 16-22 қараша Қаз ССР Жоғарғы Соты арнайы коллегиясы көшпелі мәжілісіне түскен қаулылар, хаттар (ҚРОМА 1680 қор, 2-с тізбесі, 5-с іс, әр қаулы мен жеделхаттар тұсында көрсетіледі беттері):

1937 жылдың 21 қарашасында митингіге жиналған біздер, Қарағанды облысы жер басқармасының жер, су шаруашылығы бөлімінің қызметкерлері Асылбековтың, Нұрсейітовтың, Ғатау-

линның, Избасаровтың және басқалардың Қазақстанда кеңестік құрылысты құлатуға бағытталған контрреволюциялық әрекеттері туралы Жаңбыршинның хабарын тындап, Жоғарғы Соттың арнайы коллегиясынан айыпкер орындығында отырған Отанын сатқандардың барлығын да ату жазасына кесуді талап етеміз. Халық жауларын тапқан НКВД органына алғыс сезімімізді білдіреміз. Халық жаулары қандай перде жамылып, қандай інге кірсе де оларды әшкерелеуге НКВД органдарына көмек беруге, өзіміздің революциялық қырағылығымызды арттыруға міндеттенеміз.

Көпшіліктің тапсыруы бойынша

Жаңбыршин, Хорев, Волкова

(Аталған қордың, істің 6 б.)

Алматы ҚКП Орталық комитеті Мирзоянға

Қарағанды ҚКП облкомитеті Пинхасикке

Алматы Жоғарғы Соттың

арнайы коллегиясына

Қорғалжын ауданының еңбекшілері ұзақ жылдар бойы Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында зиянкестікпен айналысқан халық жаулары Асылбеков, Нұрсейітов, Ғатаулин, Ордабаев, Шамсүддинов, Избасаров, Баймолдиндер басқарған контрреволюциялық ұлтшыл-фашистер тобын «Казправдада» жарияланған айыптау қорытындысын алды. НКВД органдары ашқан қазақ халқының ұйымдасқан жексұрын жауларының қылмыстарына, фашистік жауыздығына аудан еңбекшілерінің зығырданы қайнауда.

Аудан орталығындағы митингіге қатысқан жұмысшы, қызметкерлер және колхозшылар революциялық сот алдында тұрған халық жауларына ең жоғары жаза – ату жазасын беруді бірауыздан талап етеді. Олар бұл жылдарда социалистік құрылысты қиратып, гүлденген социалистік Қазақстанда герман-жапон интервенттерінің отарына айналдырғысы келді. Біздің социалистік Отанымыздың сенімді сақшысы, болат нарком Ежов басқарған НКВД бұл азғын ұлтшыл-фашистер тобын әшкерелеп қамсыздандыру қолынан келді. Кеңес үкіметі барлық жауларды мейлі олар қалай жасырынса да, бетін бүркемелесе де құртатындығын барлық ұлтшыл-фашистер, Троцкий-Бухариннің иттері біліп қойсын.

Біздер митингіге жиналған жұмысшы-қызметкерлер, колхозшылар ауданның, облыстың барлық еңбекшілерін халық жауларының сатқындық әрекеттеріне еңбек өнімділігін арттыруға, Кеңес үкіметі мен Ленин-Сталин партиясының, халықтардың сүйікті көсемі

Сталиннің айналасына бұрынғыдан да молырақ топтасуға, СССР Жоғарғы Кеңесі сайлауы кезінде бір де бір халық жауының кеңестік органға өтпеуі үшін топтық қырағылықты, белсенділікті күшейтуге шақырамыз.

Коммунистік большевиктер партиясы және оның сүйікті көсемі Сталин жасасын!

Қорғалжын ауданының жұмысшы-қызметкерлері
мен колхозшылардың митингісі

14.XI.1937 ж.

(Аталған қор мен істің 12 б.)

Қарағанды облсот төрағасына

Одақтың Жоғарғы Сот төрағасы Винокуровтың жеделхатын тез орындауға беремін. Сотталған Абдолла Асылбековке, Нұрғали Нұрсейітовке, Мәнсүр Тиятұлы Ғатаулинге, Ғазиз Тағайұлы Избасаровқа, Мәжит Рахымжанұлы Ордабаевқа және Файзрахман Марғұұлы Шамсүдиновке кешірім жасалмайды, үкім бекітілді.

Шұғыл орында және хабарла. 57-д үкімнің орындалғанын бізге хабарла.

Бурдаков

01.01.1938 ж.

(Аталған қор мен істің 19 б.)

Қарағанды облсот төрағасына

Біздің №3 жеделхат бойынша үкім орындалды ма, шұғыл хабарла.

Бурдаков

04.01.1938 ж.

Жоғарғы Сот. Арнайы коллегия

(Аталған қор мен істің 24 б.)

Қарағанды облсот Моисеевке

Асылбеков жөніндегі үкімді орындауды кешіктіру заңға қайшы, шұғыл орындап жеделхатпен хабарлаңыз.

Құскелдиев

14.01.1938 ж.

ҚазССР Жоғарғы Соты

(Аталған қор мен істің 28 б.)

Қарағанды облсот Моисеевке
14 қаңтардағы Асылбеков жөніндегі менің жеделхатымның
орындалуын талап етемін.

Құскелдиев
17.01.1938 ж.
ҚазССР Жоғарғы Соты
(Аталған қордың, істің 29 б.)

Қарағанды облсот Моисеевке
Абдолла Асылбеков жөніндегі үкім орындалды ма? Тез хабарла.

Громов
19.01.1938 ж.
ҚазССР Жоғарғы Соты
(Аталған қор мен істің 31 б.)

Алматыдан Қарағандыға
Облсот Моисеевке
14 қаңтар 1938 жылғы менің жеделхатым бойынша Асылбеков
жөніндегі үкімнің орындалуын талап етемін.

Құскелдиев
ҚазССР Жоғарғы Соты
(Аталған қор мен істің 32 б.)

Алматы
Жоғарғы Сот. Громовқа
№3 үкім 29 қаңтарда орындалды. Акт фельдбайланыспен
жіберілді.

Моисеев
(Аталған қор мен істің 33 б.)

Бір ескеретін мәселе Асылбековпен бірге ату жазасына кесілген
Н.Нұрсейітов, М.Ғатаулин, Ғ.Ізбасаров, М.Ордабаев, Ф.Шамсүдди-
новтерге 1938 жылдың 6 қаңтары күні үкім орындалды.

Қалай дегенде де бұлардың барлығы жазықсыз жапа шекті.
Ақылы толыққан, еңбек етуге денсаулығы мол шағында, қырықтың
қырқасынан аттамай жарық дүниемен қоштасты...

*«Егемен Қазақстан» газеті
31 мамыр 1997 жс.*

ҚЫЗЫЛ ҚҰЙЫН немесе 1166 күнге созылған тергеу

Біз бұл мақаламызда «халық жаулары» ретінде қызыл құйынға ұшыраған жеті азаматтың тағдыры туралы әңгімелемекшіміз.

Олардың есімі көпшілікке жете таныс емес. Сондықтан бұл кісілердің өмірінен қысқа деректер бере кетуді жөн көрдік. Алматы облыстық мемлекеттік мұрағатынан алынған (АОММ 408 қор, 2 тізімдеме, 136 іс).

1. Шеген Жармұхамедұлы (кей құжаттарда Ермұхамедұлы) Құдаманов – Қазіргі Қызылорда облысы (кей құжаттарда Оңтүстік, Батыс Қазақстан облыстары деп көрсетілген) Жаңақорған ауданында 1902 жылы (кей құжаттарда 1901 ж.) туған. Ленинград коммунистік жоғары оқу орнын (КомВУЗ) бітірген. Гурьев округтік партия комитетінде үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, Өлкелік партия комитетінде мал шаруашылығы секторының меңгерушісі, Ақтөбе облыстық партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, Қазақ КСР мал совхоздары орталық тұтыну одағының төрағасы, Алматы облысы Қаратал аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, кейін «Қазақ қант тресі» директорының орынбасары қызметтерін атқарған. 1925 жылдан БК(б)П мүшесі. 1938 жылы 24 наурыз күні қамалған.

2. Ғайнулла Сұлтанғалиев – Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданы Мұратсай ауылында 1899 жылы туған. Білімі орта. 1938 жылы 23 мамырда Алматы облысы Кеген аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарып жүрген кезінде қамалған. 1919 жылдан БК(б)П мүшесі.

3. Рахымжан Хайруллин – Батыс Қазақстан облысы Тайпақ ауданында 1904 жылы туған. Білімі орта. Алматы облысы Аягөз аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарып жүрген кезде 1938 жылы 26 мамырда қамалған. 1928 жылдан БК(б)П мүшесі.

4. Бекей Байғанаев (кей құжаттарда Бекен) – Жамбыл облысы Меркі ауданында 1905 жылы туған. Білімі жоғары. Алматы облысы Шелек аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқару кезінде 1938 жылы 23 мамырда қамалған. 1927 жылдан БК(б)П мүшесі.

5. Хасен Бақытұлы Өзденбаев – Қостанай облысы Қарабалық ауданы №11 ауылда 1904 жылы туған. Сауатты. Бай баласы.

Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің партия баспасының бас редакторы қызметін атқарып жүрген кезінде 1938 жылы 17 тамызда қамалған. 1929 жылдан БК(б)П мүшесі.

6. Райымберді Сырғабаяев – Бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысы Әулиеата ауданы №27 ауылда 1902 жылы туған. Білімі орта. Мұқыр МТС-ның директоры, кейін Алматы облысы жер бөлімінің бастығы қызметін атқару кезінде 1938 жылы 27 маусымда қамалған. 1925 жылдан БК(б)П мүшесі.

7. Мұташ Дәулетқалиев – Батыс Қазақстан облысы Орда ауданы Таубұйрат ауылында 1904 жылы туған. Алматы облыстық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, кейін «Қазақ бас сауда» мекемесінде экономист қызметінде жүргенде 1938 жылы 10 шілдеде қамалған. Білімі жоғары. 1921 жылдан БК(б)П мүшесі.

Бұлардың қылмыстық әрекеттері жөнінде 1938 жылы 23 наурыздан бастап №11384 іс түзіліп, мемлекеттік қауіпсіздік тергеушілері Сәрсенбаев, Кислухин, Ситдыков, Жвигуль, Нестеренко, Оңғарбаев сол кез талабына сай тергеу жүргізді. Алғашқыда төрт том, кейін алты том материал жинастырды. Алғашқы төрт том негізінен тергеуші сержант Оңғарбаев 1939 жылдың 10 наурызы күні 37 парақ, ал кейінгі алты томнан Кислухин 1941 жылдың 11 ақпаны күні 8 парақ айыптау қорытындысын Алматы облыстық НКВД басқармасына тапсырды.

Осы жеті азаматқа ортақ мына айыптар тағылды: Кеңес үкіметі мен Коммунистік партияға жауыздық көзқарас танытты; қарулы көтерілістен КСРО құрамынан Қазақ КСР-ін бөлектеу мақсатында контрреволюциялық ұлтшыл-фашистік ұйымының мүшелері болды; Кеңес үкіметіне қарсы қарулы көтеріліс ұйымдастыру жөніндегі орталық ұйымының облыстық, аудандық филиалдарын басқарды; осы ұйымдарға өздері мүше тартты; өз мақсаттарын жүзеге асыруға империалистік мемлекеттердің бірінің КСРО-ға шабуыл жасауын күтті, сөйтіп, Жапония қарауындағы буржуазиялық Қазақ мемлекетін құруды көздеді; әр түрлі басшылық қызметте жүріп, КСРО экономикалық қуатын құлдыратуға саналы түрде кірісті; шетелдік барлау қызметінің пайдасына тыңшылық қызмет етті; Кеңес мемлекетінің басшыларына террорлық әрекет актілерін ұйымдастырды; жасырын ұлтшыл орталық ұйымның тікелей басшылығымен республиканың халық комиссариатында, облыстар мен аудандарында оңшыл-троцкийшіл ұйымдар арқылы бүлдіру әрекеттерін жүргізді; контрреволюциялық орталық ұйымның кеңестеріне қатысып, зиянкестік-бүлдіру, көтерілісшіл әрекеттердің барысы жөнінде хабарлап, олармен жиі-жиі пікірлесіп тұрды.

Осы тақылеттес сөйлемдер 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргінге ұшырағандарды айыптау қорытындыларында бір-біріне трафарет ретінде көшірілген. Және ол «бұлтартпас қылмыстық әрекеттердің» бәрі аталған азаматтардың көзін жою үшін де пайдаланылды.

Сөйтіп, 1939 жылдың 10 наурызында Алматы НКВД басқармасының тергеушісі, сержант Оңғарбаев осындай қорытындыны, барлық материалдарды Алматы облпрокуратурасы арқылы Алматы облсотына өткізуге шешім шығарды (36 п.).

Алматы облыстық сотының көшпелі сессиясы №11384 істі жабық түрде 1939 жылдың 18-23 сәуір күндері Қаратал ауданының Үштөбе стансасында М.Т.Бородулиннің төрағалығымен қарады. Сотқа халық заседательдері Скробнев, Жұмағұлов, аудандық прокурор Қасенов, қорғаушы Щербаков, аудармашы ретінде Айнабеков қатысты. Сот процесінде жеті азаматтың бірде-біреуі өздеріне тағылған айыптарды мойындамады. Өздерін қылмыстымыз деп санамады. Бірақ сот олардың дәйекті сөздерін құлақтарына ілмеді. Келтірген дәлелдерін «өздерінің жауыздық әрекеттерін жасырудың айласы» деп есептеді. Айыптау қорытындысын негізге алды. РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-бабының 2, 7, 11-тармақтары бойынша Ш.Құдамановты, Б.Байғанаевты, Р.Хайруллинді, Р.Сұлтанғалиевті қылмыскер деп, әрқайсысын 20 жылдан түрмеге қамауға және 31-баптың «а», «б» тармақтарымен абақтыдан босағаннан кейін 5 жылдан сайлау құқығынан айыруға үкім шығарды. Ал, Р.Сырғабаев, Х.Өзденбаев, М.Дәулетқалиевтің әрқайсысын 58-баптың 2, 11-тармақтарымен 15 жылдан абақтыда отыруға, одан кейін 5 жылдан сайлау құқығынан айыруға үкім етті. Кеңес үкіметіне қарсы «топ басшылары» болып сотталған бұл жетеудің мүліктері мен қаржылары хатталып, мемлекетке өткізілді.

Осылайша олар нақақтан қызыл құйынға ұшырады. Жетеуі жалпы есебі 125 жыл абақтыға кесілді, 35 жылға сайлау құқығынан айырылды. Ақылдары нағыз кемел шағына жетіп, тәжірибелері, іскерлік қабілеті ел басқаруға төселген кезінде топшыларынан қағылды. Олардың алды 39, арты 33 жасқа толғанда жігерлері құм етілді. Өмірлері гүлдей солды (38-41 п.).

Бірақ жазықсыз жандар көшпелі соттың 1939 жылғы 23 сәуірдегі үкімі дәйексіз деп Қазақ КСР прокурорына, КСРО прокуроры А.Я.Вышинскийге, БК(б)П Бас хатшысы И.В.Сталинге бірнеше рет қуғын-шағым арыз жазды. Тергеушілер қолымызбен істемеген, ойымызға кірмеген қылмыстарды мойындату үшін бізді ұрып-соқты. Адам төзгісіз зәбір көрсетті. Сол азаптан құтылу үшін тергеушілердің айтқандарының бәріне қол қойдық. Тергеу материалдары

негізсіз. Біздің көзімізді жою үшін жалған куәлар, материалдар жинастырды. Куә адамдар мен біздерді беттестірмеді деген дәйек-терін көлденең тартты.

1940 жылы №11384 істі қайта тексергенде тергеушілер көрсеткен куәлардың бірсыпырасы жеті азаматқа тағылған айыптарды жоққа шығарды. Сондай куәлардың бірі Атанбаев №11384 істі қайта тексергенде: «...Хайруллиннің контрреволюциялық жасырын ұйым туралы пікірін мен ешқашан естігенім жоқ және маған ол туралы айтқан да жоқ», - деп жауап берді (80 п.). Жақыпов та осы мазмұнда мәлімдеді. Куә Молдаберген: «...Құдаманов контрреволюциялық ұлтшыл ұйымға адам тарту жөнінде еш нәрсе айтқан жоқ және мен ол туралы Құдаманов тарапынан әңгімені естіген емеспін», - деді. Ал куә Бабашев: «...Құдамановтың ондай көзқарасын сезгенім жоқ және айтқанын да, пікірін де білмеймін», - десе (78 п.), Байғанаев жөнінде куә Байбураев: «...Байғанаевтың көңіл күйін білмеймін, сөйлескен де емеспін», - деп кесіп айтты (80 п.).

Жеті азаматтың жоғары орындарға жазған шағымдары дәлелденді. Мәселен, Ғ.Сұлтанғалиев КСРО прокуроры А.Я. Вышинскийге 1939 жылы 29 сәуірде жазған шағымында: «...тергеуде мені «халық жауы» деп көрсетуші Нұғман Манаев қызметте не тұрмыста кездеспеген адамым. Н.Манаевпен байланысым жоқ...Мені ұлтшыл ниетте, «...Ғ.Сұлтанғалиевпен тығыз байланыс жасады, ұйымға мүше тартты» дейтін Қаспақпаевпен, Артықпаевпен, Исаевпен, Нұрпейісовпен кездестірмеді. Әрі олардың маған таққан айыптары іске тіркелмеген. Басқасын айтпағанда Н.Нұрмақовпен ешқашан сөйлескен, не кездескенім жоқ», - деп айқын көрсеткен (45-49 п.).

Көшпелі сот төрағасы Бородулин де «Дело делом, а суд по форме» деген сөзді босқа айтпаса керек (49 п.). Заң тәртібі бойынша қамауға алынған адамды тергеу ісі бір ай мерзім ішінде аяқталуы тиіс. Бірақ бұл жеті азаматты қылмыскер ету, Отанға опасыз адам етіп көрсету үшін 102 жалған куәларды іздеу, табу, оларды жала жабуға үйрету, сөйлеуге машықтандыру, өтірік арыз-шағым жазуға дағдыландыру, төрт том материалдарды жинақтау тергеушілерге оңайға соққан жоқ. Олар облыстық прокуратура арқылы тергеу мерзімін 11есе ұзартты.

Сөйтіп, тергеуді 1938 жылдың наурызында бастап, 1939 жылдың 10 наурызында, яғни бір жыл өткенде аяқтады.

Тергеу материалдарының негізсіз, жеткіліксіз екендігін, көшпелі сот үкімінің дүмбілездігін Қазақ КСР Жоғарғы Сот алқасының, облыстық прокуратураның, Айрықша кеңестің құжаттары да нақтылайды. Олай деуге негіз 18-23 сәуір аралығындағы көшпелі сот

мәжілісіне қатысқан прокурор барлық айыпкерлерден құжаттар бойынша қылмыстары дәлелденбегендіктен, 58-баптың 7-тармағын алып тастауды сот төрағасына ұсынды. Бірақ көшпелі сот бұл ұсынысқа құлақ аспады. Сондықтан облыстық прокуратура Қазақ КСР прокуратурасына жағдайды білдірді, Қазақ КСР прокуратурасы облпрокуратураның көшпелі сот жөніндегі шешіміне қарсылығын мақұлдап, 1939 жылы 19 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының алқасына хабарлады.

Бұл екі ортада КСРО Жоғарғы Соты облсоттың шешімін бекітіп үлгерді. Ақыры №11384 іс Қазақ КСР Жоғарғы Сот алқасына қайта оралды. Жоғарғы Сот алқасы 1940 жылы 14 қаңтарда істі қайта тексеруге жіберді.

1940 жылы 13 маусымда Алматы НКВД басқармасы өзіне қайта тексеруге келген №11384 істі тексеріп, қорытындысын КСРО НКВД жанындағы Айрықша кеңестің қарап, түбегейлі шешуіне жолдады. Бұл кеңес 1940 жылы істің кемшіліктерін көрсетіп, қыркүйек айында істі кері қайтарды. Ол қайта тексерілді (57-58 п.).

Бірақ «қылмыскер» жеті азамат ол тексеруге қанағаттанбады. Тергеушілер қойған «қылмыс» түрлерін мойындамады. Бас тартты. Сондықтан тергеушілер өздері ойластырған қылмыс түрлерін мойындата алмағаннан кейін оларға қарсы басқа мәселелер бойынша қылмыстарды іздестірді. Бұл жолы №11384 істі Алматы НКВД басқармасының тергеушісі Тютюников өз қолына алды. Ол тергеуді 1941 жылы қаңтарда аяқтады. Қорытындысын 14 наурыз 1941 жылы облпрокуратураға жолдады (85 п.).

Осы екі ортада №11384 істе бірсыпыра өзгерістер болғанын айта кеткен жөн. Оның себептері әзір белгісіз. Бірақ біз олар енді №11384 істі екіге бөлуді дұрыс деп шешті деп білеміз. Өйткені жазықсыз жеті азаматты мұнан әрі қамауда ұстау оларға абырой бермейтіндіктен, бәлкім өздері қылмысты болатындығын алдын ала сезген болар. Сондықтан 1941 жылы 15 ақпанда №11384 іс бойынша Ғ.Сұлтанғалиев пен Р.Сырғабаевтың қылмысты әрекетін бөліп алып қарап, РСФСР Қылмыстық кодексінің 204-бабының «б» тармағын басшылыққа алып, «Р.Сырғабаев пен Ғ.Сұлтанғалиевтың істері өндірістен тоқтатылсын, қамаудан босатылсын» деп қысқа қаулы алды. Қаулыға «қылмыстық әрекеттері жоқ, не қылмыстары дәлелденбегендіктен» деген сөздерді жазуға батылдары жетпеді. Алайда әділдік жартыкештеніп болса да жеңді (60-63 п.).

Бірақ тергеушілер өздерінің түпкі мақсатынан ауытқымады. Қалай болса да қалған бесеуін соттауды көздеді. Сөйтіп, 1941 жылғы 11 ақпан күні №11384 іс бойынша Ш.Құдаманов, М.Дәулетқалиев,

Б.Бағанаев, Х.Өзденбаев, Р.Хайруллинге айыптау қорытындысын шығарды. Онда «...бұлар алғашқыда қылмыстарын мойындағанымен, кейінгі тексеруде бұрынғы жауаптарынан бас тартты. Бірақ бұрынғыдан басқа (*көрдiңiз бе, бұрынғыдан басқа деп отыр – З.И.*) қылмысты істеріне байланысты Қылмыстық кодекстің 58-бабының 2 және 11-тармақтарымен жауапқа тартылуға, КСРО НКВД жанындағы Айрықша кеңестің қарап шешуіне жатады», - деп қорытынды шығарды. Бұл қорытындыны облпрокуратураға жолдады. Облпрокуратураның бұл шешіміне Қазақ КСР НКВД 2-бөлімі келісті (67-75 п.).

Сөйтіп, №11384 іс КСРО НКВД жанындағы Айрықша кеңеске 1941 жылы 27 наурызда жіберілді. Ш.Құдаманов, Х.Өзденбаев ол шешімге де қанағаттанбады. Тағы да шағымданды. Олардың шағымдарын 4 сәуір 1941 жылы КСРО НКВД жанындағы Айрықша кеңес секретариатына Алматы облыстық прокурорының орынбасары Сертебаев жолдады. Айрықша кеңестің шешімін Сертебаев шыдамсыздана күтті. 1941 жылы 20 шілдеде Қазақ КСР НКВД 2-бөлім бастығы Гришиннен Айрықша кеңестің №11384 істі қалай шешкенін хабарлауды сұрады (88, 92 п.).

Ал, Гришин оған «Айрықша кеңес №11384 істі 28 мамырда 1941 жылы қарап, Ш.Құдаманов, М.Дәулетқалиев, Р.Хайруллин, Б.Байғанаевтың әрқайсысын 5 жылға соттады. Ал Х.Өзденбаевтың түрмеде отырған мерзімін есепке алып, қамаудан босатты» деп 1941 жылы 23 тамызда хабар берді.

Сөйтіп, жазықсыз жапа шеккен жеті азаматтың тергеу жұмысы 1166 азапты күн мен 1166 түнге созылып, сиырқұйымшақтанып аяқталды. Олардың әрқайсысы 1166 түрлі азаптауды, қорлауды көрді. 1166 күн мен түн жүйкелерін тоздырды. Сонда да олар өздерінің адал, ақ екендігін дәлелдеп, тегеурінді күшпен алысты. «Шаш ал десе бас алатын» тергеушілер де мақсатына жетті. Асыра сілтеді, қонышынан басты. Өз қылмыстарының ізін де жасырып үлгірді. Ел жүгін көтерем дейтін жеті азаматтың адамгершілігіне, азаматтық болмысына дақ түсірді. Оларды нақақтан күйдірді. Жала жапты. Азаптады. Отбасыларын ойрандады, азып-тоздырды. Тарихи шындық осылай дейді.

*«Егемен Қазақстан» газеті
31 шілде 2002 ж.*

Алдымен атып жіберді, артынан барып айыптау құжаты жиналды

*Ал ол атаман Дутовтың көзін жою жөніндегі атақты
операцияға қатысқан Әбубәкір Жүнісов еді*

Елімізде жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың тағдырын зерттеу 1989 жылдан басталғанымен олардың көпшілігінен халқымыз әлі хабарсыз. Бұл біздің мұрағаттарымызда олар туралы мәліметтердің жоқтығынан емес, Кеңес дәуіріндегі қуғын-сүргіннің бет-пердесін ашуға әлі де еркін кіріспеудің салдары болса керек. Осындай «үнсіз» жатқан папкалардың бірі Әбубәкір Жүнісовке қатысты деректер. Бұл азамат жөнінде Алматы облыстық мемлекеттік мұрағатында (408 қор, 2 тізімдеме, 146 іс) және Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында (5 қор, 8 тізімдеме, 52 іс; 733 қор, 1 тізімдеме, 1 іс; 1392 қор, 2 тізімдеме, 19 іс; 1541 қор, 1 тізімдеме, 2676 іс) сақталған материалдар нақтылы деректерді береді.

Ә. Жүнісов

Құжаттарға үңілсек Әбубәкір Жүнісов Алматы облысы Кеген, қазіргі Райымбек ауданы (бұрынғы Жетісу облысы Жаркент уезі Шелек болысы Суықтоғай елді мекені) Жалаңаш селосында 1886²³ жылы 9 қыркүйекте Ниязбеков Жүністің отбасында өмірге келген. 14 жасқа келгенде Жаркенттегі екі кластық орыс ауыл шаруашылық мектебіне түсіп, оны 1904 жылы аяқтап, орманшы мамандығын алып шыққан.

Екі жыл ата-анасына көмектескен Әбубәкірдің патша заманындағы еңбек жолы 1906-1916 жылдар арасында Петровтардың, Нагибиннің, Исаевтың, Галицкийдің, Денякиннің, Мальчевскийдің, Смирновтың, бітімгершілік соттарында аудармашылық (тілмаш) қызметтерінен басталады.

1916 жылғы қазақ жастарын майданның қара жұмысына алу туралы патша жарлығына қарсы көтеріліске қатысқаны үшін 6 жылға сотталады. Бірақ Қалжат, Ақсу, Шарын болыстарының халқы оны кепілдікке алып, аласапыран кезеңді пайдаланып, қара жұмысқа алушылармен бірге аттандырып жібереді.

²³ Өзі толтырған жеке іс парақтарында 1884, 1885, 1886 жылы, ал сот хаттамасында 1887 жыл деп әр түрлі көрсетілген – З.И.

Сөйтіп, ол Екатеринослав губерниясы Бахмут уезі Юзов село-сындағы «Ветка» руднигіндегі №4, 7, 8 және «Накопный» көмір шахталарында аға жұмысшы болып еңбек етіп, онан 1917 жылы шілде айында Жаркентке оралып, 1920 жылдың шілде айына дейін ашыққан қазақтарға көмек көрсету жөніндегі Алаш комитетіне прікәзші, орыстар мен қазақтар арасындағы қатынастарды реттеуші, Иванов және Байыңқол болыстарында хатшы, уездік-қалалық атқару комитетінің мұсылман бөлімінің мүшесі, күзет бастығы, төтенше комиссияның тергеушісі қызметтерін атқарады.

Ә.Жүнісов 1920 жылдан бастап 1938 жылдың 18 наурызына дейін (тұтқынға алынғанша) Кеңес үкіметіне белсене қызмет етті. Нарынқол мен Қалжатта учаскелік милиция бастығы, Жаркент уездік-қалалық милиция бастығының көмекшісі, 21-интернационалдық (бір құжатта №3) полкте бандыларды жою жөніндегі полк комиссиясының төрағасы, «Қосшы» одағының хатшысы, Жаркент уезі 3, 14 учаскелерінің халық соты, Жетісу губсотында аға тергеуші қызметтерін атқарады.

Ә.Жүнісовті 20-шы жылдардағы ең үлкен жұмысы Орынбордан ығысып, Жетісу губерниясының Лепсі уезін ойрандап, кейін шетелге ығысқан атаман Дутовтың Қытайдың Құлжа мен Сүйдүн қалаларында әскер жинап, Кеңес үкіметіне қарсы соғыс әрекетін ұйымдастырып жүрген ісіне тосқауыл қоюы болып табылады. Бұл жолда ол басын өлімге байлап біліктілігімен, іскерлігімен, ұйымдастырушылық қабілетімен ержүрек батыр екендігін таныта білді. Айлакер, әрі сақ орыс әскерінің айбынды генералы Дутовтың басын жою жоспарын іске асырды (ҚРОММ 1514 қор, 1 тізімдеме, 2672 іс, 19 п.).

Әбубәкірдің бұл ісін көзге елестету үшін «Атаманның ақыры» фильмін еске түсірсе жетіп-ақ жатыр. Операцияны нәтижелі аяқтауға Әбубәкірдің қытай, өзбек, орыс, дүнген, татар, ұйғыр тілдерін білетіндігі елеулі нәтиже берді. Оның үстіне ол Кеңес үкіметінен бас сауғалап Қытайда жүрген Абылайхановты тауып, оны өзінің бастығы Қасымхан Шанышевпен таныстырып, Шанышевтың 1921 жылы 6 ақпан күні кешкі сағат 6-7 арасында Дутовтың көзін жоюына мүмкіндік туғызады.

Әбубәкірдің бұл операцияны сәтті ұйымдастыруын Жетісу облыстық төтенше комиссиясының бастығы Эхманс ерлікке балады. Ерлікті елеусіз қалдырмау жөнінде Бүкілресейлік төтенше комиссияның Түркістан аймағындағы өкілі, әрі Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті комиссиясының мүшесі Петерске ұсыныс жасады. Петерс Ә.Жүнісовке мақтау қағазымен бірге: «тов. Жунусову от

ВЧК-а. 1921 г. 1/У. За принятие участия в террористическом проведении акта над атаманом Дутовым» деген жазуы бар күміс сағатты және 35 патронымен үш линиялы винтовканы, бір тапаншаны өмір бойы пайдалануға және сақтауға рұқсат беріп өз қолымен тапсырған.

Алайда Ә.Жүнісов лауазым мен мұндай мадаққа масаттанып алданбады. Қайта кеңестік саясаттың күн санап теріс бағыт алып бара жатқандығынан қауіптенді. Оған Жетісу губерниялық сотының мүшесі, Алматы қалалық қорғаушылар (адвокат) ұжымының төрағасы қызметтерін атқарып жүрген кезінде көзі анық жетті. 1930 жылдан бастап Кеңес үкіметінің Қазақ елі басшыларына қырғидай тиген саясатын, патшалық үстемдіктің орнына қазақ даласына келген коммунистік басыну деп білді.

Сондықтан Ә.Жүнісов лауазымы мен барлық ақыл парасатын, қажыр-қайратын 1917 жылдың сұрапыл саясаты мойынға шыңғыртып салған қыл тұзағынан ажыратуға, одан қорғауға тұрды. Соттың, прокуратураның, НКВД, ОГПУ органдарының әділетсіз шешімдеріне қарсылық жасады. Ал жәбірленушілер Ә.Жүнісов айналасына топтаса бастады да мемлекеттік жазалаушы органдарға сенімсіз, ұлтшыл-контрреволюцияшыл адам болып көрінді. Сондықтан оның әр басқан қадамын аңдып, көзін жою қолға алынды.

1921 жылы партия тазалауына ұшырап, Ә.Жүнісов партия қатарынан шығарылды.

1926 жылы жоғарыда аталған Петерс сыйлаған винтовкасын Жетісу губерниясының ОГПУ бөлімі тартып алды. Бұл заңсыздық әрекеттер жөнінде Қазақ АССР-і ОГПУ бастығы Каширинге, Қазақ АССР-і Орталық атқару комитетінің төрағасы Е.Ерназаровқа шағымданды. Нәтиже шықпады.

ОГПУ қызметкері Маркович: «...Үйінде жата бер, винтовканы іздеп жатырмыз, табылса қайтарамыз», - деп шығарып салды. Лаж таппағандықтан СССР Орталық атқару комитетіне шағымдануға мәжбүр болды. Бірақ одан да қайыр болмады.

1932 жылы Кеген ауданының №16 Шелек ауылындағы Ә.Жүнісовтің үй-мүлкі тәркіленді, өзін бала-шағасымен жер аударуға үкім шығарды. Бірақ оның Кеңес үкіметіне бұрын сіңірген еңбегі арқасында бұл тәркілеуден әзер дегенде құтылды. Іс мұнымен тыңбады. Оның өміріне қастандық әрекеті жасалды. Үржар стансасы мен Мақаншы елді мекені арасында тергеуші Катков деген Ә.Жүнісовті атып тастауға ұмтылғанда ол оның қаруын тартып алып, қарусыздандырып, өлімнен аман қалды. Бірақ «қарға қарғаның көзін шұқымайды» – Жүнісов жауапкер болып табылды.

Көп ұзамай Ә.Жүнісовтің мойнына ақырғы темір құрық салынды. Бұл құрулы қақпанға Ә.Жүнісовтің өзі келіп түседі. Бұл жөнінде оның кенже ұлы Байқоңыр, Новосібірдегі жабық мекемелерде еңбек еткен, қазір зейнеткер, Әсет Әбубәкірұлы анамның айтуы бойынша былай болыпты дейді: «...Алматы қалалық партия комитетінің хатшысы Ыдырыс Көшкінов халық жауы деп ұсталғанда соны қорғау үшін сот төрағасына оны адал, таза адам деп дәлелдейді. Бірақ сот төрағасы Әбубәкірдің сөзін пәтуға алмайды. Соған ашуланып соттың үстелінің үстіндегі сия сауытты алып ұрмақшы болған. Осы жерде бұрыннан өшігіп жүргендердің көктен іздегені жерден табылып, отқа май құюға себеп болған».

Бұл шындыққа жанасады. Өйткені, Ә.Жүнісов қамауға алынғаннан кейін екі күн өткенде, яғни 20 наурыз 1938 жылы Алматы облыстық қорғаушылар (адвокаттар) алқасының президиумы мәжілісінің №12 хаттамасындағы «...кеңес адвокатурасының беделін түсіргені, сотқа мас болып барғаны және тұтқынға алынуына байланысты Ә.Жүнісов қорғаушылар мүшелігінен шығарылсын», - деп бір парақ қағаздың үштен бір бөлігіне сиямен асығыс жазылған сөз оны нақты дәлелдейді.

1938 жылы 16 наурыз күні: «...Ә.Жүнісов қазақтың ұлтшыл ұйым мүшесі екендігі жеткілікті ашылған. Сондықтан оны тұтқындауды және РСФСР Қылмыс заңының 58-бабының 10, 11-тармақтарымен жауапқа тарту керек. Ә.Жүнісовті қамауға алуға рұқсат беруіңізді сұраймын», - деп ІҮ-бөлім бастығы капитан Жвигуль Алматы облысын бақылайтын НКВД басқармасының бастығы Шабановқа хаттама түсіреді. Ә.Жүнісовтің «қылмысты» ісіне байланысты тергеуді тиісті орындар 1938 жылы 18 наурыздан бастап тексеріп, сол жылы 22 шілдеде аяқтады. 31 шілдеде облыстық прокуратураға 16 наурызда тұтқынға алу жөніндегі қаулыда көрсетілген кінәлардың үстіне: «...Төңкерісшіл кадрларды дайындауға жаңадан мүшелер тартты, контрреволюцияшыл-ұлтшыл-фашист ұйымының мүшесі болып, колхоздарды қирату жұмыстарын жүргізді. Қылмыс заңының 58-бабының 2, 7-тармақтарын қосып айыптау қажет» деген тағы бір істі қосты.

Облыстық прокурордың орынбасары Курапов 1938 жылы 2 тамызда мұны бекітіп, 5 тамызда №558 қатынаспен облыстың арнайы алқасының қарауына жолдады. Облыстық соттың арнайы алқасы Моисеевтің төрағалық етуімен (мүшелері Тищенко және Сыпко, хатшысы Рудакова) Ә.Жүнісовтің ісін қарап, оны ату жазасына үкім шығарады. Және үкімді «окончательный и обжалованию в кассационном порядке не подлежит» деп тұжырымдады.

Сержант Кислухиннің 1938 жылы 22 шілдеде Ә.Жүнісовке шығарған айыптау қорытындысында ол: «...О.Жандосовтың тапсырмасымен Алматы қаласында, Алматы облысының Кеген, Іле, Шелек аудандарында антикеңестік көтерісшіл, зиянкестік қызметтерді атқарды. Антикеңестік саясатты жүйелі насихаттады. Антикеңестік ұйымға Сүлейменов, Әділбеков, Батаев (*кей жерде Батабаев*), Далғабаяв, Көшкінов (*бір құжатта есімін Ақтан деп көрсеткен – З.И.*) және басқаларды тартты. Осылар арқылы Алматы қаласы тұрғындары арасында, колхоздарда көтерілісшіл-бүлікшілікті белсенді жүргізді. Батабаев арқылы Шелек ауданының Сарыбұлақ ауылдық кеңесіне қараған колхоздарда колхоз малдарын, астығын талан-таражға салды. Жандосовтың тапсырмасымен Ишановтармен байланыс жасап «Жаңа талап» колхозында мемлекеттік астықты бастыруды және тасуды әдейі қасақана кешіктірді. Колхозшылардың наразылығын туғызу үшін еңбеккүн есебінен шатастырды. Сүлейменов арқылы Алматы облысы Іле ауданының Талғар ауыл шаруашылығы техникумының директоры Самсалы Қожабековты ұйымға тартты. Қорғаушы ретінде өзіне өтініш жасаған сотталғандардың отбасын Кеңес үкіметіне қарсы көтеріліс жасауға бағыттады. Кеңеске қарсы ұйымдастырулардың барлығымен хабардар болып отырды», - деген жалалар жапты. Сөйтіп, РСФСР Қылмыс заңының 58-бабының 2, 7, 11-тармақтары бойынша қылмысты деп тапты. Сотта Ә.Жүнісов мұның бәрін мойындамайды. Бірақ сот оны есепке алмайды, ату жазасы орындалады.

Тергеу барысында Ә.Жүнісовтің Кеңес үкіметін нығайтудағы, ақ бандыларға қарсы күрестегі еңбектері, тіпті Бүкілресейлік төтенше комиссиясының Түркістан республикасы бойынша өкілі Петерстің: «...Предъявитель сего г. Жунусов Абубакир 6-го февраля 1921 года совершил акт, имеющий обл. и республиканское значение, чем спас несколько тысяч жизней трудовых масс от нападения его банд, поэтому требуется по отношению к вышеозначенному товарищу со стороны советских властей внимательного отношения и означенный товарищ не подлежит аресту без ведома полномочного представителя», - деп берген 1921 жылғы 14 сәуірдегі №1887 куәлігі де ескерілмеді. Ескерілу былай тұрсын Ә.Жүнісовті 1938 жылғы 14 тамыздағы үкім бойынша атылғаннан кейін өздерін қорғау мақсатында Қазақстан Республикасы Алматы облысының сот, прокуратура, НКВД органдары төрт жыл бойы тірі адам есебінде бірнеше «айыптау қорытындыларын» жасап «қайта тексеруге» жіберген болып, оның «қылмысына сай» енді 10 жылға түрмеде отыруға, 5 жыл сайлау еркінен айыруға жалған үкім шығарды.

Сөйтіп, Гогольдің «өлі жандарындай» өтірік «өлі құжаттар» Алматы мен Мәскеу арасында ерсілі-қарсылы тілсіз жөңкіді. Егер ол қағаздарда тіл болса: «Жіберіп отырған адамдарың әлдеқашан атылып кеткен жоқ па еді», - деп айтар еді-ау.

Бізше, Ә.Жүнісов 1938 жылы 14 тамыздағы үкім бойынша атылып кетті. Онан кейінгі Ә.Жүнісов жөніндегі жасалған құжаттардың бәрі де жалған.

Олай дейтініміз, біріншіден, Ә.Жүнісовті ату жөніндегі 14 тамыз 1938 жылғы Моисеевтің шығарған үкімінің күшін жоятын шешім алынбаған. Сондықтан оның 10 жылға сотталуы жөніндегі шығарылған үкімі орынсыз.

Екіншіден, Ә.Жүнісовтің атылғандығы Алматы қаласы мен Алматы облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшырап атылғандардың тізімін жариялаған «Азалы кітаптың» (II том) 471-бетінде «атылды» деп көрсетілгендігі жоғарыдағы ойымызды толықтырады.

Үшіншіден, Ә.Жүнісов Моисеев басқарған сотта өзін айыпкермін деп санамады. Ал Моисеев болса: «Отказ подсудимого от показаний предворительного следствия суд расценивает как маневр классового врага, направленный к дискредитации органов власти», - деп бағалап, оның көзін бірден жоюға үкім шығарды.

Төртіншіден, Ә.Жүнісовтің атылғандығы жөнінде оның отбасына хабарланбады, жасырылды. Сондықтан оның тағдыры отбасына белгісіз болды. Ә.Жүнісовтің балалары, достары, әйелі Бопыхан жер-жерге шағымданды. Өкінішке қарай олардан тек жұбайы Бопыханның 1939 жылы 2 ақпанда Қазақ ССР прокурорына: «Менің ерім қайда? Әлі күнге тергеуде ме? Маған хабарлауыңызды өтінемін», - деген арызы ғана сақталған. Қазақ ССР прокуратурасында бұл арыз 1939 жылы 17 ақпанда 2760 нөмірмен тіркеуден өткен, осы арыздың бетіне: «Дело в облсуде, сообщить об этом жалобщице», - деп 15 ақпанда қол қойған. Көрсіңіз бе, тіркеуден екі күн бұрын-ақ бастық қол қойған, әрі жарының тағдырын білмей келген Бопыханды «арызқой» етіп көрсеткен. Тірлікте жоқ Ә.Жүнісовтің ісі облыстық сотта деп жалған сілтеме жасаған. Жалған құжаттар одан әрі де жалғаса береді.

Бесіншіден, Бопыханға: «Дело вашего мужа находится на доследовании в облуправ. НКВД», - деп облыстық прокурордың 15.II. №2760 арызға жауабы деп 24.IY.1939 жылы облыстық прокурордың орынбасары қол қойған бір жапырақ қағаз да осы іске тіркелген. Сонда екі арыз қалай бір нөмірмен тіркелгені түсініксіз. Бізше, осыдан 9 ай бұрын атылып кеткен адамның ісін қайта тергеуге жіберілуі ақылға сыймайды.

Алтыншыдан, Ә.Жүнісовке үш рет айыптау қорытындысы шығарылған. Оның біріне 1938 жылы 22 шілдеде Кислухин, екіншісіне – 1938 жылы желтоқсан айында (күнін көрсетпеген) Оңғарбаев, үшіншісіне – 1939 жылы 13 маусымда Шестаковский қол қойған. Бірақ соңғы екеуінікі жалған жасалған. Себебі, Ә.Жүнісов атылып кеткеннен кейін айыптау қорытындысын шығарудың қажеттілігі жоқ емес пе? Соңғы екі айыптау қорытындысында аздаған өзгеріс бар. Қалғандары алғашқысын еш өзгеріссіз, сөзбе-сөз көшірген.

Жетіншіден, әлдеқашан атылып кеткен Ә.Жүнісовті түрмеде отырған деп жазып (?), істі тағы қайта қарауға Алматы облыстық прокурорының орынбасары Курапов 1939 жылдың 4 (№3) және 17 қаңтарында (№558) Алматы облыстық сотқа жолдады. Арада 13 күн өткенде қандай өзгеріс болды? Жалпы бір істі қайта-қайта қарауға облыстық сотқа екі рет қатынас жазылуы мұның жалған құжаттар екенін мегзейді.

Бізше, Ә.Жүнісовтің балалары мен жұбайы Бопыханның СССР прокуратурасына жазған куғын шағымдарынан күні бұрын бұл органның хабардар болып отырғандығына байланысты өздеріне өтірік құжаттармен қорған соққан сияқты. Оның бірден-бір дәлелі 1939 жылы 11 ақпанда (№3/2044-с) СССР прокуратурасы І-тергеу бөлімінің бастығы Воронов, 1939 жылы 28 сәуірде (3-18 к) осы бөлімінің прокуроры Дитковский «Ә.Жүнісовті айыптау жөніндегі іс қайта тексеруге Қазақ ССР Жоғарғы Сотына жіберілген. Оның қандай жағдайда екенін тездетіп хабарла» деген қатынасы айғақтайды. Шындығын айтқанда, бұл екі қатынасқа жауап беру қазақстандық «құқық қорғаушыларға» оңайға түспеді. Сондықтан өтірік жауап беруге тура келді. Облыстық прокурордың орынбасары Тілеулиннің 1939 жылы 14 наурызда (№3) және 7 маусымда (№3) (көріп тұрсыз ба, арада үш ай өтсе де қатынас нөмірі өзгермеген – З.И.) Қазақ ССР НКВД бөліміне «СССР прокуратурасының сұрауы бойынша істі тездетіп бітіріп жібер» деп жазып жіберуі де олар әзірге алданып отыра тұрсын деген ойдан туған болуы керек.

Сегізінші, жағдай жоғарыдағыдай бұлтартпайтындай болса да Алматы облысы жөніндегі НКВД бастығы капитан Карасев пен кіші лейтенант Котышков шектен шығып, 1939 жылғы 22 маусымда (326111384) Алматы қаласының «түрмесінде» отырған Ә.Жүнісовті Қылмыс заңының 58-бабының 2, 7, 11-тармақтары бойынша айыптау үшін Алматы облыстық прокуроры Кацалинаға «істі» жолдайды.

Тоғызыншы, облыстық прокурордың орынбасары Тілеулиннің 1939 жылғы 9 шілдедегі (№558) қатынасына сәйкес Алматы облыстық сот алқасы 1939 жылы 21 шілдеде (машинкамен басылғанда

22 дегенді сиямен 21 шілде деп өзгерткен. Шамасы үкім күні бұрын дайындалған – З.И.) Беспальконың төрағалық етуімен Ә.Жүнісовтің «ісін» қарап, 58-баптың 7-тармағындағы тағылған айып дәлелденбегендіктен ақтап, бірақ 2, 11-тармақтары бойынша қылмысты деп тауып, 10 жыл абақтыға отыруға және 5 жыл сайлау құқығынан айыруға үкім шығарды. Бұл алғашқы жалған құжатты өздерін «ақтау» үшін дәйектеген түрлері. Сөйтіп, өмірден озғанына жыл толуға жақындағанда Ә.Жүнісовке екінші рет үкім шықты. Бір қызығы оның өмірде жоқ екенін сот біле тұра: «Осы үкімді қолына бергеннен бастап айыпкер 72 сағат ішінде Жоғарғы Сотқа шағымдануына болады» деп «қайырымдылық» көрсеткен.

Оныншы, алты баламен жесір қалған Бопыхан өзінің ері Ә.Жүнісовтің тағдырын сұраудан жалықпайды. Қазақ ССР прокуратурасына оның ісін сұратып алып, қайта қарауға өтініш жасайды. Осыған байланысты Алматы облыстық прокуратурасына 1940 жылы (№5/1-р) 6 наурызда Жүнісова Бопыханның шағымын қарау жөнінде тапсырылады. Облыстық прокуратураның адам құқығын қорғайтын арнайы істер жөніндегі орынбасары Сертебаевтың адам тағдырына немкетті қарағаны соншалық, тек 11 ай өткенде, яғни 1941 жылы 11 ақпанда (№0063) Қаз ССР НКВД-дың №1 түрмесінің бастығына: «1939 жылы 10 жылға сотталған Ә.Жүнісов жазасын өтеуге қайда жіберілгендігін хабарла», - деп қатынас жолдары және Алматы облыстық сот төрағасының 1941 жылы 8 наурыз (№00178) және 28 мамырда (тағы да сол №00178 өзгермеген) «тексеру және қадағалау үшін 1939 жылы 29 (?) шілдеде сотталған *(облыстық прокурор Ә.Жүнісовтің қашан сотталып кеткенінен шынында бейхабар ма? – З.И.)* Ә.Жүнісовтің ісін жібер», - дейді. Мұның бәрі Ә.Жүнісовтің өмірде жоқ екендігін біле тұра тек оның тағдырын сұраушыларға жалған жауап беру үшін жасалғандығы айдан анық.

Сөйтіп, Алматы облысының сол тұстағы асығы алшысынан түсіп тұрған сот, прокуратура, НКВД органдарының жоғарыда аталған қызметкерлері аласапыран заманда заңды асыра сілтеп көздеген мақсаттарына жеткен. Адам құқығын аяққа басқандарына арланбаған. Қайта мақтанған да шығар. Бірақ, олар Ә.Жүнісовтің есімін тарихтан өшіре алмады. Оның артында қалған Смағұл, Батырхан, Әнуар, Әсет, Софья мен Рузида жетімдіктің, әкесіз өмірдің тақсиретін тартса да жасымай, жапырақтарын жайды. Өмірден өз үлестерін алып өсті. Әсіресе, сауатсыз болса да Бопыхан ананың ерлігі бір төбе. Ол 32 жасында жесір қалып балаларын өсірді, 20 жыл бойы Әбубәкірді келеді деп күтті. Ең соңында жарының адалдығына көзі жетіп 1978 жылы өмірден өтті.

Ә.Жүнісовтің ісін 1957 жылы 16 тамызда Қазақ ССР Жоғарғы Сотының президиумы қарап, істе қылмыс құрамы болмағандықтан 1939 жылғы 21 шілдедегі (көріп тұрсыз ба, ату жөніндегі үкім емес, соңғы үкім) облыстық сот үкімінің күшін жойды. Иә, қиянат қияметке кетпеді. Ол ақталды. Дегенмен, Алматы қаласы мен Алматы облысының әкімдері ол тұрған үйлерге ескерткіш тақта қойса, алып азаматтың атын жаңғыртса, туған жерінде атаулы істер атқарылса ұлты үшін бір түйір қорғасыннан ажал тапқан есіл ердің азапта өткен рухы тіріліп, Отанын, ел-жұртын сүйіп, арды аттамайтын адалдығы кейінгі ұрпаққа үлгі болар еді.

*Қолжазба, 2002 ж.
«Егемен Қазақстан» газеті
22 наурыз 2002 ж.*

Жаралы жылдар жаңғырығы

Сол бір атың өшкір зұлмат кезендердің зобалаңы баспасөз бетінде дүркін-дүркін жазылуымен келеді. Халықтың қан құсып, қалжыраған қаралы жылдары туралы жазбалар мұрағаттарда әлі де жетерлік. Бұл жәдігерліктерді түгелдей жойып жіберуге кешегі Кеңес империясының да күші жетпеді.

Сөйтіп, бүтін бір халықты зар еңіреткен, қан қақсатқан кімдер екені, осы жаншошырлық оқиғалардың себеп-салдары туралы мұқият жазылған құнды деректер әупірімдеп сақталып қалды. Бұл келешек ұрпаққа өткен тарихын оқып-білуде талай қол ұшын беретін бағалы мұра екені ақиқат.

Мұрағаттың сартап қағаздарын ақтарып отырып, жақында қолымызға «Тұла бойлары қан сасиды!» деген кеңестік жендеттерге лағынет айтқан мақала ілікті.

Авторы өткен ғасырдың 20-жылдардағы қаламы жүйрік, ұлтжанды қазақ журналшыларының бірі, алаш ардагерлері Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Халел Досмұхамедов, Міржақып Дулатовтармен бір сапта болған Хайретдин Болғанбаев еді.

Х. Болғанбаев

Ол «Бірлік туы» газетін ұйымдастырды, соның алғашқы редакторы болды. Газет бетінде «Қоқан қырғыны», «Совет хүкіметі һәм Күншығыс», «Тұла бойлары қан сасиды» деген мақалаларын жариялап большевиктерге, оның сұрқия саясатына қарсы аяусыз күрес жүргізді, зұлымдарға сиясын у етіп шашты.

Осы қаны сорғалаған мақалалары үшін, ел ішінде жүргізген тынымсыз үгіті үшін Кеңестік үкімет, оның жазалаушы органдары Хайретдиннің көзін жоюды ерте ойластырды. Бүркеншік есімі де оны қорғауға сеп болмады. Ақыры ізін андушылар ұлтжанды журналисті бірнеше рет тұтқындап, Сібірге жер аударып, одан қайтып келісімен 1937 жылы қайта тұтқындап, Алматы облысы «үштігінің» шешімімен атылды.

Халық кегінің жоқшысы, қазақ журналшыларының алғашқы легінің бірегейі – Хайретдин еңбегін ескеріп, есімін мәңгілікке қалдыру шарасын қарастырудың мезгілі жеткен секілді, оның кім екендігін білдіретін дүниелерінің бірі – «Тұла бойлары қан сасиды» мақаласын оқырмандарға ұсынып отырмыз:

Тұла бойлары қан сасиды

31 ғинуардан 10 февральға шейінгі күндер Түркістан халқының есінен өмірінде шықпас. Ол күндерде адам-хаюан өзінің бет-аузын Түркістан халқына ашық көрсетті. Ол күндер – Түркістан тарихында сиямен емес, қанмен жазылатын күндер.

Адам пішінді жыртқыштардың ол күндерде қоқандық көшелерінде істеген сұмдықтарын естігенде, денең түршігіп, қаның мұздайды. Жүгені сыпырылып, мейірімі кеткен, аузы көпіріп, көзі қызарған адам-хаюан қоқандық көшелерінде құтырған қасқырдай кәріні, жасты, еркекті, әйелді талғамай қырған күндер – ол күндер.

Топ пулемет отымен жалғыз «хүкімет ғаскерін» ғана емес, бәлкі, неше мыңдаған обалсыз, бейбіт халықты қамыстай жапырып, бүкіл қоқандық шаһарының күлін көкке ұшырған күндер – ол күндер.

Тозаңдай күнәсі жоқ есепсіз мұсылман халқының қаны судай шашылып, жаңа ғана қайтып өсіп келе жатқан бостандық гүлінің адам пішінді жыртқыштар табанында тапталған күндер – ол күндер.

Япырмай, осы сықылды үлкен маскара, зор сұмдық күндерін де Түркістан халқы бір уақыт ұмытар ма екен?

Жоқ! Мың қабат жоқ! Неше бүгін сүйегіне құлдық сіңіп, тамырына ірің толса да бұл күндерді ұмытпа қоймас!...

Тым болмаса, неше мыңдаған сәбилердің кінәсіз ыстық қандары мен кірсіз таза аруақтары ұмыттырмас!

Тым болмаса, өмірінде бет-ауыздарын күннен басқа жан көрмеген мұсылман әйелдердің сүттен әппақ намыстары бұл күндері ұмытылмас!

Осындай сұмдықтарды көргенде де халықтың қаны нағып бір тұтанбай кетеді? Бұл сықылды масқаралыққа шыдап та мұсылман рухы қалайша қысып жата береді?

Адамзаттың ең қасиетті құқықтарын таптап, кінәсіз қанын судай шашқан бұл сұмдықты не деп айтуға сөз таба алмаймын. Мен түгіл бұл масқаралықты жазбақшы болған тарихшы да оған ұнамды ат қоя алмас.

Бұршақтай жауған пулемет оқтары астында тұла бойлары қалшқалш етіп, екі көздері білеудей болып, құлындағы дауысы құраққа шығып шыңғырған жас сәбилердің көргендерін, тіл күрмелмей кім сөйлей алар?!

Құшағына баласын қысып, екі көзі ұясынан шығып, қайда тығыларын біле алмай, дуалдан дуалға секіріп жүрген мұсылман әйелдерінің сүгіреттерін қолы қалтырамай кім сала алар?!

Көкірегіне шынжыр күйдірілгендей аяқ-қолдары тәлтіректеген, әппақ бастары селкілдеген сорлы кемпір-шалдардың тірідей орға тасталғанын, жүрегі сескенбей, кім жаза алар?!

Жоқ бұларды һәш кім жаза алмас. Бұларды жазуға сол адам пішінді жыртқыштар сықылды жыртқыш болу керек.

Сорлы Түркістан! Сен кеше бостандық болды, теңдік күні туды деп қашанғы жоғалтқан еркіндігіңе талпындың ғой. Сен Русияның үлкен өзгерісінің буына желігіп, баяғы айбыны күшті Темірмен ақылы дана Бабырларыңды есіңе алдың ғой.

Жоқ, босқа алданғансың! Шеттен келген буменен өлген теңдік тірілмейді. Сен ол теңдікті шын өксіп, анық сағынған болсаң, өзгеріс буы өзіңнен шықсын! Сырттан – Русиядан, Европада келген өзгеріс буы саған әл болмайды. Сен әлі тоңсың, күнің ыстық болса да, саған бостандық қызуы кірген жоқ. Енді мына көз алдында судай аққан кінәсіз қандар сенің бойыңа жылу жүгіртсе, сонда сен жылынасың. Сонда ғана сен Темірлер мен Бабырларыңды көресің.

Ах! Айнала қан сасиды! Енді мен бұл қанды көріп бұрынғыдай тоң болып қала алмаймын. Бұл қан мені ұйықтатпайды. Бұл қан көз алдымда тұрғанда, қалың мақталы дүрия көрпені жылы жамылып жата алмаймын. Тұншықтырады ... түсіме енеді.

Адам пішінді жыртқыштардың тұла бойлары қан сасиды. Олардың қолдарына жұққан мұсылман қаны әлі кеткен жоқ. Ал біздің ұлтын сатып, дінінен безген бұралқылар солардың қолдарын қысып, ауыздарын сүйіп жүр-ау!

Ұятсыздар! Имансыздар! Кіммен жолдас болып жүрсіңдер!
Достарыңның қолдарындағы жосадай қызыл бояу не екенін
білесіңдер ме? Ол сендердің бауырларыңның қаны... Әлде сендер
Қабылдың сарқытын ішіп, өз бауырын өзі бауыздаған, өз ұлтынан
өзі безген шоқыңдысыңдар ма? Дені дұрыс бауырларым, оларға
жолама! Олардың тұла бойы қан сасиды!

Бортан

(Болғанбаев Хайретдиннің бүркеншік аты)

«Бірлік туы» газеті
15 наурыз 1918 ж.

Араб әрпінен кириллицаға көшірген З.Ижанов
«Ана тілі» газеті
27 маусым 2002 ж.

Өзегіміз талып жүріп, өзгені жарылқадық

1941-1945 жылдардағы қанды майдан... Ол Қазақстан жерінен қашық болса да бізге соншалықты жақын болды. Украина, Беларусь республикаларында, Фин-Балтық жағалауында қанды майдан жүріп жатқанда Қазақстанның әрбір облысында, қаласында, өндіріс орындары мен ауыл шаруашылығында, ауылы мен қыстағында, бригада, звено, цехтарында тылдағы майдан жүріп жатты. Себебі, коммунистік жүйе мен фашистік тәртіптің өзара текетірес соғысы басталған күннен бастап Кеңес үкіметі мен Коммунистік партияның орталық комитеті, Қорғаныс комитеті алдын ала жасалған жоспар құрып, Қазақстанды бірден майдан арсеналына айналдырып жіберді. Өйткені, олар Қазақстанның жерінің кеңдігін, табиғи ресурстары мол екенін ескерді.

КСРО Халық Комиссарлары кеңесі мен БК(б)П Орталық комитетінің 1941 жылғы 16 тамыздағы қаулысы бойынша республиканың барлық шаруашылығы, өндіріс, құрылыс орындары мен экономикасы соғыс мүддесіне бағындырылды. Соғыс жылдары Қазақстанға майдан төрінен көшірілген миллионға жуық халықты есептемегенде, 142 кәсіпорын көшіріліп, орналастырылды.

Қазақстан майдан мен тылды азық-түлікпен, өнеркәсіпті шикізатпен, майданды әскери техника, оқ-дәрімен қамтамасыз ететін негізгі базаның бірі болды. Барлық жұмыс «Бәрі де майдан үшін! Бәрі де жеңіс үшін!» деген ұранмен жүрді. Халқымыз ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы аштық нәубетінің, байларды тап ретінде жоюдың, қуғын-сүргін қасіретінен болған жарасынан толық жазылмаса да, коммунистік идеологияның күшімен майданға қажетті қару-жарақ, оқ-дәрі даярлады, азық-түлік өндірді. Соғыс мүддесі үшін ақшалай, заттай көмек көрсетті. Ең соңғы қимас заттарын – алтын, күмістен, қымбат металдар мен асыл тастардан істелген әшекей бұйымдарына дейін Қорғаныс қорына тапсырды.

1942 жылдың 23 наурызына дейін, яғни, соғыс басталған 9 ай ішінде республика халқы Қорғаныс қорына 41 миллион сом ақша салды. Оған қосымша Қорғаныс қорын молайту үшін шығарылған 119 миллион 500 мың сомның заемын сатып алды. Отбасындағы әйелдер 360 келі күміс, 3,5 келі алтын мен платина, 40 миллион сомның қымбат әшекей заттарын тапсырды. Мәселен, Атырау облысының «Алғабас» ұжымшарындағы әйелдер салмағы 3,5 келі болатын алтын, күміс сырғаларын, патша заманында шығарылған 4 сомдық күміс теңгелерін, алтын мен күмістен әшекей бұйымдарын (25 дана) Қорғаныс қорына өткізіпті. Бұл бір ғана Атырау облысындағы жағдай емес, бүкіл республикаға тән. Оның бәрін тізбелей беру мүмкін емес.

Ал, 1941-1945 соғыс жылдары арасында республика еңбекшілерінен майдан қажетіне қомақты сома – 4 миллиард 700 мың сом ақша жиналған, соғыс жылдарында шығарылған 3 миллиард 184 миллион 395 мың сомның заемдарын еріксіз сатып алып, Қорғаныс қорын молайтқан. Бұл – халықтың табан ет, маңдай терімен өнген 8 миллиард сом деген қомақты қаржы. Ол заманда аз қаржы емес.

Бұл жерде «еріксіз» сөзін босқа қолданып отырған жоқпыз. Сол кездегі осындай келеңсіздіктерді көзімен көргендер бүгінде де бар. Мысалы, мен танк колонналары мен авиация эскадрильяларын жасау қорына ұжымдағы бастауыш комсомол ұйымының хатшысы ретінде ақша жинаушының бірі болдым. Заемды сатып аларлық қаржы таппағандарға еңбеккүн есебінен ұстауға ведомстволарға қолдарын қойғызған есеп қызметкерінің куәгері ретінде қатыстым. Бұл бір ғана ауылдағы жағдай емес, республика көлемінде қолданылған ақша өндірудің бірден-бір тәсілі болған әрекет.

Міне, осындай тәсілмен жиналған ақша, жылы киім, азық-түліктерді майдандағы жауынгерлердің жаңа жылы мен Қызыл әскердің туған күніне, 1 мамыр, Қазан төңкерісі секілді мерекелеріне вагон-вагон сыйлықтар жіберуді дағдылы іске айналдырды. Бұл жөнінде деректер мұрағат құжаттарында жеткілікті. Соның бір дерегі ретінде соғыс жылдары майдандағы жауынгерлерге 3 миллион дана жылы киім, 1600 вагон сыйлық жіберілгенін айтсам да жеткілікті болар. Сондай-ақ, Қызыл әскерге және майданға қару-жарақ дайындап жатқан өнеркәсіп орындарының жұмысшылары да мұндай сыйлықтан тыс қалмаған. Мәселен, оларға 782000 пұт астық, 82000 пұт күріш, 34000 пұттай ауыл шаруашылығының басқа да өнімдері (ет, май, картоп, капуста, т.б.) тапсырылған.

Бұл бұл ма, өздері түлкі құрсақ болып, ішер ас пен киер киімге жарымай жүрсе де, Қазақстан аумағында орналасқан әскери госпитальдарда емделіп жатқан жаралы жауынгерлер мен офицерлерді күн сайын азық-түлікпен қамтамасыз ету де республика еңбекшілерінің басты міндеттерінің біріне айналды.

Мәселен, 1941 жылы 18 желтоқсанда Ақтөбе облысының Киров атындағы ұжымшары «Н» госпиталына 500 жұмыртқа, 70 келі ет, 10 келі май, 20 тауық, 135 келі ұн, Тамды селолық кеңесі 20 келі май, 18,5 келі кілегей, пісірілген 54 тауық, бордақылаған қой, 100 пұт картоп пен капустаны апарып берген. Мұндай қамқорлықтан Алматы, Атырау, Қызылорда, Орал, Қарағанды, т.б. қалаларда орналасқан госпитальдар да қалыс қалмаған.

Соғыс жылдарында Қорғаныс қорына, майдангерлерге жіберілетін жоғарыда айтылғандай сыйлықтар, жылы киімдер, азық-түліктер, майдангердің отбасына, Қазақстанға көшірілген халықтарға көрсетілетін жәрдемдер есебі адам жаңылдыратын есепсіз көп салықтардан тыс жиналды. Ол да оңайлықпен жиналған жоқ. Ұраншылдықпен, күшпен жүзеге асырылды.

Көзі тірі куәлардың айтуынша, мысалы, 1941-1945 соғыс жылдарында әр отбасы үйінде тышқак лағы жоқ болса да 50 келі ет, 3 келі сарымай, тауығы жоқ болса да 30 жұмыртқа тауып беруге міндетті болды. Олар табылмаған күнде орнын ақшамен өтеуге тиіссің. Ол кезде ақша табу қасқалдақтың қанын табумен бірдей еді. Тапқан азық-түлігінді, мүлкінді салық үшін сата қоятын жақын жерде базар да жоқ. Салықтан құтылмаса ол жерде тұруға қақысы жоқтығына көзі жеткендер өтетін нәрселерін арқалап, 100-200 шақырым жердегі базарға жаяу шұбыратын. Не қалт-құлт етіп отырған еңбекші отбасы бала-шағасының аузынан жырып астығын, асқатығын беріп құтылады.

Ауыл шаруашылығында еңбек еткен әйелдер құл орнында жүрді. Таңның атысынан ымырт үйірілгенге дейін еңбек етті. Олар жұмыстан отынын арқалап қайтады. Түнімен бала-шағасының тамағын пісіріп, ертең оларға қалдыратын, өзі алып кететін нанын, ашытпасын пісіреді. Бірлі-жарым ешкісі, не сиыры болса, сауып, пісіріп алас ұрады. Алас ұрмағанда қайтсін, торғай шырылдағаннан ол кездегі «тірі Құдай» бригадир. Оның ондай болатын себебі еңбеккүн жазу, жақсы ат, жаман атқа қалдыру, не «трудовойға» айдап жіберу бригадирдің билігінде. Ол әр үйдің есігінің алдында тұрып «жұмысқа шық, шық та шық» деп айғайлап, зікір салып тұратын. Сәл кешіксе аузына не түссе соны айтып, сөгеді, зәбірлейді, тілдейді. Бригадирдің осындай әрекетінен шыққан болуы керек, соғыс жылдарында бір әйел күйеуіне: «Сен неге әкірендей бересің? Сен менің бригадирім бе едің?» деген сөз елге жайылып кеткен. Шаруаның тозағы мұнымен де бітпейді. Олардың әрқайсысы екі пұт тұқымды арам шөп дәндерінен, күрішті күрмегінен тазартып беруге міндетті. Ол да бір өзінше ауыр жұмыс. Қойма меңгерушісі таза тұқымнан айырған арам шөп дәндері мен күрмегін өлшеп, кемін мойнына жазады. Кейін еңбекақыңнан ұстап қалады.

Міне, осындай сан-сапалақ жұмыстың арасында жүріп әйелдер майдандағы жауынгерлерге көйлек, орамал, кеудеше, тон тігіп, шұлық тоқып беру тапсырмасын сөзсіз орындауы керек. Ол үшін дайын жүн таппағандар ескі көрпелерін сөгіп, оны түтіп, иіріп, белгіленген күні комиссияға тапсырады. Ол орындалмаса майданға қарсылық жасаған жан болып шыға келеді.

Осындай қым-қуыт жұмыс арасында жүріп, қазақстандықтар РСФСР, Украина, Беларусь республикаларынан келген панасыз балалар мен майдандағы жауынгерлердің отбасыларын қамқорлыққа алды. Өзегі талып жүріп, өзгені жарылқады. Мәселен, 1943 жылдың көктем егісі қарсаңында жау қоршауынан босатылған аудандарға

360 вагон ауыл шаруашылық өнімдерін, 73000 пұт бау-бақша тұқымдарын, 44000 тонна жанар-жағар май, 16000 дана киім-кешек, 189766 жұп аяқ киім, 123000 дана ыдыс-аяқ, 47550 метр тауар, 21000 бас сауын малдарын жіберді.

Әділдігін айтқанда, бұл кезде Қазақстан еңбекшілері, әсіресе, қазақтар өздері ішер асқа, киер киімге жарымады. Тіпті ауылдарда қауақтан қасық, ожау, тостаған, жыңғыл тамырынан қасық жасап күн көрді. Маңғыстаулықтар балшықтан сабын жасап пайдаланды. Қазақстанның көптеген жерлерінде жыңғыл, қоян сүйек, жиде, тал, т.б. ағаштардың тамыры мен қабығын қайнатып бояу алып көндерін бояп, аяқ киім жасап киді. Бірақ жат жұртқа, майданға бар тәуірімізді бердік.

Соғыс жылдарында жекелеген ұжымшарлар мен қалалардың жаудан тазарған қалалар мен селоларға жасаған қамқорлықтары да бір төбе. Мәселен, Жамбыл облысының «Красная звезда» ұжымшары Ставрополь өлкесінің Курск ауданының Н.Крупская атындағы ұжымшарын шепке алып, оған 2 жылқы, 2 сиыр, 10 қой, 10 торай, Батыс Қазақстан облысының Зеленый ауданының Фрунзе атындағы ұжымшары Ленинград облысының Тихвин ауданына 5 бұқа, 2 сиыр, 4 жылқы, 60 қой, 30000 сом ақша берді. Атыраулықтар 1944 жылы Почеп қаласын шепке алып, оларға 437000 сом ақша, 3018 үй мүліктері, 31000 келі азық-түлік (оның ішінде 22000 келі балық) және балалар мекемелеріне көптеген жабдықтар жіберді.

1942 жылы – Қарағанды облысы Ленинград қаласына 200 тонна азық-түлік, ақтөбеліктер – 1800 пұт бидай, шығысқазақстандықтар – 380 центнер май, семейліктер – 500 центнер ет, жамбылдықтар – 500 центнер қант, Батыс Қазақстан облысы Ленинград облысының 15 ауданын, қызылордалықтар Балтық флотының 260-теңіз жаяу әскері басқармасын, Орел облысының төрт ауданын шепке алғаны, Орел облысына көмекке 1 миллион 139642 сом ақша, 46 жылқы, 44 ірі қара, 245 қой-ешкі, 44 келі май, 385 келі ақ күріш, 2866 келі жүн, 2825 келі қауынқақ, 2333 келі ет, 152 тонна балық, көптеген киім, дәрігерлік жабдықтар жібергені мұрағат құжаттарында бар.

Мемлекетке астық тапсыру

1942 ж.

Жамбыл облысы Луговой ауданы

Жасыратын несі бар, мұндай қайырымдылық Қызыл империяның қысымымен істелді. Өйткені, осындай қамқорлық жасалып жатқан кезде Қазақстанның бірқатар облыстарында 1932 жылғыдай адам жеу фактілері болмағанымен, өзегі талып өлмес үшін қоғаның түбіртегі мен қамыстың борығына дейін жеп күнелткен жандар болды. Өзімізді өзекке теуіп, өзгені жарылқаудың салдарынан еңбекке жарамсыз қарттар мен әйелдер, балалар қайыршылық етті. Бір уыс бидай алғаны үшін ұры атанып, халық жауы болғандар қаншама?! Ама! не, бұл келеңсіздіктер күні бүгінге дейін темір қақпақпен жабылып, кілттеулі жатыр.

Қазақстан еңбекшілерінің, әсіресе, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Атырау облыстары еңбекшілерінің соғыс жүріп жатқан аудандардан кезінде айдалып келген малдарды екі жылдан астам уақыт бағып, күтіп, өсімімен 1943 жылы 5 қыркүйекте өздеріне кері қайтарып бергенін айтпаса болмайды. Себебі, бұл да қамқорлықтың, қайырымдылықтың, кеңпейіл адал жүректің бір белгісі екендігіне ешкім дау айта қоймас. Өйткені, бұл бір-екі бас мал емес, 82000 бас мал. Оның ішінде 18000 бас мүйізді ірі қара, 49300 бас қой, көптеген түйе мен жылқы бар. Бұл малдардан Ростов облысына 20000, Сталинград облысына 21000, Қалмақ АКСР-на 32800 бас мал айдалды.

Қазақстандықтардың өзегі талып жүріп жасаған жомарт жүрегінің жылуы мұнымен де шектелмейді. 1943 жылы наурыз айында Украина, Краснодар, Ставрополь өлкелеріне, Сталинград облысына Оңтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақтөбе облыстары 926 трактор, 40 комбайн, 920 соқа, 330 тұқым сепкіш, 58 автомашина және 906 тракторшы, 225 бригадир, 91 комбайнер, 27 агроном жіберілген. Жинақтап айтқанда, Қазақстан Республикасы бойынша Украина, Беларусь, РСФСР-дың жаудан босаған аудандарына 2700 трактор, 123 комбайн, 880 тұқым сепкіш, 2500 соқа, 144 автомашина, 3950 тракторшы, 636 бригадир, 295 комбайнер, 65 МТС директоры, 115 механик, 115 агроном жіберіп қамқорлық жасаған.

Бұл Қазақстанда ауыл шаруашылығының құрал-жабдықтары артықтығынан, не кадрлардың көптігінен емес, өздерінде тапшылық болса да жоғарыдан берілген әмірдің күшімен істелгендігіне күмән жоқ. Оған өзіміз білетін мына жағдайды дәлел ретінде келтірейік. Соғыс жылдарында ауыл шаруашылығы техникаларын тиімді пайдаланамыз деген мақсатпен трактор және соқалары, тырмалары, тұқым сепкіштері, қосалқы бөлшектері Қызылорда облысы көлеміндегі МТС-тарға топтастырылған. Ұжымшарларда мұндай техникалар берілмейтін. МТС басшылары әр шаруашылықта егілетін жерді айдап, тұқым себу, егінін жинау, т.б. жұмыстарын

график бойынша атқаратын. Бірақ, егін жоспарының орындалуына тікелей ұжым төрағасы мен ауыл кеңес төрағалары бірінші жауап беретін. Сондықтан қалай болса да жоспардың графикте орындалуын ойластырып әр түрлі әрекетке баратын. Оған итермелейтін нәрсе – қысымшылық.

Ол кезде әр бес күндік сайын жоспардың орындалуы тексеріліп, оны орындамаған басшылар аупарткомның бюросына шақырылып, жауапкершілігі сұралатын. Бюрода мәселесі қаралатын басшылар елден киім-кешегін ала баратын. Себебі, мәселесі ұшқынып, «партиядан шығарылсын, жауапқа тартылсын» деген шешім алынса, бірден қамалатын. Ол кезде КГБ-ның аудандық өкілі бюро мүшесі болатын. Бюрода тапаншасын алдына үстел үстіне қойып, кірер есік аузында екі милиционер күтіп отыратын. Жоғарыдағыдай шешімнің құрбаны болған адамды есік аузында күтіп отырған милиционерлер дедектетіп алып кетіп, бірден абықтыға жабатын. Бұл – сол кездегі жұрттың зәре-құтын ұшырып, үрейін алып, «киіз қазықты жерге қағатын» жұмыс стилі еді. Осы жан алғыш әдіс 1957 жылға дейін сақталды.

Осындай әрекеттерден құтылу үшін ұжым басшылары көктем егісін мерзімде аяқтадық деп ақпар беру үшін ат, өгіз жегетін соқалармен жер жыртып үлгірмейтін болса шеңгелден мала жасап, тегіс жерге бидай, арпаларын сеуіп жіберіп, артынан маламен жер бетін тырнап дәнді жерге сіңіріп, ақпар беретін. Қызылорда облысының Аламесек ауыл кеңесіне қарайтын Ақарық, Жаңа арық, Көкпая, Тармакөл, Жаңадария дейтін бес ұжым шаруашылық Қызылқұмға жақын Аралқұм, не Атжайған өңіріне осы тәсілмен егін егетін. Өйткені, трактор және оның басқа да құралдары ұжымшарда жоқ, оның үстіне күш-көліктері де жетіспейтін. Мұндай жағдайды аудан, облыс басшылары білсе де, білмегенситін. Себебі, оған да абырой керек қой.

Бірақ, облыста жағдай осындай тұралап тұрғанына қарамастан Қызылорда облысынан 1943 жылы 4 наурызда Краснодар өлкесінің немістерден тазартылған аудандары үшін деп үш эшелон тракторды соқасымен, тұқым сепкіштерді, комбайндарды МТС-тардан жинап алып сол жерлерге жіберді. Еңкейген қарттар мен жүдеу әйелдер, жасы кәмелетке толмаған жалаңаш бала көктемнің ызғырық өкпек желіне кеудесін тосып жүріп, өгіз, ат жетектеп жер жыртып, қандай азапқа түсті десеңізші.

Бұл егін егудегі келеңсіздік болса, егінді жинау, бастырудың қиындығы онан да сорақы жағдайға апаратын. Ол кезде қазіргідей егін оратын комбайн жоқ. Егін түгелдей қол орақпен орылатын.

Орылған дестелерді баулап, оны арқалап тасып қырманға жинайтынбыз. Қырманға үйілген дестелерді молотилка болса молотилкаға дайындап береміз немесе атқа, не өгізге жегілген таспен айдап дән алатынбыз. Таңнан күн батқанша көлік үстінде бір орында тапжылмай отырып, шырайналып астық бастыру да жас балаға оңай емес. Әрі өнімсіз, әрі тынымсыз жұмыс. Сонда еңбеккүніне алатын еңбекақың бір күнгі тамағыңнан артылмайды. Мұндай өнімсіз, азапты, еңбекақысы аз жұмыстарға көбіне 10-13 жастағы балалар пайдаланылды.

Кенес Одағында соғыс зардабын тартпаған отбасы, ұлт жоқ деуге болады. Солардың ішінде соғыс кезінде Қазақстанға көшірілген 532,5 мың жанның 1941-1944 жылдары «сенімсіз» саналып, Еділ бойы мен Кавказдан, Қалмақ даласынан жер аударылған – 420000 немістің, 24670 гректің, 45529 қарашайдың, 406373 шешенингуштің, 21150 балқардың, 2668 қалмақтың, 13260 түріктің, 5530 күрдтің тартқан азабы мен шеккен қасірет-қайғысының басқалардан кем болмағаны баршаға аян. Қазақтар бұл қасіретті жандарға да жүрек жылуын берді. Өздеріндегі азық-түлік пен тұрғын үй тапшылығына қарамастан оларға жанашырлық танытты. Баспанамен, киім-кешекпен, азық-түлікпен көмектесті. Коммунистік саясатпен «сенімсіз» саналған бейкүнә жандарға пана болды. Еріксіз туған жерінен жер аударылғандармен жарты құртын жарып бөлісті, қазақтың жомарттығын, ақпейілдігін танытты. Оларды қырылудан сақтап қалды.

1941-1945 соғыс жылдарында мұндай азапты жұмыстарды тылдағы майдан ерлері – қарттар мен әйелдер, кәмелетке толмаған жастар істеді. Олар өлмесінің күнін көрсе де, ерлікпен еңбек етті. Майдандағы жауынгерлерді соғыс техникалары мен азық-түлікпен, жылы киіммен қамтамасыз етті.

Алайда, майдангерлер де, қазіргі үкімет басындағы шенеуніктер де тылда қайғы-қасіретті арқалап, аш-жалаңаш жүріп олардың атқарған еңбектерін бағалауда, лайықты зейнетақы тағайындауда, жеңілдіктер беруді ескерген жоқ. Жеңісті тек майданға қатысқандар ғана әкелгендей болды. Солай ұғынады, солай ұғындырып та жүр. Өкінішті-ақ...

*«Ана тілі» газеті
24 ақпан 2005 ж.*

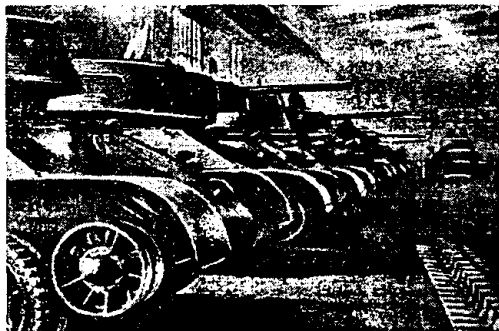
Танк колонналарын жасадық, титықтадық...

«Бәрі майдан үшін!»

1941 жылға дейін «Босағамыз берік» деп мақтанатын Кеңес Одағының босағасын неміс армиясы алғашқы жылы, тіпті, алғашқы сағатта десек те болады, ойран ботқасын шығарды, қабырғасын тас-талқан етіп қиратты. Бұл жағдай Коммунистік партияның орталық комитетін де, Кеңес үкіметін де, Қорғаныс комитетін де едәуір есеңгіретіп тастады. «Ал ертең соғыс болса» деп басталатын қуатты ән адыра қалды. «Күшті болса көкте кім, күшті болмақ жерде сол!» ұраны бәсең тартты. Бірақ халық «Бәрі де майдан үшін!» ұранына жұмылды.

Алайда, алғашқы айларда Қызыл армия немістердің тегеурінді екпініне төтеп бере алмады. Оның басты себебі – немістердің шабуылына тойтарыс беретіндей Кеңес Одағының соғыс техникасы – танктері мен самолеттері жетіспеді. Тіпті, танк, самолет, автомат дейміз-ау, жауынгерлерді винтовкамен қамтамасыз ете алмағанын майдангерлердің өздері жыр ғып айтады. Осындай жетімсіздік жөнінде бір ғана мына деректі айта кетейін. 1941 жылдың желтоқсан айында (соғыс басталып кеткеннен кейін 5-6 айдағы жағдай) Баренцов теңізінен Қаратеңізге дейін созылып жатқан майданда 1730 ғана танк болған (КСЭ, 10 т., 546 б.).

Осы дерекке қарап соғыс жүріп жатқан әлденеше мыңдаған шақырымдық жердің әр шақырымына жау бетін қайтарарлық бір танктен де келмеген-ау деген ой түйесің. Алайда, халық жұмылды. Барлығы соғыс жағдайына бейімделді. Соғыс мүддесіне қолда бар қаржыларын мүмкіндігінше аямай төкті.

Қазақстан Республикасы Қорғаныс қорына «Советтік Қазақстан» танк колоннасы мен авиақұрамаларын жасауға 1942 жылдың 18 ақпанына дейін, яғни соғыстың басталғанынан бері сегіз ай ішінде 442 миллион 922 мың сом ақша жиып өткізді.

Ол құжат деректерінде жеке облыстар бойынша:

Алматы – 58365000 сом;

Батыс Қазақстан – 49108000 сом;

Оңтүстік Қазақстан – 49091000 сом;

Семей – 32241000 сом;

Қостанай – 28851000 сом;

Солтүстік Қазақстан – 27876000 сом;

Қарағанды – 27140000 сом;

Шығыс Қазақстан – 26994000 сом;

Павлодар – 26374000 сом;

Ақмола – 25987000 сом;

Жамбыл – 25201000 сом;

Ақтөбе – 24546000 сом;

Қызылорда – 20937000 сом;

Гурьев (қазіргі Атырау) – 20211000 сом жиналған екен.

Халықтан жиналған осындай мол қаржылардың нәтижесінде 1942 жылдың қараша айында Кеңестер Одағы 6014 танкті майданға шығаруға мүмкіндік тапты. Былайша айтқанда, бұл 1941 жылдың соңғы айларымен салыстырғанда Кеңес Одағында танктер саны төрт есеге жуық өсті деген сөз.

Қазақстандықтардың жинаған қаржысына жасалған танк колонналары 1942-1943 жылдары Сталинград, Курск, 1944 жылы Беларусь, кейін Висла-Одер, Берлин операцияларында ерлік көрсеткені 1941-1945 соғыс жылдарының шежіресінде жазылды. Оның бір ғана дәлелі ретінде тек Сталинград шайқасына ғана **«Қазақстан комсомолы»** атты танк колоннасынан 42 танк қатысқанын айтсақ та болады.

Қаржы осылай жиналды...

Әділдігін айтқанда, халықтың мұндай қолдауы, Мәскеу мен Сталинград қалалары үшін болған қырғын шайқаста кеңес әскерлерінің көп қырылғанына қарамастан жеңіске жетуі Кеңес үкіметінің, Бас қолбасшының, халықтың жеңіске деген сенімін нығайтты, әрі бұл соғыс «моторлар соғысы» екендігіне олардың көздерін жеткізді, бұл соғыс танктердің, самолеттердің, зеңбіректер мен миномет, автоматтардың соғысы болды. Олардың санын көбейту, сапасын жақсарту тағы да қосымша қаржыларды қажет етті. Оның жолы іздестірілді. Ол жол да табылды. Ең тиімді, қолайлы жол – ұжымшарға, ауданға, не облысқа, жеке тұлғаға бастама көтерту арқылы шешілді.

Сөздің реті келген соң айта кетейік, осы бастама (үндеу) көтеру деген сөзді қазіргі күнге дейін қаз-қалпында түсінушілік бар. Жастар бұл сөздердің көлеңкелі жақтарынан хабарсыз. Ал, бұл жұмысты жоғарыдан бұйрық беріп жасап, ұйымдастырған Коммунистік партия «ол патриоттық бастаманы халық өз жүрек қалауымен жасады» деп ұғындырады. Партия, кеңес орындарында қызмет еткен 40 жылдық өмірімде көзім жеткен шындық осылай. Ондай мәселені (тіпті республикалық, одақ көлеміндегі лауазымды адамдарға жіберілетін құттықтау хаттарға дейін) республикалық, одақтық орталық партия комитеттері шешетін, солар белгілейтін де ұйымдастыру жұмыстарын тиісті облыстық, аудандық партия комитеттеріне жүктейтін. Мұндай күрделі мәселе түгіл, сиездерде, конференция, пленумдарда, кеңестер мен мәжіліс, слеттерде сөйлеушілердің тізімдері алдын ала белгіленіп, олардың сөздері күні бұрын дайындалатын. Бірнеше тексерушілердің сүзгісінен өтетін, өңделетін, кейде қайта жазылатын. Сондағысы – сенбестік, сақтық.

Бұл бұл ма республика бойынша жыл сайын қабылданатын социалистік міндеттемелердің өзі республикалық баспаханадан 1000 дана болып басылып, облыс, аудандарға стандарт етіп жіберілген. Сол міндеттеменің аяғына міндеттемені қабылдаушының қолы қойылатын ашық орын қалдыратын. Сол ашық қалған орынға «қабылдадым» деп қол қойдырып, «12 қаңтардан қалдырмай жеткіз, газетке жарияланады», - деген қатынас-бұйрық тіркелген құжаттар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұр.

Дәл осы тәсілмен 6 ақпан 1943 жылы «Правда» газетінде жарияланған «Қазақ халқының майдандағы қазақ жауынгерлеріне хаты» да әр аудан, облысқа осы тәсілмен таратылды. Мұны халықтың өз еркімен істелген ісі деуге бола ма? Мұндай келеңсіздік кеңестік кезеңде қалыптасқан қағида еді. Мұны ұйымдастырушы партия органдары өздері еш уақытта көзге көрінбейтін, бұқараның қолымен от көсейтін, тек баспасөз құралдарында мынадай ұжым, ұйым, мекеме не жеке адам бастама (үндеу) көтерді деп жариялайтын. Бұл қалыптасқан жазылмаған ережені кеңестік кезеңде партия, кеңес органдарында қызмет еткен азаматтар біледі.

Міне, Қызыл әскерге қуатты танк колонналарын жасау қорына қаржы жинауда осы тәсіл қолданылды. Таңдау Тамбов облысына түсті. 1942 жылдың алғашқы онкүндігінде Тамбов облысының еңбекшілері «Тамбов колхозшысы» деген танк колоннасын жасау қорына екі апта ішінде 40 миллион сом қаржы жинап, бастама көтерді.

Қазақстандықтардың қаржысына жасалған...

Ол кезде ұлт республикаларында Мәскеуден ескен жылы лепті тез арада сіңіруге, жүзеге асыруға асығатын әдет қалыптасқан. Тамбовтықтардың бастамасын қазақстандықтар бірден іліп әкетті. Республика көлемінде бұл бастаманы бірінші қолдаған Ақтөбе облысындағы Буденный атындағы ұжымшар болды. Олар **«Қазақстан колхозшысы»** атты танк колоннасын жасау жөнінде бастама көтерді және «Қазақстанның барлық ұжымшарлары, ұжымшар мүшелері өз қаржыларыңды «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасауға салыңдар, әр облыста танк колоннасын құрыңдар. Бұл сендердің жауынгерлерге тартқан зор тартуларың болады. Әрбір ұжымшар мүшесі қаржы жинау жұмысына белсене қатыссын», - деген қаулы алды. Сөйтіп, ақтөбелік ұжымшарлар мүшелері аз күннің ішінде-ақ аталған қорға бір миллион сом қаржы жинап, мемлекеттік банкке өткізді.

Бастаманы ақтөбеліктерге көтертіп алғаннан кейін, идеология белсенділері оны орындаудың көрігін қыздыра түсті. Жер-жерде ақтөбеліктердің бастамасын қолдайтын митингілер, жиналыстар өткізді, плакаттар ілді, радионы сайратты. «Көп түкірсе көл болады» деген расқа шықты.

Бас-аяғы бір ай шамасында, яғни, 25 қаңтар 1943 жылы БК(б)П Орталық комитетінің Бас хатшысы, Қорғаныс комитетінің төрағасы, Бас қолбасшы И.В.Сталинге Қазақстан Орталық партия комитетінің хатшысы Н.Скворцов, Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі президиумы төрағасы Ә.Қазақбаев, Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Н.Оңдасынов, «Қазақстан ұжымшарларының мүшелері «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасау қорына 270 миллион 685000 сом ақша, 732287 пұт астық, 82000 пұт күріш, 33889 пұт ауыл шаруашылығы өнімдерін тапсырды. Қаржы жинау онан әрі жүргізіліп жатыр» деп жеделхат жіберді. Бұған Сталиннен Қазақстан еңбекшілеріне, республика басшыларына алғыс сезімін білдірген жеделхатпен жауап жетті. Бұл хат Қазақстанда әр түрлі атаулармен танк колонналары мен самолет эскадрильяларын, сүңгуір қайықтарды жасау жөнінде бастама жасауға негіз қалады. Олардың қандай атаулармен өмірге келгенінен қазіргі жастар хабарсыз әрі келешек ұрпаққа қажет деп есептеп, олардың толық атауларын беруді жөн көрдік.

Ең алдымен, ақтөбеліктердің бастамасына сәйкес жасалған «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасынан басқа әр облыстың өз алдына:

- «Ақмолалық колхозшы», «Алматылық колхозшы», «Ақтөбе колхозшысы», «Қызылорда колхозшысы», «Гурьев колхозшысы», «Павлодар колхозшысы», «Семей колхозшысы», «Қарағанды колхозшысы», «Солтүстік Қазақстан колхозшысы», «Жамбыл колхозшысы», «Батыс Қазақстан колхозшысы», «Оңтүстік Қазақстан колхозшысы», «Қостанай колхозшысы» атты танк колонналары.

Кәсіпшілікке, ұйымдарға байланысты:

- «Совхоз жұмысшысы», «Қарағанды шахтері», «Қарағанды теміржолшысы», «Қазақстан мұнайшысы», «Ембі мұнайшысы», «Қазақстан балықшысы», «Байланысшы», «Қазақстан металлургтері», «Диірменшілер» (ұн шығаратын зауыттар есебінен), «Қазақстан тігіншілері», «Алматылық тігіншілер», «Советтік кино қызметкерлері», «Қазақстан өндіріс кооператорлары», «Қазақстан искусствосы», «Қарағанды ет-сүт өнеркәсіп қызметкерлері», «Турксибшілер», «Турксиб жүктасушылары», «Совет интеллигенттері», «Қазақстан қолөнершілер кооперациясы», «Қазақстан мұғалімдері», «Қазақстан орманшылары», «Жеңіл өнеркәсіп қызметкерлері», «Советтік физкультурашылар», «Совет студенттері», «Оңтүстік Қазақстан осоавиахимшылары», «Ақмолалық осоавиахимшылар», «Қазақстан комсомолы», «Қазақстан пионері» атты тағы басқа танк колонналары жасалды.

Ақша табуға құныққандық соншалық, жалпы атаумен:

- «Советтік Қазақстан», «Еңбек рекорды», «Вихровец» (Шымкент қорғасын зауыты), «Алматылық» (Алматы аяқкиім фабрикасы), «Теректілік» (Батыс Қазақстан облысы Теректі ауданы), «Гигант ұжымшары» (Солтүстік Қазақстан облысы Булан ауданы Киров атындағы ұжымшар), «Алматы майданға» (Алматы, №3 баспахана) және «28 батыр – панфиловшылар», «Мәншүк Мәметова», «Әлия Молдағұлова», «М.Ғабдуллин», «Жамбыл Жабаев», «Ағайынды Тепляковтар», «И.Сталин», «К.Ворошилов» аттарында танк колонналары құрылды.

Танк колонналарына қаржы оңайлықпен жиналмады. Жоғарыда аталған 60-тан аса танк колонналарының әрқайсысына ақша жинау жұмыстарының арасында тыныс болмады. Барлығы аралас, қосарлана жүргізілді. Ақшасы барлары ақшаларын, ақшасы жоқтары бірнеше күндік еңбекақыларын беруге ведомостқа қолдарын қойды. Жеті сайын жексенбілікке шығып, тапқан табысын ортаға салды.

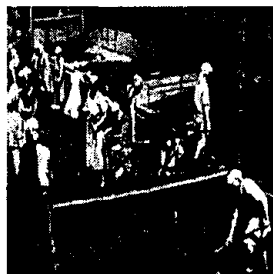
Соғыс жылдарында майдан мен тылдың айырмашылығы – бірінде қанды майданда самолеттер тастаған бомбалардан, жау танкілері мен зеңбіректердің бораған оқтарынан жазықсыз жандардың қандары төгіліп жатты, екіншісінде, мылтықсыз майдан жүрді.

Өйткені, олар өздері ас-суға, киер киімге жарымай жүріп, майдан талабын орындау үшін мал-жанын да, мүлкін де аяған жоқ. Егін екті. Мал бақты. Зауыт, фабрикаларда, шахталарда, теміржолда зорыққанша тынымсыз еңбек етті. Тіпті, мұрағат құжаттарында 36 сағат бойы шахтадан шықпай еңбек еткен шахтерлердің есімдеріне дейін көрсетілген. Жан төзгісіз жағдайда мұнай, көмір, металл өндірді.

Сөйтіп жүріп көптеген салықтарды төледі, 60-тан аса танк колонналарын жасау қорынан басқа «Отан қорғау» қоры дегенге де қомақты қаржыларын берді.

Майдандағы жауынгерлердің, соғыс қаруларын жасайтын жұмысшы-қызметкерлердің мерекелеріне арнайы вагондап азық-түлік, жылы киім, сыйлық жіберіп тұрды. Мұндай сыйлық жіберуден Ленинград, Мәскеу қалалары да қалыс қалмады. Жау табанынан тазарған Украина, Беларусь республикаларына, Ставрополь өлкесіне, Сталинград, Ростов, т.б. қалаларды қалпына келтіруге ақшалай, малдай, заттай көмектер бергенін бұдан бұрын айтқанбыз.

Бұларға қосымша соғыс жылдарындағы Қорғаныс қорын молайту үшін шығарылған 3 миллиард 184 миллион 695 мың сом заемды сатып алу халыққа қосымша тауқымет әкелгені сөзсіз.

Құйтұрқы тәсілдерден балалар да қағыс қалған жоқ...

1941-1945 соғыс жылдары халқымыз майданға осы ғаламат қаржы мен азық-түлік, жылы киімдер беруге мәжбүр болды.

Халық қажыды. Соғыстың тезірек бітуін тағатсыздана күтті. Ақша жинайтын осындай құйтұрқы тәсілдер түгі жоқ студенттерге де, оқушыларға да қолданылды. Мысалға, Қарағанды облысының №8 орта мектебі «Қазақстан мұғалімдері», Ақтөбе обкомының лекторы Исаак Львович Трегубов «Совет интеллигенттері», ҚазМУ студенттері «Совет студенті», Семей облысының Жаңа Семей стансасындағы №2 мектеп пионерлері «Қазақстан пионерлері» танк колонналарын жасау жөнінде бастама көтергені рас. Бірақ, бастама көтергенде олардың әрқайсысы аталған қорларға 8000-30000 сом арасында ғана қаржы салып бастама көтерді ғой. Олардың онан артық табарлық қауқары жоқ еді. Лектор қосымша табыс таппайды, пионер де солай. Студенттер қай заманда да ақшаға жарымай өткендер. Лажсыздан пионерлер макулатура жинады, студенттер стипендиясының 25%-ын беруге шешім шығарды.

Тіпті мынадай сорақылықтардың да орын алғанын мұрағат құжаттарынан көріп, жанымыз түршікті. Ерлері, балалары майданда қан кешіп жүргендердің әйелдері мен аналарына да «**Майдангерлердің семьясы**» деген танк колоннасын және «**Майдангердің анасы**» атты авиаэскадрильясын жасау жөнінде бастама көтерткен екен.

Ойлап қарайықшы, майдангердің анасы – кәрі-құртандардың аз қаржысымен танк колоннасы жасалады дегенге кім сенеді? Мектеп пионерлерінің танк соғатындай қаржы табатын қауқары болса, соғыс жылдарында қалтасы тесік үкімет әр мектепте балалардың өзегі талмас үшін бір мезгіл тамақ беруді неге ұйымдастырды? Шындығы сол – Қызыл империя олардан қомақты қаржының өнбейтіндігін жақсы біле тұра әдейі ұйымдастырды. Майданға баласы, әкесі, туысы кетпеген үй сирек. Баласы мектепте оқымайтын үй жоқтың қасында. Сондықтан бұл оларға бастама көтертіп алып, халықтан ақша өндіруге жасалған айланың бір түрі болғанына дау жоқ. Қаржы жинаудың осындай «тәсілдері» халықты әбден қалжыратты, титығына жеткізді. Оларды ең қимас заттарын қорға салуға мәжбүр етті. Күн көрерлік заттарын сыпырып алды.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған құжат деректеріне назар салыңыз.

«...Мен танк колоннасын жасау қорына Қызыл крест қоғамы сыйлаған алтын білезігімді бердім. Бүкіл Қазақстан әйелдері, сендерді өздеріңнің сақиналарыңды, білезіктеріңді, сырғаларыңды, түйреуіштеріңді (*брошка*), қымбат, әшекей заттарыңды «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасау қорына тапсыруға шақырамын. Сөйтіп, Қызыл әскерді күшейтеді деп сендерге сенемін», - деп жазыпты Алматы қалалық партия комитетінің лекторы Мария

Шахматова. Тағы бір деректі құжатта Алматы қаласы Фрунзе ауданы №24-25 үй басқармасына қарасты отбасындағы әйелдер 880 сом, соның ішінде Ковшова – 200 сом, Милякова – 50 сом, Жамбыл облысы Көктерек ауданынан Барская – 300 гр. алтынын танк колонналарын жасау қорына салғаны көрсетілген.

Ол ол ма, өздері туған жерінен Қазақстанға көшіріліп, асуға, баспанаға жарымай жүрген Молдова, Киев, Полтава, Моссовет атындағы театр әртістерінің концерт қойып тапқан аз ақшалары да өздеріне бұйырмады, танк колонналарының қорына сусып кетті. «Советтік молдаван», «За радянску Украину» деген танк колонналарын жасауға бастама көтерді.

«Ашыққаннан құныққан жаман» дейтін рас екен. Тарихи деректер жау қоршауында тұрған Мәскеуде «Мәскеу колхозшылары», Сталинград майданында қан кешіп, өмір мен өлім арасында жүрген солдаттар мен офицерлерден де ақша жинап, «Гвардеец» атты танк колонналары жасалғандығын көрсетеді.

Тарихи құжаттардан алынған бұл деректер қатыгездік пен тасбауыр, безбүйректікті көрсетсе керек. Мұндай үкімет пен партиядан қайырым, шапағат, мейірім күтудің өзі артық секілді. Міне, осындай әрекеттермен КСРО-ның танк колонналарын жасау қорына 1945 жылдың Жеңіс күніне дейін 4 миллиард 184 миллион 395 мың сом қаржы түсті. Халықтың табан ет, маңдай терінен сығып, өңешін буып, езуінен жырып алынған осындай қаржылар кеңес әскерінің танктері мен самолеттерінің, басқа да соғыс құралдарының саны мен сапасын арттырды. Жеңіс күніне дейін Кеңес Одағында сағатына 35-55 шақырым жылдамдықпен жүретін бір зеңбірек (75, 76, 85, 88, 122 мм), екі пулеметпен жарақтанған әр түрлі маркалы 95099 қуатты танкілері болды.

Бірақ, ол танкілер қалай жасалды? Оның себептерін жоғарыда біршама айттық. Халық бар байлығын сыпырып бергенде өзін ойлаған жоқ. Әскердегі балаларымыз, әкелеріміз, жарларымыз соғыстан жеңіспен оралса деген ниетпен жасады. Жеңіс өте қымбатқа түскенін бүкіл әлем біледі. Ол, қазақ халқы үшін де орасан зор ауыртпалық әкелді. Бар салмақ елде қалған, қайғының қалың тұманында жүрген қарттардың, әйелдер мен балалардың мойнына түскенін несіне жасырамыз?

*«Ана тілі» газеті
14 сәуір 2005 ж.*

Қазақстандықтар қаржысына жасалған ұшақтар

Кәделі Ысқақова – самолет жасаудың көш бастаушысы

Кеңес үкіметі самолет жасау ісіне азамат соғысы аяқталысымен кіріскенімен, ол өндірісте баяу дамыды. Алғашқы АНТ-ың (А.Туполевтің спорттық монопланы) өзін кеңес ұшқыштары 1925, 1927, 1937-жылдары Мәскеу – Пекин, Мәскеу – Токио – Мәскеу, Мәскеу – Нью-Йорк маршруттары бойынша қонбастан ұшып, тұңғыш сынақтан өткізді. Бұл сынақтар самолеттерді әскери және азаматтық етіп құруға, әрі олардың жылдамдығын, бірден тік көтерілу мен төмендеп қону тетіктерін жетілдіруге негіз қалады.

1941 жылғы соғыс басталған кезде Кеңес соғыс самолеттері Германия самолеттеріне техникалық жағынан төтеп берерліктей дәрежеде жетілмеген, әрі ебедейсіз, қарулары мардымсыз, оның үстіне, саны жағынан да жетімсіз болып шықты. Сондықтан, Мемлекеттік қорғаныс комитетінің тікелей басшылығымен соғыстың қайнаған қауырт күндерінде соғыс самолеттерін жасауға, қайта жасақтауға кеңес авиаконструкторлары, инженер-техниктері жан алып, жан беріп еңбек етті. Соғыс самолеттерінің сапасын жақсартып, санын көбейтуге кірісті. Халықтың қолдауымен самолет жасайтын зауыттар құрылды. Қазіргі қолда бар деректерге сүйенсек, тек Қазақстан халқының жинаған қаржысынан әр түрлі атаулармен 17 самолет құрамасы, эскадрильясы, звеносы құрылған. Олардың бірқатарын білгенімізбен, кейбірін білмейміз. Кімнің бастама көтергенінен хабарсызбыз.

Кеңес Одағының Батыры подполковник Лысенконың ұшақтары
тапсырма орындауға ұшар алдында

Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі майданды қуатты самолеттермен қамтамасыз ету үшін танк колонналарын жасау жөнінде қандай ұйымдастыру жұмыстарын іске асырса, бұған да сол тәсілді қолданды. Ол тәсіл бұдан бұрынғы мақалада жеткілікті айтылғандықтан, оған қайта оралудың қажеті болмас.

Тарихи құжаттар Қазақстанда соғыс жылдарында самолет жасау жөніндегі үндеу көтерудің көшбасшысы Кәделі Ысқақова екенін көрсетеді. Ол Атырау (бұрынғы Гурьев) облысы Құрманғазы (бұрынғы Теңіз) ауданы «Карл Маркс» атындағы ұжымшар төрағасы қызметін атқарып жүргенде, өз қаржысынан КСРО Қорғаныс қорына 175000 сом беріп, осы қаржыға жасалған самолетті өз жерлесі, ұшқыш Василий Иванович Ишинге тапсыруды сұрап, Қорғаныс комитетінің төрағасы И.В.Сталинге жеделхат жолдаған. И.В.Сталин: «Қызыл армияның әуе күштеріне жасаған қамқорлығыңыз үшін жолдас Ысқақова менің сәлемімді және Қызыл армияның алғысын қабыл алыңыз. Сіздің тілегіңіз орындалады» деп жауап қайтарды. Кәделі Ысқақованың бұл бастамасы бүкіл Қазақстан еңбекшілерінен қолдау тапты. Қазақстан еңбекшілерінің соғыс самолетін жасау жөнінде бастама көтеруіне негіз қалады.

«Кеңестік Қазақстан» авиақұрамасы осылай туды

Кәделі Ысқақованың бастамасын бірден қолдаған Алматы облысы Алматы селолық ауданының «Луч Востока» ұжымшары еңбекшілері. Олар «Кеңестік Қазақстан» атты самолеттер құрамасын жасауға үндеу көтерді. Ұжымшар ферма меңгерушісі А.В.Матвеева, бес майдангердің әкесі Ниязов, майдангердің анасы, ұжымшар бригадирі Соскова, комбайнер Алехин, т.б. көптеген азаматтар авиақұрама қорына бірнеше мыңдаған сом қаржыларын салды.

«Кеңестік Қазақстан» авиақұрамасын жасау қорын молайтуға еңкейген кәрі мен есін білген балаға дейін қатысты, көтеріңкі міндеттемелер алды. Мәселен, Балқаш молибден фабрикасы, мыс зауыты, Ақжал, Қоңырат кеншілері өздерінің жоспардан тыс өндірген өнімдерін «Кеңестік Қазақстан» авиақұрама қорына аударды және «Бір де бір кенші социалистік жарыстан тыс қалмасын!», «Күндік жоспарын орындамайтын бір де бір кенші болмасын!» деген ұран көтерді. Бұл ұранға қосылмаған жан болмады. Қаралы қағаз алып, қайғылы күндерді өткізіп отырған отбасылары да тапқанын бұл қорға салды.

«Кеңестік Қазақстан» авиақұрамасын құру қорына қаржы жинау жөнінде Алматы селолық ауданы Ленин селолық тұтынушылар

одағының мүшелері республиканың барлық тұтынушылар кооперацияларының мүшелеріне үндеу көтерді. Өздері бірінші болып бұл қорға 20000 сом қаржы салды. Ақмола облысы «Октябрь» тұтынушылар одағының төрағасы Бисенбаев 500, ұжым мүшелері 18000 сом, «Бірлік» селолық тұтынушылар кооперациясының мүшелері 20000 сом, Қазақ КСР ҒА-ның экономика ғылымының докторы Черномырдин 9757 сом ақшасын осы қорға салды.

«Кеңестік Қазақстан» авиақұрамасын жасау қорын тек кооператорлар емес, бүкіл ел толықтырды. Соның бір дәлелі ретінде – Ақтөбе облысы, Новоресей ауданы «Коминтерн» ұжымшарының комсомол жастары 20000 сом, «Бөгетсай» МТС-ның жұмысшы-қызметкерлері 11000 сом салғанын айтсақ та болады.

Жалпы қорытындысында 1943 жылдың 5 ақпанына дейін «Кеңестік Қазақстан» авиақұрамасының қорына 407 миллион 355000 сом ақша, 1 миллион 574820 пұт астық құйылды.

Авиаэскадрильялар жасауға пионерлер де көмектесті

Балқаш және Жезқазған кеншілері «Балқаштық» және «Қазақстан металлургтері» деген екі авиаэскадрилья жасап, «Кеңестік Қазақстан» авиақұрамасының құрамына қосу жөнінде шешім алды. Бұл шешімдер де аяқсыз қалмады. Республиканың металлургтері мен кеншілерін айтпағанда, осы бастамаға республиканың бүкіл еңбекшілері, жұмысшылары қосылды. Алғашқы күннің өзінде-ақ, бұл қорға 1 миллион 170000 сом қаржы түсті. Солардың ішінде «Прибалхашстрой» құрылыс бастығы Курганов, бас инженер Симонов, «Қоңырат» руднигінің бас механигі Маринин 4700 сомнан 7000 сомға дейін қаржыларын берді.

«Қазақстан комсомолы» самолеттер эскадрильясы – 1943 жылдың басында Арал қаласындағы жастардың бастама көтеруімен өмірге келді. Бұл бастаманы Қазақстан Комсомолы Орталық комитеті қуаттады. Қазақстан Комсомолы Орталық комитетінің қаулысы барлық ұйымдарда талқыланды, митингілер өткізілді. «Қазақстан комсомолы» авиаэскадрильясы қорына қаржы салмаған республикада бірде-бір комсомол, пионер қалмады. Қызылорда облысының жастары бұл қорға бір миллион сом, соның ішінде бастамашы Арал ауданының комсомолдары 150000 сом, Жаңақорған ауданының жастары 80000 сом жинап тапсырды. Қарқаралы ауданының мектеп оқушылары 21000 сом, соның ішінде пионерлер Әбілова, Жансәтімвалардың әрқайсысы 1000 сомнан, Қазақ мемлекеттік опера және балет театрының әртістері 70000 сом, Солтүстік Қазақстан

облысының Смирнов пос. тұрғыны Ахметов 10000 сом, «Сары томар» артелінің мүшесі Мұқшина, соғыс мүгедектері Тілесбаев, Мәмлебаевтардың әрқайсысы 1000 сомнан үлестерін қосты.

«Көп түкірсе, көл болады» деген сөз рас болды. Нәтижесінде, бұл қорға 9 миллион 500 мың сомнан астам қаржы жиналды.

Ұйымдар мен жеке азаматтар қаржысына жасалған...

Ұйымдар мен жеке азаматтар қаржысына жасалған самолеттер Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті идеологтарының үндеу көтеруімен өмірге келді. Өйткені, олар қомақты қаржының кімдерде бар екенін нақты білді.

Біріншіден, Қазақстанда соғыс жылдарына дейін «Динамо», «Спартак» секілді спорт ұйымдары жастар арасында беделді болды.

Екіншіден, соғыс жылдарында ауқаттылар тамақ өнеркәсібі саласына шоғырланған. Олардың қолында астықтың, азық-түліктің барлық түрлері де, қаржылары да мол болды.

Үшіншіден, бұл кезде майданға баласы кетпеген отбасы сирек.

Осы ниетпен Алматы қаласының физкультура активтеріне республикалық «Динамо», «Спартак» спорт ұйымдарына, физкультура техникумына **«Кеңестік физкультурашылар»** авиақұрамасын жасауға үндеу көтертті. Олар әр түрлі жарыстар өткізіп, онжарым мың сом ақша жинады. Қалған қаржының орнын толықтыру мақсатында республика еңбекшілерін, оқу орындарын өздерінен үлгі алуға шақырды. Алматы теміржол торабындағы майдангерлердің аналары – Филатова, Ильина т.б. белсенді әйелдерге **«Майдангер анасы»**, тамақ өнеркәсіпшілеріне **«Тамақ өнеркәсіпшілері»** атты авиаэскадрильяларын жасау жөнінде бастама көтертті. Осы тәртіппен Семей ұн зауытының жұмысшылары мен қызметкерлері **«Семейлік»**, Ақтөбе еңбекшілері **«Ақтөбелік»**, Қарағандының №33, 34 және К.О.Горбачев атындағы шахталардың әйелдер кеңесінің басшылары – Тютяева, Позднякова, т.б. **«Қарағанды әйелдері»** авиазеноларын жасауға кірісті. Семейліктер өздерінің жинаған қаржысына жасалған самолетті 1-Беларусь майданының таңдаулы майдангер ұшқышына тапсыруды сұрап, Бас қолбасшыға хат жазды. Оған Авиақолбасшысы: «Сіздердің жасатқан самолеттеріңіз қысқа мерзімде жаудың бес самолетін атып түсірген таңдаулы ұшқыш Рашит Бекетовке тапсырылды» деп хабарлады.

Қарағанды шахталары әйелдер кеңесінің үндеуін тіреу қоюшы, көмір қопарушы әйелдер мен қыздар бригадалары, отбасындағы әйелдер қызу қолдады. Олар өздерінің міндетті жұмыстарынан тыс

уақытында забойға түсті. Көмір қопарды, көмір тиеді, жүк түсірді. Сонан 185000 сом ақша тапты. Осы ақшаға «Қарағанды әйелдері» атаумен С-2 типті үш санитарлық самолет звеносын жасауды сұрап, Жоғарғы Бас қолбасшыға хат жазды.

Бастама көтертушілер назарынан Мақтаарал ауданы «Сакко және Ванцеттий» атындағы ауыл кеңес хатшысы Жұманов та (Жұмаков) тыс қалмады. Ол 401 мың сом қаржысын самолет жасау қорына салды. Қорғаныс комитетінің басшысы И.В.Сталиннен Жұманов өз қаржысына жасалған самолетті «**Мақтаарал колхозшысы**» деп атауды сұрады.

Бұған дейін қалыптасқан дағды бойынша, бұл самолеттердің қалған қаржылары жалпы халықтың мойнына түсті. Бірнеше жүз миллиондаған қаржы жиналды.

Жеке тұлғалар есімдерімен жасалған...

«**Қажымұқан Мұңайтпасов**» атындағы самолет – француз күресінің әлемдік жеңімпазы, атақты палуан Қажымұқанның өз еңбегімен тапқан қаржысына жасалды. Осы жерде шегініс жасап бірқатар деректі айта кеткен жөн. Себебі, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағат деректерінде Қажымұқан өз қаржысына жасалатын самолет «1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің басшысы Амангелді Иманов есімі берілсе» деп И.В.Сталинге жедел-хат жазғандығы көрсетілген.

Ал, майдандық «Қызыл армия» газетінде (01.05.1945 ж., №31) ол самолет Қажымұқан есімімен аталғандығы жазылған. Оның үстіне, «Өз қаржыңызға жасалатын самолетті қазақ ұшқышына тапсыруды сұраған өтініш хатыңызға байланысты Жоғарғы командованиенің бұйрығы бойынша қазақ ұшқышы Қаджай (*Қажытай не Қажы болуы мүмкін – З.И.*) Шалабаевқа тапсырылды» деп айқын көрсеткен.

Онан әрі Қажымұқан қаржысына жасалған ПО-2 самоләті ұшқыш Қ.М.Шалабаевқа 1944 жылы 31 желтоқсанда салтанатты жағдайда тапсырылды, митингте Шалабаев: «Мен 83 рет ұрыстарға қатыстым. Сіздің самолетіңізбен Берлин төбесіне жеңіс туын тіккенше жауды талқандауға серт беремін» деп Қажымұқанға жазған хатын оқыды деп баяндаған.

Сөйтіп, бұл самолетке Амангелді есімі берілмеген, қаржы иесінің өз есімімен аталған. Тарихи деректерге қарағанда, Қ.Шалабаев «Қажымұқан Мұңайтпасов» атындағы самолетпен 120 рет жауынгерлік тапсырма орындаған. 24 маусым 1945 жылы осы самолетпен Бүкілодақтық Жеңіс парадына қатысу абыройына ие болған. Сол жылы Бас командованиенің тапсырмасы бойынша Шалабаев Шымкент облысында тұратын самолет иесі – Қажымұқанға келіп есеп берген. Бір сөзбен айтқанда, Шалабаев Қажымұқанға берген сертін орындаған.

Қазақстандықтардың қаржысымен Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметова атындағы және Амангелді Иманов атындағы самолеттер эскадрильялары да құрылды. «**Мәншүк Мәметова**» атындағы самолет эскадрильясын жасау жөнінде Павлодар облысының, Алматы облысы Кеген ауданы мен Қостанай облысы Амангелді ауданы еңбекшілері «**Амангелді Иманов**» атындағы самолет эскадрильясын жасау жөнінде үндеу көтерді.

«**Нұркен Әбдірев**» атындағы авиаэскадрильясы 1944 жылдың тамыз айында Қарағанды облысы еңбекшілерінің қаржысына құрылған қуатты самолеттер тобы. Бұл эскадрильяны құруға қаржы жинау жөнінде бастама көтерген Қарағандыдағы №1 шахтасының Осоaviaхим²⁴ ұйымы Себебі, Нұркен Әбдірев майданға аттанғанға дейін осы шахтада еңбек еткен. Патриоттық бастама шахтерлерден кең қолдау тапты. Бірінші болып Әбдіревтің отбасы қаржы салды. Шахтерлер бұл қорға 444492 сом ақша, 85000 сомның мемлекеттік заемының облигациясын тапсырды. Осы қаржыға жасалған авиаэскадрильяны Нұркен Әбдірев есімімен атауды сұрап, И.В.Сталинге жеделхат жолдады. Тілектері қабылданды. «Нұркен Әбдірев» атындағы авиаэскадрилья соғыстың ақырғы күндеріне дейін майдан шайқастарына қатысты.

Бұлармен қатар, Қостанай облысы Жетіғара ауданының еңбекшілері жерлесі, Кеңес Одағының екі мәрте Батыры атағын алған И.Павлов атындағы, Оңтүстік Қазақстан облысы Шымқорған кеңшарының бұрынғы шопаны, Кеңес Одағының Батыры Тоғанбай Қауынбаев атындағы, Алматы қаласының комсомолдары Кеңес Одағының Батыры, өз жерлестері С.Д.Луганский атындағы самолеттер звеносын жасауға үндеу көтерді.

*«Ана тілі» газеті
14 сәуір 2005 ж.*

---

²⁴ Әуе химия шабуылынан қорғану ұйымы – З.И.

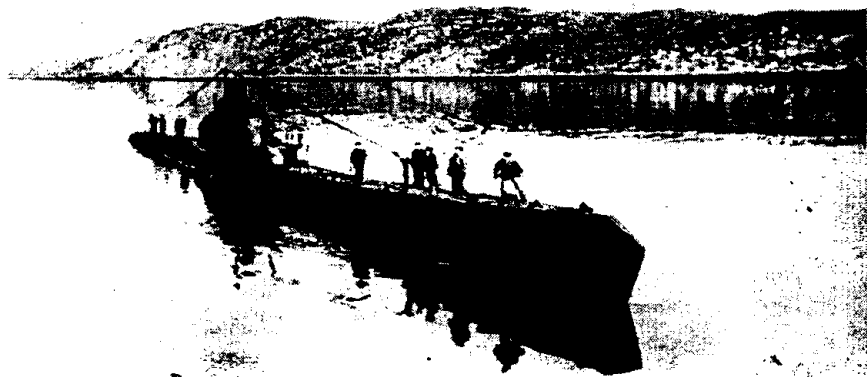
Сүңгуір қайықтар да ел қаржысымен жасалды

Соғыс жылдарында Қазақстан еңбекшілерінің қаржысымен танк, самолеттер жасауға қаржы жинаумен шектелмеді. Сүңгуір қайықтарды, торпедо катерін, бронды пойыз бен атаулы зеңбіректерді жасауға да қаржы жинағанын тарихи деректерден кездестіреміз.

Сүңгуір қайықтар

Тарихи деректерге зер салсақ, сүңгуір қайықтың негізі ерте қаланған. Бұл салада өнер тапқыш Ефим Никонов есімі бірінші аталады. Сүңгуір қайықтар бірінші дүниежүзілік соғыста да, екінші дүниежүзілік соғыста да соғыстың шешуші майдандарына қатысты. Бірінші дүниежүзілік соғыста 50 метр тереңдікте 5700-7200 шақырым қашықтыққа жүзе алатын сүңгуір қайықтар соғыс операцияларында болған. Екінші дүниежүзілік соғыста АҚШ-тың әскери теңіз флоты күштерінде – 111, Англияда – 58, Францияда – 77, Италияда – 115, Жапонияда – 63, Германияда – 57, КСРО-да – 218 сүңгуір қайықтар майданға араласқан.

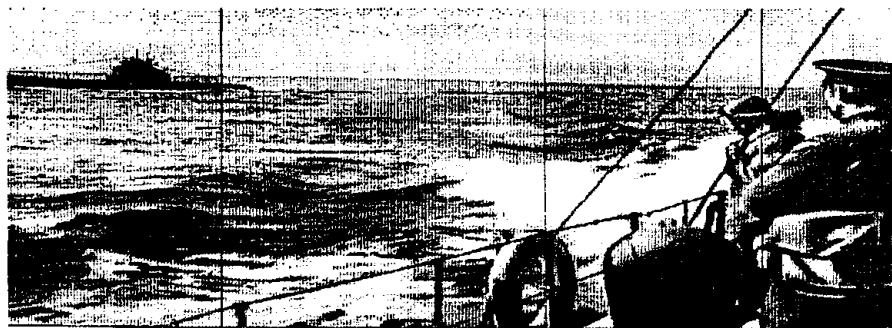
Кеңес әскери-теңіз флотының сүңгуір қайықтары жаудың 87 соғыс кемесін, 322 транспортын суға батырған. Бұл деректер КСРО-ның басқа мемлекеттерге қарағанда сүңгуір қайық жөнінде едәуір басым болғандығын көрсетеді. Соған байланысты танктер мен самолеттер жасауға жиналған қаржыларға қарағанда сүңгуір мен торпедо қайықтар жасауға қаржы аз жиналған және олар санаулы ғана жасалған.

Мәселен, 1943 жылы Семей облысының комсомолдары БЛКЖО ХХУ жылдығы мерекесінің құрметіне «Қазақстан комсомолы» атындағы сүңгуір қайығын жасау жөнінде бастама көтерді, 200 мың сом қаржы жинады. Үндеу Қазақстан Комсомолы Орталық комитетінен қолдау тапты. Оған республиканың шахтерлері, мұнайшылары, ауыл шаруашылығындағы, өндіріс, құрылыс, оқу орнындағы жастар мен комсомолдар қосылды. Бірнеше күннің ішінде бұл қорға 230000 сомнан астам қаржы түсті. Қарағанды облысының Ленин, Тельман аудандарының жастарының қаржылары қомақты болды. Қызылорда облысының еңбекшілері мен мектеп оқушылары Кеңес Одағының Батыры **Жаппасбай Нұрсейітов** атындағы, Петропавл теміржол торабындағы мектеп оқушылары мен пионерлері «**Солтүстік Қазақстан пионерлері**» атты сүңгуір қайықтарын жасауға бастама жасады. Бұл қорларға да көп мөлшерде қаржы түсті. Тек «Солтүстік Қазақстан пионерлері» сүңгуір қайығы қорына 65 мың сомнан аса қаржы жинап, банкке тапсырды. 1943 жылы қараша айында Оңтүстік Қазақстан облысының комсомолдары мен жастары Кеңес Одағының Батыры **Қарсыбай Сыпатаев** атындағы сүңгуір қайық жасауға 900000 сом қаржы жинады. Бұлардың ішінде Киров ауданы 23 мың, Қаратас ауданы 197 мың, Түркістан ауданы 75 мың, батырдың туған жері – Сыпатаев ауданы 116 мың сом қаржы жинап өткізді.

Торпедо катерлері

Торпедо катері (катер – ағыл. cutter) – ұзындығы 1,5 метрден 40 метрге дейін, ені 7 метрге, сыйымдылығы бірнеше ондаған келіден 150 тоннаға дейін, жылдамдылығы 3-тен 70 узелге (5,5 – 130 км/сағ) дейін жететін кішігірім кеме, корабль. Соғыс жылдарында әскери теңіз флотында катер жауынгерлік корабль, көмекші кеме ретінде пайдаланды.

1944 жылы Қазақстан комсомолдары мен жастарының жинаған қаржысына «Қазақстан комсомолы» торпедо катері жасалды. Оған бір миллион сомнан аса қаржы жиналды. Қазақстан жастарының тілегі бойынша катер экипажы қазақстандықтардан жасақталды.

«Қазақстан пионері» торпедо катері – 1944 жылы Қазақстан пионерлері мен оқушылары жинаған қаржысына жасалды. Олар жексенбіліктер мен сенбіліктерге шықты. Көктемгі, жазғы демалыстарда өндірістерде, ауыл шаруашылығында еңбек етті. Сөйтіп, 1 миллион сомнан аса тапқан еңбекақыларын торпедо жасау қорына тапсырды. Қазақстан пионерлерінің өтінішімен катер «Қазақстан пионері» деп аталды, әрі оның экипажы қазақстандықтардан болды.

Әлімбетов пен Тасқұлов атындағы бронды пойыз

Оңтүстік Қазақстан облысы Бостандық ауданының еңбекшілері бронды пойыз жасау жөнінде бастама көтерді. Аудан бойынша 1 миллион 200 мың сом қаржы жинады. Бұл қаржыға Тасқұловтың әкесі 5000 сом ақшасын салды. Осы қаржыға соғылатын бронды поездға Кеңес Одағының Батырлары: «А.Әлімбетов пен К.Тасқұловтың есімдерін беруді сұраймыз» деп аупартком хатшысы Назаров, ауатком төрағасы Ташбулатовтың Қорғаныс комитетінің бастығы И.В.Сталинге жазған өтініштері «Сталин туы» және «Отанды қорғауда» майдандық газеттерінде басылды.

Қазақстанда бастама (үндеу) көтеру бәсекеге айналды. Жұқпалы дерттей тарады. Бастама көтермеген сала қалмады. Басқаны айтпағанда, Қазақстан саясаткерлері киім, тамағы мемлекеттен болса да ашқұрсақ жүрген фабрик, зауыт оқушыларына да соғыс қаруларын жасау жөнінде үндеу көтертті. Мәселен №52 ФЗО мектебінің оқушылары осы мектептің бұрынғы түлегі, Кеңес Одағының Батыры болған Владимир Бреусовке сыйлық етіп бір взводқа жетерлік зеңбірек және Бреусовтың есімі жазылған өз алдына зеңбірек жасауға 15000 сом қаржы жинап, үндеу көтерді.

Тоқ етерін айтқанда, Кеңес үкіметі Қазақстаннан майданға қажеттінің бәрін сыпырып алды. Халық та еш нәрсені аяп қалған жоқ. Тіпті соғысқа қажет деп итке дейін жинады.

Ие, ие, оған таңданбай-ақ қойыңыз. Бұл күлкі, не әзіл-оспақ үшін келтірген дерек емес. Имандай өзім көрген шындық. Оның бірден-бір дәлелі, 1942 жылы шілде айында Қызылорда облысы Тереңөзек ауданы Аламесек ауыл кеңесіне қарасты бес ұжымшардан 35 ит жинап алды. Ол иттерді біздің елде «тау иттері» деп атайтын, қасқырға шабатын ірі иттер еді. Сөйтсек, оны жау танкін қиратуға

алыпты. Оны кейін білдік. Арқасына бірнеше гранат байлап, бейшара иттерді танкке қарсы жіберуге әдейі жаттықтырады екен.

Соғыс үшін халықтан бәрі сыпырып алынды

Қазақстан белсенділері ұйымдастырған үндеулер есепсіз. Оның санын анықтап білу мүмкін емес. Мәскеу, Сталинград жанында жау талқандалса үндеу, Ленинградтан қоршау босанса үндеу, Қызыл армияның әр қаланы жаудан босатып алғанына байланысты И.Сталиннің әр бұйрығын қуаттаған үндеу, көктем егісін егу, оған тұқым жинауға, мемлекеттік астықты тасуға үндеу, танк колонналары мен самолет құрамаларын, сүнгүір қайықтар жасауға үндеу, жыл сайын мемлекеттік соғыс заемдарын таратуға, жаудан тазарған қалалар мен селоларға жәрдем, әскерге жылы киім жинау, мерекелеріне сыйлық жіберуге үндеу...үндеу...үндеу.

Осы есепсіз үндеулер елдің бар нәрін сығып алды. Ұжымшарлар «Мемлекетке берген әрбір дән жауға оқ!» ұранына сәйкес келер жылдың көктем егісінің тұқымына дейін өткізді. Сондықтан тұқымды титықтап отырған ұжымшар мүшелерінен жыл сайын жинауға мәжбүр болды. Мәселен, Қостанай облысындағы бір әйел ұжымға 4 пұт тары, қыстай жеген картошканың 18 пұт картошка көздерінің кесіндісін тұқым үшін ұжымшарға берген.

Мұндай келеңсіз жағдай жеке-дара емес. Шығыс Қазақстан, Павлодар, Ақтөбе, Қызылорда облыстарында орын алған. «Ұрттап тоймаған жалап тоймайды» деп халық осындайды айтса керек. Жұрттан жинаған тұқым не оңды өнім берсін. Оның үстіне күнделік қорек етіп отырғанын жырып алып, елді күйзелтті.

Мемлекеттік заемдар

Халықты ақсирақ еткен үндеудің бірі – жыл сайын шығарылатын мемлекеттік заемдар. Бұл заемдар майдангерді де, тылдағыларды да түгел шарпыды.

Заемды уағыздаушы ақындар:

...Заем – бомба,

Заем – оқ.

Толғаушысы жеңістің

Қалтыратып қас жауды,

Жаңғырсын тағы қаһарлы үн, - деп халық миын улады.

Соның салдарынан, алғашқы 1942 жылғы бірінші соғыс заемы КСРО-да 10 миллиард болып шығарылғанымен, жоғарыдан жа-

салған қысымның, улы үгіттің күшімен екі-ақ күнде 12 миллиард 860 миллион 831000 сом болып орындалды. КСРО-ның құзырындағы басқа республикаларға қарағанда Қазақстанда соғыс заемдары көп мөлшерде таратылған, асыра орындалған екен. Мәселен, Грузия, Армения, Түрікменстан, Қырғызстан, Тәжікстан республикаларының барлығында таратылған мөлшердегі сомадағы соғыс заемдарын Қазақстан Республикасының басшылары өз халқына таратыпты. Нақты айтқанда, жоғарыда аталған бес республиканың әрқайсысы жыл сайын 99 миллион сомнан 280 миллион сом аралығында ғана соғыс заемын таратса, Қазақстанда бір миллиард сома шамасында соғыс заемдарын таратқан. Осы деректерді салыстыра келгенде, Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті мен үкімет басшылары И.В.Сталинге жалпақшешейлік көрсеткісі келді ме, әлде «қазақ дарқан», «қазақ кең пейіл», «қазақ жомарт» деген сөздерді дәлелдегісі келді ме, не бақ, мадақ қуды ма деген ой елең береді.

Қалай десекте, бір нәрсенің басы ашық. Олар халқы ашығып, 1943 жылы солтүстік облыстарда, 1944 жылдан бастап Ақтөбе және басқа облыстарда ашыққан халыққа көмек көрсету жөніндегі комиссиялар құрылып, жұмыс жасап жатқан кезде «Заемға жазылмаған бірде-бір жан болмасын!» ұраны мен жоғарыдағы аталған қомақты сомадағы заемдар елден өндірілді. Таңданарлығы сол, 1931-1932 жылдардағы аштықпен күресу жөніндегі комиссиялар қайта құрылған. Солай болса да облыстарда бұл заемдар айтарлық мол мөлшерде таратылды. Заемға жазылуда Оңтүстік Қазақстан, Гурьев, Жамбыл, Қарағанды облыстары жүлделі орындарға ие болды. Мәселен, Қаратас ауданы «Үш бұлақ» ұжымшар төрағасы Айдаров – 400000 сомның, Бостандық ауданының «Алғабас» ұжымшар мүшесі Байсүгіров – 125000 сомның, Қызылқұм ауданы «Ленин жолы» ұжымшар мүшесі Қонаев – 110000 сомның, Қарағанды облысының «Передовик» ұжымшарының мүшесі А.Черномыркин – 100000 сомның, Қызылорда облысы Жалағаш ауданы «Қызыл ту» ұжымшар партия ұйым хатшысы Айтімбетов – 100000 сомның, Гурьев облысының «Еркін» ұжымшар бастығы Жақсымәлиев – 60000 сомның облигацияларын сатып алған.

Жоғарыда айтқанымыздай, соғыс заемын майдангерлер мен мектеп оқушыларына да таратыпты. Мәселен, Бауыржан Момышұлының өзі майдангерлерге 85000 сомның заемын таратуға мұрындық болған. Гурьев облысының Сталин атындағы мектеп оқушысы Жұмағалиева, Жамбыл облысы Жамбыл ауданы «Билікөл» мектебінің 12 жасар оқушысы Өтеп Өтебаев, Талдықорған облысы Қапал ауданы «Қоңыр» орталау мектебінің 2-сынып оқушысы Әжібаев,

«Бірлік» мектебінің оқушысы Тұрмекеновтердің әрқайсысы мың жарым – 10 мың сом аралығында заемдарын сатып алғандығы жөнінде құжаттар сақталған. Мектептің төменгі сынып оқушыларының мұншалықты қаржы таппайтыны дәлелдеуді қажет етпесе керек. Ол ақша ата-аналардың мойнына ілінетіні анық. Әділдігін айтқанда, мұнша көп мөлшердегі ақшалар олардың қолында жоқ. Олар осынша ақшаға «облигация алдым» деген ведомстке қол қойғаны анық.

Оның дәлелі – соғыс жылдарындағы заемдардың үштен бір бөлігіндейі ғана қолма-қол ақшалай төленген де, қалғандары жұмыстан тыс уақытта қосымша жұмыс жасаудан, жексенбілік өткізуден немесе мемлекеттік жоспардан тыс өнім өндіруден тапқан еңбекақыдан берілді немесе айлық еңбекақының елеулі мөлшерін ай сайын ұстауға берген келісімдер бойынша кейін өндірілді. Себебі, жалпы халықтың қолында оны өтерлік қаржысы да, малы да, мүлкі де болмады. Мұны нақтылайтын тағы бір айғақ – демалыс күні Қарағандының 330 қыздары міндетті жұмыстарынан кейін, шахта забойына түсіп 2000 тонна көмір өндірді. Комсомолка, асхана жұмысшысы Төлебекова жұмысынан кейін шахтаға түсіп бір өзі 10 тонна көмір шығарды. Ескененің 16 мұнайшысы 26 адам орнына еңбек етіп, артық орындаған жұмысына алатын табысын заемға өткізген. Ақша төлеу үшін Петропавл қаласының 3-6 сынып оқушылары шеберханаларда жұмыс істеп, қаржы тапты.

Ал, қолында ақшасы да жоқ немесе еңбек етпейтіндер қолындағы барын ақша үшін өткізді. Мәселен, мүгедек Букаткин алтын сағатын, отбасындағы әйел, жауынгерлердің анасы Суворова алтын білезігін, Манура Разиева алтын сақинасын, профессор Булатов сағатының алтын бауын, ғалым Бурман алтын кресі мен түйреуішін, 60 жастағы әйел Гринберг күміс деп өткізуге әкелген шырағданы жез болғандықтан қолындағы сақинасын сыпырып кассаға тапсырған.

Бұл деректер жақсылықтың нышанын көрсетпейтін халықтың ақсирақ болғанының белгісі болса керек.

Басқа салса былқ етпес, өлік болды еліміз...

Осы сөз тіркесін кезінде қырғыз ақыны Арыстанбек айтқан екен. Бірақ, ол қырғыз халқы туралы айтса да, қазақ халқына айтылғандай сезіледі. Халқымызды мұндай жағдайға әкелген Кеңес үкіметі мен Коммунистік партияның басшылары. Сөзсіз Кеңес үкіметі Германия мемлекетімен жер үшін, саясат үшін бақталасып соғыс аспағанда, бірнеше миллиондаған адам қырылмас еді, оның

үстіне, Кеңес үкіметі қазынасының түбі тесік болды. Тойымсыздық, ашкөздік етек алды. Тіпті соғыс жылдарындағы АҚШ, Англия, Канада, Моңғолия, т.б. шетелдердің берген бірнеше миллиондаған, миллиардтаған қаржылары да жұмырына жұғын болмады. Оған бір ғана деректі айтайын. Мәселен, Канаданың КСРО-ға көмек беретін комитеті 1942 жылдың қарашасынан 1944 жылдың наурызына дейін 5 миллион 673884 доллар ақшалай көмек берсе, оны 1944 жылдың мамырына дейін 4 миллиард 462284 долларға жеткізді. Бұл аз сома емес. Ал, қалған мемлекеттердің көмек комитеттерінің берген қаржылары қомақты болғаны белгілі.

Соған қарамастан, Кеңес үкіметі халықты жеріне жеткізе қанады, тонады. Бұранданы бұрай түсті. Үкімет ел тағдырын ойлағанда халық мұндай азап, ақырет көрмес те еді, аштыққа да ұшырамас та еді. Амал не, екі қатыгездің теке тіресінен туған соғыс салдарынан халық тағдыры, әсіресе, қазақтардың өмірі ойыншыққа айналды. Ұжымшарлар мен кеңшарларда, МТС-тарда, өнеркәсіп орындарда Орталық комитеттің оң көзі – халықтың жон терісін сыпыратын саяси бөлімдер, саяси жетекшілер құрылды. Оларға шексіз билік берілді. Адамдарды жазалауына олардың құқы болды.

Бөлшек сауда жүйесіне азық-түлік және көпшілік қолды тауарлар соғысқа дейінгі мөлшерден 15 есеге дейін аз түсті, керісінше, базардағы баға осы мөлшерге көтерілді. Азық-түлікке карточка жүйесі енгізілді. Салықтың түрі есепсіз артты. Жұмыс әскери тәртіпке көшірілді. Еңбекке ақы төлеу күрт кеміді. Елдегі шаруалардың, қызметкерлердің жеке меншігіндегі малдарын зорлап, күштеп контракциялау етек алды. Күн көрерлік азық-түлігін, киім-кешегін әр түрлі тәсілмен сыпырды. Өздеріне бұйыртпады. Мұның бәрі айналып келіп халықты аштыққа, жалаңаштыққа, азап пен бейнетке ұшыратты.

Бірақ, халық бәріне шыдады. Шыдамасқа шарасы да болмады. Арыстанбек ақын айтқандай, басқа салса былқ етпес тірі өліктей өмір кешті. Көптеген облыстарда қайыршылық етек алды.

Соғыс жылдарындағы «патриотизмнің» түп тамыры неде?

Күні кешеге дейін (тіпті күні бүгінге дейін десе де болады) Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің жүргізген саясатының «әділдігін» халықтың мойындауы, берілгендігі деп жалған бағалап келді. Халық соғыс жылдарында бірлік пен ынтымақтықты, ұйымшылдықты көрсетті деп уағыздалды, ұғындырылды. Коммунистік

партия басшылары өздерінің мемлекеттік басқару, басшылық тәсілін мінсіз деп санады. Ал, шындығына келгенде, халықтың коммунистік саясатқа бас шұлғып бағынудан басқа жолы болмады. Олардың бостандығы тұншықтырылды. Даңғаз саясат етек алды. Соғыс жылдарындағы бірлік пен ынтымақтық, ұйымшылдық коммунистік саясаттың зобалаңынан, халықты қорқыту, үркіту, үрейлендіру әрекетінен туды. Халық 1937-1938 жылдардағы саяси-қуғын тағы да қайталануы мүмкін деді.

Соғыстың алғашқы жылдарында орыс тілін білмейтін, соғыс техникасынан хабарсыз бейкүнә жандарды топырлатып жау оғы астына салды, соғысқа жемтік етті. Бұған кезінде қарсылық болмады ма? Болғанда қандай. Мәселен, Батыс Қазақстан облысы Жалпақтал ауданындағы жастар «Қазақ халқын қорғаушылар одағы» деген ұйым құрды. Ұйымның атауы көрсетіп тұрғанындай, олар Қазақстан Республикасын Кеңес Одағынан бөлуді, сөйтіп, Қазақстанды Кеңестер Одағының езгісінен құтқаруды мақсат етті. Сол үшін ұйымның мақсат-мүддесін, міндеттерін келешек атқаратын істерін белгіледі. Жасырын баспаханадан ұнпарақтарды, ұйым мүшелерінің мүшелік билеттерін шығарды. КСРО мен Қазақстан үкіметі басшыларына жіберді.

Ғ. Көшекөв

Сөйтіп, олар 1986 жылғы желтоқсандықтардан 45 жыл бұрын Қазақстанның өз алдына тәуелсіз мемлекет болу идеясын көтерді. Бірақ, күні бүгінге дейін олардың көтерген мәселесіне мән берілмей, тарихтың жабылған қақпағы айқара ашылмай келеді.

Амал не, бұл ұйымның өмірі қысқа болды. Желтоқсандықтар секілді ұрандап шыға алмады. 1941 жылы қыркүйек айында құрылған «Қазақ халқын қорғаушылар одағы» ұйымын бұрыннан мұндайлардың ізін аңдып, айла-тәсіл, жымысқы жолдарын меңгерген орган олардың өркенін тез қиды. Басшы – Көшекөвті атты, Ахметов, Әлиев, Сапаралиндерді абақтыда өлтірді. Қалғандарын соттап, ойрандады. Одақты жойды.

Отыз тістен шыққан сөзді отыз рулы елі еститін қазақ мұнан хабарсыз қалмады. Халық туган топырағынан соғыстың аласапыран кезінде кавказдықтар, қалмақтар, немістер, Қырым татарлары секілді жер аударыламыз деп қорықты. Сондықтан халық өлген-тірілгеніне қарамай жан қиярлықпен еңбек етті. Барын «Майдан үшін!» ұранына құрбандыққа шалды. Бірақ, жүрегінде қызыл, өшпенділік қалды.

Бізше, «Қазақ халқын қорғаушылар одағын» тарих сахнасына шығарып, олардың патриоттық ісіне саяси мән беру қажет. Халқы үшін жас өмірлерін қиды, азуы алты қарыс Қызыл империяның зұлымдық саясатына қарсы күресті. Бұл – ерлік. Олар қазіргі жастарға, келешек ұрпаққа үлгі етуге лайықты.

*Қолжазба
«Ана тілі» газеті
21 сәуір 2005 ж.*

Сталиндік саясаттың құрбандығына шалынған ұлттар

Депортация (лат. deportatio) сөзінің шығу тарихы тереңде жатса да, бұл сөзге кеңестік кезеңде жасалған орыс-қазақ сөздіктерінде «қуғындау, жер аудару» дегеннен басқа ұғым берілмеді. Өйткені, патша үкіметінің заңды мұрагері Кеңес үкіметі мен Коммунистік партия бұл сөзді өз мүддесіне өңін айналдырған түрінде шеберлікпен пайдаланды. Сондықтан күні кешеге дейін бұл тақырыпта әңгіме қозғау қауіпті әрі оған деген материалдардың есігі жабық болды.

Біз бұл жолы 1941-1945 жылдардағы соғыстың қиын-қыстау жағдайына қарамастан И.В.Сталин мен Л.Берияның тікелей ұйымдастыруымен Қазақстанға атамекендерінен күшпен жер аударылған немістер, поляктар, қарашайлар, балқарлар, күрдтер, чешендер мен ингуштердің азапты да қайғылы-қасіретті тағдырлары туралы әңгіме етпекпіз. Өйткені, осы алапат соғыс адамзат санасында жеңістің салтанат құруымен ғана емес, бірнеше миллиондаған боздақтардың опат болуымен, сонымен бірге тұтас ұлттардың сталиндік саясаттың құрбандығына шалынып, атамекендерінен күшпен жер аударуымен, халықтың бұрын-соңды естіп-көрмеген орны толмас өкініш-қайғысымен мәңгі сақталып қалды.

...поляктар

1926 жылғы есеп бойынша Қазақ АКСР-да 1807 ғана поляк тұрды. Бұлардың көпшілігі Семей (706), Ақтөбе (578), Қостанай

(302) және Ақмола облыстарында орналасқан. Қос айдаһар Гитлер мен Сталиннің өзара шайқасынан туған Екінші дүниежүзілік соғыс басталысымен Балтық бойындағы, Батыс Украинадағы, Батыс Белоруссиядағы, Бессарабиядағы поляктар арнайы жер аударылды. Сөйтіп, 1941 жылы олардың саны бірден 61092-ге жетті.

1941 жылы Мемлекеттік қорғаныс комитеті Өзбекстандағы поляктардың бірқатарын (жалпы саны 48000) Оңтүстік Қазақстан мен Жамбыл облыстарына жер аудару жөнінде шешім алды. Бұлардың елеулі бөлігі еврейлер болды.

1942 жылы қаңтарда «Поляк азаматтарын әкімшілік жер аудару жағдайына келтіру туралы» арнаулы циркуляры бойынша жүргізілген поляк операциясы салдарынан Қазақстандағы поляктар саны 103757 адамға жетті. Алғашқы кезде поляктар «сенімсіз халық» есебінде қатаң тәртіппен ұсталды. Бірақ, арты қайыр болды. Кеңес армиясының Польшаны жаудан тазартуына байланысты Польшаның жаңа үкіметі мен Кеңес үкіметі арасында уақытша дипломатиялық келісім жасалды да, Қазақстанға еріксіз көшірілген поляктар онша көп зардап шекпеді.

Польша үкіметінің КСРО-да ашылған өкілдігі Қазақстанға жер аударылған поляктарға елеулі көмек көрсетті. Қазақстандағы поляктардан Германияға қарсы соғысатын армия жасақтады. Олардың отбастарына Отан соғысына қатысушы ретінде жеңілдіктер берілді. Белгіленген мөлшерден тыс жан басы 2 келі ұн, жармақ, 1 келі май, 500 гр қант, 500 гр тұз алып тұрды. Польша мемлекеті тарапынан азық-түлік, тауар, киім-кешектер жіберілді. Тұрғын үймен қамтамасыз етілді. Балаларын оқытуға арнайы мектептер, 979 балалық, 10 балалар үйі, бір қарттар үйі ұйымдастырылды. Соғыс жылдарында жер аударылған басқа ұлттарға қарағанда олардың еркіншілігі, бостандығы мол болды. Тұрмыс-тіршілігі күйремеді.

...Еділ жағалауында тұратын немістер

1941-1945 жылғы соғыс басталғанша КСРО құрамындағы республикалар мен автономиялық республикалар, өлкелер мен облыстардың халқымен бірге қоян-қолтық Еділ жағалауындағы немістер автономиялық республикасының еңбекшілері де Кеңес Одағының өсіп-өркендеуіне елеулі үлес қосты. Коммунистік партияның саясатын қолдады, оның ұранына сенді. Кеңес жауларына қарсы күресті. Сол үшін И.В.Сталин 1936 жылы 6 желтоқсанда КСРО Конституциясының қабылдауына орай сөйлеген сөзінде: «Кеңес немістері социализм құрылысына зор үлес қосты», - деп баға берді.

Тіпті, тарихи деректер соғыс басталған күні Германияға қарсы соғысқа аттануға 2500 неміс арыз бергендігін, 8000 неміс халық жасақшылары құрамына кіргендігін көрсетеді. Көптеген неміс азаматтары Қызыл армия қатарында қызмет етті. Алайда, Екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы айларындағы Германия әскерлерінің екпініне тосқауыл қоюға шамасы келмеген КСРО Қорғаныс комитеті жеңілістің себептерін жергілікті жерден іздестірді. Олар мұны Кеңес жүйесіндегі гитлершіл тыңшылардың әрекетінен деп түсінді, солардың қолдауынан деп білді. Соның салдарынан соғыс басталған алғашқы күндердің өзінде-ақ, Еділ бойындағы немістерге күдікпен, сенімсіздікпен қарау басталды. Немістердің тыңшысы болды, Кеңес Одағының жеңілуіне атсалысты және көтеріліс жасау жөнінде үкіметке қарсы террорлық, бүлдіру әрекеттерге қатысты деп 145 немісті тұтқындады.

Сол жылдың шілде айында Еділ жағалауы АКСР-на КСРО Сыртқы істер министрі В.Молотов пен ІХК Л.Берияның келуі Еділ бойындағы немістердің тағдырын шешті. 26 тамыз 1941 жылы БК(б)П Орталық комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары кеңесі «Еділ жағалауындағы немістер республикасынан, Саратов, Сталинград облыстарынан немістерді көшіру және оларды қабылдау туралы» деген құпия қаулы қабылдады. 1941 жылы 28 тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің төрағасы М.Калинин «Еділ жағалауындағы немістерді көшіру туралы» №21-160 санды жарлыққа қол қойды. Ол жарлықта:

«...Еділ жағалауындағы немістер орналасқан аудандарда мыңдаған, он мыңдаған диверсанттар мен тыңшылар бар екендігі сенімді деректер бойынша анықталды...

Мұнша көп диверсанттар мен тыңшылар туралы Еділ бойында тұратын немістер Кеңес үкіметіне хабарламаған. Соған қарағанда, олар кеңес халқымен және Кеңес үкіметінің жауын өз орталарында жасырып отыр. Егерде Еділ бойындағы немістер республикасымен оған шектес аудандарда Германия диверсанттары мен тыңшыларының сілтеуімен диверсиялық актілер туа қалса қантөгіске апаруы сөзсіз және Кеңес үкіметі соғыс кезінің жағдайына байланысты Еділ бойындағы немістерге қарсы жазалау шараларын қолдануға еріксіз барады.

Бұл сияқты қолайсыз жағдайдан аман болу үшін және ретсіз қан төгілуден алдын ала сақтандыру үшін КСРО Жоғарғы Кеңесінің президиумы Еділ бойы аудандарында тұратын немістердің барлығын басқа аудандарға көшіруді қажет деп тапты. Көшірілетіндерге барған аудандарынан жер үлесі беріледі, орналастыруға мемлекет-

тік көмектер көрсетіледі. Новосібір, Омбы облыстары мен Алтай өлкесінен, Қазақстаннан және оларға шектес аудандардан егістік, шабындық жерлер мол бөлінді. Осыған байланысты Мемлекеттік қорғаныс комитетіне Еділ бойы немістерін тездетіп көшіру және оларға егістік және шабындық жерлер бөлу жөнінде тапсырма берілді», - деп жазылды.

Осы жарлықпен 1918 жылы құрылған Еділ жағалауындағы немістер автономиялық республикасы заңсыз түрде жойылды. Оның заңсыз болатындығы заң бойынша республиканы жою жөнінде оның Жоғарғы Кеңесінің келісімі болуға тиіс. Қазақстан Республикасының мұрағатында ондай құжат та, жарлықта жазылғандай «мыңдаған, он мыңдаған диверсанттар мен тыңшылар ол өңірде болғандығын» нақтылайтын деректер де кездеспейді. Қайта оған керісінше 26 тамыз 1941 жылы «Комсомольская правда» газеті комсомол мүшесі, қызыл әскер неміс Генрих Гофманның көзін ойып, аяқ-қолын шапқан фашистердің жауыздығын әшкерелеп жазды.

Жоғарғы Кеңестің жарлығы жарық көргенге дейін ПХК Л.Берия «Еділ жағалауындағы немістер республикасынан Саратов, Сталинград облыстарындағы немістерді көшіру жөніндегі операцияларды өткізу шаралары туралы» нұсқауды дайындады. Нұсқау бойынша Еділ жағалауындағы немістерді жер аударуға НКВД-ның 1200 қызметкері, 2000 милиционер, 7300 қызыл әскер жіберсе, Саратов және Сталинград облыстарындағы немістерді көшіруге НКВД-ның 250 қызметкерін, 1000 милиционерді және 2300 қызыл әскерді аттандырды.

Сөйтіп, 1941 жылдың 3 қыркүйегінен 20 қыркүйегіне дейін 1939 жылғы есеп бойынша немістердің 80%-ы немесе 1 миллион 120 мың немісті атамекендерінен жер аударды. Іс мұнымен де тынбады. Жоғарыда аталған қаулылар мен жарлық, нұсқау КСРО-ның басқа өңірлеріндегі немістерге деген теріс көзқарасты туғызды. Мемлекеттік қорғаныс комитетінің 8 қазан 1941 жылы «Грузия, Әзербайжан және Армения республикаларындағы немістерді көшіру туралы» №714-сс деген қаулысын жүзеге асыру жөнінде БК(б)П Орталық комитеті мен ХКК 13 қазан 1941 жылғы қаулылары бүкіл КСРО-дағы немістердің шаңырақтарын ортасына түсірді. Содан да болар, Қазақстанға жер аударылған немістер туралы деректерде алақұлалықтар бар.

1941 жылғы 13 қазандағы қаулыны жүзеге асыру шаралары туралы шешімге сәйкес «Қазақ республикасына 47000 неміс жер аударылды, олар Алматы, Ақмола, Жамбыл, Қарағанды, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстарының әрқайсысына 5000-

нан, Шығыс Қазақстан облысына 20000 отбасы орналасты», - деп көрсетілген. Бұл бізше, алғашқы қаулылар бойынша келгендері болуы керек. Алғашқы жобада Гурьев, Батыс Қазақстан облыстарына майданға жақын деген желеумен жер аударылған немістер жіберілмеген.

Екінші бір деректі құжатта «Қазақстанға келген эшелондардан 557 адам жолда қалып қойды. 8-і қашып кетті, 437 адам өлді, науқастығына байланысты 77 адам қатардан шықты. Қазіргі кезде республикада 420 мың неміс келді», - деп баяндаған.

КСРО ІХК Л.Берия Қазақстанға жер аударылған немістердің басым көпшілігін жіберуге ынталы болды деген дерек бар. Соның әсері болуы керек, Қазақ КСР Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Н.Ондасыновқа жолдаған анықтамада «Қазақ КСР-ында 293194 неміс тұрады» деп берілген. Бұған қарағанда, соңғы қаулылар бойынша жер-жердегі немістерді де жинап Қазақстанға тоғытқан секілді. Қазақстанға жер аударылып келген немістердің барлығы ұзақ тұра алмады.

КСРО Мемлекеттік қорғаныс комитетінің 1942 жылғы 7 қазандағы №2383-сс қаулысы бойынша Қазақстанға келген немістер «еңбек майданына» (жұмысшылар колониялары) еріксіз алынатын болды. Ол қаулы бойынша, еңбекке жарайтын немістердің 15-16 жастан 45 жасқа дейінгі әйелдер мен қыздары, 15 жастан 55 жасқа дейінгі ерлері еңбек майданына шақырылатын болды. И.В.Сталин қол қойған бұл құпия қаулыны жүзеге асыру жөнінде Қазақстанның барлық облыстарында шара жүзеге асты. Ол шараларда еңбек майданынан тек екіқабат әйелдер, үш жасқа дейінгі емізулі баласы бар әйелдер ғана босатылатын болды. Ал, үш жастан асқан баласы бар әйелдер балаларын отбасындағыларға, не туыстарына тапсыруға, туыстары жоқ болса балалар үйлеріне беріп, шақыру пунктіне онкүндік тамағымен, ыдыс-аяғымен, төсек-орнымен келуге міндетті болды. Шақыру пунктіне көрсетілген мерзімде келмегендер КСРО Жоғарғы Кеңесінің 26 желтоқсан 1941 жылғы жарлығына сәйкес жауапқа тартылатындығы ескертілді.

КСРО Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары В.Молотовтың «Қазақ КСР-ның мәселелері» деген 18 қараша 1942 жылғы қаулысы жоғарыда аталған қаулыны онан әрі күшейтті. Бұл әйел жынысты немістердің жағдайын ауырлата түсті. Өйткені, ол қаулыда «Еңбек колониясына шақырылған немістер малдарын мал фермелеріне өткізсін. Олардың 8 жасқа дейінгі балалары балалар мекемелеріне, ал 8 жастан асқан балалары жергілікті жердегі ұжымшарлар мүшелерінің тәрбиесіне берілсін» деп жазылды.

Осындай қатал да қатыгез шешімнің салдарынан Қазақстанға жер аударылып келген немістерден 1942 жылдың желтоқсан айындағы деректі органның мәліметі бойынша 57695 неміс жұмысшы колониясына алынып, отбасынан ажырап, екінші рет жер аударылды. Олар Кузбасс, Қарағанды, Богословский көмір кендеріне, Бугурус-лан, Гурьев, Орск, Краснокамск, Куйбышев, Ишимбай, Уфа мұнай кәсіпшіліктеріне және мәшине жасайтын зауыттарына жіберілді. Олар көрсетілген жерлерде мал тиейтін жабық вагондарға орналастырылды. Аштыққа, боранға, ауруға ұшырады. Бірқатары жол азабына, аштыққа шыдамай қашты, өзін-өзі өлтіруге дейін барды. Мәселен, Гурьев облысы «Қазмұнай» комбинаты тарапынан 1944 жылы 13 қаңтарда Пермь облысындағы Краснокамскіге 297 адам ас-сусыз, тамақсыз жіберілген. Олар 21 күн бойы жолда ашығып, жол азабына шыдамай 51-і қашып кеткен, біреуі өзін-өзі пойыз астына тастаған, үшеуі жолда ауырып өлген. Мұндай жағдай басқа облыстардан жіберілген эшелондардан да орын алған.

...қалмақтар

1942 жылдың тамыз айында Германия армиясы Еділ бойына және Үлкен Кавказ жоталарының сілемдеріне жеткені тарихтан белгілі. Соғыстың осы қиын кезінде Қалмақ АКСР тек аздаған қымбат мүліктерін, малдарын ғана Қазақстанға көшіріп үлгірді (олар кейін 1943 жылы өздеріне қайтарып берілді). Жау қолында чешен-ингуш, қарашай, сондай-ақ, балқар және қалмақтардың бірқатар жерлері қалды. Сталинград және Курск шайқастарындағы жеңістерінен кейін кеңес армиясы жау табанынан Кавказ өңірін босатты. Сонан кейін сол босатылған жерлерде қалған жау элементтерден тазарту ісіне ІХК белсене кірісті. Әскери отрядтар мен ІХК-нің қызметкерлері жергілікті қалмақтардан көптеген соғыс қаруларын алды. Бұл қалмақтарды Кеңес үкіметіне жау халық деп табуға себеп болды.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің 28 қазан 1943 жылғы қаулысымен 1935 жылы құрылған Қалмақ АКСР жойылды. Қалмақтарды атамекенінен түгелдей жер аударуға негіз қаланды. КРОММ дерегіне қарағанда, қалмақтардың жер аударылатындығы партия-кеңес қызметкерлеріне тек ауызша хабарланған. Сөйтіп, 30 желтоқсанға дейін қалмақтарды күштеп көшірген. Еліміздің шығыс және солтүстік аудандарына 99252 қалмақ жер аударылған. Солардың ішінен Қазақстанға 752 отбасы (1937 жан), онан Қызылорда облысына 648 отбасындағы 2268 жан (оның 979-ы бала) келген.

Бұл кезде көптеген қалмақтар майданның әр түрлі жерлерінде жауға қарсы соғысып жатты. 1942 жылдан бастап құрылған 110-Қалмақ атты әскер дивизиясы Солтүстік Кавказ бен Дон майдандарына қатысып, жаумен шайқасты.

...қарашайлар

Кеңес үкіметіне «жау халық» деп танылғандардың бірі – қарашайлар. Өйткені, кеңес армиясының кері шегінуіне байланысты 1942 жылдың тамызынан 1943 жылдың қаңтарына дейін Қарашай автономиялық облысы жау қолында болды. 1943 жылы қаңтар айының аяғында қарашай мен шеркештерді 37-армия босатты. Бұл кезде әскер жасындағы қарашайлардың ер азаматтарының барлығы дерлік Қызыл армия қатарында майданда соғысып жүрді. Кеңес үкіметіне қарашайлар «мынадай қастандық жасады» дейтін дәлелді құжаттар болмаса да 12 қазан 1943 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі президиумының жарлығымен Қарашай АО жойылды.

14 қазан 1943 жылы КСРО ХК кеңесінің қаулысымен қарашайларды атамекенінен жер аударуға шешім алынды. Қараша айында күтпеген жағдайда бірден Қарашай облысынан 14774 отбасы (69267 жан) жер аударылды. Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11711 отбасы (45529 жан) орналастырылды.

Қандай себептерінің бары белгісіз, мұрағат құжаттарындағы 1947 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша олардан 4924 отбасы (17269 жан) ғана қалғандығы көрсетілген.

...балқарлар

1942 жылы қазан айында немістердің Кавказға жасаған күшті шабуылдарының салдарынан, кабардин-балқардың бірқатар жері жау қолына түсті. 1943 жылы қаңтарда бұл аймақты кеңес армиясы толық азат етті. Жергілікті халық кеңес армиясының келуін қуанышпен қарсы алды. Балқарлар майданда да, бейбіт еңбекте де ерлік көрсетті. Соған қарамастан 5 наурыз 1944 жылы Мемлекеттік қорғаныс комитеті балқарларды жер аудару туралы қаулы алды. Балқарлардың атамекендерінен еріксіз жер аударылуына Л.Берияның 22 ақпан 1944 жылы және 7 наурыз 1944 жылы И.В.Сталинге жолдаған жеделхаттары негіз қалаған деуге болады. Ол ойға жетелейтін бірінші дерек:

«...Неміс фашистерінің Кавказға жасаған шабуылы кезіндегі және немістерді Кавказдан кейін қууға байланысты балқарлардың мате-

риалдарымен таныстым. 1942 жылы Ростов түбінде немістердің майдан шебін бұзып өтуі кезінде балқарлардың Кеңес үкіметіне қарсы элементтері Қызыл армия тылында жауыздық әрекеттерін күшейткен. Көтеріліс жасайтын топтарды құрған. Балқария арқылы Кавказ жотасынан кері шегініп келе жатқан 37-армияның жағдайы өте нашар болды. Соған байланысты Черск ауданында балқарлар әскери бөлімшені қарусыздандырған. Командирлерді өлтірген. Бір зеңбіректі қолға түсірген. Бір банды топты бұрынғы ауатком төрағасы басқарған. Немістердің және олардың өздерімен бірге алып келген эмигранттар – Шокманов және Кеметовтердің ұсыныстарымен балқарлар қарашайлармен бірігу жөнінде келісім жасаған. Тек 1942-1943 жылдары Кеңеске қарсы әрекеттерге және бандитизмге қатысқан 1227 адам тұтқындалды. Олардың 186-сы коммунистер мен комсомолдар, 362 балқар немістермен бірге қашып кетті.

Келешекте чешендер мен ингуштерді жер аудару операциясын толық аяқтауға байланысты босатылған әскердің бір бөлімін және чекистерді Солтүстік Кавказдағы балқарларды жер аударуға пайдаланғым келеді. Бұл операцияны ағаштарды жапырақтар толық көмкермей тұрғанда, осы жылдың 15-20 наурыз аралығында бітірсем деймін. Балқарлар 40900 адам. Олардың басым көпшілігі Үлкен Кавказ жотасының шатқалдарына орналасқан төрт ауданда тұрады. Оның жалпы жер көлемі 503 мың га, оның 300 мыңы шабындық, жайылым және орман. Егерде Сіз келісім берсеңіз, мен Мәскеуге оралғанша балқарларды жер аударуға байланысты қажетті шараларды ұйымдастырар едім».

Бізше, бұл жеделхат түсіндірмені қажет етпесе керек. Ал, екінші мына жеделхат жоғарыдағы ойды да, хатты да толықтыра түседі.

«...Операцияны өткізуге әр облыстардан келтірілген 19000 әскери жауынгерлер мен офицерлер қатысты. Олардың елеулі бөлігі бұған дейін қарашайлар мен қалмақтарды жер аудару жөніндегі операцияларда болды. Олар келешекте басқаларды жер аудару операцияларына да пайдаланылады. Жүргізілген үш операцияның қорытындысында КСРО-ның шығыс аудандарына 650 мың чешен, ингуш, қалмақ және қарашайлар аударылды».

Л.Берия И.В.Сталинге 11 наурыз 1944 жылғы жолдаған жеделхатында балқарларды жер аудару операциясы 9 наурызда аяқталып, Қазақстан мен Қырғыз КСР-на 37103 балқардың жер аударылғанын, олардан басқа 478 Кеңеске қарсы элементтердің тұтқынға алынғанын көрсеткен.

Ал, 20 мамыр 1944 жылғы жеделхатында «Қабарды АКСР-да немістердің белсенді қолшоқпары болғандардың және Отанын

сатып неміс басқыншыларымен бірге өз еркімен кеткендердің 710 отбасындағы 2467 жанды Қазақстан облыстарына жер аударуды қажет» деп есептейтінін баяндаған.

Балқарларды жер аударудың қорытындысын КСРО ІХК-ның орынбасары В.В.Чернышевке 23 наурыз 1944 жылы КСРО ІХК-ның жүк тасымалдау бөлімінің бастығы Аркадьев: «Балқарлар «Солтүстік Кавказ – 455» эшелондарымен Омбы теміржолына келді. Балқарлар 37618 жан, олар 14 эшелонмен жеткізілді. Олардан Алматы облысына – 5541, Оңтүстік Қазақстанға – 5278, Семейге – 2742, Павлодарға – 2614, Ақмола облысына – 5124 жан және Ыстықкөлге – 2702, Фрунзеге – 5416, Омбы облысына – 5521 жанды жіберіп орналастыруды ойластырамыз» деп жеделхатпен хабарлаған. Нәтижесінде Қазақстанға 21150 балқар орналастырылды. Мұнан 1 қаңтар 1947 жылғы есеп бойынша Қазақстанда 4924 отбасы (17269 жан) қалған.

...Қырым татарлары

РКФСР құрамында Қырым АКСР-ы 1921 жылы құрылды. 1940 жылғы дерекке қарағанда Қырым республикасында 1126800 адам, оның ішінде 218 мың Қырым татарлары болған. 20 мың Қырым татарлары Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Қырым республикасы 1941 жылдың қазан айының аяғынан 1944 жылдың сәуір-мамырына дейін немістердің қарауында болды.

Қырым татарларын атамекенінен еріксіз көшіру ІХК Л.Берия мен КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік халкомы В.Меркуловтың Қырым АКСР ІХК Сергиенко мен Мемлекеттік қауіпсіздік халкомы Фокинге 13 сәуір 1944 жылғы №00419-00137 санды бұйрықтарынан бастау алды. Ол бұйрық «Қырым АКСР-ын Кеңеске қарсы элементтерден тазарту жөніндегі шаралар туралы» деп аталды.

Осы шараны жүзеге асыру, орындау және «Қырым татарларының бүкіл кеңес халқына сатқындық жасағанын есепке алып, Қырымдағы барлық татарларды жер аудару» жөнінде Мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы И.В.Сталиннің келісімін алу туралы 10 мамыр 1944 жылы Берия мәлімдеме жазды. Мәлімдемеде «...татарларды жер аудару операциясы 20-21 мамырда басталып, 1 шілдеде аяқталады, шамамен 140-160 мың татар жер аударылады» деп көрсетілді. Бірақ, бұл операцияны орындаушылар Берияның орынбасарлары – Б.Кобулов пен И.Серов: «18 мамырда Сіздің тапсырмаңыз бойынша операцияны бастап, екі тәулік ішінде 191044 татарды Қырымнан көшірдік», - деп Берияға жеделхат жіберді.

Ұстаздан шәкірттері озды. Мерзімінен бір күн бұрын белгіленген мөлшерден тыс 31 мың татарды жер аударды. Жер аударылған татарлардың 1268 отбасы (4501 жан) Қазақстанға, 37230 отбасы (147170 жан) Өзбекстанға орналастырылды. Татарларды жер аудару кезінде 7000 болгар мен гректер де қоса қабат жер аударылды. Олар да Қазақстанға жіберілді.

Сөйтіп, Берияның қолшоқпарлары үш қоянды бір оқпен сұлатып, «мергендіктерін» танытты.

...Месхетиндік түріктер

Мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы И.В.Сталин, КСРО ПХК Л.Берия месхетиндік түріктерді жер аудару мәселесімен ерте айналысты. Олардың ондағы түпкі мақсаты 1829 жылдан бері мекендеп келе жатқан түріктердің жерін грузиндерге тартып алып беру болды. Өйткені, Месхетия жері Грузияның ең құнарлы аймағы болатын.

И.В.Сталин мен Л.Берия Қазақстан, Өзбекстан және Қырғыз республикаларының партия және үкімет басшыларына Грузиядан арнайы көшірілетіндерді орналастыруға дайындық жасау жөнінде құпия нұсқаулар жіберді. Онда Грузиядан қандай ұлт көшірілетіндігін айтпады, жасырды. Ақырында, 1944 жылы Мемлекеттік қорғаныс комитетінің 31 шілдеде Грузиядан жер аударылатын 40000 «ұнамсыз элементтерді» қабылдау және оларды орналастыру жөнінде «өте құпия» қаулысы шықты. Өздерінің әрекетін бүркемелеу мақсатында И.В.Сталин мен Л.Берия түріктер мен күрдтерді жер аудару жөнінде 14 қарашада арнайы қаулы алды. Осы қаулы бойынша Грузияның Ахалцих, Адыген, Аспиндз, Ахалкалак және Богданов аудандарының 115,5 мың тұрғындары атамекендерінен жер аударылды.

Қазақстанға 6300 түрік отбасы (27833 жан), Өзбекстанға 10756 отбасы (53127 жан) орналастырылды. Қазақстанға келген месхетиндік түріктер Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған, Оңтүстік Қазақстан облыстарына қоныстандырылды.

Месхетиндік түріктер операциясына күрдтер, ассирийлер, қарайымдар да «ұнамсыз элементтер» қатарында қоса қабат кетіп жер аударылды.

Грузиядан жер аударылған халықтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысып жүрген офицерлері мен солдаттары кері шақырылып алынды. Олар жергілікті жердегі ПХК-ге арнайы есепке тұрды, погондарын тағуға, қару-жарақ ұстауына тыйым салынды.

...күрдтер

Тағдыры талапайға түскен халықтың бірі – күрдтер. Талапайға түскен дейтініміз – Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін күрдтердің тұрған жері Түркияға, Иран мен Иракқа, Сирияға, аздаған жері Ресей империясына қарады. 1936 жылы «сенімсіз халық» саналды.

1937 жылы Әзербайжан мен Армениядағы күрдтер Орта Азия мен Қазақстанға жер аударылды. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Әзербайжандағы күрдтер төлқұжаттарына «әзербайжан» деп жаздыртып, атамекендерінен еріксіз жер аударылмай қалды.

Ал, Грузиядағы күрдтер 1944 жылы Орта Азия мен Қазақстанға еріксіз көшірілді. Азаматтық құқықтарынан айырылды. Аштықтың, азып-тозудың, азаптың, қорлаудың, кемсітушіліктің алуан түрлерін бастарынан кешті. Ұлттық мәдениетін, тілін сақтауға құқы болмады.

Қазақстанда қазіргі күні 40 мыңнан астам күрд тұрады. Егемендік алған Қазақстан мемлекеті күрдтердің ұлттық салт-санасын, әдет-ғұрпын, тілі мен мәдениетін сақтауға кең жол ашты.

...чешендер мен ингуштер

1942-1943 жылдары немістер чешендер мен ингуштерді Кеңес үкіметіне қарсы көтеру жөнінде әр түрлі әрекеттер жасады. Террорлық әрекеттер жасау мақсатында десанттар түсірді. Жергілікті халықты үгіттеп көтеріліс жасау ниетінде болды. Бірақ, чешендер мен ингуштердің негізгі бөлігі бұл арандатуға елікпеді. Солай болса да, И.В.Сталин мен Л.Берия чешендер мен ингуштерді Кавказдан біржола жер аудару бағытын ұстады. 1943 жылдың қаңтар-ақпан айларында Солтүстік Кавказдан неміс армиясын қуып шыққаннан кейін, Берия чешендер мен ингуштерді жер аударудың жоспарын жасады. Оларды жер аудару операциясына 40 эшелон, 6000 автомашина дайындады. Бірақ, жауынгер чешендер мен ингуштерді басқа халықтар секілді жер аударылатындығын күні бұрын жариялап барып көшірудің мүмкін еместігін И.В.Сталин де, Л.Берия да білді. Сондықтан құйтұрқы әдіс-айлаға көшті.

31 қаңтар 1944 жылы Мемлекеттік қорғаныс комитеті чешендер мен ингуштерді Қазақ КСР мен Қырғыз КСР-на жер аудару туралы құпия қаулы қабылдады.

21 ақпан 1944 жылы чешен-ингуш операциясын бастау жөнінде КСРО ПХК бұйрық шығарды. Осы операцияны бастаудан бұрын «Солтүстік Кавказ әскери округі әскери бөлімдерін тау жағдайында тактикалық жаттығуға үйретуге дайындықты қамтамасыз ету

туралы» деген Халық Комиссарлары кеңесімен БК(б)П Чешен-ингуш обкомының қаулысын алдырды. Сөйтіп, чешен-ингуштерді жер аударуға қажетті әскери бөлімдерді негізгі пункттерге орналастырып алды.

Сонан кейін Л.Берия чешен-ингуштерді жер аудару жөніндегі Чешен-ингуш Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Молаевқа операцияны бастаудан үш күн бұрын айтты. Бұл жөнінде Л.Берия 22 ақпан 1944 жылы И.В.Сталинге «...Чешен-ингуш АКСР Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Молаевқа чешендер мен ингуштердің жер аударылатындығын айтқанда, ол көзіне жас алды, бірақ тез есін жиып, жер аударуға байланысты барлық тапсырманы орындайтындығына уәдесін берді» деп хабарлады.

Чешендер мен ингуштерді жер аудару мәселесі соңғы сағатқа дейін халықтан жасырылды, құпия сақталды. КСРО Жоғарғы Кеңесінің президиумы Чешен-ингуш АКСР жою туралы қаулыны 7 наурыз 1944 жылы, яғни, чешен-ингуштерді жер аудару операциясын аяқтаудан бір-ақ күн бұрын қабылдады. Оның үстіне, халықты алдап жиып алып, қарулы әскери топтың қоршауына алу ойластырылды. Сол үшін 23 ақпан 1944 жылы Қызыл армияның туған күні мерекесіне арналған митингісі болады деп барлық елді мекендегі ер адамдар шақырылды. Бұған ешбір қауіптенбестен халық түгел жиналды. Олар атамекендерінен сол сәтте соңғы рет қоштасатындығын білмеді. Жұрт жиналған кезде күні бұрын Берия дайындаған жоспар бойынша жан-жақтан «студебеккерге» тиелген қарулы солдаттар жетті. Барлық ауыл-аймақта, селода, ауданда «жаумен байланыс жасап, Отанына сатқындық жасағандығы үшін чешендер мен ингуштер жер аударылады» деп жарияланды. Отбасына 20 келіден артық зат алуға рұқсат берілмеді. Қарсылық көрсеткендер, қарсы сөз айтқандар табанда атылды.

Чешендер мен ингуштерді жер аудару операциясын тікелей Л.Берияның өзі орынбасарларымен басқарды. Ол бұл операцияны басқару үшін 1944 жылы 20 ақпанда Чешен-ингуш республикасына келді. Берия операцияның барысын күн сайын, әрі кетсе күн ара И.В.Сталинге хабарлап тұрды. Бұл операцияға ПХК мен ХКҚК-нің 100 мың шамасында әскери жауынгері мен офицерлері қатысты. Олардың күшімен 406375 чешендер мен ингуштер жер аударылды. Олар Жамбыл облысына – 16565 жан, Алматы облысына – 29089, Шығыс Қазақстан облысына – 34167, Оңтүстік Қазақстан облысына – 20808, Солтүстік Қазақстан облысына – 39542, Ақтөбе облысына – 20309, Семей облысына – 31236, Павлодар облысына – 41230, Қарағанды облысына – 37938 жан орналастырылды.

1947 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша, Қазақстанда 82650 отбасы (317375 жан) шешендер мен ингуштар өмір кешті.

Көресінді көрмей, көрге түспейсің...

1941-1945 соғыс жылдарында Мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы И.В.Сталин мен оның қолшоқпары Л.Берия Қазақстанды түгелдей дерлік концентрациялық лагерьлер республикасына айналдырды. Бейкүнә халықтарды атамекендерінен Қазақстанға еріксіз жер аударды. Қатыгездіктің асқынғандығы соншалық, майданда техника, адам күші, азық-түлік, киім-кешек жетіспей жатқан жағдайға қарамастан, олардың ата-қоныстарын да ойрандады. Әскери қарудың күшімен мал есебінде ас-сусыз, аш-жалаңаш күйінде жайдақ, жабық вагондарға тиеді.

Олардың Қазақстанға келгенше жолда және Қазақстанның аудандарында, елді мекендерінде көрген азап-ақыреттерін құжатты деректерден оқып танысқанда, қазақтың «көресінді көрмей, көрге түспейсің» деген сөзі еріксіз есіңе түседі.

Сонда олар қандай азап-ақыреттерді бастарынан кешірді? Анау ұлт мынадай зәбір көріпті, азап-ақыретті бастан кешіріпті деп жеке-жеке айтудың мәнісі болмас. Өйткені, құжатты деректерде олардың тағдыры ортақ болғандықтан көрген азап-ақыреттері де бір-біріне ұқсас жазылған. Оларды жинақтап айтқанда мынадай: атамекеннен заңсыз айырылу оңай болсын ба, жер аударылатындарды вагондарға тиеу алаңдары қан-төгіссіз болмаған. Ұру, соғу, ату орын алған. Баласынан, туған-туысқандарынан, бауырынан ажырасқан, кімнің қайда, қай бағытпен кеткенін білмей, дегбірінен адасқан. Вагондарға мал секілді сыйғанынша тиеп, есіктерін сырттан бекітіп тастаған. Вагондарға от жағылмаған. Жолда тамақ берілмеген. Вагон ішінде жас балалар, жасы жеткендер суықтан, аштықтан өлген, ластықтан сүзек ауруы етек алған. Қарулы солдаттар жер аударылғандарды тиеген эшелондарды елсіз айдалада тоқтатып, вагондарды ашып өлген адамдардың бар, жоғын бірнеше рет тексерген. Өлген адам табыла қалса оларды ашық аспан астында көмусіз айдалаға лақтырып тастай берген. Өлген адамдарды көмуге рұқсат етпеген. Кейде солдаттардың өздері вагондарды аралап жүріп өлген адамды тапса, оларды жүріп келе жатқан пойыздан жол-жөнекей лақтырып тастату әрекеттері де орын алған.

Жер аударылатындар барлық мал-мүлкін жергілікті жерінде белгіленген мекемеге өткізіп, түбіртек алуға тиісті болды. Өйткені, сол түбіртек бойынша келген жерінде үйіңе үй, малыңа мал, мүлкіңе

мүлік, құрал-саймандарынды аласындар деп оларды ұғындырған. Бірақ, Қазақстанда олардың қолындағы түбіртек бойынша азық-түлікпен, отынмен, малмен қамтамасыз етуге мүмкіндік болмады. Оның өзіндік бірнеше себебі болды.

ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатындағы деректерге қарағанда, 1941-1943 жылдары майданға жақын жерлерден Қазақстанға 1 миллион 735875 адам көшірілді. Қазіргі күнге дейін айтылып келген мөлшерден бұл есеп 3 еседен артық келді деген сөз.

Екіншіден, КСРО Ішкі істер халкомы С.Н.Кругловқа КСРО Ішкі істер халкомы бөлімі бастығының берген мәліметінде «...1945 жылдың қазан айының басына дейін КСРО-да 2 миллион 230 мың 500 адам (оның ішінде: неміс – 687300, чешендер мен ингуш – 405900, Қырым татарлары, гректер, болгар, армяндар – 195200, түрік, хемшин, күрдтер – 88800, қалмақтар – 80300, қарашайлар – 60100, балқарлар – 33100 адам) арнайы жер аударылды. Соның 866300 Қазақстанда тұрады» деп көрсетілген.

Осы жерде жоғарыда «И.В.Сталин мен оның қолшоқпары Л.Берия Қазақстанды концентрациялық лагерьлер республикасына айналдырды» деген сөзге нақты бір қызық деректі айта кеткен жөн. Сол С.Н.Кругловқа жолдаған мәліметте Өзбекстан, Қырғызстан республикаларына, Краснояр, Алтай өлкелеріне, Кемеров, Том, Свердлов, Молотов облыстарында 868700 арнайы жер аударылғандардың тұратындығы жазылған. Осы нақты деректі салыстырып көріңізші. Кезінде КСРО-ға қараған жоғарыда аталған екі республика, екі өлке, төрт облысқа арнайы жер аударылғандардың жалпы саны 868700, ал бір ғана Қазақстандағысы 866300 (айырмасы 2400 ғана адам). Қандай әділетсіздік. Майданға жақын жерден көшірілген екі миллионға жуық адамның үстіне, Еділ бойынан, Қырымнан, Солтүстік Кавказ бен Әзербайжан, Армения, Грузия республикаларынан арнайы жер аударылған халықтарды қабылдау, орналастыру, оларды үй мен тамақпен, киіммен, отынмен, төсек-орынмен қамтамасыз ету елеулі қиындық келтірді. Мемлекет тарапынан азық-түлік, тауар, киім-кешек, құрылыс материалдары жеткілікті бөлінбеді. Соның салдарынан, олардың жағдайы майданға жақын жерлерден көшірілгендерге қарағанда айтарлықтай ауыр болды.

Берия орнатқан қатаң тәртіп бойынша, жер аударылғандардың барған жерінен олардың аттап шығуына құқы болмады. Олар «жат» адам саналды. Тіпті көрші елді мекендерге орналасқан туыстуғандарына да коменданттың рұқсатынсыз бара алмады. Барлық пойыздар, автобустар, арбалар, көліктер тексерулерден өтіп, «жат

адам» бар-жоғы анықталды. Кездейсоқ кездескен жағдайда олар көліктен түсіріліп, жауапталып, қуғынға түсті, қашқын ретінде жер аударылды. Осындай әрекеттің салдарынан алғашқы жылдары арнайы жер аударылып келген немістер, қалмақтар, қарашайлар, чешен-ингуштер аштыққа, ауруға, өлім-жітімге көп ұшырады.

Нақты дерек бойынша республикада 7271 адам өлген, олар әсіресе Павлодар, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Ақмола, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан облыстарында көбірек орын алды. Көбінесе, жас балалар мен қарттар, жеке басты аналар мен панасыз балалар көп шығынға ұшырады. Мәселен, Қызылорда облысының Қазалы ауданында 78 (оның 43-і бала, 14-і қарт), Тереңөзек ауданында 183, Қармақшы ауданында бір айда 70 адам қайтыс болған. Кейбіреулері баласынан, туған-туысқанынан, бауырынан адасып қалып, хабар-ошарын білмей армандаумен өмірден өтті. Аш-жалаңаштықтан балалары оқи алмады. Жер аударылғандардың көрген азабын, жер аударудың заңсыздығы туралы И.В.Сталинге дейін басшыларға шағымданғандар заң орындары арқылы қуғындалды, түрмеге жабылды, айдалды, кейбірі атылды.

Тағы бір өкінішті жай – сол жер аударылған халықтардың әскер жасындағы ер азаматтары, елдері атамекендерінен еріксіз жер аударылып жатқанда, олар майданда Кеңес Одағының жауларымен шайқасып жүрді. Қандарын төкті, кейбіреулері опат болды. Соған қарамастан, майданда тірі жүргендерін кері шақырып алып, әскери лауазымдарынан айырды. Оларды да жер аударды.

Жоғарыдағы деректерді ой безбеніне тартқанда шығатын қорытынды: Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі 1941 жылға дейін КСРО-да «халық жаулары» деген сұрқия тіркесті жеке тұлғаларға ғана қолданып келсе, соғыс жылдарынан бастап оны тұтас ұлтты, халықты қаралауға пайдаланатын болды, «мемлекет жауы» атандырып жер аударды. Оларды Сталиндік саясаттың құрбандығына шалды. Сталин мен Берия бүкіл халыққа қастандық жасады деп түйіндеуге болады.

Шындыққа жүгінсек, 1941-1945 соғыс жылдарында поляктардың да, Еділ бойындағы немістердің де, Қырым мен Кавказ өңіріндегі халықтардың арасынан немістерге бүйрегі бұрған жеке адамдардың, топтардың болғаны рас. Олардың әрекетін ПХК мен Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының күшімен жоюға Кеңес Одағының күші де, қуаты да жеткілікті болды. Сталиндік саясаттан туған жеке адамдар мен топтардың мұндай әрекеті үшін тұтас халықты, ұлтты бейкүнә күйдіріп жер аударып қатыгездік жасаудың қажеті шамалы еді.

Қазақ халқы соғыс жылдарында жер аударылғандардың қасірет-қайғысын жан жүрегімен сезді, олардың Сталиндік саясаттың құрбандығына шалынғандығын түсінді. Оларды алғашқы күннен бастап құшақ жайып қарсы алды. Кеңпейілдігін көрсетті. Аялы алақанын жайды. Бар мәзірін бөлісті. Қамқорлық жасады. Екі бөлмелі үйі болса, өздері ығысып бір бөлмесін босатып оларға берді. Мәселен, Алматы облысынан 228, Ақмола облысынан 1988, Шығыс Қазақстан облысынан 376, Жамбыл облысынан 3787, Қарағанды облысынан 1315, Солтүстік Қазақстан облысынан 376 отбасына өз үйлерін босатып беріп, қамқорлық жасады.

Мемлекет тарапынан 9697 үй салынды, 5987 үйді сатып алуға қаржы берді. Мекеме, кәсіпорындар тарапынан 5914 үй босатылып, орналастырылды. 1945 жылы арнайы жер аударылғандардың 98%-ы ұжымшарларға мүшеге қабылданды. Олардың бау-бақша егуіне жер, күш-көлік, мал берілді. Өндіріс, құрылыс орындарына орналасқандарына жергілікті жұмысшылармен бірдей еңбекақы алатын мүмкіндік туғызды. Олардың жеке үй салуына қаржы, құрылыс материалдары босатылды.

Осындай қамқорлықтың нәтижесінде республикамызға жер аударылып келгендер жыл санап аштықтан құтылды, естерін, етек-жеңдерін жинады. Сонан бері олар қазақ халқымен бірге бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып бірлесіп, ынтымақтасып, Қазақстанның көркеюіне, дамуына өз үлестерін қосып келеді. Жер аударылып келіп, қазақтардың қамқорлығын көрген ұлттар күні бүгінге дейін «Біздің екінші Отанымыз – Қазақстан» деп сүйсінеді. Бұл да олардың «ашыққанда ас, жаяуында ат берген» қазақтың қасиетін мойындағаны болар. Қазіргі күні Қазақстанға жер аударылып келген ұлт азаматтарының барлығы дерлік республиканың байырғы халқына қарағанда, анағұрлым бай, ауқатты, дәулетті тұратындығы дәлелдеуді қажет етпейді.

*«Ана тілі» газеті
28 сәуір 2005 ж.*

Майдандағы қазақ қыздары

Тарихи деректерге қарағанда 1941-1945 соғыс жылдарында 1 миллион 196 мың 164 қазақстандық әскерге алынған екен. Мұның елеулі бөлігі қыздар болғаны белгілі. Мәселен, оның бірден-бір дәлелі Ақтөбе облысынан 1941-1945 жылдары әскерге алынған 80226 адамның 950-і әйелдер мен қыздар болған. Атырау қаласынан 23, Доссор кентінен 4, Атырау облысы Теңіз ауданынан, Қызылорда облысы Арал ауданынан бірнеше ондаған қыздар мен әйелдер майданға аттанғанын дәйекті деректер анықтайды.

Әскерге алынған қыздар соғыс техникалары мен құралдарын жетік меңгерді. Шайқастарда ерлік көрсетті. Халқының абыройын асырды, елінің даңқын шығарды. От пен оқтың арасында жүріп, жаралыларды өлімнен құтқарды. Төменде олардың есімдері мен ерліктері жөнінде біршама деректер берілді. Көптеген қазақ қыздары майдандағы ерліктеріне лайық орден, медальдармен, Бас қолбасшының алғыс хаттарымен марапатталды.

Алайда, осы сұрапыл қанды қырғында өмір мен өлімнің арасында жас өмірін сарп еткен қазақ қыздары жөніндегі деректер мұрағаттарда да, майдандық газеттерде де өте аз, барларының өзі үстірт жазылған. Тіпті, республика бойынша қанша қыз, оның ішінде қанша қазақ қызы майданға қатысқаны жөніндегі дерек те әлі күнге жинақталмаған екен. Мұны майдангер қазақ қыздары кешіре қоймас. Өйткені, олар ер азаматтармен бірдей соғысқа қатысты. Қанын төкті, бірқатары өмірін қиды. Өмірде барлары қазір апа, әже атанды. Солай болса да, олардың қанды қырғындағы ерліктері ескерусіз, елеусіз қалып жатқаны даусыз.

Сондықтан Жеңістің 60 жылдығы қарсаңындағы төл мерекелері – 8-наурыз мерекесі күні қосымша өмір жолдары толық болмаса да, бізге белгілі болған қазақ қыздарының есімін атап өтуді парыз санадық.

Әрине, деректің кемшін болуының басты себебі майданда шығарылған газеттерде олардың еңбектері туралы үстірт жазылды. Мәселен, «Майдан правдасы» газетінің 19 сәуір 1943 жылғы санында: «Медбике М.Гүлтаева ержүрек медсестра «Қызыл жұлдыз» орденімен марапатталған. Ол ұрыс даласында жараланғандарға жанын аямай көмектеседі», - деген сөзден басқа дерек берілмеген.

М. Гүлтаева

Осы газеттің 31 тамыз 1943 жылғы санында газеттің арнаулы тілшісі, лейтенант Ә.Бектемисов «Офицер клубы» деген мақаласында «Офицер Сапарбекова клубқа келіп лекция тыңдады, кітап, газет оқыды, ән тыңдады» деген жалаң хабар жариялаған. 20 желтоқсан 1943 жылғы санында «Әскери фельшер Зульфира Темірбаева» деген сөз тіркесі мен суретін ғана шығарған.

Сондай-ақ, «Жауды жоюға» газетінің 10 маусым 1943 жылғы №36 санында қазақ халқының майдандағы қазақ жауынгерлеріне жазған хаты Брянск майданындағы әскери бөлімшелерде талқыланып, оған жауынгерлердің жауабы басылды. Сол жауап хатқа 216 қазақ қол қойған. Соның ішінде Дәмеш Әлигожина, Нәпия Дәулетқалиева, Ғалия Үміталиева²⁵ және қызыл әскер Сәбира Оспанова да бар.

Р. Шәріпова

Осы газеттің №38 санында «Медицина қызметінің лейтенанты» деген сөз тіркесімен Рашида Шәріпованың суреті берілген. Ұрыста үздік шыққаны үшін «Жауынгерлік еңбегі үшін» медалімен наградталған (Ерлігі туралы жазылмаған).

Осындай жалаң деректер «Отан соғысы» орденінің иегері Ажар Хасанова, соғыс жылдарында штурман болған Дәмелі Жәкеева мен барлаушы Рахила Ералина да кездеседі. «Отан үшін ұрысқа» газеті «Майданымыздың батыр қызы» деп Зоря Махсұтованың фотосуретін жариялаған (№7, 27.04.1944 ж.).

Бұл деректер, әрине, соғыс жағдайының талабы бойынша жазылған болар. Әйтеуір, ол қыздар қай облыстан келді, қай бөлімде қандай операцияларға қатысты, марапаттарды қандай ерліктері үшін алды деген сауалдар жауапсыз қалған. Жақсы майдан газеттері қолымызға түспеді, әрі олар соғыс жағдайындағы талапқа байланысты деректері сұйқылтымдау болды дейік.

Соңғы жылдары шыққан күрделі деректер беретін кітаптар мен энциклопедияларда да майдангер қазақ қыздары туралы деректер некен-саяқ, көңіл көншітпейді, кейде нақты деректер ауытқулармен берілген. Оған Атабай Қылышбаев пен Бақытжан Құдамановтар шығарған «Арал» кітабында (2003 ж.) 1941-1945 жылдары соғысқа қатысқан аралдықтар туралы мына деректерді көрсеткені дәлел. «Әнуза Жоламанова өз еркімен соғысқа аттанып, 1945 жылға дейін 1-Украин майданына қарасты 731-артиллерия полкінде болды. Украина жерін және Киев қаласын фашистерден азат етуге белсене

²⁵ Бұл үшеуінің лауазымы, шені көрсетілмеген – З.И.

қатысты» деген тым-тәуір деректі келтіре тұрса да «Медбике Палау Құттымұратова өз еркімен майданға аттанып, жауынгерлік жолын Берлинде аяқтады. Соғыс аяқталғаннан кейін сонда алты айдай ауруларды емдеуге қатынасты» деп қысқа қайыра салған. Сонымен қатар, өзге ұлт өкілдерін айтпағанда майдангер Марғұпа Бакеева жөнінде есімін атаумен ғана шектелген. Осындай жағдай Атырау облысы Құрманғазы ауданының қысқаша энциклопедиясында да (2001 ж.) орын алады. Энциклопедияның 19 бетінде «Теңіз ауданынан (қазіргі Құрманғазы ауданы) Х.Ингамова (Манаева), В.Шамханова, Ә.Димұқашева, М.Шынтемірова, М.Зорманова, К.Мирасова, т.б. ондаған қыз-келіншектер ерлермен бірге соғысқа аттанды», - деп көрсетеді де, олар жөнінде (Х.Ингамовадан (Манаева) басқа) деректер берілмеген. Ал, Ақтөбе энциклопедиясы (2001 ж., 545 б.) Халида Есенқұлқызы Маманова жөнінде «Әскер қатарында болды (1942-1946)» деген үш сөзбен оның майдандағы төрт жылдық еңбегін атап өткен.

Реті келген соң айта кетейік, жеткілікті зерттелді деп жүрген Әлия Молдағұлованың өмірі жөнінде «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы Әлияны бір жыл бұрын өмірге келтіріп, өмірін бес айға ұзартып, техникумды бітірткеннен не ұтты?

Бізше, тарихи дерек өзгермеуі керек. Бұл ағаттықтарды майдандық газет редакторларын, энциклопедиялық басылым басшыларын кінәлау үшін айтып отырған жоқпыз. Осы уақытқа дейін майдангер қыздар жөніндегі материалдар жиналып, сұрыпталып, зерттеліп, бір жүйеге түспегендігіне көз жеткізу үшін тілге тиек етіп отырмыз. Бізше, майдангер қазақ қыздарының ерлігі жастарға патриоттық тәрбие берудің таптырмас құралы. Сол үшін оларды жинау, іздестіру, жастар арасында насихаттау кезек күттірмейтін мәселе болып қойылуы қажет. Ештен кеш жақсы.

Сонымен, қазақтың батыр қыздары жайлы біз білетін деректерді сіздердің назарларыңызға ұсынып отырмыз.

Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметова

Мәншүк Мәметова Батыс Қазақстан облысы Бөкей ордасы ауданында 1922 жылы туған. 1941-1945 соғыс жылдарында Кеңес Одағының Батыры атағын алған қазақ қыздарының бірі. 1942 жылы өз өтініші бойынша кеңес әскері қатарына алынған. Аға сержант Мәншүк Псков облысының Невель қаласы үшін болған шайқаста ерлікпен қаза тапты.

Оның есімімен танк колоннасы және самолеттер эскадрильясы жасалды. Осыдан 26 танк майданға жіберілді. Шығыс Қазақстан облысы комсомолдары қаржысына жасалған «Мәншүк Мәметова» атты бронды танк гвардия кіші лейтенанты Бегәлі Асановтың экипажына майданда тапсырылды.

Орал, Алматы қалаларында Мәншүкке ескерткіш орнатылды. Мәншүктің ерлігі жөнінде көптеген өлең, поэмалар жазылды. Көркем-фильм түсірілді. Бірнеше мектеп, училище, көшелер Мәншүк есімімен аталды. Естелік, әңгімелер жарияланды.

Кеңес Одағының Батыры Әлия Молдағұлова

Әлия Нұрмұхамбетқызы Молдағұлова 1925 жылы Ақтөбе облысы Қобда ауданында туған. 1944 жылы 15 қаңтарда Псков облысы Новоскольники ауданы Казачиха деревниязында ерлікпен қаза тапты.

Міне, қазақтың батыр қызы Әлияның тіршіліктегі өмірі осындай қысқа. Ал, ерлігі мәңгілік. Оның ерлігі туралы дастандар, повестер жазылды. Кинофильм түсірілді. Мәскеу, Санкт-Петербург, Алматы, Ақтөбе, Шымкент, т.б. қалаларда ескерткіштер орнатылды. Соғыс жылдарында Әлия Молдағұлова атында танк колоннасы жасалды. 1978 жылы Рыбинск кеме жасау зауыты шығарған кемеге Кеңес Одағының Батыры Әлия Молдағұлованың есімі берілді.

Әлия 20 жасқа толмай қыршын кетті. Оның осы қысқа ғұмырының деректерінде үстірттіктер кетуде. Мәселен, Әлияның ата-анасы жөнінде әр түрлі ойлар айтылып жүр. Әлия «авиатехникумды бітірді», «15 мамыр 1944 жылы ерлікпен қаза тапты» деп Ақтөбе (559-560 б.), Атырау (296 б.) энциклопедиялары, «Қазақстан» ұлттық энциклопедия (543 б.) жаңсақ көрсеткен.

Жаңсақ дейтінімізге негіз – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында (КРОММ 1660 қор, 1 тізімдеме, 138-138-а істер) сақталған Әлияның өзі, оның ата-анасы, нағашылары жөнінде деректі құжаттар. Олар: Қызыл әскер Жоғарғы саяси басқарманың шығарған листогі (орыс, қазақ тілдерінде), майор Баймұрзиннің

КСРО Қорғаныс комиссариатына Әлияның ерлігі туралы жазған катынасы, Әлияның өмірі, кім тәрбиелегені, оның ата-анасы, нағашылары туралы 21 қыркүйек 1944 жылы бес адамның куәлігімен жасалған анықтама, Әлияның майдандас досы Надежда Матвееваның Әлияның өлімі туралы Сапураға жазған хаты, т.б. Бұл құжаттар жоғарыда аталған энциклопедиялық басылымдардың жазғанын теріске шығарады.

Ең алдымен, анықтама берушілерге келсек, Әлияның өмірі туралы деректерді туған әкесі Нұрмұхамбет, Әлияны тәрбиелеп өсірген нағашысы Әубәкір Молдағұлов (ол белгілі теміржолшы, Ленинград теміржол академиясын бітірген) және Әлия мен оның әкесі Нұрмұхамбеттің өмірін жақсы білетіндер: Құлжан Нұрманов (Ойыл ауданы «Игібай» ұжымшарының төрағасы), Тілеуберген Әлиев (Алғадағы «Ақтөбехимкомбинат» жұмысшысы), Сүгір Тәйменов (Әубәкірдің немере ағасы, Ақтөбе облыстық жер бөлімі бастығының орынбасары), Хасен Наурызбаев (облыстық «Социалистік жол» газеті редакторының орынбасары) өздері айтқан. Олардың куәлік етулері бойынша анықтаманы Г.Төлеушев пен Н.Абатовтар дайындаған. Ал, Сапура болса Әлиямен бірге тәрбиеленген, тіпті бір төсекте жатып, бірге өскен туған нағашысы. Бұл анықтама қандай жағдай итермелесе де кезінде Әлияның өмірі жергілікті жерде зерттеліп, нақтыланды, қорытынды жасалды дегенді білдіреді.

Сол анықтамада Әлияның туған әкесі Нұрмұхамбет Сарқұлов, 1886 жылы Ақтөбе облысы Қобда ауданы Бесқопа кеңесінде бұрынғы «Көксай» ұжымшарында туған. 1925 жылы Әлия да осы «Көксайда» өмірге келген. Әлияның анасы – Маржан Молдағұлқызы. Маржан Молдағұлқызы «Көксай» ұжымшарында 1933 жылы қайтыс болған. Әйелі Маржан қайтыс болғаннан кейін, Нұрмұхамбет Әлияны және кіші баласы Бағланды ертіп Ойыл ауданы Қызыл адыр кеңесіндегі «Тегісшіл» ұжымшарындағы қарындасы Қанжанның қолына келіп, онда бір жыл тұрған. Екі жетім баланы асырау қиын болғандықтан Нұрмұхамбет 1933 жылы Әлияны нағашысы Әубәкір Молдағұловтың тәрбиесіне берген.

Әубәкір Әлияны Сапурамен бірге тәрбиелеген, қамқорлық жасаған. Әубәкір Молдағұлов 1933 жылы Ленинградқа оқуға барғанда Әлияны да алып кетіп, Ленинград қаласындағы балалар үйіне оқуға береді. Әубәкір Молдағұлов 1939 жылы Ленинград теміржол академиясын бітіріп, Ташкентке кеткенде Әлия балалар үйінде оқуын аяқтауға қалған. Әлия балалар үйімен бірге Ярославль облысына көшеді. Осында жетіжылдық мектепті бітіріп Рыбинскіде Ленинград авиатехникумның бірінші курсында оқып жүргенде, 1942 жылдың

аяғында өз тілегімен әскерге алынған. II-Прибалтика майданы, 22-армияның 54-атқыштар бригадасы 4-батальоны 3-ротасында мерген болған. Әлия алғашқы күннен бастап табанды, белсенді комсомол қыз, жақсы мерген екендігін танытқан.

Әлияның қоштасу хаты

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында Әлия Нұрмұхамбетқызы Молдағұлованың туған нағашысы Сапураға жазған бірнеше хаттары сақталған. Ол хаттардың қайсысын оқысаңыз да, Әлияның Қазақстанды, ел жұртын, туысқандарын шексіз сүйгендігіне көз жетеді. Қазақ даласын, ағайын-тумаларын көруді армандайды. Солардың ішінен екі хатты оқырмандарға таныстырмақпыз. Себебі – екі хаттың бірі мерт болардан 13 күн, соңғы хаты 1-2-ақ күн бұрын жазылған. Хаттағы сөздерге қарағанда, Әлия өзінің тағдырын күні бұрын сезген.

Бірінші хатта «аңшылықта болдым» деген сөз тіркесінен кейінгі сөздері өшірілген. Оны өзі өшірді ме, әлде цензура сызып тастады ма, белгісіз. Солай болса да көп кешікпей қанды қырғын, ауыр жағдай болатынын алдын ала Сапураға ұғындырған. Әлдеқандай күн болады дегенді сездірген. Оны жағдайға байланысты өзі де білген секілді. Ал, 13 қаңтарда жазған хатында оның туған елімен де, туған-туысқандарымен де ашық түрде қоштасқаны айқын. Оны – сол хатты «Сәлем саған туған ел» деп бастауы (осы тіркесті Әлия Сапураға жазған көп хаттарының ішінде тек екі-ақ хатта жазған) дәлелдейді. Оның үстіне, «Мұнан артық жаза алмаймын, ойларымды жеткізе алмаймын» деген тұспал сөздер көп нәрсені аңғартса керек. Енді сол хаттарды тыңдап көрейік:

Амансың ба, бауырым Сапура!

Сенің хатыңа көп кешігіп жауап жазып отырмын. Кешігудің өзіндік себептері болды. Біріншіден, мен «аңшылықта» болдым...²⁶ Міне, бүгін 1944 жылдың екінші қаңтары, шамасы елдегілер қуанып, көңілденіп жүрген болар. Ал, біздер жалғыз жертөледен басқа еш нәрсе жоқ, ұйытқып соққан қарлы боран, ашық аспан астында айдалаға орналастық. Жертөле аузы-мұрнынан шығып тұр. Онда ине шаншар жер жоқ. Хатты тіземе қойып жазып отырмын, ыңғайсыз, оның үстіне қараңғы. Жаңа жылдық құттықтау хаттың орнына осындай көңілсіздеу хат жазғаныма кешір бауырым. Бұған

---

²⁶ Осы жерде екінші себебі өшіріліп тасталған, не айтқысы келгені белгісіз – З.И.

итермелеп тұрған өмірдің жағдайы. Жертөлеге қазір ғана бір-екі минөт тұрайыншы деп кіріп едім, сен есіме түсе кеттің. Жарайды, сенің берекенді қашырмайын. Жаңа жылыңмен құттықтаймын. Сенің аман-сау болып, бақытты өмір сүруіңді тілеймін.

Әзірше. Сүйемін. Лия. 2.01.44

(ҚРОММ 1660 қор, 1 тізімдеме, 138 іс, 43 п.)

Сәлем саған туған ел! Амансың ба, бауырым Сапура!

Хатты саған жиі жазғым-ақ келеді, бірақ жағдай мүмкіндік бермейді. Сенің 29.11.43 жылғы жазған хатыңа байланысты бірнеше рет хат жазғанмын. Олардың саған жеткенін, не жетпегенін білмеймін. Жақын күндері...²⁷егер менен хат бармай қалса, оған таңданбай-ақ қой. Оның себебін осы адрес бойынша хат жазсаң білесің.

Менен ағайға, апайға және барлық туысқандарға сәлем айтып, хат жаз. Егер балаларды көре қалсаң мен үшін беттерінен сүй. Өзіңнің денсаулығың, өмірің туралы жиі-жиі жазып тұр. Мұнан артық жаза алмаймын. Өйткені, ойларымды жеткізе алмаймын. Тек жиі-жиі хат жаз.

Бетіңнен сүйемін. Лия. Біздің «көшпенділерден» сәлем.

13.01.44²⁸

(ҚРОММ 1660 қор, 1 тізімдеме, 138 іс, 44 п.)

Халық Қаһарманы Хиуаз Доспанова

Хиуаз Доспанова қазақтың тұңғыш ұшқыш қызы, ержүрек батыры. Ол 1922 жылы қазіргі Атырау облысы Құрманғазы ауданы Ганюшкин селосында дүниеге келген. Орал қаласында мектепті бітірген. Мектепте оқып жүріп аэроклубқа қатысқан. Ұшқыш болу құштарлығы сол кезде қанат қаққан.

Кейін Мәскеу медициналық институтында оқып жүргенде соғыс басталып кетіп, майданға баруға тілек білдірген. Тілегі қабылданған соң, Саратов әскери училищесіне оқуға жіберілген. Училищені бітіргеннен кейін, М.М. Раскова басқарған 46-гвардиялық түнгі барлаушы

²⁷ Хатта көп нүкте қойылған – З.И.

²⁸ Бұл мерзім хаттың соңына емес, жоғарғы бұрышына жазылған – З.И.

ұшқыштар полкінің құрамында кеңес аэромдарынан өзіне бекітілген ПО-2 самолетімен 300-ден астам рет ұшып шығып Кубань, Қырым, Украина, Беларусь, Германия жерлеріндегі жау бекіністерін бомбалап жайратқан, дұшпандарына қара түнек орнатқан. Батыр қыз Хиуаз Доспанованың ерлігі туралы өз замандастары-майдандастары бірнеше кітаптар жазды. Өз естелігінде де дәлелді дәйектемелермен баяндаған. Бізше, Хиуаздың ерлігін өзімен бірге қан кешіп, отқа оранып, азапты күн мен түндерді бастарынан өткізгендерден артық ешкім де суреттеп бере алмайды. Жүрек толқуын, қобалжуын, көзсіз ерлігін, сезімін дәл солардай басқалардың көрсетуі екіталай. Сондықтан оларды қайталау, жаңғырту жөн болмас.

Хиуаз соғыстан кейін бейбіт өмірге оралғаннан кейін де, халқының қалаулысы болды. Жоғарғы мәртебелі жұмыстар атқарды. Қазақстан Комсомолы Орталық комитетінің бірінші хатшысы, Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің жауапты хатшысы, Алматы қалалық комитетінің екінші хатшысы, Қазақстан Орталық комитетінің бюро мүшесі болып сайланды. Абырой биігінен көрінді.

Майдандағы ерліктері, бейбіт еңбектегі жетістіктері үшін «Қызыл жұлдыз», I-II дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен, «Еңбек қызыл ту» орденімен, бірнеше медальдармен марапатталды. Еліміз егемендік алғаннан кейін Хиуаз Доспанованың майдангерлік-жауынгерлік еңбегі әділ бағаланды. Халық Қаһарманы атағы берілді.

Баян Байғожина – Шыңғыстаудың батыр қызы

Баян майданға өз тілегімен аттанған. Белоруссия майданына эшелонмен кетіп бара жатқанда, немістер атқан пулемет оғынан жарақат алған. Емделіп шыққаннан кейін, оны теміржол батальонына жіберген. Ол Батыс Двина өзеніндегі бір көпірді қарауылдауға тапсырма алды.

Бір күні екі шаруа сайды өрлеп, сабан тиеген шананы сүйреп келе жатты. Баян сезіктенді. Өйткені, бұл саймен бұрын ешкім жүрмейтін. Жүргінші шаруалар көпір астына кіріп, кідіріп, әрі қарай жолға шықты. Бірақ, сабан шанадан көрінбейді.

Сондықтан Баян сезіктеніп оларды тоқтату үшін айқайлады, оған қайырылмағаннан кейін оқ атты. Оған да тоқтамай, ілгері қарай шапшаң жүре бастағаннан кейін, Баян біреуін атып тастап, екіншісін тұтқынға түсірді.

Сөйтсе, жаңағы «шаруалар» немістің диверсанттары екен. Кеңес әскерінің ілгері қарай жылжымауы үшін көпірді қиратуға қопарғыш заттарды тыққан болып шықты. Сол үшін Баян «Қызыл жұлдыз» орденімен марапатталған.

Бірақ, Баян Байғожина және қасындағы серіктері Вера Короткова мен Ксения Божко: «Біз елден майданға барамыз, жаумен соғысамыз деп аттандық. Біз қарауылшымыз. Ертең елге не деп барамыз, не айтамыз, қарауылшы болдық дейміз бе» деп өзара ақылдасып арыз береді. Ақыры олардың тілегі қабылданып, Баян снайпер болып майданға аттанады. Бір ұрыста ол 9 немісті атып өлтіреді. Сол үшін «Даңқ» орденін алады.

Онан кейін Баян Германияның Гинденбург қаласы үшін шайқасқа қатысады. Қаланың кіре берісіндегі биік кірпіш үй қабырғасында Баян және оның қасындағы серігі Иван Карасин екеуі отырып, үйге тығылған немістердің қылт еткенін мұрттай ұшырып тұрады. Немістердің атқан оғынан шыққан жарқыншақ қыздың бетін жаралады. Қыз өз жарасын өзі таңып, сол жерде 15 немісті атып түсірді. Сол ерлігі үшін оған «Отан соғысы» ордені берілді.

«Жауға қарсы аттан» газеті
№22, 16 наурыз 1945 ж.

София Шияпова

Ел аманатын адал орындадам

...1944 жылғы 3 қазан. Таң құланиектеніп атып келеді. Командованиенің бұйрығы бойынша 1663-биіктікке шабуыл жасап, оны алу біздің бөлімшеге тапсырылды. Бұл биіктіктен өтіп Ужгород қаласын алуға тиістіміз.

Шабуыл жасаудың белгісі берілді. Соғыс басталды. Жердің бетін көктүгін басты. Қажырлы ерлер шабуыл жасаумен келіп, биіктікке тірелді. Немістердің жаудырған оғы бізді алға бастырар емес. Ендігі міндет пулеметші маған тірелді. Командирдің бұйрығы бойынша биіктікке пулемет оғын жаудырдым. Жарты сағат бойы оқ атып, жүзден астам немісті өлтірдім. Немістер қатары сирегеннен кейін биіктікті тастап кейін шегінді. Командованиенің көрсеткен мерзімінде Ужгород қаласына барып кірдік. Осы ерліктерім үшін мені ІІІ дәрежелі «Даңқ» орденімен марапаттады.

...Будапешт үшін сұрапыл ұрыстар жүргізілуде. Біздер бұл кезде Мадарен селосына жақын жерде едік. Алдымен, осы селоны алу керек болды. Селоға келіп шеткі үйдің үстіне шығып, мен пулеметті

оқ жаудыруға дайындап қойдым. Біз бекінген үйге қарай бір ротадай неміс солдаттары келе жатты. Мен пулеметтен оқ жаудырып, 15 немісті өлтірдім. Бұл жағдайды күтпеген немістер сасқалақтап қалды. Осы кезде жауынгерлер селоны немістерден тазартты. Бұл ерлігім үшін мені «Қызыл жұлдыз» орденімен марапаттады.

Ефрейтор София Шияпова
«Социалистік құрылыс» газеті
№51, 8 наурыз 1946 ж.

Фазила Темірәлиева

Фазила Темірәлиева пединституттың²⁹ химия-биология факультетінің бірінші курсына оқып жүргенде әскерге алынды. «Н» қаласындағы радио мамандарын даярлайтын мектепке келіп түсті. Мұнда ол төрт ай оқыды. Оқуды жақсы оқығандығы үшін мектеп бастығы оған алғыс жариялады. Радио мамандарын даярлайтын мектепті бітіргеннен кейін, Фазила біздің майданға келді. Ол қазірде де жауынгерлік өнеге көрсетуде.

Сағынғали Сейітов
«Отан үшін» газеті
№46, 19 желтоқсан 1942 ж.

Райхан Ибраева

Райхан Қыдырбайқызы Ибраева 1924 жылы Атырау облысы Қызылқоға ауданы Тайсойған ауылында өмірге келген. 1948 жылы өмірден өткен. 1942 жылы 22 қазанда өз еркімен соғысқа аттанып, №108-зенитті артиллерия құрамында Курск, Бердищев, Киев қалаларын, 1944 жылы №416-зенитті артиллерия полкі құрамында Украинаның Житомир қаласын азат етуге қатысқан. Жеңісті Берлин қаласында қарсы алған. Елге 1945 жылы оралып Сағыз мұнай кәсіпшілігінде кадр бөлімінің бастығы болған.

Ордендермен³⁰, Бас қолбасшының мақтау грамоталарымен, бірнеше медальдармен марапатталған.

Жылыой ауданының энциклопедиясы
2002 ж., 231-232 б.

²⁹ Қай қаладағы пединститут екені көрсетілмеген – З.И.

³⁰ Ордендері көрсетілмеген – З.И.

Зоя Досбергенова

...Зоя армияға келгенде қатардағы жауынгер еді. Ол қазір сержант. Отан соғысына келген екі жыл ішінде Зоя байланысшы, санитарка, автоматшы сияқты талай қызметтерді атқарды. Бұл қызметтердің барлығында да ол іскерліктің, батырлықтың үлгілерін көрсетті. Зоя Досбергенова ІІ дәрежелі «Отан соғысы», «Қызыл жұлдыз» ордендері мен «Батырлығы үшін» медалімен марапатталды.

Капитан А.Қартаңбаев
«Жауға қарсы аттан» газеті
1 мамыр 1944 ж.

Роза Момынова

Әскери аға фельдшер Роза Момынова еліміздің жауынгерлерімен бірге неміс оккупанттарына қарсы күреске қатынасып жүр. Ол жаралы жауынгерлерді қамқорлықпен күтеді. Оларды қатарға қосу үшін барлық күш-қуатын, білімін аямайды. Олардың үйлеріне хат жазып береді. Күн-түн жаралы жауынгерлердің қасында болады. Көңілді әңгімелер айтады, газет оқып береді.

Жауынгерлер мен командирлер оны өзінің туған қарындасындай жақсы көреді. «Қарағым Роза», - деп оның атын құрметпен атайды. Мерейің үстем болсын, Роза!

«Отан үшін» газеті
№27, 27 наурыз 1943 ж.

Мафиғидаш Шынтемірова

Мафиғидаш Абдулқадырқызы Шынтемірова 5 желтоқсан 1924 жылы Атырау облысы Құрманғазы ауданы (Гурьев облысы Теңіз ауданы) Ганюшкино селосында өмірге келген.

1942 жылы желтоқсан айында әскерге шақырылып, 1945 жылдың тамыз айына дейін 1-Украин майданы 416-жеке артиллерия дивизиясы құрамында Курск қырғынына, кейін Польшаның Люблин қаласын алу шайқастарына қатысқан. Жаудың 14 самолетін атып

түсірген батареяда приборист болып, жау самолетін атып түсіруге мүмкіндік жасаған. Бірнеше медальдармен марапатталған.

Майданнан оралғаннан кейін аудандық ДОСААФ мектебінде командир, онан соң Алматы фельдшер-акушерлік мектебін бітіріп Құрманғазы ауданында, кейін Іле қалалық емханасында, Түрген қосалқы мектебінде, Ішкі істер министрлігінің емханасында еңбек еткен.

(ҚРОММ 1660 қор, 1 тізімдеме, 211 іс)

Хамета Ингамова (Манаева)

Хамета Қожақызы Ингамова (Манаева) 1942 жылы өз еркімен әскерге алынған, шоферлік курсты бітірген. Соғыс жылдары машинамен мина, снарядтар тасыған. Кейін Манчжурия маңындағы шайқастарға қатысқан.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң, 1947-1950 жылдары Башқорстанда, 1950 жылдан бері Атырау облысы Құрманғазы ауданы Абай, Ломоносов атындағы мектептерде мұғалім, Ганюшкино селолық кеңесінің төрағасы қызметтерін атқарған. Бірнеше жауынгерлік және бейбіт еңбек медальдарымен марапатталған.

Құрманғазы ауданының қысқаша энциклопедиясы
2001 ж., 79 б.

Жәния Берниязова

Жәния Дүйсенкүлқызы Берниязова Атырау облысы Ембі ауданындағы Доссор поселкесінде 1924 жылы 24 сәуірде өмірге келген.

Доссор қаласындағы мектептің 8-сыныбында оқып жүрген төрт қыз (Жәния Берниязова, Жеміс Ақбөкиева (Ақбөпиева), Ажар Хасанова және Юля Захарова) 1941 жылы қараша айында майданға баруға тілек білдірген. Олар 1942 жылдың қаңтарына дейін 416-зенитшілер дивизиясында әскери дайындықтан өткен.

Осы дивизия құрамында Орел, Курск, Тула, Речица, Сумы және Польшаның Люблин қалаларын жаудан босату шайқастарына қатысқан. 1945 жылы сәуір айында Қиыр Шығыс майданына жіберілген. Сол жылы қазан айында туған жері Доссорға келіп, бейбіт еңбекке араласқан. Өкпе аурулары диспансерінде 42 жыл үздіксіз еңбек еткен. Майдандағы ерліктері үшін II дәрежелі «Отан соғысы» орденімен, Кеңес Одағының маршалы Г.К.Жуков медалімен және басқа да медальдармен марапатталған.

Жәния Берниязованың
естелігінен алынды

Гүлнұр Сейдалина

Ажалдан арашалағандар

...Офицер Гавриленко басқаратын госпитальда қазақ қызы Гүлнұр Сейдалина дәрігер болып істейді. Гүлнұр келгеннен бері госпитальға ауырып не жараланып түскен жүздеген жауынгерлерді емдеп шығарды. Тек соңғы күндері Гүлнұрдың қолынан жазылып шыққан жауынгерлер – Межейкин, Әлиев, Иванов, Кузнецов және басқалар Гүлнұрға жазған хатында былай дейді:

Сейдалина жолдас!

Сіздің қамқорлығыңыз және барлық көңіліңізді салып емдегеніңіздің арқасында біз тек емделіп қана шыққанымыз жоқ, сонымен қатар, Сіз бізге бұрынғыдан да артық әл-қуат бердіңіз.

Сіздің кішіпейілдігіңізді, бізге көрсеткен адамгершілігіңізді біз ұмытпаймыз. Сау болыңыз, Гүлнұр қарындас.

«Отан үшін ұрысқа» газеті
№57, 20 қазан 1944 ж.

Қайралапова

Қайралапова туралы «Н» бөлімі саяси басшының орынбасары, журналист Сұлтан Қожаниязов «Майдандағы қазақ қызы» деген мақаласында былай деп жазған: «...Анталаған ажал. Жаңбырша жауған оқ. Соғыс үш күнге созылды. Жүздеген жауынгер жарақат алды,

мерт болды. «Бораған оқтың астында жүгіріп жүріп жарасын таңды. Жарақат алғандарды арқалап тылға тапсырды. Кіп-кішкентай қазақ қызы қорқуды білмейтін не деген жан», - деп жауынгерлердің бәрі таңданды.

Анталаған ажал екінші рет төнді. Жаудың күші бізден анағұрлым басым болды. Біз өте аз едік, небәрі 60-ақ жауынгер, 2 зенитшіміз. Пулеметшінің бірі оққа ұшты. Пулемет иесіз қалды. Қазақ қызы пулеметті алды да, төніп келген жауға оқ жаудыра бастады. Құзғындар көп шығынға ұшырады. Қайтадан қаша жөнелді. Бір кезде қалпақтай ұшқанымды білемін. Ақылдан ауыстым. Бірер минуттан кейін көзімді ашсам:

– Бауырым, басыңды көтер. Қарыңнан тиіп, қанатың сынса, халқың бар. Қамықпа, қайраттан! - деді басымды сүйеп отырып, қазақ қызы.

Қыздың сөзі жүрекке жөн. Бойға қуат бергендей болды. Қыз алға, мен тылға кеттім...

Сонан «Н» қаласындағы ауруханада екі ай жатып, басқа қалаға келдім. Онда бізді бір қазақ қызы қарсы алды. Жүзі жылы ұшырайды. Аз шырамытам. Майданда көрген, жарамды таңған қыз тәрізді. Бірақ, ол қыз жұпынылау сияқты еді, мына қыз сұлу. Қыздан көз жазбасам керек.

– Таныдыңыз ба, құрбым, неге қарай бересіз? - деп күлімсіреді қыз...

Жөн сұрастық.

– Қызылорда облысы Тереңөзек ауданы «Қызыл диқан» ұжымшарындағы Қайралап қарттың әрі ұлы, әрі қызымын. 1936 жылы Қызылордадағы медтехникумды бітірдім. Сол жылы Алматыдағы мединститутқа түсіп, 1940 жылы бітірдім. Әскер қатарына алындым. Сонан бері алғы шептерде болып «Н» қаласы үшін болған шайқасқа бастан-аяқ қатыстым. Онан басқа бірнеше қанды қырғындарда болдым. Соғыс жағдайы өзіңізге мәлім ғой. Бұл жерге жақында келдім, - деп сөзін түйіндеді қыз.

Соңынан сұрастырғанымда сол аурухананың бас дәрігері екен...», - дейді журналист.³¹

«Социалистік құрылыс» газеті
20 маусым 1943 ж.

³¹ Амал не, өзін емдеген дәрігердің есімін көрсету журналистің есіне келмепті – З.И.

Санитарка – Әзиза

Шығып ап бұзылған бір ескі окоптан,
Көріп қап қызды еңбектеп келе жатқан.
Барқырап «фрау, фрау!» деп айқайлап,
Немістер бастады ата автоматтан.

Қыз бірақ, үрейленіп сескенбеді,
Қауіптің төнгенін де ескермеді.
Тезірек жаралыны алып шығу
Болды тек оның жалғыз ескергені.

Сержанттың еместігін онша жырақ
Біліп ол, жылжи түсті жылдамырақ.
Кезінде жетіп келген жаралыға
Оқ тиді оң қолына қыздың, бірақ.

Ақса да жарасынан қан сорғалап,
Жатса да ерсіл-қарсыл оқтар борап.
Бәрінде есеп етпей, санитарка
Жарасын командирдің таңды орап.

Ойланып, берілместен ойға өңге,
Жалма-жан өз жарасын байлап демде,
Арқалап командирді кейін қарай,
Еңбектеп жер бауырлап жөнелгенде...

Оқ тиіп сержантқа да, оған дағы
Жаралап екеуін де кетті тағы.
Алайда, ер жүректі қазақ қызы
Қобалжып қаймықпады, сынып сағы.

Ілезде жараларын тағы таңып,
Ілгері жылжыды қыз арқаланып.
Тастамай командирді алып шықты
Қансырап шаршаса да арып-талып.

Жарадар талай жанның барын біліп,
Әзиза тұра алмады көп кідіріп.
Жаралы бауырларын құтқармаққа
Қайтадан қанды ұрысқа кетті кіріп.

Сағынғали Сейітов
«Отан үшін» газеті, №22, 10 наурыз 1943 ж.

«Ана тілі» газеті
3 наурыз 2005 ж.

Майдандық қазақ басылымдары

1942 жылдың шілде айынан бастап 1946 жылға дейін КСРО Қызыл армия Саяси бас басқармасы майдандардың, армиялардың саяси органдары қазақ жауынгерлерін кеңестік патриотизм, интернационализм рухында тәрбиелеу үшін бірнеше газеттерді қазақ тілінде шығарды. Солардың бірқатары («Дабыл», «Қызыл әскерлер ақиқаты», «Майдан ақиқаты», «Совет жауынгері», «Отан намысы үшін», «Отан үшін майданға» және «Қызыл әскерлер туы») республикалық мұрағаттық мекемелер мен Ұлттық кітапхана және ҒА кітапханасының сирек кітаптар қорларында кездеспеді. Сақталған газеттердің бар тігінділері толық емес, кейбір газеттерден («Суворовшы») бір, не бес-алты нөмірлері («Суворовша қыспақ») ғана бар.

Соғыс жылдарында қазақ тілінде шыққан бұл әскери газеттер қазақ тарихын байытатын құнды байлықтың, ұлттық шежіремізді толықтыратын қазынаның бірі. Сондықтан республикамызда жоқ газеттерді, сонымен қоса, қолда бар газеттердің сақталмаған даналарын тиісті орындар арқылы байланысып алдырса, бұл Қорғаныс министрі тарапынан жасалған керемет ғанибет іс болар еді.

Өйткені, ол газеттердің беттерінде сан мыңдаған боздақтардың тағдыры, өмірі, ерлігі баяндалған. Олардан қазіргі жастар түгіл, аға ұрпақтың көпшілігі хабарсыз.

Сондықтан соғыс жылдарындағы қазақ тілінде жарық көрген газеттерді жинақтау, толықтыру, олардың беттерінде жарияланған жауынгерлердің есімдерін, ерліктерін, өмірлерін зерттеп, жинақтап жариялау кезек күттірмейтін мәселенің бірі. Олай дейтініміз, егемендік алған еліміздің жастарын жауынгерлік рухта тәрбиелеуге бұл таптырмас құрал болар еді.

Сондықтан елімізде бұл мәселе оң шешімін табар деп ойлаймыз. Бірақ, бүгінгі таңда оны жүзеге асырудың мүмкіндігі шамалы.

Дейтұрғанмен, сұрапыл соғыс жылдарында қазақ тілінде жиырмадан астам газет шығарылуының өзі игілікті іс екендігін ескере отырып, ол газеттердің атауларымен, мүмкіндігі болғанша шығарушы-редакторы мен олардың орынбасары көтерген мәселелер жөнінде қысқаша хабар беруді жөн көрдік.

Майдандық қазақ газеттерінің алғашқысы «**Отан үшін**» – қызыл әскерлер газеті (1943 жылдың қаңтарынан Солтүстік-батыс майдан қызыл әскерлерінің газеті деп жазылған) – 1942 жылдың шілде айынан бастап 1945 жылдар арасында шығып тұрды.

1942 жылғы алғашқы жауапты редакторы Н.Кружков (орынбасарсыз) болған. Сол жылдың 18 қарашасынан бастап жауапты редактор Д.Чекулаев, 19 желтоқсаннан бастап К.Усманов редактордың орынбасары, 1944 жылдан бастап жауапты редактор Л.Макеев, орынбасары Қ.Сағындықовтар газетке қол қойған.

Газеттің мекен-жайы алғашқыда «557 Далалық пошта», кейін «95926-С» болып өзгертілген.

Осы газет орыс тілінде «За Родину» атауымен 1941 жылы қараша айында жарыққа шыққан. Алғашқы мерзімде П.Кузнецов, 1942 жылдан бастап М.Значков, ақпан айынан бастап Л.Макеев жауапты редактор болған. Орыс тіліндегі «За Родину» газетінің мекен-жайы «993 Дала поштасы, пошта жәшігі 01» деп көрсетілген.

«**Жауды жоюға**» («На разгром врага») – майдандағы қызыл әскерлер газеті (газет бетіне осылай жазылған, қай майданнан шығатыны көрсетілмеген) 1942 жылдың тамыз айында жарыққа шыққан. Жауапты редакторы А.М.Воловец, редактордың орынбасары М.Нұрғалиев, 1943 жылдан бастап М.Нұрғалиевтің орнына аға лейтенант Тәліп Мұсақұлов болған. Мекен-жайлары 1943 жылдың басындағы сандарында «Дала поштасының № көрсетілмейді, «На разгром врага» газетінің редакциясына жіберіңіздер» деп ескертпе жазылған. Сол жылдың 17 мамырындағы санында «64005-Б Далалық поштасы» деп көрсетілген.

«**Майдан правдасы**» («Фронтвая правда») – Волхов майданы жауынгерлерінің газеті. Алғашқы саны 1942 жылы 30 қыркүйекте шыққан. Жауапты редакторы К.Н.Павлов, 5 желтоқсаннан бастап орынбасары Н.Қорабаев болды. Мекен-жайы «337 Далалық пошта, 612 бөлім».

«Отанды қорғауда» («На страже Родины») – Ленинград майданының газеті. 1943 жылдың басынан шыға бастаған. Жауапты редакторы көрсетілмеген. Орынбасары А.Мадалиев, кейін Т.Әшімбаев болған. Жетісіне 2 рет шығып тұрған. Мекен-жайы «22245-А».

«Алға жауға қарсы» («Вперед на врага») – майдандағы қызыл әскерлердің газеті. Жауапты редакторы Н.С.Кассин, жауапты редактордың орынбасары С.Машақов. Кейде редактордың орынбасары үшін Д.Әбілев қол қойған. Редакцияның мекен-жайы «1485 Далалық пошта, 182 бөлім». Бұл газет кейін Прибалтика майданы қызыл әскерлерінің газеті аталды. Жауапты редакторы М.М.Рамзин, жауапты орынбасары Ж.Айтмұратов. Редакцияның мекен-жайы «Далалық пошта №21475-С».

«Отан үшін ұрысқа» («В бой за Родину») – Карелия майданы қызыл әскерлерінің газеті. Жетісіне 1 рет 1944 жылдың 1 қаңтарында шыққан. Жауапты редакторы Б.П.Павлов, жауапты орынбасары Н.Қорабаев. Мекен-жайы «31406 Дала поштасы».

«Сталин туы» («Сталинское знамя») – қызыл әскерлер газеті (қай майдан газеті екені көрсетілмеген). Жауапты редакторы 1943 жылы Л.И.Троскулов, жауапты орынбасары Э.Н.Ипмағамбетов. 1944 жылдан бастап Ю.М.Кокорев, жауапты орынбасары Э.Н.Ипмағамбетов. Орынбасары үшін М.Б.Дінішев 9 қаңтар 1944 жылы қол қойған.

Мекен-жайы 1943 жылы «2193 Дала поштасы 24 бөлім», 1944 жылы «19640 Дала поштасы».

«Қызыл армия» («Красная армия») – майдандық әскерлер газеті. 1944 жылы 4 қарашада жарыққа шыққан. Жауапты редакторы Н.С.Потапов, жауапты орынбасары Ү.М.Балқашев. Редакцияның мекен-жайы «48254-А Дала поштасы».

«Сталиндік жауынгер» («Сталинский воин») – Приморье группасы әскерлерінің қызыл әскер газеті (газетте осылай көрсетілген). Жауапты редакторы Б.Перов, редактор орынбасары Н.Қасымов. Редакцияның мекен-жайы «73803 Дала поштасы».

«Суворовшы» («Суворовец») – қызыл әскер газеті (қай майданның, армияның газеті екені көрсетілмеген). Жауапты редакторы Н.А.Бубнов. Редактордың орынбасары үшін Ж.Жұмақанов қол қойған. Редакцияның мекен-жайы «64005-Б Дала поштасы».

«Суворовша қыспақ» («Суворовский натиск») – Байкал-Амур соғыс округі қызыл әскерлерінің газеті. 1946 жылдың қаңтар айынан бастап шыға бастаған. Жауапты редакторы М.Ф.Мельянцеv, редактор орынбасары Ж.Айтмұратов. Редакцияның мекен-жайы «Хабаровск қаласы, К.Маркс көшесі, 16 үй».

«Совет жауынгері» («Советский воин») – Оңтүстік Батыс, кейін 3-Украин майданының газеті. 1943 жылы 28 мамырда шыққан. Бұл газетте ақын Ә.Сәрсенбаев, журналистер Н.Айдарғалиев, С.Ильясовтар жұмыс істеген.

«Отан намысы үшін» («За честь Родины») – 1-Украин майданының газеті. Бұл басылымға С.Құлбабаев басшылық еткен.

«Майдан ақиқаты» («Фронтная правда») – 2-Беларусь майданының газеті. Қазақ тілінде 1944 жылдың көктемінде шыға бастаған. Оны А.Елшібеков редакциялаған. Осы газетке Солтүстік Батыс майданның «Отан үшін» газеті редакциясының қызметкерлері Ж.Молдағалиев пен С.Сейітов жіберілген.

Жоғарыда аталған газеттердің редакция алқасы БК(б)П Орталық комитетінің, БК(б)П Орталық комитеті насихат және үгіт бөлімінің, Қызыл армияның Саяси бас басқармасының бекіткен ережелерін басшылыққа алды. Сол бойынша жұмыстарын ұйымдастырды.

«Сапты аяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарайтын» ресейлік отарлық саясат соғыс жылдарында шығарылған қазақ тіліндегі газет редакторларын тағайындаудан орын алды. Газеттің жауапты редакторларының бәрі өзге ұлт өкілдері болды. Солай болса да ерлікті, шеберлікті насихаттауда, жауынгерлердің рухын көтеруде, әскери қаруды пайдаланудың тәртібін, тәсілін үйретуде, майдан мен тылдың байланысын көрсетуде әрқайсысының өзіндік стилі, әдісі, шеберлігі газет беттерінде айқын көрінеді.

Қазақ тіліндегі майдандық газеттердің ана газет анандай, мына газет мынандай тақырыптарды көтерді деп жіктеп жазуға мақаланың көлемі көтермейтіндіктен олардың барлығына ортақ қатыстыларын ғана жинақтадық.

Газеттердің көтерген мәселелері

Газеттердің бірінші, екінші беттеріне негізінен Мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы И.В.Сталиннің майдан басшыларына

берген тапсырмалары, жау қолынан қалаларды босатқан майдан басшыларын әскери шендерін, лауазымдарын көтерген, ордендермен марапаттаған бұйрық, жарлықтары, Совинформбюроның хабарлары орналасқан. Бас мақалалары көбіне «Правда» газетінің бас мақалалары есебінен ықшамдалып берілген.

Ара-тұра «Қазақ халқының ертедегі батыр ұлдары», «Абылай» деген тақырыптармен Едіге, Қобланды, Ер Тарғын, Абылай хан, Кенесары, Наурызбай, Исатай мен Махамбет, Амангелді туралы «бұлар өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігін қорғаған, сол жолда өмірін сарп еткен батырлар» деп жазған.

«Кеңес», «Үйрен» айдарларымен «Жау ұшақтарын атудың тәсілі», «Жау танкын гранатпен, жанғыш бөтелкелермен жою», «Противогазды пайдалана біл», «Солдаттың батырлығы деген не?», «Жандырғыш бөтелкені қалай пайдалану керек?», «Жау атакасын қалай тоқтату керек?», «Танкыны қиратудың тәжірибесін үйрен», «Жау дзотын қоршауға алудың тәсілі», «Немістің Т-VI танкы, онымен қалай күресу керек?», «Неміс миңасы жөнінде жауынгер не білуі керек?», «Окоп – сенің немістерге соққы беретін қамалың», т.б. тақырыптармен кеңестер, әскери техникаларды пайдаланудың әдіс-тәсілін үйрену жөніндегі мақалаларды жариялап, жауынгерлердің ой-өрісін кеңейткен, тәжірибесін молайтқан.

Бірқатар газеттерден соғыстың алғашқы жылдары орыс тілін білмегендіктен орыс тілінде берілген әмірді (команданы) түсінбеудің салдарынан қазақтардың жау оғынан топырлап оққа ұшқандарын көздерімен көріп, жүректері қан жылаған тілшілер мен редактор орынбасарларының сөздерін айқын сезуге болады. Соның әсері болуы керек газет беттерінде **«Орыс тілін үйрен», «Есінде сақта»** айдарларымен «заряжай – оқта», «огонь – ат», «встать – тұр», «ложись – жат», «направо – оңға», «налево – солға» деген сияқты қарапайым сөздерден бастап әскери сөздерді, терминдерді жариялауды дәстүрге айналдырған.

«Гвардеец, есінде сақта!» айдарымен жауынгерлер қандай ерлік көрсеткенде қандай орденге ұсынылатындығы туралы ережелер де берілген. Мәселен, I дәрежелі «Отан соғысы» орденіне жеке өзі жаудың екі ауыр, не орта, болмаса жеңіл үш танкысын немесе қасындағы жолдастарымен жаудың ауыр, не орта үш танкысын, әлде жеңіл бес танкысын жойса, ал II дәрежелі «Отан соғысы» орденіне жаудың бір ауыр, жеңіл екі танкысын (көпшілікпен бірге болса ауыр екі, жеңіл үш танкысын) жойса немесе майдан алаңында өз қаруымен жаудың екі ұшағын атып түсірсе немесе екі танкысын гранатпен, жанғыш бөтелкелермен жойғандар» ұсынылатындығын жарияланған. Бұдан басқа ордендер туралы да ережелер газеттерде берілген.

«Ұмытпа, кек ал!» айдарымен жау табанынан босатылған қалалар мен елді мекендердегі жаудың кеңес азаматтарына жасаған зұлымдық әрекеттерін фото-репортаждармен жариялаған. Мәселен,

«немістер Сланцев ауданында алты елді мекенде 444 адамды атты», «Новгород ауданында 1453 үйді өртеді» («Майдан правдасы», №4, 10.12.1942 ж.). «Воронеж облысы Сурков селосында фашист-жендеттер тұтқынға түскен гурьевтік (атыраулық) Өтеп Әминовты, Айнаш Дүкешевті, Арыстан Ахметовты, Жұбан Бекболатовты, Сағадат Жұбановты азаппен өлтірген» («Отан үшін», 3.10.1942 ж.) деген секілді жантүршігерлік хабарларды басып, жауынгерлердің жауға өшпенділігін арттырған. Мұндай жүрек сыздатар қайғылы, қасіретті хабарлармен қатар Литва республикасы, Ставрополь өлкесі, Орал, Смоленск облыстарында немістердің жасаған зұлымдық әрекеттерін, КСРО-ға келтірген зияндарын тексеріп, анықтау жөніндегі Мемлекеттік төтенше комиссиясының қорытындыларын барлық газет беттерінен кездестіруге болады.

«Агитатордың блокнотына» айдарымен «Егер жау берілмесе, оны құртар болар» (М.Горький), «Жауды аяған жаралы болады», «Ежелгі дұшпан ел болмас», «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі», «Елдің кегін ер қуар», «Ер өлсе де аты өлмейді» секілді қазақ мақал-мәтелдері, Б.Момышұлының «Отан үшін отқа түс – күймейсің», «Өмір үшін өлгенше күрес» деген қанатты сөздерін жауынгерлерді батылдыққа шақыру үшін ұсынған.

Майдан мен тыл арасындағы байланыс майдандық қазақ газеттерінің басты тақырыбына айналған. Ол негізінен «Қазақстанда», «Елмен байланыс», «Жақындарың үшін алаң болмаңдар», «Елден келген хат», т.б. айдарлармен берілген екі миллион алты жүз отыз бір мың 506 адам қол қойған «қазақ халқының майдандағы қазақ жауынгерлеріне» жазған хатын майдандық барлық қазақ газеттері «Правда» газетінен (06.02.1943 ж.) көшіріп басқан. Осы хатты талқылауға байланысты әр майданда өткен қазақ жауынгерлерінің бас қосқан жиындарының қорытындыларын, қатысқандардың есімдерін жариялаған.

Жоғарыда көрсетілген айдарларда Қазақстан Республикасының басшылары Н.Скворцовтың, Н.Оңдасыновтың, С.Қазақбаевтың, облыс, аудан, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы басшыларының «Өнеркәсібіміз, шаруашылығымыз, экономикамыз, мәдениетіміз, халқымыздың әлеуметтік тұрмысы жыл сайын өркендеп келеді. Майданға пәлен вагон сыйлық, азық-түлік, жылы киім жібердік. Соғыс қару-жарағын шығаруға, Отан қорғау қорына мол қаржы жинап тапсырды» деген секілді мақтан сөздері мен рапорттары берілген.

Олар елдегі нақты жағдайды жауынгерлерден жасырды. Желбуаз, мақтангөйлік сөздермен бүркемеледі. Майдандағы жауынгерлер елінің, отбасының не халде екенін білмесін, тұрмыс-жағдайына

алаңдамасын деген оймен елден жинаған есепсіз салықтары, халықтың ақсирақ болып, күйзелген жағдайы туралы ләм-мим демеді. Шет жердегі жұмақтан туған жердің топырағы артық деп жүрген жауынгерлерге жалған деректер берді.

Ол ол ма, коммунистік идеологтар майдандағы жауынгерлерге олардың елдегі ата-анасына, жарына, туыстарына «жағдайымыз жақсы, өркендеп өсіп, табыстан табысқа жетіп келеміз» деген хаттар жаздыруды да дағдыға айналдырды. Тіпті қазақ дәстүріне жат қазақ қыздарына майдандағы жігіттерге хат жазу дәстүрін енгізді.

Мәселен, Қызылорда пединститутының студенттері Мейірхан Байқасынова, Ұлышбек Дүйсенбаева, Тұрсынкул Ізкендірова, Асыл Иманқұловалардың өздері көріп, түсін түстеп білмейтін Карел майданындағы қазақ жігіттеріне жазған хаттары «Отан үшін ұрысқа» (№7, 1944 ж.) газетінде басылды. Қазақстанда құрылған дивизия құрамалары қатарында соғыста жүрген қазақ жауынгерлеріне Алматы, Шымкент, Қарағанда, Жамбыл, Семей, т.б. жерлердегі қыздардың хат жазулары үрдіске айналды.

Соғыстың сұрапыл қырғын жылдарында елін, жерін, туғантуыстарын сағынған қазақ жауынгерлерінің жүдеген көңіл-күйін көтеру мақсатында Жамбылдың, Нұрпейістің, М.Хакімжанованың, Х.Өтеғалиеваның, Нұрлыбектің, Доскейдің, т.б. халық ақындарының арнау жырларын газетке жариялады.

«Кәні, жігіттер, ән шырқайық», «Қазақтың ән-өлеңдері» айдарларымен Абайдың, Мұхиттың, Балуан Шолақтың, Біржан мен Ақан серінің, Үкілі Ыбырайдың, Жаяу Мұсаның, Әсеттің, Майра мен Мария Жагорқызының, Манарбектің әндерінің және қазақ әндерінің мәтіндеріне көптеген газеттер орын берді.

«Қызыл әскерлер творчествосы» айдарымен майдандағы қазақ газеттері қан кешіп, жаумен айқасып жүрген майдангерлердің өлеңдерін, поэмаларын, әңгімелерін, фельетондарын жариялап, игілікті істі атқарған. Олардың ішінде Ш.Әтеев, Ә.Сәрсенбаев, Ж.Сыздықов, Ж.Молдағалиев, Б.Момышұлы, Ж.Жұмақанов, Е.Қайназаров, Е.Есенбаев, Е.Бөкенбаев, А.Серікбаев, А.Қартаңбаев, А.Закарин, Б.Жансейітов, Е.Аязбаев, Ғ.Мұсанов, Ж.Меңдіғожин, Ө.Тұрысбеков, Ж.Тұматаев, т.б. өлеңдері, Д.Әбілеуітің, Қ.Әбдіқадыровтың, А.Тоқмағамбетовтің «Жазғытұрғы найзағай», «Сауық кештің түйіні», «Ла-манштан өтті», «Мүңкір-нәңкір», «Бәрі де «план бойынша», «Сикын қара немістің», «Ақ түйе көрдім...жоқ», «Балтық теңізінде», т.б. фельетондары басылған.

Сонымен бірге, майдандық қазақ газеттерінен соғыстың толастаған кезеңдерінде жауынгерлердің көңіл көтеру сәттерін де көруге

болады. Өйткені, ол газеттерде Қазақстан көркемөнер санлақтарының қойған концерттері туралы деректері де берілген.

Р.Елебаев

Оның үстіне, Холм тас жолы бойында боран жау оғы астынан 50 адамды ажалдан құтқарып алып шыққан жауынгер композитор Рамазан Елебаевты жауынгер ортасында билеп өнер көрсетіп жүрген суретін де газеттер басқан екен.

Газет редакторлары кезінде саясаттың қысымына ұшырады ма, әлде заман ағымынан сескенді ме, қалай десек те майдандағы жауынгерлердің тұрмыс-тіршілігі, шеккен азабы, тартқан қайғы-қасіреті деген мәселелерге көңіл бөлмеген секілді. Бұл мәселе жөнінде қазақ тілінде жарияланған газеттердің барын парақтағанымызда қызыл әскер Б.Жармақановтың «Редакцияға хат» деген жалғыз мақаласын кездестірдік. Онда: «Военторг қызметкерлерінің бізге келмегеніне жылдан асты. Мұнда не ине, жіп, ұстара, қағаз, қалам алатын жер жоқ. Үзілген түймені қадау үшін ине, жіп, үйге хат жазу үшін қағаз, қалам іздеп бүкіл бөлімшені түгел кезесің. Бұл азабымыз военторг қызметкерлеріне сезілмейді. Олар қызыл әскердің мұқтажына көңіл бөлмейді» деп қысқаша қинала тұжырым жасапты («Жауды жоюға», №48, 06.08.1943 ж.).

Бізше, қан кешіп жүрген бұл жауынгердің жанайқайы көп нәрсені аңғартса керек. Бұл бірдің емес, мыңның жан ашуы деп ұғынуға да болады. Біз елдегі халық аштыққа, жалаңаштыққа ұшырап, азып-тозып жүргенін бұған дейін де айтқанбыз. Ал, майданның сұрапыл дауылы кезінде өмір мен өлімнің арасында жүрген жауынгерлердің тұрмыс жағдайына мұншалықты жауапсыз қарағандығы жан түңілтеді.

Бірақ, қалай десек те майдандық газеттер Кеңес үкіметі мен Компартияға қалтқысыз қызмет етті. Майдандағы қазақ жауынгерлерінің ерлік бейнесін көрсететін нақты деректер мен келешек ұрпаққа тарихи мұра қалдырылғаны сөзсіз.

«Ана тілі» газеті
23 маусым 2005 ж.

Ассалаумағалейкум, әз Наурыз, төл жаңа жылым

Уағалайкүмассалам дейтінінді күлімдеген күннің көзінен, жер бетіне шашқан шапағатыннан, нұр сәулеңнен білгендейміз. Бірақ, сені большевиктер мойындағысы келмеді. Сондықтан, сені 1927 жылы саясаттың зынданына салды. Қызыл империя сені зынданға салғанымен, өзінді еске түсіретін салт-дәстүрлеріміз елде әлі де тірі, жұқанасы өшпеген еді.

Ел ішінде 1941 жылғы соғыс басталғанша наурыз күні қыз-келіншектер көктемгі жауқазындай қызылды-жасылды киінетін. Бар тапқан тәуірін – алқа, сырға, қапсырмаларын, шашбауын тағатын. Үйіндегі бар тәуір тамағын дастарқандарына салатын. Жүздері күндей жарқын жайдарыланып, күлкілері шолпыдай сыңғырлайтын. Күндіз көл бетінде жүзген әр түрлі құстай үздік-создық топ-топ болып ауылдан-ауылға, үйден-үйге қыдыратын. Бара жатып, келе жатып қазақы әндерді майын тамызып шырқайтын.

Боз бала жігіттердің аты барлары ауыл-ауыл, жақ-жақ болып көкпар тартып, салым салатын. Салым түскен үйде түнімен ойын-күлкі, «дүре соқпай», «жұп-жұп» секілді қазақы ойындарды ойнап, ән шырқап, жұмбақ айтысып, той тойлайтын. Атсыз, жаяу жігіттер доп қуып, балалар «әйкөл», «қыз доп», асық ойнап мәз болатын. Ол кезде қазіргідей резеңке доп жоқ. Балалар допты сиыр жүнінен өздері жұмырлап, уқалап, лезде мінсіз етіп жасап алатын.

Әйтеуір, тірі жанның бәрі мәресәре болып қуанатын, шаттанатын. Біз ол кезде жұрттың наурыз күні неге мәз болып, ерекше киініп, тойлайтынын, салтанат құратынына мән берген жоқпыз.

Тек «үлкен үйдегі күлсе, отаудағы ыржияды» дегендей көп толқынға еріп жүргенімізге мәз едік. Сөйтсек, бұл біздің балалық бал дәуреніміз екен.

Аштықтан қынадай қырылған, қаймағы сыпырылған қазақ халқына соғыстың теперіші қатты тиді. Екінші дүниежүзілік соғыс әсерінен тағдыр айбалтасының жүзі тағы халқымыздың желкесіне төнді. Соның салдарынан сенің жыл басы екенінді, Наурыз мерекесі деп атауды ұмытуға айналдық. Ұмытайық деген жоқпыз-ау, оған

соғыс кезеңі есеңгіретіп, тағдырдың тәлкегі, саясат тепкісі, қызыл белсенділер осыған мәжбүрледі. Тіпті сенің нұр шуағыңнан шашылған несібе – сағызды, жуаны, көсікті, бүлдіргенді де теріп жей алмадық. Жабайы жидектер мен жемістерді де бізге Кеңес үкіметі бұйыртпады. Оларды жинауға мемлекеттік жоспар берілді. Бізге жинатып алды. Бейнетін біз, рахатын басқа көрді.

Соғыс жылдары елде наурыздың жұқанасы мен жұрнағы қалды. Жұқанасы Қазақстанның Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстарында бұрынғы дәстүр – 14 наурыздан бастап көрісу салты сақталып қалды. Ол да «Жасың құтты болсын!» деген тілектен аса алмады. Бұдан басқаға дәрмені болмады. Себебі, саясат үрейі тамыр-тамырымызды жайлап алған еді. Үлкендердің баласының қолына ұстатар күлшесі, өңіріңе тақ деп берер тесік теңгесі жоқ еді. Өзге түгіл, өзі талғажау етерлік үнемге зар болып, басы қайғыда отырғанда не бере алсын, қалай қуантсын. Дастарқаны жұтаң тартты. Бауырсақ бұл-бұл ұшты. Дастарқанына тапқаны жүгері қуырып, бидай шашты. Жарапазан – Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарында аш құрсақ балалардың үйден-үйге, ауылдан-ауылға жүгіріп нан сұрау тәсіліне айналды.

Өз малын өзі союға, сатуға құқы жоқ...

Ие, дәл осындай заңды құқы бар қаулыны КСРО Халық Комиссарлары кеңесі мен БК(б)П Орталық комитеті 1942 жылы наурыз айында шығарды. Қаулы «Социалистік Қазақстан» газетінде басылды (№65, 15.03.1942).

Қаулының атауы «Колхоздар мен совхоздарда төлді сақтау және мал басын арттыру шаралары туралы» деген әдемі сөз тіркестерімен жарияланды. Қаулыда Кеңес Одағының әр республикасы бойынша мал, құс, тауық, қоян түрлерін өсіру мөлшерлері белгіленіп бекітілген. Орындау міндеттелген. Бұл қаулының пәрмені қатты. Оның өмірі ұзақ әрі үнемі халықтың зәресін ұшырып отырды. Соның салдарынан соғыс уақытындағы мәліметтерде республика бойынша мал басының өсуі, өнімі соғысқа дейінгі жылдармен салыстырғанда үнемі өсіп отырды. Ондай дәрежеге көтерген қаулының мына тармақтары:

...3. Колхоздардың 1942 жылы мал фермаларын толықтыру үшін колхозшылармен, жұмысшылармен, қызметшілермен алдын ала шарт жасалатын болсын.

Бұл пункт нақты өмірде «жеке меншігімдегі малымның (түрін, түсін көрсетіп) төлін жұымға (кеңшарға) өткіземін. Енесінен айыр-

ғанша (яғни сауын мерзімі аяқталғанша) бағамын, өлсе төлеймін» деген шартқа қол қойып беретін болып ұйымдастырылды. Сонда қоғамның малы өлмейді, жоғалмайды, ұрланбайды. Зәуқайым ондай жағдай болса мал иесі, не бақташы төлейтін болды.

4. Сиыр малының бір жасқа дейінгі төлін тек аудандық жер бөлімінің мал дәрігері-зоотехник қызметкерлерінің бракқа шығарған, жарамсыз төлінен басқасын соймау, сатпау тапсырылсын;

...6. Сатылатын малдар тек аудандық жер бөлімінің рұқсатымен ғана сатылатын болсын;

...14. Толықтыру үшін колхозшылардан, қызметшілерден қой мен ешкі сатып алу жоспары бекітілсін.

Міне, халыққа қамқорлық жасайтын, әл-ауқатын көтеретін үкімет пен партияның бұл қаулысы жекешенің мал басының өсімін тоқтатты.

Қаулының 6 пунктiнiң зардабы жекешелерге тидi. Жекешенiң меншiгiндегi өз малын өзi сойып жеуiне, сатуына құқы болмады. Жекешенiң малының саны жыл сайын кемiдi. Соның салдарынан табиғатында ет жеп, сүт iшiп үйренген қазақ ол ризығынан айырылды. Асқатықсыз қалды. Қолындағы қазақы сиыры сүтсiз. Оның екi мезгiл сауған сүтiн жинап айран етiп (дұрысы су қосып шалап жасап) қорек еттi. Онан түскен аз майды көзi көргенмен, дәмiн татқан жоқ. Өйткенi, ай сайын төлейтiн май салығы бар. «Көзiң көрiп, қолың ұстамасын» қарғысына ұшыраған кейiпте болды. Мұның аяғы үкiметтен жасырып, халық өз малын өзi ұрлап соятын болды. Бiрақ, ол жазасыз қалмады, аяғы сотпен тынды.

Сүт тапсырмағандар сотталсын...

Жоғарыдағы қаулыға үрке қарап жүргенде 1942 жылы 24 қарашада сиыры бар басшы қызметкерлердiң мiндеттi сүт тапсыруы жөнiнде арнайы заң шықты. Ол заңда: «...Мемлекетке сүт тапсыру жоспарын орындамаған қызметкерлер сотқа тартылсын» деп көрсетiлдi.

Қазақта «Өз бетiн аямаған кiсi бетiн шиедей етедi» деген анайылау сөз бар. Бұл заң халықтың зәре-құтын қашырды. Себебi, басқарушылардан қайырым-шапағат азайды. Сондықтан қорыққаннан өздерi аш-жалаңаш қалса да мемлекеттiк жоспарды орындауды бiрiншi кезекке қойды. Сотталып, айдалудан қорықты. Мұнан халық зәрезап болды. Ер азаматтар майданда жүргенде табанымыз тайса қарттар мен балалар иесiз қалады-ау деп олардың жүректерi сыздады. Елде ашығу басталды.

Елім дейтін азаматтар әлі де бар екен...

Шынтуайтына келгенде, ел іші қиын-қыстау күн туғанда басын бәйгеге тігетін басшы азаматтардан құр алақан емес екен. Тар кезеңде ашыққандарға ас, жаяуына ат берген ұжымшарлардың төрағалары болды. Олар қысылған сәтте жоғары орындарға ай сайын тапсыратын есеп-қисаптағы «Ішкі мұқтазға жұмсалды» деген графаны білдірмей ашыққан, үнемсіз қалған отбасына, еңбек етіп жүрген жүдеу балаларға, күн көрісі төмен жұмыссыз қарттарға жәрдем беруге пайдаланды. Тауарлы сүт фермелерінен өндірілген сүтті, майды мемлекетке тапсырмай, соларға таратып беріпті.

Деректі құжаттарға қарағанда, Батыс Қазақстан облысындағы 450, Талдықорған облысындағы 300, Қарағанды облысындағы 158, Алматы облысының бес ауданындағы 133 ұжымшарлардың басшылары мемлекетке бір литр де сүт тапсырмай, ішкі мұқтазға жұмсапты. Тіпті Алматы облысының Балқаш ауданы бұзаулаған 300 сиырды ұжымшар мүшелеріне сауынға беріп, ерлік жасапты. Шындығын айтқанда, ол нағыз ерлік еді. Өйткені, бұл соғыстың отты лебі бет қаратпай лапылдап тұрған 1942 жыл болатын. Жоспарды орындамау қылмыс қана емес, Отанды қорғауға қарсылық, сатқындық деп бағаланды. Соны сезе, біле тұрып, бастарын бәйгеге тіккен ерлерден айналдық. Олай дейтініміз, олардың осы әрекетінен мемлекетке 340 вагон май, 160 вагон сүзбе кем берілді. Мұның соңы қым-қиғаш тексеруге, жауапқа тартуға ұласты.

Соқаға сауын сиыр, есек жектік...

Астық өндірудің ол кезде азабы да, тозағы да көп. Жыл он екі ай егіншіде мігір болмайды. Қыстай тұқым тазартады. Көктемнің ызғырығына қарамай жер жыртады. Жер жыртатын, тұқымын себетін тракторы, техникасы жетімсіз. Жетімсіз емес-ау, жоқ. Сондықтан егіншінің күш көлігі өгіз бен ат болды. Кезінде жоспардың мерзімі тығыз болғандықтан қосымша күшке зәрулік артты. Сондықтан сауын сиырлар да, тайынша, қашарлар да, тіпті есекті де соқаға қосуға тура келді.

Қазір мұны жастарға айтсақ, ертеқ сияқты көреді. Бірақ, шындық, нақты өмір осылай. Мәселен, «Қызылорда облысында көктем егісіне соқа тартуға сауын сиырлар мен тайыншалар үйретілді» депті бір ақпарда. Бұл – Қазақстан Республикалық Орталық мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұр. Тіпті сол құжатта Шиелі, Жаңақорған аудандарындағы ұжымшарларда жер жыртуға есектерді пайдаланып

отырғаны айтылған. Бұл тек Қызылорда облысындағы жағдай емес, Ақтөбе, Жамбыл, Шымкент, т.б. облыстарда да осы тәжірибе қолданылған. Мәселен, Жамбыл облысындағы «Восток», «Красный пахарь», «Қызыл ту», «Коминтерн», Энгельс, Жамбыл атындағы ұжымшарлары «Соқаға жегетін күш-көлік жетіспегендіктен сауын сиырлар мен есектерді қосқа қосу керек» деп қаулылар алды.

Сауын сиырлар мен есектерді соқаға үйрету мектеп оқушыларының мойнына ілінген. Мәселен, Ақтөбе облысы Мартөк ауданы «Крестьянин» ұжымшарындағы оқушылар – Миша Решеткин және Ваня Тимченколар 25 сиырды арбаға, соқаға жегуге үйреткені жөнінде газетке мадақталып жазылған.

Ал, Шымкент облысында жер жыртуға 2000-нан астам сауын сиыр қосқанын айта келіп, «Ленин атындағы ұжымшардың соқашылары сауын сиырларды соқаға жегумен қатар, олардан сүтті бұрынғыдан да көп өндіріп жүр» деп әсіре мақтаншылық еткен. Қосқа жегіліп азап көрген сиыр сүтті көп береді деу ақылға қона бермейді-ау.

Өгізге қайырымшылық, егіншіге азап...

1942 жылы «Республика облыстарында көктемгі егістегі елеулі кемшіліктер туралы» деген Қазақстан Орталық партия комитетінің қаулысы жарияланды.

Сол қаулыда «Жер 25 см-ден төмен жыртылмасын, сапалы етіп айдалсын, аттар мен өгіздерді әрбір 3-4 сағатта ауыстырып тұру аудан басшыларына, ұжымшар төрағаларына міндеттелсін», - деп көрсетілген.

Дұрыс-ақ. Сонша тереңдікте жер жыртуға көліктер шыдас бермесі анық. Осы тәсілмен жер жырту республикада жаппай қолға алынды. Мәселен, Осакаров ауданында соқашылар 6 га күндік жер жырту жоспарын 15 га, Қарағанды облысы Нұра ауданының соқашысы Әбілсейітов бір соқамен 2-3 рет көлік ауыстырып 65 га жер жыртыпты. Мұндай деректер некен-саяқ емес.

Алайда, Орталық партия комитеті жер жыртытын, тұқым себетін егіншінің тірлігіне келгенде «бригадада жұмыс таңғы сағат 5-тен кешікпей басталып, кешкі сағат 10-11-ге дейін созылатын болсын» деген қатыгез қаулы алыныпты.

Міне, осы қаулы бойынша өгіз бен ат 3-4 сағаттан кейін демалады, жайылады, суын ішіп тынығады. Ал, егінші байғұс 17-18 сағат бойы сіңірі созылып, атпен, өгізбен арпалысып тынымсыз еңбек етуге міндетті болған.

Торғайдан бұрын шырылдауың керек...

Жоғарыдағыдай азаппен егілген егінді құту, баптау, ору, бастыру оңай емес. Алғашқы азап – бидайды торғайдан қору деген бәледен басталады. Торғай сенің шаршағаныңды, аштығыңды, күннің аптабын сезбейді. Таң бозарғаннан оған да тамақ керек, бидай қайдасын деп ұшады. Торғайдан бұрын сені таң саз бергеннен бригадирдің ащы айқайы оятады. 3-4 шақырым жердегі егіске өкпенді қолыңа ұстағандай болып өліп-талып жетесің. Сонан көз байланғанша жағыңа да, аяғыңа да тыным жоқ, бірнеше гектар егісті айнала жүгіріп, қонған торғайды ұшырып айқайлап жүргенің. Торғай жеп кеткен бидайдың басы «менің дәнiмдi торғай жеп кеттi» деп бригадир мен агрономға арыз айтқандай селтиіп тұрады. Ондай жер көп болса, бригадир, не агроном дереу акт жасайды, не «тапқан еңбек-ақысынан өндiрiлсiн» деп қатал шешiм шығарады.

Екінші азап – бидайды қорудан кейін, күрішті арам шөптен тазарту кезекте тұрады. Бұл өте ауыр жұмыс балалар мен әйелдер мойнына ілінген. Олар жаздың ми қайнатар ыстығында күріштің тізеден келетін ыссы суын, балшығын кешіп жүріп қамыс борығын, күрмегін, доңыз қоғасын, әлденеше метрге созылған камыстың өркенін тамырымен жұлып, атыз басына тасып жинайды. Қандай азап десенізіші. Сөйтіп жүргенде, айналаң қапырық, тынысың тарылады, талтүсте бас сұғарлық көлеңке таппайсың. Сонда «бәленің мыңы сырда, бірі қырда» деген сөз ойына еріксіз түседі.

Тағы бір азап – мемлекетке астық тасудан басталады. Бидай, күріш ору, оны қырманға тасу әйелдер мен мектептің оқушы қыздарына жүктеледі де, ер балалар есекпен мемлекетке астық тасуға жегіледі. Әр балаға 3-4 есектен бекітіліп, әрқайсысына 50-60 келі астық артып береді. Соған ие болып 45 шақырым жердегі аудан орталығы Тереңөзектегі, не көрші аудандағы Жалағаш астық қабылдау пункттеріне өткізуге есек көшін тізіп аттанамыз. Есек те бір қырсық. Қайда борпылдақ құм, шалшық су болса жата қалып аунайды. Не жолдың қалыңдау бұта, шеңгелі мол жер болса жалт беріп қашады. Сондай кезде үстіндегі жүгі түсіп қалса бәле сонда. Оны жалғыз өзің мықшындап арта алмайсың, қосымша азап әкеледі. Өзі аш адамға бұл оңай емес. Екеуара бір таба нан береді. Ішетін суың жолдағы арықтарда, көндерде қалған шалшық су.

Сонымен, астық қабылдау пунктіне келгенде таразышы деген «Құдай» тұрады. Ол әкелген астығыңды 15-20 метр биіктікте үйілген астықтың төбесіне шығарып барып төгуге бұйырады. Өзің шаршап, ашығып келгенде сонша биіктікке астық көтеріп тасу оңай

жүк емес. Азар дегенде өлдім-талдым деп, астықтан құтылғаннан кейін, қарын ашқан ұмытылады. Бірақ, ертең де, арғы күні де... сол сұрықсыз өмір тегеріші өзгеріссіз айналады да тұрады.

2 келі масақ үшін 10 жыл түрме...

Осындай бейнетпен өндірілген астық егіншінің ернінен жырылып алынады. Астық бірден мемлекеттік міндетті жоспарға, Мемлекеттік қорғаныс қорына, Қызыл әскер қорына, соғыс қару-жарағын жасаушыларға, әскер отбасыларына, балалар үйіне, т.б. таратылып кетеді. Егіншінің бақшадан өндірген өнімдері – жүгері, қауыншектері әр түрлі шығындарға, танк, самолет қорларына, заемдар сатып алуға кетеді.

Сөйтіп, диқанның дорбасы қағылып, бос қалады. Аштан өлмес үшін қырманның топанын қағады, егін даласынан масақ теруге мәжбүр болады. Бірақ, бұл тірліктерге егін жиналып, қырман көтерілгенше рұқсат берілмейді. Егіні жиналған жерлерден оқушылар масақ теріп мемлекетке тапсыруы тиіс. Олардың көзінен таса дәнді сабақтар қалса, милиция, агрономдар әр атызды аралап жүріп акт жасайды. Қайта тергізеді. Әлек-шәлегінді шығарады. Осындай әрекеттердің арасында көппен араласып, бірлі-жарым қауқарсыз қарттар аштан өлмеуі үшін масақ тереді. Келешек өнімге дейін қорек жинауға әрекет етеді. Милиционерлер мұндайларды көрсе бірден акты жасап, соғысқа қарсы адам ретінде жауапқа тартады.

Ұмытпасам, сол кезде 1941 жылы 4 тамызда қаһарлы заң шықты. Оны жұрт «4 тамыз» заңы деп атап кетті. Сол заң бойынша елден талай адам сотталып кетті. Олардың бәрін тізбелемей-ақ қояйын. Солардың ішінде менің есімде ерекше қалғаны 70 жасты қусырған Байзақ деген кісі. Ол кісінің есімде қалатыны әкеммен жасы шамалас еді. Көршілес «Тармакөл» деген ұжымшарда тұратын. Анда-санда әкеме келіп етік-мәсі тіктіретін, аяқ-киімдерін жөндетіп, түбі тесілген шелектерін түптетіп, ағаштан қасық, тостаған, күбі жасататын, тесілген қазанын шегелетіп алып кететін еді. Сол кісі масақ теріп тапқан екі келі бидайы үшін 10 жылға сотталып кетті. Тағдыр ол байғұсты елге оралуға жазбапты. Артында Асыл деген әйелі, Шайзат, Шаймерден деген балалары жетім қалды. Олар азар-ақырет көріп, зорға дегенде ел қатарына қосылды.

Әрине, бұл сияқты сұрықсыз өмірді тек мен ғана көрмеген шығармын. Сол кездегі жандардың бәрі де бастарынан кешті деп ойлаймын. Олар бақытты, жастық балалық балғын шақты көрмеді. Азапты өмір оларды ерте есейтті. Бірақ, күресерге дәрменсіз.

Батыс қазақстандық Әмірдің арабы деген ақын айтқандай:

Аластап бітті арысты,
Ашылмай жақ қарысты.
Айтқанның қағып азуын
Жазғанға шала жабысты.

Шайымыз шөп болды...

«Бірі кемнің бәрі кем» деген бекер сөз емес. Соғыс жылдарында астық та, ет пен май да, тұғыну заттары да жетіспеді. Өндірілген өнімнің бәрі «Барлығы майдан үшін!», «Барлығы жеңіс үшін!» ұранының түбі тесік қоймасына жұтылып жатты.

Жетімсіздік мұқтаждықты туғызды. Оны сол кездегі Қазақстан сауда халкомы В.Белый 1942 жылы 5 наурызда «...әсіресе, Оңтүстік Қазақстан, Гурьев (қазіргі Атырау), Солтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Қызылорда, Қарағанды облыстарында халықты тұтыну заттарымен қамтамасыз етуді жергілікті өнеркәсіп орындары орындамай отыр. Жергілікті жерде картоп ұнын, құрғақ квас, кисель, жеміс шайын, сірке, тұз, оттық, түйме, тарақ сияқты көптеген заттарды әр ауданда шығаруға болады» деп көрсетіпті «Социалистік Қазақстан» газетінде.

Осы сөздің жаны бар. Дәлелді алыстан іздемей-ақ қояйын. Оны кезінде көзіміз көрді, бірқатарын қолымызбен істедік.

Ол кезде басқа ұлт өкілдері араласқан жер болмаса, қалың қазақ отырған өңірде картоп ұнын жасау, кисель қайнату, құрғақ квас алу қазақ үрдісіне ене қоймаған. Басқа жерде қайдам, мен білетін өңірде бейнетке белшесімен батып еңбек етіп жүрген адамның шөлін қандыраар сусын тек шай болды. Сусынның онан басқа түрі оның өңі түгіл, түсіне кірмейтін. Мемлекет тарапынан шығарылатын тақта шайы екінің бірінің қолына түсе бермейтін, түсе қалса оны хан сарқытындай сақтайтын. Оны сыйлы қонақ сыбағасы деп санайтын. Ондай шайы жоқ үйге сыйлы қонақ келсе, әйелдер үйден-үйге «бір қайнатым шайды қарызға бере тұршы» деп жалынатыны менің көз алдымнан күні бүгінге дейін кетпейді.

Соғыс жылдарында біздің елде көбіне жалбыз, кептірілген жеміс, қауынқақты (қауыншекті), т.б. шайға пайдаланды. Біздің ауыл Қызылорда облысы Тереңөзек ауданы (қазіргі Жалағаш) Аламесек ауыл кеңесіне қарайтын «Көкпая» деген шағын ұжымшар Сырдария өзенінің Жаңадария арнасынан 3-4 шақырым жерге орналасқан. Сол Жаңадария арнасының жар қабағына баяғы Қорқыт атаның Сыр өзеніне еңкейтіп салған кесенесі секілді Ақан мұнарасы бар.

Айналасы қалың жыңғыл. Соның солтүстік бетіндегі жазық жерде әлсіз, тырбиған көк шөп өсетін (қазір оның тұқымы құрыған-ау, бірнеше рет барғанымда көзіме түспеді). Оны жергілікті халық «көкшай» деп атайтын. Сол көкшайды ерте көктемде қар суымен көктегеннен бастап ел жапа-тармағай жапырағын жинап, кептіріп шай жасайтын. Бұл табиғи шайдың дәмі өзгеше еді.

Оған қолы жетпегендер жалбыз жинайтын. Оны кептіріп жыл бойы пайдаланатын. Онан қалса, қауыншекті турап, аздап қуырып шай жасайтын. Бұл тәтті, дәмді болғанымен шөл қандырмайды, шайдың ләззатын бермейтін. Тек қайнаған қара су ішкеннен гөрі түсін өзгертіп, көңілін жұбататын. Жоқтық не ішкізбейді. Оны да талай ішкенбіз.

Оттық орнына шақпақ...

Соғыс жылдары оттық (сіріңке) қасқалдақтың қанындай қат болды. Пысық әйелдер қидан қоламта жасап, көміп қояды да ертеңгісін сонымен от тұтады. Оттығы жоқ әйелдер көрші үйдің түтінін аңдиды. Қай үйден түтін бұрын шықса, соған от тамызатын шоқ алуға жүгіретін. Кейін оны шақпақ алмастырды. Шақпақ дегеніміз – тасқа асыл темірді сүйкей соғып, сонан шыққан ұшқынға мақтаны тұтатып алуға арналған құрал. Біздің елде осы тәсіл көпке дейін қолданылып келді. Оттық елдегі дүкендерге кейін түсе бастады. Ол да бедел мен билікке қарай үлестірілді.

Күл мен балшықтан сабын да, бояу да жасалды...

Бұл да мұқтаждықтан туған әрекет. Ерте заманнан Сыр өңірінің халқы сексеуіл шырпысын, қара барақ, т.б. өртеп күлінен сақар алып, сабын қайнатқан. Кір-қоңын тазартқан. Шеңгел, жыңғыл, қоян сүйек, т.б. қабығын, тамырын қайнатып бояу жасаған, көн бояп, мәсі, етік киген, терілерін бояп тон жасаған. Бұларды соғыс тауқыметі өмірге қайта келтірді.

Бірақ, күлден сақар, өсімдіктен бояу алуды қолыммен істегеніммен, балшықтан сабын қайнататын, бояу алатын тәсілден хабарсыз өсіппін. Оны тарихи құжаттардан кездестірдім. Осы тақырыпта еліміздің белгілі ғалымы Т.Дарқанбаев 1942 жылдың ақпан-наурыз айларында халыққа пайдасы тисін деген болуы керек, екі мәрте «Социалистік Қазақстан» газетінде кеңес беріпті. Соның бірінде, Қазақстан жергілікті өнеркәсіп халкомы құзырына қарасты кәсіпорындар тарапынан өсімдік күлімен балшықтан 8515 тонна

сабын және 2500 тонна сабын ұнтағын дайындау жоспарын орындамағанын айта келіп, ол тығырықтан шығу үшін сексеуіл шырпысы мен күнбағыс сабағының күлінен сақар алудың, сабын қайнатудың тәртібін көрсетіпті. Екіншісінде, каолин, кил және бентанит сияқты балшықтардан кір ашатын сабын жасаудың тәртібін ұсынған.

Сонымен қатар, 1941 жылы Бубличенко деген кір ашатын балшықты тапқанын, осы балшықты қосу арқылы сабынды 80% көбейтуге болатынын, ол балшықтың 30000 тонна шамасында қоры бар екенін дәлелдеп жазыпты. Тарихи деректерде Ақтөбе, Маңғыстау, Қызылорда облыстарында балшықтың бұл түрлері 1941-1945 жылдары ғана емес, оған дейін де пайдаланып келгені дәйектелген.

«Социалистік Қазақстан» газеті осы жылдары сабын өндіруде тек балшық қана емес, борсық, саршұнақ майларының пайдаланылмай отырғаны жөнінде «Сөз көп, сабын жоқ» деп дабыл да көтерген. Атырау облысының Есбол ауданындағы кәсіпшілік комбинаты жергілікті саздан орындық, үстел бояйтын сыр жасап қиындықты жеңіп, мұқтаждықтан шыққан. Сөйтіп, өмірдің жел қайығының күшті ескегі балшықтан бояу да, сабын да жасатты.

*«Ана тілі» газеті
19 наурыз 2005 ж.*

Ұлы соғыс жаңғырығы өшпейді

**9 мамыр – Жеңіс мейрамы ма,
әлде қасіретті күн бе?**

Алғашқы күннен бастап, 1945 жылдың мамыр айы бұрын-соңды болмаған нұрын төкті. Ел-жұрт табиғат шуағына шомылды. Нұрына бөленді. Адамдар бетінен күлкі, жайдарылық, жылылық сезілді. Өйткені, «Қызыл армия Берлинге кірді» деген хабар лезде тарады. Сондықтан 1417 күнге созылған қанды қырғынның жеңіспен аяқталар сәтін ақ шашты ана да, белі бүгілген қарт та, майданда қанды белшесінен кешкен жауынгерлер де, олардың елде қалған балалары мен іні-қарындастары да, екі көзі төрт болып күткен арулары да аңсады, армандап асыға күтті.

Сол күн туды. 9 мамыр мейрам деп жарияланды. Жеңіс күні деп бүкіл әлемге паш етті. Халық сол хабарды естіген сәттен бастап, бұған дейін тұла бойынды тітіреткен «соғыс» деген улы жыландай суық сөзден мәңгілік құтылғандай сезінді. «Бейкүнә жандардың қаны енді төгілмейтін болар» деп шүкіршілік етті. «Өткенге салауат, қалғанға береке бергей, тәуба, тәуба», - деп сабасына түсті. Сабыр сақтады. Сақтамасқа не шара?! Болары болды. Алайда, 1945 жылғы 9 мамыр – Жеңіс мейрамы екі көрініспен өтті.

Бірінші көрініс: аудан, қала, облыс орталықтарында, Алматы қаласында Жеңіс мейрамы болып салтанат құрды. Көшелер безендірілді. Аландарға жұрт жиналды. Алдын ала жасалған сценарий бойынша жиналыстар, митингілер өтті. Онда басшылар, еңбек озаттары ағыл-тегіл сөздер сөйледі. Ақындар Жеңіс күніне арналған өлеңдерін шабыттана оқыды.

Ал, тағы да бір көрініс: бұл Жеңіс күні елді мекендерде, ауылдарда қаралы күн болып өтті. «Неге көптен аңсаған осы күн қаралы, қайғылы болып өтті? Оған итермелеген нендей жағдай еді?» деген сауал туындайды. Барлық мәселе сол мейрамды өткізуге жіберілген партия өкілдерінің ұйымдастырған митингілерінен басталды. Ол кезде майдангерлердің бәрі босанып елге келмесе де, жаралы, мүгедек болып елге оралғандар митингіге толық жиналды. Оларды көріп митингіге жиналған әйелдер әп-сәтте нілдей бұзылды. Олардың көпшілігі «сіздің жарыңыз», «балаңыз майданда ерлікпен қаза тапты» деген қарақағаз алып үлгірендер. Солардың әрқайсысы жаралы жауынгерлерді «менің жарымды», «баламды», «ініңді», «құрдасыңды», «бауырыңды» көрдің бе жаным-ау, ол қайда, қай жерде қалды, әлде ол айдалада ит-құсқа жем болып қалды ма, оны жат жерде болса да Жер-Ана қойнына тапсырып, топырақпен бетін жасыра алдың ба? - деп зарлап жиылған көпті егілтті. Жиылған елдің көкірегін қарс айырып, «аһ»-лаған, «үһ»-леген қайғылы, зарлы үн қабырғаны қайыстырды. Көз жас көл болып төгілді.

Жергілікті халықтың бұл қайғы-зарына атамекендерінен жер аударылып келген чешен-ингуш, татарлар, тағы басқалардың мұңлы үні қосылды. Себебі, олардың да осы соғыстың салдарынан көрген азар-ақыреті аз емес. Олардың кейбіреулерінің ата-анасы, баласы, бауыры майданда қаза тапты, не еріксіз жер аударғанда аштан өлді. Бұл ауыр қасірет олардың да жүрегін тебіrentті, еріксіз егілтті.

Сөйтіп, 1945 жылғы 9 мамыр ауылдық жерлерде мейрам емес, қаралы күн болып өткенін өз көзімізбен көрдік.

Иә-ә, бүткіл жұмыр жерді шарпыған екінші жиһан соғысынан кейін туған селкеу ұрпақ биыл алпысқа келіпті. Жеңіс, Тыныштық

есімді балалар соғыс жаңғырығын көрмесе де, оның ауыртпалығын балғын жүректері сезіп өсті. Неміс басқыншылары басынан бақайшасына дейін қарулы болғанымен, Кеңес мемлекетінің жалаңаш қызыл қаруы – патриоттық ұлы рухы оған тайсалмай қарсы шықты. Миллиондаған денелер майдан далаларында туралып жатса да, өрттей өршеленіп екінші бір толқын бой көтеріп жатты. Соғыс комбайны еңкейген қарттан емшектегі балаға дейін қомағайланып жұтып жатты. Соғыс мынау орыс, мынау қазақ деп ұлтқа бөлген жоқ. Алып майданда сан қилы ұлт өкілдері қол ұстасып, қоян-қолтық соғысқа қарсы соғысты. Қарттардың, сәбилердің қынадай қырылуы олардың кеуделерінде кек отын тұтандырды. Соғысты, фашизмді олар жек көрді.

Міне, осы кек, жек көру сезімі алапат күшке айналып жеңіске әкелді. Бұл Кеңес мемлекетіндегі жүздеген ұлттың ортақ жеңісі еді. Бірақ, соғыс біткенмен халықтың шексіз құрметіне бөленген Сталин ол ортақ жеңісті тас-талқан етті. Жеңісті жасаған Сталиннің ойынша ұлы орыс халқы болып шықты. Басқа ұлттардың жан аямаған батырлығы, ерлігі әдейі көлеңкеде қалдырылды. Қанды қырғында шайқасқан ата ұрпақтың ерліктері әлі күнге дейін жоққа шығарылып келеді. Сұлтан Баймағамбетовтердің дзотқа алғаш рет кеудесін төсегені, Нұркен Әбдіревтердің ұшағымен бірге бомба болып жарылуы, қыздарымыз Мәншүк пен Әлиялардың ерлермен қатар көрсеткен батырлығы, Рахымжан Қошқарбаевтың Рейхстагқа тұңғыш ту тігуі... бәрі-бәрі жоққа шығарылды. Әділетсіздікпен ерліктің барлық бастауына орыс ұлтының өкілдерін шығарды.

Әділетсіз бе, әрине, әділетсіздік. Орыс жерін қорғаған батырларымыздың судай төгілген қанының өтеуі қайда? Жүз мыңдап жат жерде қалған қазақ батырларының сүйектері бұған дәлел емес пе? Сондықтан «9 мамыр – Жеңіс мейрамы ма, әлде қасіретті күн бе?» деп сұрақ қоюымыз орынды ғой деп ойлаймыз. Бүгінгі әңгіме өзегі де осы.

9 мамыр – Екінші дүниежүзілік соғыс құрбандарын еске алу күні болуы керек

Жоғарыда айтқанымыздай, Жеңіс күніне арналған жиынның бұлай қайғылы болып өтуі заңды да еді. Өйткені, бұл соғыста құрбандық есепсіз көп болды. Талай шаңырақ қирады, оты өшті, сан мыңдаған ана жесір, миллиондаған бала жетім қалды. Көптеген жайсаң боздақтар өмірі өркен жаймай, гүл ашпай, қыршынынан қиылды. Мәселен, сол кездегі Қазақ статистика басқармасының

есебі бойынша республикамызда 1941 жылдың 1 қаңтарында 6,2 миллион жан тұрған. Мәліметтерге сүйенсек, 1,2 миллион адам әскерге шақырылып, оның 410 мыңы опат болған. Шын мәнінде, кейінгі деректерге жүгінсек, қаза болғандар саны бұдан көп болуға тиісті. Олай дейтініміз, Қазақстанда бұл соғыста өлгені және хабар-ошарсыз кеткені бар, 602 мыңнан астам адам қаза тапқандығы белгілі болып отыр. Бізше, бұл да нақты дәйектелмеген сан.

Өйткені, біріншіден, 1941-1945 соғыс жылдарындағы майданға қанша адам қатысқаны, қаншасы опат болғаны жөніндегі мәліметтер әлі күнге дейін толық жинақталмаған. Оны нақты жариялауға кезінде тыйым салынған. Әлі күнге құпия сақталуда. Жоғарыдағы дерек те жұртты алдандыру, жұбату үшін айтылған цифр секілді. Өйткені, Қазақ Республикасы былай тұрсын, Екінші дүниежүзілік соғыста қаза тапқандардың санының өзі Кеңес Одағы болып дүрілдеп тұрғанда бірнеше рет өзгертілді. Алғашқыда 7 миллион болды. Онан кейін 16 миллион деді, онан кейін 27 миллионға дейін көтерілді.

Екіншіден, 1936, 1939-жылдары армия қатарына шақырылғандар бұл есепке енбеген. Олар бүгін-ертең елге қайтамыз деп тұрғанда Ресей-фин, Халкингол соғыстарына қатысты. Ол іле-шала 1941 жылғы соғысқа ұласты. Сол соғыстарда опат болғандар жоғарыдағы есептерге кірмеген. Осындайдың салдарынан, көптеген облыстардың шығарған энциклопедиялық есептерінде және ғылыми жинақтарда қанша адам армияға алынды, қаншасы опат болды деген деректер нақты берілмеген. Көрсетілгендерінің өзі үстірт жазылған. Бұл жөнінде шындыққа, нақтылыққа жақыны Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясының деректері деуге болады. Онда «1938-1940 жылдары армияға шақырылған 2252 адамды, 1941-1945 жылдары армияға алынғандарды қоса есептегенде облыс бойынша 76635 адам майданға қатысқан. Оның 40087-сі майданнан оралмаған».

Салыстырып көріңізші, майданға аттанғандардың жартысынан астамы шығын болған.

Осыны толықтыру үшін өзім жақсы білетін мына бір деректі айта кетейін. Қызылорда облысы Тереңөзек ауданы Аламесек ауыл кеңесінің (қазір Жалағаш ауданына қарайды) соғыс жылдарында 300 адам майданға аттанды. Соның 200-ден астамы опат болды. Солардың ішінде өз ағайым Тәшпен Ертуаров, туған бөлелерім Қайырбек, Темірбек Олжабаевтар, Әли мен Қали Жайлаубаевтар, Қазбек Тоқабаев, мектебіміздің директоры Д.Ембергенов, оқу ісінің меңгерушісі Қ.Еленов, орыс тілінің мұғалімі Әбдірахманов, сыныптарда оқып жүрген Аяш Жаппасбаев, Бекен Бегалиев, Бекшен Жүсіпов, Зинеш Құсайынов, Сейдахмет Смағұлов, Әбдірахман

Жәрімбетов, Төлегенов секілді оқушыларымен бірге майданға аттанды, бұлардың ешқайсысы туған топырағын қайтып баса алмады, арманда кетті.

Бұл келтірілген екі дерек – майданға алынғандардың үштен екісі опат болды деген қорытынды жасатады.

Реті келіп тұрғанда мына деректі де айта кеткен жөн. Соғыс жылдарында жау қолына тұтқын болған кеңес азаматтарын еліне қайтару ісі жөніндегі КСРО өкілі генерал-полковник Ф.Н.Голиков «...1 миллион 600 мыңнан аса КСРО азаматы елге қайтарылды. Қазіргі күні жасырын үш лагерьде (№1, 35, 40) 1712 тұтқын отыр. 800 офицерді АҚШ-қа алып кетті деген хабар алып отырмыз. 300-дей совет азаматын таппадық», - деп ТАСС тілшісіне сұхбат берген. Шындыққа жүгінсек, бұлардың ішінде қазақстандықтар аз емес. Өйткені, «Отанын сатқандар» деп сотталып концлагерге айдалғандар, көпшілігі сонда өлгені туралы деректер аз жазылған жоқ. Бұлар да соғыс құрбандары есебіне кіруі керек.

Бұл деректер республика бойынша Екінші дүниежүзілік соғыс ең берісі жарты миллионнан астам, әрісі 700-800 мың адамның өмірін жойғандығын дәлелдесе керек. Өйткені, жоғарыдағы келтірілген деректер тек бір ғана елді мекендегі, не облыстағы жағдай емес, бұндай деректерді республиканың кез келген облыс, аудандарынан кездестіруге болады. Сондықтан келешекте 9 мамыр күнін Жеңіс мейрамы емес, Екінші дүниежүзілік соғыс құрбандарын еске алу, олардың аруағын ардақтап, тағзым ететін күн деу орынды секілді. Өйткені, Екінші дүниежүзілік соғыстың құрбаны болып сүйектері жат жерде қалғандар қаншама десеңші! Сол үшін елімізде оларды еске алатын арнайы күн керек.

Сталиннің әділетсіздігі...

Қазақтардың ерлігі, батылдығы, батырлығы ертеден-ақ әлемге әйгілі болған. Қазақ даласын аралаған атақты саяхатшы Карпини: «...Бұл даланың халқы жау көрсе-ақ, тарпа бас салады да оқ жаудырады, қырып жоймай тынбайды. Мұны жұрт біліп қойсын» деп күнделік дәптеріне ескертпе жазған. Осы ескертпе орыс генералдарының санасына қатты сіңсе керек, қазақтарды 1812 жылғы Наполеонға қарсы соғысқа, 1877-1878 жылғы Орыс-түрік, 1905 жылғы Ресей-жапон соғыстарына қатыстырып, жауларына қарсы салған. Олар ерліктерімен көзге түскен, марапатталған. Екінші дүниежүзілік соғыстың ауыр күндерінде И.Эренбург «Отан үшін» газетінде «...Қазақтар кең далада атпен жүруге дағдыланған.

Бірақ, керек болса олар жер бауырлап, еңбектей біледі, жүгіре біледі, өрмелеп тауға шыға біледі. Батпақтардан кешіп өтеді. Оларды еш нәрсе тоқтата алмайды», - деп баға берді.

Шындығында, Екінші дүниежүзілік соғыстың ең отты, ең қауіпті, ең шешуші Мәскеу, Сталинград, Ленинград, Курск доғалары секілді қырғын шайқастарға Қазақстаннан жасақталған құрама, дивизиялар салынды, Беларусь, Украина мен Балтық бойын, Қырым мен Кавказды жаудан тазартуда, Берлинді, Рейхстагты алуда да қазақстандықтар асқан ерліктер көрсетті. Тіпті «Ресейдің тағдыры осы жолы шешіледі», - деп Мәскеуге ұмтылған немістердің қарулы күшін тойтарған кім? Оларды омақастырған қазақстандықтар емес пе? Олардың ерлігі бүкіл әлемге әйгілі болған жоқ па? И.Эренбург айтқандай, оларға Ленинградтың батпағы да, солтүстіктің бораны да, Кавказ бен Қырымның, Балқанның таулары да тоқтау болмады. Кеңес Одағының басқа республикалармен салыстырғанда, Қазақстан қызыл армияны соғыс қару-жарағымен, оқ-дәрімен жарақтандыруда, киім-тамақпен қамтамасыз етуге елеулі үлес қосқаны үшін кезінде бірнеше рет Мемлекеттік қорғаныс комитетінің туларын жеңіп алды.

Солай болса да, қазақстандықтардың бұл еңбегін, көрсеткен жәрдемін, майдан төрінен көшірілгендер мен еріксіз атамекенінен жер аударылғандарға жасаған ұшан-теңіз қамқорлығын И.В.Сталин Жеңіс күндері сөйлеген сөздерінде, халыққа арнаған үндеуінде елеусіз, ескерусіз қалдырды. Тек Қазақстан Республикасы ғана емес-ау, сол кезде КСРО құзырына қараған ұлт республикаларының Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, қосқан үлесін жоққа шығарды. Бұл соғысқа славян халқы, оның ішінде тек орыс халқы ғана қатысып, ерлік көрсетіп, бір өзі жеңіске жеткендей етіп көрсетті. Сөзімізді дәлелдеу үшін бір-екі нақты дерекке жүгінейік.

1945 жылы 9 мамырдағы бүкіл Кеңес Одағының халқына арналған үндеуінде: «...Өздерінің тіршілігін және өздерінің тәуелсіздігін қорғаған славян халықтарының неше ғасырлық күресі неміс басқыншыларды және неміс зорлықшыларды жеңумен аяқталды» деп тарихи ескі жараларды қайта қаузаумен қатар, тек славян халқы ғана жауымен аяқасқан етіп дәріптеді.

Екінші, сол жылы 24 мамырда И.В.Сталин Жеңіс күніне арнап қабылдау өткізді, арнайы қонақасы берді. Сонда орыс халқының денсаулығы үшін бір емес, екі рет тост көтерді. Соңғы сөзді арнайы өзі сұрап алып былай деді: «...Мен ең алдымен орыс халқының денсаулығына тост көтергім келеді. Өйткені, орыс халқы әрдайым ақ ниетті, жауынгер ерліктің иесі болып келеді. Орыс халқы еш уақытта басқыншылар алдында тізе бүккен емес (?). ...Орыс халқы

тәуекелшіл, батыл халық. Ол КСРО-да басшы халық (?) болуының себебі (*көрдiңiз бе, не айтқысы келiп тұрғанын*) тек сан жағынан көп болуында емес, орыс халқының ұлылығы Отан соғысы жылдарында ерлік, табандылық күресімен, жанқиярлығымен, революция табыстарына шын берілгендігімен (?) Кеңес Одағының барлық халықтарын өз төңірегіне берік топтастыра білгендігімен (?) айқын көрінді».

Сөйтіп, И.В.Сталин орыстардан басқа республика халықтарының бұл соғысқа жан аямай ерлік көрсеткендеріне әділ баға бермеді, әділетсіздік танытты. Конституцияны бұзды. Конституцияның КСРО-ны мекендейтін ұлт республикаларының бәрі тең дейтін ережесін тәрк етті. Орыстарды басшы халық, осы ұлы халықты КСРО-дағы барлық ұлттардан артық етіп көрсетті. Оның да себебін сол жерде: «Басқа халық болса, үкіметке үмітімізді ақтамадыңдар, енді тайып тұрыңдар. Біз Германиямен бітім жасап, тыныштығымызды қамтамасыз ететін басқа үкімет құрамыз деген болар еді. Бірақ орыс халқы оған барған жоқ» деп соғыс жылдарындағы қорқынышын ашық айтты. Асылы, шындығы осы болар. Ол кезде Ресей халқы тек коммунистік идеяны насихаттайтын бір ғана партияның шырмауында тұрды.

Қазақ даласы қасірет алаңына айналды...

Жау жеңілді. Ақындар Жеңіс күнін дәріптеп өлеңдер шығарды. Солардың ішінде Ә.Тәжібаевтың «Айтыңдаршы арманым не?» деген өлеңі партия органдарына құдіретті көрінді. Бұл өлең баспасөздерге жарияланды. 9 мамыр күні радио арқылы республиканың түкпір-түкпіріне жетті. Оның бір-екі шумағын бүгінгі мейрамға тікелей қатысы болғандықтан тыңдап көрелік:

Ей, жолдастар, замандастар!
Ата-аналар! Балғын жастар!
Жаршың болып саламын жар,
Шаттаныңдар, мақтаныңдар!
Той жасаңдар, дулатыңдар!
Жердің бетін шулатыңдар!
Шын қуаныш сәнмен салтын
Көрсетiңдер туған халқым!
Керек болса тойға ақсарбас
Қазақ па екен құрбан шалмас!
Бөгелмендер, таң қалмаңдар!
Құрбандыққа мені алып шал!

Жарай алсам бұл кәдеңе
Айтындаршы арманым не?

Ақ жүрек, ақ пейіл ақын жүреужарды сөзін осылай жырлады. Кеңес үкіметінің, Коммунистік партияның саясатына имандай сенді. Бірақ, осыдан бір жыл өткен соң, өзі айтқандай, саясаткерлер оны құрбандыққа шалып жіберерін білмеді.

Германияны талқандаған И.В.Сталин әлемдік мәртебеге ие болды. Генералиссимус атағын алды. Енді сырттан алар жаудың жоқтығына оның анық көзі жетті. 1937-1938 жылдардың сөнбей қалған шаласын қайта тұтатуға кірісті. Ғылымның әр саласынан бір кілтипан тауып, кадрларды, ғалымдарды қудалаудың жолын іздестірді.

Коммунистік партияның сұрқылтай идеологы А.Жданов «Үлкен өмір» кинофильмі мен «Звезда» және «Ленинград» журналдары туралы, «Правда» газеті тарихты марксизм-ленинизм тұрғысынан қарау туралы мәселелер көтерді.

Аяқ астынан И.В.Сталин тіл білімінің білгірі болып шықты. «Марксизм және тіл білімінің мәселелері» деген күрделі еңбек жариялады. Ол еңбекте КСРО-да тұратын халықтар келешекте тек бір тілде – орыс тілінде сөйлейтіндігін «дәлелдеді». Оның зияны қазақтарға бірден тиді. Қазақ тілі ығыстырылды, қазақ мектептері жаппай жабылуға бет алды. Ғалымдарды, әдебиетшілерді, тілшілерді бірі батысшыл, бірі шығысшыл, енді біреулері ескішіл, байшыл, тағы біреулері орыс тіліне, мәдениетіне, кеңестік саясатқа үрке қарайтындар деп жіктеп, айыптай бастады. Мұның бәрі айналып келгенде, тіл мен әдебиет, көркемөнер саласында қалыптасқан дәстүрді қиратуға бағытталды.

И.В.Сталиннің тіл білімі жөніндегі еңбегін оқып үйрену, «Үлкен өмір» кинофильмі мен «Звезда» және «Ленинград» журналындағы қателіктерді жою жөнінде БК(б)П Орталық комитеті қаулылар алды. Бұл қаулылар Қазақстанның тарих, тіл және көркемөнер саласының үстінен жай түсіргендей болды. Тарих ғылымының кандидаты атағын алып келген Хадиша Айдарова мен Шойынбаев және А.Никулдердің «Правда» газетінде жарияланған мақаласы Қазақстан тарихын тас-талқан етті. Кенесары хан туралы жазған Е.Бекмаханов жер аударылды. «Біз қазақпыз» өлеңі үшін Ә.Тәжібаев, эпостарды дәріптегені үшін Ә.Қоңыратбаевтар қуғынға түсті. М.Әуезов Мәскеуден бір-ақ шықты. Соғыс жылдарында елеулі еңбек еткен ғалымдар да бұл өртке шарпылды.

И.В.Сталин соғыстың қызу күндерінде-ақ, әлемдік үстемдікке жетуді, жұмыр жерге билік құруды ойластырды. Халықтың ашжалаңаштығына қарамай, қырып-жоятын соғыс қаруларының жаңа

түрлерін жасатты. Космостық зымырандар, атом, сутегі, бактериялы бомбаларды шығаруға кірісті. Сөйтіп, Қазақстанның Семей, Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау өңірлеріне атом қаруларын толтырды, Қызылорда облысы зымырандарды сынау алаңына айналдырылды. Халқымыздың өміріне, жеріне, ауасына бірнеше ғасырға созылатын апат, экологиялық ғаламат қасірет әкелді. Бірақ, Черчилль айтқандай: «И.В.Сталин Ресейді соқамен қабылдап, атом қаруымен жарақтандырды». Сталин өз құзырындағы мемлекет түгіл, өзге мемлекеттерге желкесін күжірейтіп, ту сыртын беріп, мұртын балта шаппай өмірден өтті.

*«Ана тілі» газеті
5 мамыр 2005 ж.*

Хан Кененің жиені

Бұл дерек, таяуда Қызылорда облысы Тереңөзек аудандық «Сталин жолы» газетінің 1943 жылғы сарғайған беттерін парақтап отырғанымызда, 28 тамызда №44 санында кездесті. Мақала авторы – майданда қан кешіп жүрген аға лейтенант Жекен Жұмаханов.

Онда сөз болған 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысына елімізден аттанған миллионнан астам жауынгерлердің бірі Қоңыр Төлеухановтың ерлігінен гөрі, оның 1837-1847 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастырушы, халқымыздың мақтанышы Кенесары ханның туған жиені деген сөз жүрегімізге жылы тиді. Сондықтан, Кенесарының 200 жылдық мерейтойы кеңінен аталып жатқан тұста осы деректі жұрт назарына ұсынуды жөн көрдік.

Жекен Жұмахановтың мақаласынан білгеніміз: майданның қызу күндерінің бірінде әскери бөлімде жауды сыртынан қоршау жоспары жасалады. Ол үшін жаудың адам күшін, қанша қару-жарағы бар екенін алдын ала білу мақсатында арнаулы барлаушы топ ұйымдастырылады. Топ бастығы капитан Козлов межелі дұшпан шебіне жақын келіп, жауынгерлерін тоқтатып:

- Мұнан әрі бұл қалпымызбен жүре алмаймыз. Бізге немістің анау-мынау солдаттарының керегі жоқ. Толық мәлімет беретін штаб офицерінің біреуі керек. Немістерден осындай тіл әкелуге кім барады? - деп сұрайды.

Тілек білдіргендердің ішінен Козлов бес жауынгерді іріктеп алады. «Соның бірі Қоңыр Төлеуханов еді», - деп жазады автор.

«...Түн ортасы ауа бесеуден үшеуі қайта оралды. Орталарында қолы қайырылып байланған, жалаңбас немістің бір офицері тұрды.

Төлеуханов капитанға:

– Жолдас капитан, жаудың күзетіне кездестік. Бәрін өлтіріп кетуге тура келді. Бір неміс офицерін алып келдік. Тапсырмаңыз орындалды, - деп рапорт берді.

Қоңырдың өз шекесінен де тарам-тарам қан ағып тұр еді. Мұны көрген капитан:

– Бөлімге қайт, жараң асқынып кетеді, - деді.

Оған Қоңыр:

– Жоқ, қайтпаймын, жолдас капитан, - дейді.

– Неге?

Қоңыр:

– Менің нағашым – Қасымұлы Кенесары жауын жеңбей кері қайтпайды екен. Оның тұқымы – мен, бұл ата дәстүрді бұза алмаймын, - деді.

– Жарайды, батырым! - деді капитан...

Қоңырдың шешесі – Кенесарының туған немересі».

Өкініштісі – мақала авторы Қоңыр Төлеухановтың анасы жөнінде қанағаттанарлық мәлімет жазбаған. Бұл жағдай бізді жұртшылыққа сұрау салуға итермеледі.

Өйткені, біріншіден, халқымызда «Айқын қасқадан ең болмағанда төбел туады», «жиен нағашыға тартады» деген аталы сөздер бар. Кенесары – Наурызбай батырларға тартқан Қоңыр ерлігінің алғашқы ұштығы көрінді.

Екіншіден, Қоңыр майданнан аман-сау еліне оралды ма? Оралса қандай дәрежеде оралды, ұрпақтары бар ма? Олар қазір қайда тұрады?

Үшіншіден, Қоңырдың анасының есімі кім? Оның әке-шешесі кімдер? - деген секілді сан сауал Кенесары тарихын толықтыруға қажетті әрі құнды материалдар деп білеміз.

Сондықтан Қоңыр Төлеухановты білетіндер бұл сауалдарға жауап беріп, бізбен баспасөз арқылы хабарласар деп үміттенеміз.

*«Ана тілі» газеті
17 қазан 2002 ж.*

«Анамның хаты өлімнен арашалап қалды»

1941-1945 жылдар арысындағы қанды қырғын – соғыс жарасы халқымыздың жадынан еш уақытта өшпейді. Өйткені ол Кеңес Одағы бойынша 27 миллионнан астам адам (кей деректерде 30 миллионнан астам), оның ішінде 410 қазақстандық боздақтың өмірін қыршынынан қиды. Бұл сұрапыл соғыс жылдары туралы мемуарлар, зерттеу-ғылыми еңбектер, естеліктер аз жазылған жоқ. Солай болса да біз 1942 жылы Қазақстанда құрылған 12 дивизияның бірі – Ақмолада ұйымдастырылған 29-дивизияның 299-полкінің жауынгері Өмірбай Исақовтың Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатына тапсырған естелігін әңгімеге арқау етпекшіміз (122-Н қоры, 1 тізімдеме, 74-75 істер).

Өмірбай Исақов 1922 жылы 5 қыркүйекте Ақмола облысы Есіл ауданы Монастырка селосында Терісаққан өзені бойындағы Көкшетау адырында өмірге келген. Қазір Алматы облысы Қаскелең ауданы Прямой путь (Іргелі) поселкесінде тұрады. Өмекең 1942 жылы 6 қаңтарда жерлестері Қасқырбай Омаров, Төлен Арыстанбеков, Дәкен Бесбаев, Амантай Ахметов, Ескендір Әлібековтермен бірге Қима ауданынан әскерге шақырылып, 10 қаңтарда жоғарыда аталған полктің 1-взводында ПТР³² нысанашы (наводчик) болды.

Ө. Исақов

Бірақ 29-дивизия жауынгерлері әскери ғылымның қыр-сырын білу былай тұрсын, ертең қолына ұстар соғыс қаруын да меңгерместен көкектің аяғында майдан шебіне жеткізілді. Өйткені, бұл Мәскеу, Сталинград қалаларының мүшкіл халге ұшырап тұрған ауыр кезең еді. Сондықтан немістер Сталинградты әні аламын, міне аламын деп аласұрып тұрған шағында жауынгерлерді соғыс қару-жарағымен жаттықтыруға, уақытты созуға мүмкіндік болмады.

Бас-аяғы үш ай өткенде 29-дивизия Сталинград майданының 64-армиясының құрамында Вилово станциясында қосылды. Осы жерде 299-полкті полковник Переменов қабылдап алды. ПТР соғыс қаруын қазақстандық жауынгерлер тұңғыш рет осы жерде көріп таң қалды. Олай дейтініміз – Өмірбайдың естелігіндегі: «...Бірінші рет ПТР қаруын алып таң қалып қарап, бұл мылтықтың танкті қирататынына сеніңкіремей жүр едік. Бір күні немістің сынған

³² Противотанковое ружье – танк ататын мылтық.

танкісін аттырып, қолымыздағы мылтыққа сенімімізді арттырды», - деген сөзі осы ойға жетелейді. Әрі жоғарыда айтқанымыздай, жауынгерлерді соғыс техникасын, әскери өнерді үйретпей-ақ қан майданға бірден әкелгенін дәлелдейді.

Өмірбай Исақов тұңғыш рет 16 шілдеде адам өлімін көрді. Жаны түршікті. Өлім болғанда, қандай ауыр өлім. Жолдасы, өзімен туған елі Қимадан бірге келген Бесбаев Дәкен неміс бомбасынан опат болды. «...Қандай аянышты. Ең болмаса жаумен жекпе-жек кездесіп, жастығын да ала алмай, туған еліне сәлемін де жолдай алмай, бізбен қош деуге шамасы келмей кетті. Өкінішті өлім».

17 шілде күні Чир, Цимла өзендері бойында 62, 64-армия немістердің қарулы әскерімен шайқасты. Бұл Сталинград қырғынының басы еді. 22 шілде 64-армияның ауыр күндерінің біріне айналды. Немістердің қоршауға алу қаупі төнді. Жау тегеурініне шыдас бере алмай, 64-армия шегінуге мәжбүр болды. Шегінген әскердің ізін жабу аға лейтенант Бахабов басқарған бір рота жауынгерге (ішінде ПТР-мен Төлеген Арыстанбеков, Егоров Иван, Исақов Өмірбайлар бар) тапсырылды. Олар кешкі сағат 4-ке дейін позицияны ұстап тұрып, түнгі сағат 11 шамасында аман-сау бұрын шегініп кеткен өз полкына келіп қосылды. Сонан полк 5 тамызға дейін қорғаныс шебін жасап келесі соғысқа дайындық жүргізді.

Бірақ 5-6 тамыз күндері Ақсай өзені бойында 1-2 Румын жаяу әскер дивизиялары және немістердің 29-моторландырған дивизиясы бірлесіп, 64-армияға қарсы бірнеше рет күшті шабуыл жасады. Екі жақтың артиллериясы мен минометтерінен атылған оқтар, ұшақтардан тасталған бомбалар, жарылған снарядтар жер бетін өртке, аспанын қара түтінге тұншықтырды. Шыңғырған адамдар мен аттардың, жер сілкіндірген танктердің, гүрсілдеген ұшақтардың дауыстары жантүршіктірді. Құлақ тұндырды. Көтерілген шаң мен тозаң, түтін демалуға мүмкіндік бермеді. Ақыл-ой, екі көз тек жау жақта. Осы аласапыранда Өмірбай петропавлдық Петродан айырылды. Кімнің қайда екенін ешкім білмеді. Беріліп жатқан команда да жоқ. Қараңғы түскенде ротаның политругі ташкенттік орыс жігіті³³ келіп ротаның тірі қалғандарын жинап, Жутово станциясын жау әскерлерінің алғанын, өздерінің қоршауда қалғанын хабарлады. «Енді тамақ, қару-жарақ сырттан келмейді. Жәрдем күтпей аз күшімізбен қоршаудан шығуымыз керек. Қорқақтыққа салынғандар, бұйрықты орындамағандар қатаң жазаланады» деген полковник Переменовтың бұйрығын жеткізді.

---

³³ Оның есімін Өмірбай ұмытқан – З.И.

Румын әскерлерінің қысымына шыдас бере алмай, 64-армияның басшылары генерал М.С.Шумилев, штаб бастығы генерал-лейтенант И.А.Ласкин қырғыннан қалған әскерін жинап Ақсайға шегінуді ойластырды. Бұл жерде де 64-армия байыздап тұра алмады. Қоршауда қалу қаупі күшейді. Соған қарамастан 8 тамызда 6 сағатқа созылған қырғын соғыста 29-дивизия Жутово селосын қайта алды. Қорғаныс шебін жасады. Бірақ, немістердің қарулы әскерлері 29-дивизияны Жутоводан сол күні кешке тағы да ығыстырды.

9 тамызда теміржол бойында жаңадан қорғаныс шебін құрып, немістердің бірнеше шабуылын тойтарды.

12 тамызда В.И.Чуйков 29-дивизияны қалмақ поселкесі Зетыға запастағы позицияға шығаруға бұйрық берді. Олардың майдан шебінен шығаратын ізін жабуға аға лейтенант Пархоменконың батальонымен бірге Өмірбай Исақов ПТР расчетымен қалдырылды. Бірақ 106 және 128-полктар орнынан жылжыған сәтте олардың ізін баққан жау әскерлері бірден қоршауға алып, румын әскерлері Ақсайдан өте бастады. Аға лейтенант Пархоменко бастаған жауынгерлер бірнеше сағат бойы жан алып, жан беріп жаумен шайқасты. Жаудың 300-ге дейін солдатын жойды. Көптеген қаруды қолға түсірді. Дивизия аман-сау шегініп үлгерді.

Ақыры 16 тамызда ауыр шайқастарда қажыған, жауынгерлер қатары сиреген 29-дивизия резервке шығарылды. Бірақ жауынгерлердің қуанышы су сепкендей басылды. Ертеңіне, яғни 17 тамызда «Тебектенеров-Авгенеров бағытындағы әскери әрекетке бірінші эшелонда резервке шыққан 29-дивизия енгізіледі» деген майдан қолбасшысынан бұйрық шифрмен келді. Сөйтіп, 29-дивизия 18 тамызда таңғы 5-те қайтадан қанды майданға кірді. Жау оларды ілгері бастырмады. 19 тамыз күнгі шайқас та нәтиже бермеді.

20 тамыз күні немістер 29-дивизияны жою мақсатында сұрапыл шабуылға шықты. Бұл қырғында шығын көп болды. Майдан дала-сында қаза тапқандардың мүрделері жиналмады. Олар тамыздың ыссы күндерінде иістеніп, адам-баласының басына бермейтін сорақы көрініс болды. Мұны көрген жауынгерлерде патриоттық сезім, Отанын сүю қайдан болсын? Бірақ алдың жау, артқа қарасаң Отанын сатқан ретінде өлім күтіп тұрғандықтан амалсыз жаумен шайқасуға еріксіз ұмтылады.

Жағдайдың осындай ауырлығына қарамастан 29-дивизия, оның 299-полкі жаудың бірнеше шабуылдарына 30 тамызға дейін қарсы тойтарыс берді. 30 тамыз күні кешінде кері шегінуге тағы да бұйрық келді. Ымыртта дивизия қозғалды. Таң жарығы болар-болмас кезде дивизияның алғашқы колонналары Зеты деревнясынан 5 шақырым жерде жолға шыққанда неміс танкілері бораған оқпен қарсы алды. Артынан бірнеше минутта бас сауғалар орын жоқ ашық алаңға шыққан жауынгерлерді бомбаның астына көмді.

Немістер бұл тактикасын 31 тамыз күні де қайталады. Таңғы сағат 6-да Тингут және Верхно-Царицын бағытында неміс танкілері, моторлы жаяу әскерлері, аспанда мессершмиттері мен юнкерстері шегінген жауынгерлерді жусатып салды. Олардың масайрағаны соншалық, ұшақтар жауынгерлерді жекелеп қуып атты. Олардан қашып, окопта жасырынып үлгерген жауынгерлерді танкілер шынжыр табандарына салып таптады. Жаралы жауынгерлерді неміс автоматшылары шабылған шөптей жайратты.

Осы қырғында 29-дивизия 8000 жауынгерінің 6500-інен айырылды. Біз бұл сөздерді Исақовтың естелігінен алдық. Басым көпшілігін немістер тұтқынға түсірді.

Солардың бірі – біз әңгімеге арқау етіп отырған Өмірбай Исақов қанды майданға қатысқанына бас-аяғы бір жарым ай уақыт өткенде жауына тұтқын болды. Сөйтіп, оның өкінішті де өлімші, тірідей көретін тозақ өмірінің жолы басталды.

Өмірбай Исақов Сталинград майданына қатысқан 126, 138, 204 және ақмолалық 29-дивизиялардың күйреуіне, жауынгерлердің қырғын табуына, 50 мыңнан астам боздақтың немістердің тұтқындауына Бас қолбасшы И.В.Сталиннен бастап, Бас штаб, майдан қолбасшысы А.И.Еременко тікелей кінәлі деп санайды. Жасыратын несі бар 1941-1945 жылдардағы соғыста Бас штаб пен кейбір майдан басшыларының тарапынан берілген бұйрықтардың қателігі миллиондаған жанның өмірін қиды. Немістер қораға айдаған қойдай топырлатып тұтқындады. Тарихи дерекке сүйенсек, Бас қолбасшы және майдан қолбасшылары тарапынан қателіктер соғыстың алғашқы күнінен басталған. Генерал-лейтенант И.Г.Лаврененконың дерегі бойынша, 1941 жылдың тамыз айының ортасына дейін, яғни бір жарым ай ішінде төрт миллион жауынгер мен офицерлер немістерге тұтқын болған. Осыған байланысты Бас қолбасшы И.В.Сталин осы төрт миллион тұтқынды «Отанын сатқан опасыздар» деп атышулы №270 бұйрықты шығарған. Бұл бұйрықтың зардабы ұзаққа созылды. Миллиондаған тұтқынның өмірін қиды, мойнына 25 жылға сотталды деген жаза қарғы болып ілінді.

Барлық майданға шолу жасамай тек әңгімеге арқау етіп отырған 64-армиядағы нақты жағдайды дәлелдейтін деректер жеткілікті. Оларды Өмірбай Исақов мұрағатқа тапсырған естелігінде сол шайқастардың бел ортасында, қан кешіп жүріп көзімен көрген генералдар мен журналшылар жариялаған мемуарлары мен естеліктерінен дәйектемелер жинастырған екен. Біз сол деректерді негізге алдық.

Енді нақты сол дерекке жүгінсек, 1942 жылы 26 тамыз күні кешінде 64-армияның әскери кеңесі майдан жағдайын талқылаған. Ол кеңеске Оңтүстік-шығыс майдан қолбасшысының орынбасары Ф.И.Голиков қатысқан. Кеңес «64-армия қазірдің өзінде немістің екі армиясының оперативтік қапшығына түсті» деген шешімге келген. Бұл қырғын болатыннан 5 күн бұрынғы жағдай.

Сол күні «64-армия қоршауда қалу қаупінде тұр» деп майдан қолбасшысына 64-армияның командирі М.С.Шумилев хабарлаған. Ертеңіне генерал Ф.И.Голиковтың көзінше ВЧ арқылы майданда қалыптасқан ауыр жағдайды майдан қолбасшысы А.И.Еременкоға тағы да айтқан. Армияны сақтау үшін кейін шегіндіруге, қолайлы қорғаныс шебін ұсынған. Бұл жағдайды майданның штаб бастығы Захаровқа да ескерткен. Бірақ А.И.Еременко бұл дабылдарға құлақ

аспаған. Шегінуге рұқсат бермеген. Тіпті, 29 тамызда жау самолеттері мен 200 танкі, артиллерия, минометтерімен 126-дивизияны қырып жатқанда да ол үнсіз қалған. Өйткені, А.И.Еременко Бас қолбасшы И.В.Сталинның қаһарынан қорыққан.

Оған нақты дәлел И.В.Сталин Василевскийге: «Сталинградты сақтап қалу үшін қолда бар күшті аямауды, қандай да болса құрбандыққа бару керектігін генерал-полковник Еременкоға, сондай-ақ, генерал-лейтенант Горловқа (*Горбатов немесе Голиков болуы мүмкін – З.И.*) міндетте» деп тапсырды (Генерал Скоробогатов. «Секрет Сталинграда», 143 б.).

Екінші дерек Сталинград эпопеясында армия генералы Горбатов «...Ол (*Сталин*) Г.Маленковқа: «Қолбасшы Чуйков пен Еременкоға, егер қаладан (*Сталинградтан*) айырылатын болса, онда олардың бастары иығынан ұшатындарын хабарла» деп бұйырды.

Генерал А.И.Еременко өз басының аман қалу үшін жауынгерлердің қырылуын шыбын шаққандай көрмеді деген Исақовтың ойы дұрыс деп топшылауға болады. Оның үстіне Өмірбай Исақов өз пікірін генерал-лейтенант И.А.Ласкиннің «На пути к перелому» деген мемуары мен «Советский богатырь» газетінің редакторы А.Дубицкийдің «На суровом ветру» естелік кітабындағы деректермен дәлелдейді. Өйткені, И.А.Ласкин 64-армияның штаб бастығы, ал А.Дубицкий газет тілшісі ретінде қырғынды өз көзімен көрген. Сондықтан Ө.Исақовтың пікірі шындықтан алынған нақты дерек деп айтуға негіз қалайды.

Енді естелік бойынша екінші бір мәселеге назар аударуды жөн көрдік. Өйткені адам баласы ет пен сүйектен жаратылғандықтан солдаттың майданға кірер алдында, тұтқынға түсу сәтінде, өмір мен өлімнің арпалысқан шағындағы жауынгер ойының сан-саққа жүгіруі жүйкеге әсер етуін көз алдымызға елестетудің елеулі мәні бар. Олай дейтініміз, майданнан, не тұтқыннан босанып келгендермен сөйлесе қалсаңыз, олардың көпшілігі «мен өйттім, мен бүйттім, қорықпадым» дейтінін жиі еститінбіз. Ал, Өмірбай Исақов тұтқынға түсер сәттегі арпалысқан ойын күнделігінде былай суреттейді: «...Шұңқырлау жерде 5-6 адам жатқанбыз. Теп-тегіс жазықта неміс жеңіл танкілерімен әр жерде бытырап жатқан жауынгерлерді қойша қайырып айдап келіп, бір жерге жинап жатқанын көріп жатырмыз... Жанымдағыларға қарасам, үн-түн жоқ, комсомол, партиялық билеттерімен қоса қызыл әскерлік билеттерін жерге көміп жатыр екен. Мен де комсомолдық билетім мен қызыл әскерлік книжкамды сол жатқан жерге көмдім. Алып қалғаным – Майраның қолымен жазылған анамның соңғы хаты. Сондай өлі мен

тірінің арасында тұрғанымда ардақты алтын анам, жан бауырым Мәкібай, өмірде құшақтап, бірінші бал татыған тілінен сүйіп, махаббат толқынына бөленген қызым Майра көз алдыма елестеп, есеңгіреп кетсем керек, «Русь! Ауф!» деп автоматтарын кезеніп тұрған немістердің ащы даусынан есімді тез жиып алдым», - деп шындықты, бар болмысты сезімді айқын көрсеткен.

Мұны көңіл толқымай оқу мүмкін емес. Бұл сезімдер көп жауынгерлердің естеліктерінде кездеспейді. Олар кезінде коммунистік саясатқа сәйкес айта алмаған шығар десек, ол да негізсіз секілді. Себебі, Өмірбай Исақов естелігін кеңестік саясат дәуірлеп тұрған 1984 жылы наурыз айында-ақ еш нәрседен қымсынбай жазған. Кейінгі ұрпақ сабақ аларлық батылдық жасаған. Бірақ олардың бәрін бір мақалаға сыйғыза алмадық. Өмекеңнің немістердің лагеріндегі, Ресей Қылмыс заңының 58-бабымен 25 жылға сотталып, кеңестік тоталитаризм тұтқынындағы ауыр да азапты өмірлерін жатық, шебер тілмен, қажетті дәйектемелермен өрген естелігі оқырманның бір кәдесіне жарар деген ой түйдік.

Жүз жасаңыз, қайратты қарт жауынгер Өмеке!

*«Ана тілі» газеті
8 мамыр 2003 ж.*

Таксірет

1942 жылдан Германияның және 1949 жылы «Отанын сатқан, ағылшын-америка барлау органына шпион болды» деген желеумен 25 жылға сотталған Өмірбай Исақовтың Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатындағы естелігін оқып отырмын (122-Н қоры, I тізімдеме, 74-75 істер). Ол – 1942 жылы Қазақстанда құрылған 12 дивизияның бірі, ақмолалық 29-дивизияның 299-полкінің бұрынғы жауынгері. 1942 жылы шілде-тамыз айларында Сталинград майданында 64-армияның құрамында соғысқа қатысып, майдан қолбасшысы А.И.Еременконың қателігінен 29-дивизияның немістер қолға түсірген 50 мың боздақтың бірі болғанын бұрын жазғанбыз.

Тұтқындарды иесі жоқ малдай, құнсыз құлдай көрген немістер кешке дейін ас-сусыз айдады. Қарны ашып, шөлден қаталаған, сапқа ере алмаған жауынгерлерді немістер сол құлаған жерінде атты. Кешке ашық далада айналасын тікенек сымдармен, иттер мен қарауылдар қоршаған лагерьге қамады. Ортасына бөшкелер қойып,

оған су құйған кезде күні бойы қаталағандар суға лап қойды. Сол кезде немістер оларды автоматпен сұлатып салды. Бірнеше адам сол жерде жан тапсырды. Олардың кім, қай жерлік екенін ешкім біле алмады.

Ертеңіне Украинаның «Ремонтный» стансасы жанындағы ұзындығы екі, ені біржарым шақырым тікенек сыммен қоршалған ашық аспан астындағы лагерьге әкеп қамады. Тұтқындарға бұл күні де ас берілмеді. Тұтқындар әбден әлсіреген үшінші күні «Ремонтный» лагерінде алғашқы дәм татты. Тамақ деген аты ғана. Қара суға қайнатқан, қауызы алынбаған тары. Амал не, «жұтқан – жұтамас» деп қайнаған суын ішіп, суға бөккен, қауызы алынбаған тарыны қаузап, өздерінің әзірге тірі екендіктеріне тәубә десті.

«Ремонтный» лагері тұтқындарға тірідегі тозақ болды. Нәсерлі жаңбыр, түнгі суық, қатықсыз, қауызы алынбаған тары тұтқындарды әбден жүдетті. Терілері сүйекке жабысты. Кейбірі асын ішіп отырып, кейі түнде жатқан жерінде жарық дүниемен қоштасу көбейді. Сол сұрықсыз өмірді: «...Түнде тышқан сияқты жататын жерді қолмен тырналап қазып, құрғақ жерге үшеу-төртеу болып бір жамбастап, бір-біріне жіпке сыммен байластырған шинелімізді жамылып жатамыз. Түнде жамбасымыз ауырғанда бірімізді-біріміз оятып, бәріміз де екінші жамбасымызға аунап жатамыз. Түнде жаңбыр жауғанда шұңқырымызға жаңбыр, не қар жауып кеткенде жата алмай, шинелімізді бүркеніп, қалғып-шұлғып түнді өткіземіз. Түнде ойбайлаған, боқтаған, алласына мінәжат қылған, есеңгіреп, сандырақтаған, оқ түскен жарадан жанын қоярға жер таппай жанталақан, зарлаған дауыстарға бой үйренді» деп суреттейді Өмекең (1 дәптер, 35 б.).

Онан әрі Өмірбайдың «Ремонтный» лагеріндегі: «...Күн сайын ат арбамен полицейлер келіп өлген тұтқындарды қатарлап арбаға тиеп, есіктен шығар жерде тұтқындар өтірік өлген болып қашпасын деген немістік пысықайлықпен олардың басынан атады. Өлген тұтқындарды лагерьден сегіз шақырым жерге апарып, үстеріне бензин, не солярка құйып өртейді» деген жантүршігерлік сөздерді оқып, жүрегіңе ине сұққандай сезінесің.

«Ремонтный» ашық аспан лагерінен тірі қалғандарды 1942 жылы қараша айының басында Украинаның Хорол лагеріне әкеліп қамады. Хорол лагері – көлемі үлкен, ұзын-ұзын барақтар. Барақ ішіне бес қабат нар орналасқан. «Үш күннен кейін тозаққа үйренеді» деген. «Ремонтный» лагеріне қарағанда тұтқындарға Хорол ұжмақ көрінді. Ашық аспан асты емес. Суық болса да баспана. Ысқырған боран, нәсер жауыннан жан сақтауға мүмкіндік болды.

Солдан оңға қарай: Әбікен Жақсылықов, Өмірбай Исақов

Өмірбай Хорол лагерінде жерлестері Әбікен Жақсылықов, Елжас Күдебаев, Сағынбай Жүсіпов, Сағынбай Елемесов, Мұхаметжан Сұлтанов, Төлеген Бердібеков, атбасарлық Омар Машанов, Марат Мұқанов, қарағандылық Тоқымбет, Төлеубай сияқты жігіттермен кездесті. Ауылы көшіп келгендей сезінді. Енді бірлесіп, ұйымдасып жүрсек, босқа өлмеспіз деп ойлады.

Хорол тұтқындарды жазалаудың жаңа орны болды. Тұтқындар бұрынғыдан жаман азып-тозды. Киімдері алым-жұлым күйге түсті. Соған қарамастан лагерь басшылары боран, аяз, қар дегенді ескермеді. Тұтқындардың жұлығы жыртылған, не ұлтаны сыпырылған, аяқ киімдерінен бақайы, өкшесі шығып қып-қызыл боп домбығып іскеніне қарамастан ұрып-соғып жұмыс істетті. Тіпті болмаса жалаң аяқ қарға айдады. Тұтқындарды азаптау, әжуәлау, мазақтау, азар беру үшін күн сайын сағат 11-де ұрып-соғып, сапқа тұрғызып бір жарым сағат бойы өлең айтқызу әдетке айналды. Өлең айтпасқа еш шара жоқ. Айтпасаң білеудей рэзеңкемен не таяқпен өлімші етіп сабайды. «Тышқанға өлім, мысыққа ойын керектің» керін келтіргендіктен ылажсыздан: «Әй, самолет, самолет, Түркістанға ала кет. Түркістанға барғанда қанатыңды қағып кет» деп еріксіз шулайтын болды. Оған түсініп жатқан неміс жоқ. Тұтқындардың жамыраған қозыдай шулағанына мәз.

Хорол тұтқындарының ішінен тыйлыларын іріктеп алып 1943 жылдың көкек айында Украинаның Старо-Константиновка, қыркүйек айында Каменец-Подол лагерлеріне ауыстырып, майдан шебін жасатты. Бұл жерге де тұтқындарды иесіз малдай айдап келді. Қия басқанды жол үстінде атып тастады. Кеш бола кез келген мал қорасына қамап, ит пен қарулы күзет қойды. Айдалып бара жатқан тұтқындарға тамақ бермек болған украин аялдерін де, әлі біткен тұтқындарды да жол-жөнекей атып отырып жеткізді.

Тұтқындарды бұл жерде де ұзақ ұстамай, 1944 жылдың көктемінде Варшава, Германияның Мант, Кан, Эссен, Дюссельдер, Кельн, Ахен, Белгияның Антверпен қалалары арқылы Францияның Шербург жарты аралына қарайтын Сен-ло қаласынан 55 шақырым жердегі Ле-Мауфе лагеріне әкеліп қамады. Тұтқындар Ле-Мауфе лагерінде тұтқындыққа түскеннен бері екі жыл мерзім ішінде алғаш

рет шашын алдырып, моншаға түсіп, салулы төсек, салқын үйге шешініп керуетке жатты. Өз үйлеріне келгендей сезінді. Дәмді тамақ ішті. Тұтқындарды он-оннан бөлді. Оларды Бірінші дүниежүзілік соғыста Ресейге тұтқын болған, не кейін Еділ бойынан Германияға барған орыс тілін білетін немістер басқарды. Олардың кейбіреулері тұтқындарға қасқырдай тиді, әсіресе, Прибалтика немісі Отто деген қатыгездік көрсетті. Алайда, адамгершілігін жоймаған азаматтар жау арасында да табылды. Бұрын Ресейде екі жыл тұтқын болған Курт Оттоның қатыгездік әрекеттерінен тұтқындарды қорғап, қам-қорлық көрсетіп жүрді. Кеңес Одағынан алып келген бұл тұтқындарға ағылшын-америкаға қарсы соғысқа әзірлік үшін тауды ұңғып, дәрімен қопарған тастарды екі тау арасына арық сияқты етіп орналастыру жұмысын жасатты. Бірақ Одақтастар екінші майданға кірісті де, немістер мақсатын орындауға шамасы келмеді.

17 маусымда ағылшын-америка әскері Котанс қаласына әуе шабуылына кіріскен сәтте 8 тұтқын қашып шықты да, таяу жердегі орманға паналады. Орманшының берген хабары бойынша америкалық офицер келіп, Өмірбайды жолдастарымен бірге Шербург порты жанындағы лагерьге орналастырды. Порттағы лагерь тұтқындардың бостандыққа шығуының басы болды. Тамақтары тоқ, қуанышты өмір басталды. Бұл қуанышты, думанды өмір Англияда жалғасты. Тұтқындар туған елге жетуге асықты. Аңсаған күн де жетті.

Қазан айының басында Кеңес үкіметінің ағылшындағы елшілігінен бірінші рангілі капитан бастаған төрт теңіз офицері келіп, Кеңес Одағына қайтатын тұтқындарға анықтама толтырды. Еліне оралатындар көп болғандықтан тұтқындар арасындағы сауатты азаматтарды қағаз толтыру ісіне пайдаланды. Бұл жұмысқа Өмірбай Исақов та тартылды. Қазан айының аяғында Ливерпуль портынан тұтқындарды еліне аттандыру салтанаты өтті. Ракета атылып, отшашу шашылды. Оркестр ойнап, екі үлкен кемеге мінген тұтқындарды екі авианосец, алды-артында 12 кеме қорғап алып шықты. Өмірбай отырған бір кемең өзінде ғана офицерлер мен күтуші қызметкерлерден басқа тұтқындықтан босаған 3000 адам болды. Теңіз үстінде немістердің жасаған шабуылдарына тойтарыс бере отырып 14 күн бойы теңізде жүзіп, 1944 жылы 6 қарашада Мурман портына жақын келіп тоқтады.

7 қарашада кемедегілерді шағын кемелермен жағаға тасыды. Портта Отанына қуанышпен оралғандарды сапқа тұрғызып, порт алаңынан шығар жерде айдауылдар бірден қоршауға алды. Туған елдің топырағын басатын, мерекені Отанымызда тойлайтын бол-

дық-ау деп тасып-төгіліп, лепіріп келе жатқан жүрек, албырт көңіл мен сезім су сепкендей басылды.

Өмірбай Исақов 1944 жылдың 7 қарашасынан 1945 жылдың 2 ақпанына дейін Таллин қаласында болды. Пфл №16 лагерінде «Смерчъ» қызметкерлерінің тергеу-тексеруінен өтті. Олар Өмірбай Исақовты жауапқа тартарлық қылмыстың ізін таппады да Балтвоенморстрой 9 батальонына қызметке қалдырды.

1946 жылы 16 қарашада әскери қызметтен босанып, туған еліне қуанышпен оралды. Алайда, қуаныш, еркіндік, бостандық күн ұзақ болмады. Арада үш жыл өтпей-ақ Өмірбай Исақовтың азапты өмірі қайта басталды. Англияда елге қайтушылардың анықтамасы толтырған қолқабысы «Отанын сатқан опасыз, ағылшын-америка барлау органының шпионы» деген атпен ақтала алмайтын қармаққа түсті.

1949 жылы 9 қыркүйекте еш нәрседен хабарсыз, Қима ауданы «Кеңарал» кеңшарындағы Ворошилов атындағы мектепте сабақ беруге кірер сәтінде қамауға алынды. Ертеңіне Ақмола түрмесінің қараңғы 4-камерасынан бір-ақ шықты. Сол күні түнде Ақмола облыстық мемлекеттік қауіпсіздік бөлімінің майор дәрежесіндегі аға тергеушісі алғашқы жауапты алды. РСФСР Қылмыс заңының 58-бабының 1-тармағы «Б» тармақшасы бойынша «Отанын сатқан» және 6-тармағы бойынша «ағылшын-америка барлау органының шпионы» деген айып тақты. Әр түрлі әрекеттер жасап айыпты мойындатпақшы болды. Өмірбай айыпты мойындамады. Негізсіз деп дәлелдеді. Іс насырға шапты.

1949 жылы 2 қазанда Алматыға жіберілді. Мұнда ұзындығы төрт, ені үш кадам, күңгірт, едені бетон камераға қамалды. Сырт киімдерін сыпырып алды. Азапты өмір басталды. Түнгі сағат 11-ге дейін сабан толтырған төсенішке қисаюға мүмкіндік бермеді. Жамылатын лыпа жоқ. Ұйқыға жаңа бара бергенде жауапқа шақырады. Айыпты мойындатудың екі жарым сағат азаптарынан кейін ұйқы қашады. Таңғы сағат 6-да төсекті ширатып жинаттырады да, сонан бастап екі аяққа мініп теңселуден басқа ылаж жоқ. Күніге 400 грамм нан. Ол үш мерзімге бөлінеді. Ерсілі-қарсылы жүре беруге күш керек. Денеден күш, ет арыла бастады.

Алматы мемлекеттік қауіпсіздік тергеу бөлімінің бастығы полковник Құрманғалиев тергеуді күннен-күнге қатайтты. Азаптау, зәбірлеу 20 күнге созылды. Нәтижелі жауап ала алмады. Ақырында 22 қазан күні түрме бастығы оған көмекке келді. Түнде түрме тәртібін бұздың, көрші камерадағы тұтқындармен «қабырғаны қағып сөйлестің» деп бәле салды. Тізе бүгер еш нәрсесі жоқ карцерге бір жеті қамады. Уақыттың күн, әлде түн екенін Өмірбай білмеді.

Әл кетті. Қабырғаға сүйеніп тұратын, жүресінен отырып демалатын мүгедектік қалға жетті. Етігін жастық жасап басына жастанып жатқанымен етсіз сүйек тас еденге тиіп сырқырап шыдатпады. Осындай азап кезінде де жауапқа шақырып: «Сені қашан, кімдер, қай жерде өздеріне қызмет істеуге тартты? Қандай тапсырмалар берді? Сен өз тобыңа кімдерді тарттың? Қандай тапсырмаларын орындадың?» - деген бұрынғы сұрақтарды өзгеріссіз қойып, тергеуші жанын жегідей жейді. «Бәрібір айтқызбай қоймаймыз. Бұл үйдің табалдырығынан аттаған жан не өлмей, не 25 жылға сотталмай кетуге тиісті емес», - деп зіркілдеді.

1950 жылы 11 қаңтарда тергеу аяқталды. Өмірбай 19 қаңтарда жалпы камераға ауыстырылды. Ондағы Малдыбаев, Мақұлбай Нахаев, Вяткин, А.Н.Гуляев, Еркін Жаркеновтер Өмірбайдың түрін көріп: «Енді ештеңе етпейді, бәріміз де сен сияқты көресіні көріп, тірі аруақ болғанбыз. Бәрі де артта қалды. Енді ештеңе ойламай күш-қуат жина», - деп жұбатты. Қолдан келген көмектерін жасады. Күтті. Есін жинаттырды, әлдендірді.

1950 жылы 14 ақпанда Түркістан әскери округі Алматы гарнизонының әскери трибуналы 25 жыл еңбек түзеу лагерінде қатаң тәртіпте ұстауға, бес жыл азаматтық құқығынан айыруға, мал-мүлкін тәркілеуге үкім шығарды.

Сонан 28 ақпанда Алматы түрмесінен шығып Шымкент сұрыптау зонасына, одан 26 наурызда Свердлов облысындағы «Асбест» лагеріне түсті. Жұмысшылар ауыр жұмыс, мардымсыз тамақ, оның үстіне асбест тозаңынан болатын асбестоз, цинга және тауық көз ауруына тап болды. Өмірбай бригададағы азаматтар арасында беделге ие болды. Олар өздеріне басшы етіп сайлады. Исақов басқарған бригада ай сайын жоспарын 130-150 пайыз орындады. Орган қызметкерлері Өмірбайдың ісіне күдікпен қарады. Басқан қадамы аңдуға түсті. Бірнеше рет оның үстінен тексеру жүргізді. Ешбір жалғандық, қылмыстық ілік таба алмады.

Әйелі Қайныкен 1951 жылдың қазанында және 1952 жылдың маусым айында Өмірбайды екі рет іздеп барып, амандығын біліп қайтты.

1952 жылы 2 қыркүйекте Исақовты Свердлов түрмесіне қамады. Бір жеті отырғызды да, Солтүстік Орал лагеріне айдады. Бұл кеңестік кезеңде тәртібінің нашарлығы, тұрмысының ауырлығы, жағдайының төзгісіздігі, қысының суықтығымен аты жайылған лагерь. Өмірбай бұл лагерьде де ақылы мен қабілетін, іскерлігін танытты. Тіл табысты. Қатардағы тұтқыннан ондыққа көтерілді. 1955 жылы мамырда Свердлов лагерінде болған тұтқындардың

ереуілінде олардың бірнешеуі атылып, жиырмашақтысын кісендеп алып кеткен сойқаннан да аман қалды. Өмірбайға қуанышты күн де жетті. Ө.Исақовты тұтқыннан босату жөніндегі КСРО Жоғарғы Сотының 1955 жылы 27 шілдедегі шешімі 1955 жылы 1 қыркүйекте лагерь басшыларына келді. Техникалық жетекшісі Иван Тихонович Өмірбайды бостандыққа шығуымен құттықтады. Қуанған да, қорыққан да бірдей, өмірінде екінші рет ебіл-себілі шығып, көзінен жасы моншақтап жылады. Бастығы Өмірбайдың бостандыққа шығуын жуып отырып: «Мен сені теміржол шеберлігіне тағайындайын. Еліңе барып бір-екі ай демал да, әйеліңді алып қайтып кел. Елге барғанмен бәрібір қалаған жұмысыңды саған ешкім бермейді. Сотталған деген атақтан еш уақытта құтыла алмайсың. Бұл қорлыққа шыдай алмай бір қолайсыз жағдайға ұшырап қалуың мүмкін», - деп ақылын айтты. Бірақ туған жерге, елге не жетсін. Өмірбай бастығына рахметін айтып елге бет алды.

Жұбайы Қайныкен, балалары: Алмагүл,
Үкібай, Дулат, Рыскүл, Ғайни. 1975 ж.

Бірақ қуаныш тез басылды. Боранкөл аупарткомының бірінші хатшысы Ақпан Үкібаев: «Кеше сотталғанды бүгін директорлыққа қоя алмаймыз», - деп кергіді. Партияның кандидаттығына өтерде «Заң орындары тексерсін» деп аупарткомның тағы бір бірінші хатшысы А.Р.Никулин кері қайтарды. Қуаныштың оты өшуге айналды. Алайда, оны қолдап, қолтығынан демеген жақсы адамдар да кездесті. Есіл ауданаралық совхоздарды жабдықтау базасының бас бухгалтері А.В.Шахов сөзге келместен бірден кассир етіп қабылдады да, кейін өз орнына бас бухгалтер етіп бекіттірді. Кейін Арқалық ауыл шаруашылық басқармасының бас бухгалтерлігіне көтерілді...

Бірақ Өмірбай есінен «тұтқын, Отанын сатып сотталған» деген сөздер шықпады. Қорланды. Отанын сатқан деген етіне ғана емес, сүйегіне басылған қара таңбадан құтылуға, елі мен халқына, жанындағы жарына, үкілеп өсіріп отырған бауыр еті балаларына өзінің адал, ақ екендігін дәлелдеуге 45 жылдан астам уақытын өткізді. Қуынды, ізденді. Бұл жолда кімге арыз жазып, кімге өтініш айтпады дейсіз. Бірақ Өмірбайдың шағымдары Түркістан әскери округіне, Алматы әскери гарнизонына қайтып айналып келе берді. «Исақов Түркістан легионында, неміс армиясында қызмет істеген. Сондықтан сотталуы дұрыс, заңды» деп қарға қарғаның көзін шұқымады. Өмірбай Исақов әділдіктің ізін қайта қуды. Қазақстан Республикасының Бас прокурорына 1995 жылы 15 шілдеде тағы арыз берді. Көп ұзамай Өмірбай отбасы қуанышқа кенелді. Қазақстан Республикасының «Саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы» 1993 жылғы 14 көкектегі Заңына сәйкес Өмірбай Исақов ақталды деген хабарды қолына алып Өмірбай тілегіне жетті.

*«Ана тілі» газеті
29 мамыр 2003 ж.*

Қазақ халқына басымды иіп, тағзым етемін

Ұлы Отан соғысының басталғанына жарты ғасырға жуық уақыт өтсе де, оның жарасы әлі күнге дейін адам санасында жазылар емес. «Ер басына күн туып, етігімен қан кешкен» кезеңде шаңырағы шайқалмаған, отбасы күйзелмеген пенде Отанымызда аз болған жоқ. Майданның алдыңғы шебінен шегінген, эвакуацияға ұшыраған Украина, Беларусь республикалары мен Ленинград, Москва қалаларының қарттары, әйелдері мен балалары біздің Қазақстан жеріне де келді. Қазақ халқы оларды өз бауырындай ыстық ықыласпен құшақ жая қарсы алды. Қолда бар жарты құртын бөліп берді. Олардың ортақ мақсаты бір еді – жауды тез жеңу. Соғыстың ауыртпалығын бірге көрісті. «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» жауды жеңу үшін тылда аянбай, жанқиярлықпен қажырлы еңбек етті.

Сондай күндердің куәсі болған, біздің ауданның бұрынғы «Ақарық», «Жаңаталап» колхоздарында 1942-1944 жылдар арасында мұғалім болып қызмет атқарған украин қызы Руденко Надежда

Яковлевнадан өткен жылдың ноябрь айында хат алдық. Әрине, оның өтінішін орындау үшін мен екі жеті архив көтеріп, осыдан жарты ғасырға жуық өткен мерзімдегі сарғайған материалдарды іздеп, тапқан документтерді оған жібердім.

Таяуда Н.Я.Руденкодан екінші хат алдым. Менің қолыма қалам алдырған да осы екі хат. Өйткені екі хатта жазылған сөздерде Ұлы Отан соғысының отты жылдарындағы біздің жерлестеріміздің қажырлы еңбегі, бауырмалдығы, ынтымақтастық аз сөзбен, бірақ шын жүреппен, ыстық ықыласпен берілген. Мен бүкіл қазақ халқы алдында басын иіп тағзым еткен ізгі жанның жүрек сезімін бүкіл аудан халқы білсін деген оймен Н.Я.Руденконың екі хатын да газетке ұсынуды жөн көрдім. Өйткені Н.Я.Руденкодан сол отты жылдарда аудан көлемінде тәлім-тәрбие алған, өнеге көрген, сөзін тыңдаған, қайғысына ортақтасқан, көңіліне демеу берген шәкірттері, достары, көршілері болуы мүмкін ғой.

Алғашқы хат:

Құрметті жолдас!

Менің «Жаңаталап» және «Бәйбіше» мектептерінде жұмыс істеген уақытыма документ берулеріңізді үлкен өтінішпен сұраймын. Иә, мен эвакуацияда болдым. «Ақарықта» тұрдым, одан 2 километр қашықтықта тұратын «Жаңаталапта» жұмыс жасадым. 1943 жылы аудандық оқу бөлімінің бұйрығымен Жалағаштан 12 километр қашықтықта тұратын «Бәйбішеге» жұмысқа ауыстым.

19 апрель 1944 жылы Украина Орталық комитеті мені Украина мектептерін қалыпқа келтіру жұмыстарына жіберді. Партия қатарына мен сіздерде өттім. Ол үшін алғыс айтамын. Оның үстіне Ұлы Отан соғысының ауыр күндерінде маған жұмыс тауып бергендеріңіз үшін шексіз ризашылығымды білдіремін. Өтінішімді аяқсыз қалдырмассыздар. Сіздерге тағы да жазып, хабарласамын.

27.X.1988 ж.

Екінші хат:

Құрметті де қымбатты әріптестер!

Сіздердің адамға, әсіресе маған ізгі ниет білдіргендеріңіз үшін алғыс айтамын. Сонау Ұлы Отан соғысының қиын-қыстау минуттарында сіздер менің мектепке жұмыс істеуіме мүмкіндік тудырдыңыздар. Маған жіберген документтерде кейбір нақтылық жетіспейді. Оның осындай болуы да заңдылық. Менің сіздерге баруым керек еді, бірақ денсаулық оған мүмкіндік бермеді. Негізінде баруға тиістімін.

Көп нәрсе менің әлі есімде. Соғыстың алғашқы жылдарында мен «Ақарық» колхозында тұрдым да, «Жаңаталапта» жұмыс жасадым. Колхозға көмектесуге тура келді. Мысалы көктем егісіне қажетті күріш тұқымын тазарттық, кетпенмен аз да болса арық қаздық, қажетті жерінде кеңес те бердік. Осы сәтте колхоз председателінің эвакуацияға келген орыстарды өзіне шақырған сәті еріксіз есіме түсіп отыр. Біздер ол кезде өте қиын-қыстау жағдайда жұмыс істейтінбіз. Алғашқыда председательдің неге шақырғанын білмедік. Шамасы майданда жағдай ауырлаған болуы керек, соған бола шақыртқан шығар деп ойлап келсек, председательдің алдында бір қап жатыр. Ол қаптың аузын ашып бізге «Мынау не?» деп көрсетті. Сөйтсек ол қаптың ішіндегі мал азығындық қызылшаның тұқымы екен. Председатель оны өмірінде көрмеген, не нәрсе екендігінен хабары жоқ. Енді не істеу қажеттігін білмекші. Біз оған бұл өте жақсы дақыл, егер мұны егіп, онан көп өнім алынса, ол сиырға азық, онымен қоректенген сиыр сүтті көп береді, сүттен майданға жіберілетін сапалы сары май да молаяды деп түсіндірдік.

Сол жылы колхоз жақсы атқарған жұмыстары үшін ауыспалы Қызыл туға ие болды. Ол тек соғыстың ауыртпалығын тартқан колхоз үшін ғана емес, бізге де үлкен қуаныш әрі мереке болды. Өкініштісі сол, колхоз председателі орыс тілін білмегендіктен, ауыспалы Қызыл туды колхоздың қандай жетістіктері үшін берілгенін бізге түсіндіре алмады. Ол тек жас балаша күліп, қатысушыларға колхоздың жақсы жұмыстары үшін аямай қол соғындар дегенді ұғындырғандай болды. Қиын-қыстау күндерінде бізге қол ұшын берген, қамқорлық жасаған, дос құшағын ашқан колхоздың мұндай табысы, ол туралы айтылған жылы лебіз есту біздер үшін де абырой болды.

Егіс басында тікесінен тік тұрып Ленинград қоршауының бұзылуына байланысты көп адам қатысқан колхоз жиналысы да есімде қалыпты. Қырмандағы астық үйінділері, қапталған күріш, қап-қап астық артылған түйе, тізерлеп отырған қарттың төгілген түйір дәнді жинап қапқа салғандары – бәрі-бәрі де күні бүгінге дейін көз алдымда тұр. Сол жиналыста колхоз жинаған барлық күрішін ленинградтықтарға жібергені де естен шығар емес. Сол кездегі халықтың тілегі, мүддесі ленинградтықтарға көмектесу деген мақсатта ғана болды.

«Бәйбіше» мектебінде істеп жүрген кезімде күріш орып, мал азығын дайындауға қатыстым. Біз сол кезде «Майдан үшін сен не істедің?» деген ұранмен еңбек еттік. Бізбен бірге көп ұлт өкілдері жұмыс жасады. Олардың арасында ешқандай ашкөздік, алауыздық,

ұлтараздық дегендер ешқашанда болған емес. Тек қана «Бәйбіше» мектебінде Ленинград, Ростов, Москва, Николаевск, Смоленск, Тула, тағы да басқа облыстардың, Польшаның Краково қаласының өкілдері болды. Оларды қазақ халқы ізгі жүрекпен жылы қабылдады, құшақ жая қарсы алды.

Сол жылдарда ыстық ықылас көрсетіп, жүрек жылуын берген қазақ халқына басымды иіп, тағзым етемін. Сіздерге бақыт тілеймін.

Руденко Н.Я.

22.XII.1988 ж.

«Жаңадария» газеті
1989 ж.

1941-1945 соғыс жылдарындағы менің өміржолдарым

Мен, Зияда Ижанов Қызылорда облысы Жалағаш ауданы (бұрынғы Терезек) №13 ауыл Аламесек ауыл кеңесінің қамтуындағы «Ақарық» кеңшарында (бұрынғы «Көкпая» колхозы) Жантілеуұлы Ижанның отбасында дүниеге келгенмін. Әкем – Ижан, анам – Алтай өз еңбектерімен күн көрген шаруа адамдар.

Ижан Жантілеуұлы

Алтай Оразбайқызы

Зияда Ижанұлы

Соғыс басталғанша да, онан кейінгі еліміздің жайлауы – Жаңадария арнасының сабатты, салқын, көк майсалы ерекше жер еді. Күн қанша ыссы, қапырық болса да Жаңадария арнасындағы жайлауға түскенде кеудең кеңіп, денең салқын тартып, жаның жай табатын.

Арнаның табанындағы өскен шымдар мен басқа да шөптер табаныңа мақпалдай жұмсақ тиетін, ал қиыршық ірі сусыған дария табанының құмы үстіңе жұқпайтын, үстіңе жұғу былай тұрсын, үстіңе аунасаң егеудей болып киген киімнің кірін әп-сәтте тазартатын қасиеті қандай еді...

Біздің үй осындай керемет арнаның табанында шұбатыла қонған ауылдың қазіргі «Жаңадария» кеңшары мен «Ақарық» кеңшары арасындағы тас жол өтетін Жаңадария арнасының үстіңе салынған үлкен көпірдің шығыс бетінде 10 метрдей арнаның биіктеу жерінде жыл сайын жайлайтын. Жайлау балалардың қызықты ойын алаңы. Соғыс басталғанға дейін жайлауға жиналған ауыл балалары екі топқа бөлініп, соғыс ойынын ойнап, газеттердің ішіне құм толтырып орап, граната деп лақтырып, қамыс түтіктерінен («Чапаев» киносында көргеніміз ғой) пулеметтің стволын жасап, окоп қазып, асыр салып ойнайтынбыз.

Біз неліктен соғыс басталмай тұрып соғыс ойынын ойнадық? Әлде сездірді ме? Бұның қалай екеніне әлі күнге дейін таң қаламын. Әйтеуір бір сезім болғаны рас. Бізді соғыс ерте ер жеткізді, есейтті. Соғыс салған таңба, бастан өткізген ауыр күндер күні бүгінге дейін жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де көз алдымнан кетпейді, санамнан өшпейді.

Соғыс басталған күннен бастап елдегі ер азаматтардың алғашқы легі армия қатарына шақырылды да, олардан гөрі ересектерін елде әскери дайындыққа, жаттығуға үйретуге бірден кірісіп кетті. Ер азаматтарды армияға шығарып салу – жылау, қоштасу үлкен қайғылы сәт. Аудандық әскери комиссариатқа кеткендердің хабарын білдіретін бүкіл ел ортасындағы жалғыз поштадағы телефон. Елдің андығаны ертеден кешке дейін сол телефонның шылдыры. Ақырында, аз күннің ішінде ер азаматтардың 45 жасқа дейінгісі түгел армияға алынды. Ел ішіндегі жарақты ер азаматтар майданға алынғаннан кейін колхоздың егінін оруға, оны бастыруға, оны мемлекетке тапсыруға, малын бағуға жұмыс қолы жетіспеді. Әйелдер мен балаларға күн қарап қалды.

Сонымен мен 15 тамыздан бастап 1941 жылы «Көкпая» колхозы басқармасының №67 қаулысымен колхозшы болып шыға келдім. Бұл есеюдің алғашқы қадамы болды.

Біздің «Көкпая» колхозы Тереңөзек ауданының Қызылқұм бетіндегі ең шеткі шаруашылықтарының бірі. Аудан орталығынан 45-50 шақырым қашықтықта орналасқан. Сол жылы егілген бидайды қол орақпен орып, оны арқалап, қырманға жинауға белсене қатыстық. Қырманға үйілген сабақты бидайды сабағынан дәнін

ажыратып алу үшін атқа жегілген 6, 8 қырлы тастарды сүйретіп атқа міндік. Күзде қол орақпен күріш ордық. Елде түйе аз, ал өгіздер арбадан ауыспайды. Астық тасуда белді көлік болып шықты.

Күзден бастап есекпен Жалағаш станциясындағы астық қабылдау пунктіне күріш, бидай тасыдық. Әр баланың қарауында 3 есек, оның үстіне 50-60 келі күріш артылады. Мұханбетжан Доспенбетов, Нәби Тілеубергенов, Сәпи Ақсақалов, Мырзахмет Мырзашев, Зікірия Тобағұлов, Әмзе Молдайтов, тағы да басқа балалар қырманнан астық тиеген есектерімен күн шыға шығып, кейде кештетіп, кейде ара қонып, Жалағашқа барамыз. Сырдың күз айларының шуақты күндерінде үстіндегі жүктерін ауырлаған есектер кейде жолдың шаңдақ, құмдауттау жерлеріне жата қалып, аунап, үстіндегі артқан күрішті аударып тастайды. Бұны қайта арту біз үшін тозақ. Оны (есекті) тұрғызып, жүгін қайта арту буыны бекіп, бұғанасы қатпағандар үшін қаншалықты азап.

Біздер үшін екінші тозақ – астық қабылдау пунктіне жете алмай, жолда түнеп қалған жерде әккі есектер кейде қашып кетіп азар көрсетеді. Оны іздеу, табу, табылмаған жағдайда оның жүгін басқа есектерге қосымша ауыстыру қаншалықты қиын. Біздің алдымызда мұнан басқа тозақ күтіп тұрады. Ол – күндіз де, түнде де жолдың екі жиегіндегі кісі бойынан асатын қалың қамыстың арасынан қасқыр шығады деп үрейленіп, қорқа-қорқа, шаршап-шалдығып астық қабылдау пунктіне әзер деп жеткенінде әр қапты жекелеп таразыға тартып (ол кезде қазіргідей үлкен таразы жоқ), оны тау болып үйілген күріштің үстіне біртіндеп арқалап апарып, төбесіне төгудің азабы. Жол азабын тартып, есектермен арпалысып, аш-жалаңаш, шаршап, ұйқысыз барған балаға бұл нағыз тамұқ.

Есектер үстіндегі жүгінен құтылғаннан кейін елге қайтарда жүрдек, бізде елге жетуге ықыластымыз. Күрішті өткізу кезіндегі көрген қиындық пен азап естен шығып кетеді де ауылға жеткенше есекпен есекті жарыстырып, көкпар тартып, мәз-мейрам боламыз. Ол кезде көрген бейнет те, қарнымыздың аштығы да, жалаңаштығымыз да бір сәтке болса да естен шығып кетеді. Келісімен бізді де, есектерді де тынықтырмастан күріш тиеген есек керуенін қайтадан кері айдайды. Бұл көрініс колхоз қырманындағы астық таусылғанша, колхоз үкімет қарызынан құтылғанша өзгермей, қайталана береді. Бір өзгермейді.

Ол кезде еңкейген кәрі мен еңбектеген балаға дейін еңбек майданына араласпасқа шара жоқ. Әйелдер қанша қашық жерде еңбек етсе де кешке үйіне қайтарда жағатын отынын арқалап қайтады. Түнімен ертеңгі ішетін ашытпасын, балалары, өзі жейтін нанын

пісіреді, талқанын дайындайды. Таң ата сиырын сауып, сүтін пісіріп, айранын піседі. Жыл он екі айда бір тыным жоқ. Осындай тынымсыз кезде Күнтай деген әйелдің: «Заман тыныштық болса, басымды жуып алар едім» деген сөзі елге аңыз болып тарағаны әлі күнге есімде.

Қыс айларында әйелдер мен қыздар майдандағы жауынгерлерге шұлық, қолғап, кеудеше тоқиды, теріден тон, қолғап тігеді. Мұның үстіне әр отбасы 2-3 центнер күріш тұқымын көктемгі егіске дейін арам шөптен, күрмегінен тазартып беруге міндетті болады. Бұл өзінше қиын тірлік. Терезе әйнегінің үстіне уыстап күрішті төгіп, біртіндеп тазалап, тазасын бірыңғай, күрмегі бірыңғай ажыратылып, қайтадан астық қоймасына таразыға тартылып өткізіледі. Алынған салмаққа сәйкес болуы керек. Басқаша айтқанда әр түйір күріш саналады деген сөз. Күріш тазалау, жылы киім тігу, тоқу, көбіне түнде сықсима шамның (ол кезде майшамның әйнегі тек бастықтардың үйінде болмаса басқалардың қолына түспейтін дүние) түтінін жұтып, кейде жарыққа еңкейе-еңкейе шаштарымыз үйтіліп, танауымыз ысқа ұстағандай қап-қара болып шығады. Амал жоқ, тапсырманы орындау керек.

Ал ересек балалар мен қарттар, денсаулығына байланысты армияға алынбағандар, армиядан жарақаттанып елге оралғандар қыстай мал шаруашылығына көмектеседі. Мектепке, моншаға (ол кезде бір жақсысы айына екі реттен міндетті түрде моншаға түспесе айып салынады, қолында моншаға түсті деген қағазы болмаса оқушыны мектепке кіргізбейді, жолаушыға вокзалдарда поезға билет сатпайды) отын шауып тасиды, қамыс орады.

Біз жастығымызға қарамай ерте көктемнен бастап бидай егетін жердің шөбін шауып, су жолдарын тазартып, атыз-жабын соғып, арығын қазамыз, ат-өгізге жегілген соқалармен жер жыртамыз. Бұл жұмыстар негізінен комсомол ұйымының хатшысы маған, әйелдер кеңесінің төрағасы Ақтай Ботанбаеваға жүктелетін.

Біздің колхоздың бидай егетін жері негізінен Тас шоқы, Қара ой, Аралқұм, Алты құлақ деген елден Қызылқұмға бір табан жақын, ауылдан 10-15 шақырым қашық жер. Ал күріш, тары егістері елге жақын Ажырықты, Сарыкөл, Батпақты, Қарамұрын деген жерлер. Ол кезде үлкен каналдар жоқ. Сағасын Дәулеткөл деген көлден алатын «Ақсақал арық», «Бәйімбет арық», «Жолым арық» деген су жүйелерімен егін суғарылды. Қарқынсыз, тынық сулар арнасы тар арықтардың қамыс құрақтары өсіп, шалаулар басып судың ағуына тосқауыл жиі болады. Сондықтан да елімізде «бір тал қамыс бір арықтың суын байлайды» деген қанатты сөз туған. Ондай кездерде

суды кеңірдектеп кешіп жүріп, арықтың ішінде суда өскен құрақ қамыстар мен жиналған шалауларды орып, тазартамыз. Шалау арасында шабақ андыған қара шұбар жыландары көп болады. Бізге олар өте қорқынышты, түсі суық. Амал қанша жыланды ерте көрген, сезген бала айқайлап хабар береді. Бәріміз жиналып, су жыланды судан қуып шыққанша, не оны өлтіріп көңіліміз тынышталғанша суға түсе алмаймыз, қорқамыз.

Бидай сүтке айналып, қамыр бола бастағаннан бар бала торғай қоруға аттанамыз. Аттанамыз деу артық. Шындығында бізді таң сәуле бергеннен бастап бригадир үй жағалап жүріп, оятып, торғай қоруға үйден айдап шығады. Қолымызда біз шөлдегенде ішетін бір-бір қауақ ашытпамыз, қарындары ашса жесін деп шешеміз берген бір жапырақ нанымызды қойнымызға қысып, таңғы тәтті ұйқымыздың бұзылғанына ренжіп кете береміз.

Бидай, тары қору дегенде өзінше азапты іс. 35-40° шыжыған аптап ыстықты торғай неғылсын? Күндіз ыссыда, түсте паналап жыңғыл мен қамыстың басын иіп жасаған қосымызда тамағымызды ішіп, аздап демалғаннан кейін бізде тыным жоқ. Қолымызда салақпан³⁴, жанқалтамыз не арнаулы дорбаға толтырған құмаршықты³⁵ торғайдың шықылдаған дауысы шыққан жаққа атып, торғайды ұшырамыз. Әр бала өзіне бекітілген учаскесін шыр айналып, «Алау-һай» деп айқайлап, жағымызға тыныштық болмайды. Үнемі айқайлап жүргеннен кейін таңдайымыз кеуіп, ыссы күндері су таба алмай қаталаймыз. Кейде кез келген лас суларды да ішуге тура келеді. Қалай болғанда да егістікті тастап кете алмайсың. Өйтпесе торғай бидай мен тарының басына қонып отырып, бар дәнін жеп, қауызын қалдырады. Дәнінен айырылған бидай мен тарының басы сабақтарында «мына балалар мені торғайдан қорғамады» дегендей колхоз бастығы, бригадир не ауданнан келген өкілге шағым жасағандай, бар сөлінен айырылып, аппақ болып көзге бірден шалынады. Мұндай жағдайда бригадир бізге еңбеккүн жазбайды, еститініміз ұрыс. Торғай қорудан құтылу да бір ғанибетшілік.

Енді ересектермен бірге егін оруға қатысамыз. Егін отуда әйелдер соғысқа кеткен ерлерін әнге қосып, жүрелеп отырып, бастарына

---

³⁴ Жыңғылдың тәуірінен, әсіресе қызыл жыңғылдың ашасы барынан таңдап, оның аша жағынан 5-6 см етіп кесіп, ұзындығын 50-60 см етіп қысқартып, аша айырылатын жеріне былғарыдан құмаршық тұратындай етіп алақан жасап, ұшына жіп тағып, оны салақпан сабынан 10-15 см ұзындау етіп жасалған торғайды ұшыру үшін дайындалған құрал.

³⁵ Саз балшықтан домалақ етіп дайындаған бильярд шарындай кептірілген балшық.

қамзолдарын күн қағар етіп, немесе жеңіл-желпі бірнәрсе жамылып алып, ораққа кіріскенде күніне 15-20 сотық егінді еңсеріп тастайды. Әсіресе, Дәуқара, Ақсалы, Ақтай, Торша, Дүрше, Әлима, Күнтай, Үміт деген әйелдер алдына жан салмайды. Ал біздер, балалар, күніне 5-6 сотықтан асыра алмаймыз. Беліміз шыдамайды.

Жаздың ыссы күндері Аралқұм, Алтықұлақ деген жерлердегі егілген бидайды ору кезінде Қызылқұмға жақын болғандықтан ауыз су тапшы. Сондықтан бригадирден су тасуға жіберуді жабыла сұраймыз. Меспен су тасу бізге мейрам. Себебі, су таситын жеріміз 5-6 шақырым қашық. Барысымен су ішіп, жақын жерде егілген қауындықтардан қалағанымызша қауын жеп, қайтарда 1-2 қауыннан іле кетеміз. Әй, балалық-ай! Егістегі орақшылардың ауыз судан қаталап, шай іше алмай, тағаттары таусылып бізді күтіп отырғанына онша қинала қоймайтын сияқтымыз. Әр есекке екі местен артып әкелген суды үй-үйге үлестіріп болғаннан кейін қайтадан беліміз бүгіліп, орақ оруға кірісеміз. Орылған бидай, тары дестелерін қырманға арқалап тасимыз. Ол кезде колхоздарда комбайын жоқ. Молотилка деген де сирек. Оны да МТС басшылары әр колхозға арнаулы бекітілген графикпен кезекпен жібереді. Молотилка келгенше атпен бидай, тарыны шыр айналып таспен бастырамыз.

1942 жылдан бастап астық тасу мерзімін қысқарту мақсатында бұрынғыдай алыс колхоздар аудан орталығына тасымай, елді мекендерден астық қабылдау пункттерін ұйымдастырды. Мұны «глубинка» деп атады. Осындай «глубинка» Тереңөзек ауданының «Красная заря» деген колхозында ашылды. Сырдарияның оңтүстік бетіндегі колхоздар енді бидай, тары, күріш өнімдерін осы «глубинкаға» өткізетін болды. Оған жиналған астықты Тереңөзек ауданы орталығындағы астық қабылдау пунктіне түйемен тасыды, әр колхоздан түйе тасушы адамдар ұйымдастырылды.

Қалай екенін түсінбеймін мені Атанбаев Бимағанбет, Қорғанбеков Нәдірбек, Ботанбаев Әбілда деген қабырғалы, егде тартқан адамдарға қосып, «Красная зарядан» Тереңөзекке түйемен астық тасуға жіберді. Қабырғасы қатпаған балаға бидай қаптарын көтеру қандай қиын. Бидай күріш пен тарыдай емес, салмақты. Бірақ амал қанша, қабырғаң қайысып, маңдай терің сорғалап, мықшындап өзіңе бекітілген түйеге 4 не кейде 6 қаптан бидай артамын. Ара-тұра түйеге артқан жүк үстіне мініп, аяқ суытамын. Көбіне түйені бұйдасынан жетектеп орталыққа жаяу жетемін. Жоғарыда аталған ағаларымыз: «Әй, Зияда, түйені жайып кел, суғарып кел, айдап кел» деп діңкемді құртады, дем алдырмайды. Ал түйе жарықтық жайылымға шыққаннан кейін, бастары бірікпей кейде 7-8 ша-

қырымға дейін ауылдан ұзап кетеді. Оларды жаяу іздеймін. Бет-бетімен беті ауған жаққа бытырап кеткен түйені тапқанша талай қалың шеңгел, жидені, қамысты аралайсың. Ол кезде қасқырда көп (елде мал да тапшы, ашыққан қасқырлар адамға шабуыл жасап, жегендігі туралы күнде келетін хабар жүрегінді онан сайын қобалжытады), қорқамын. Екіншісі, көппен бірге демала алмайсың, ұйқыдан қаласың, мерзімінде тамақ іше алмайсың... Кейін оқуға кеткенімше колхоздың жылқысын бақтым.

Соғыс жылдарында мен мектеп қабырғасында тиянақты оқып білім ала алмадым. Себебі ата-анама көмектесу, асырау басты міндет болды. Менің бар мүмкіндігім – қолға түскен кітапты күндіз-түн демей оқу болды. Иманды болғыр ата-анам менің оқудан қол үзбеуіме қолдан келген бар жақсылықтарын жасады. Сонымен 8-класты Шаған МТС-ы жанындағы «Жәдігер» деген орта мектепке (30-35 шақырым жер) Өрікбаев Жұмабек, Мұнарбаев Сейдуәли, Өтегенов Әлібек, Жетпісбаев Мырзахмет, тағы басқа балалармен ата-анамның талабымен оқуға бардым. Оқуым ұзақ болмады. 35 шақырым жерге жаяу қатынап оқу қиын болды. Әр жеті сайын үйге келіп тамақ алып кетеміз. Ақырында желтоқсан айында науқастанып оқумен қоштастым. Келер оқу жылы сол балалармен бірге елден 15-20 шақырым жердегі «Шымбөгет» орта мектебіне тоғызыншы класқа барып мен де оқуды жалғастыра бастадым. Онда да оқуға мүмкіндік аз болды. Қараша айында оқуды тастап кетуіме тура келді.

Ата-анамның күн көрісі нашарлады, «жұт жеті ағайынды» дегендей күн көріс күн санап қиындай берді. Қолдағы барды «Бәрі майдан үшін!» деген ұранмен құрбандыққа шалды. Кейбір әпербақан өкілдер мен бригадирлер үй-үйді аралап, күн көріс үшін жинаған жүгерісі, тарысы мен күрішін, қауыншегі мен қауынқұртын тартып алуға дейін барды. Жалғыз ешкісі болмаса да ет, май шығынын салып өндірітіп алды. Оның үстіне соғыс заемы елдің қалған шырын қакты. Асқатық үшін жұрт өз малын өкілден, белсенді бригадирлерден, агенттерден өзі ұрлап сойды. Оны жасырын, тығып сақтады.

Соғыс жылдарындағы, әсіресе, 1942-1943 жылдардың боранын ұмыту қиын. Жаяу адам омбы қармен қолына балық аулайтын шаншықымен жүріп, қар астында кеуек қарда жатқан қоянды ізімен келіп, шаншып алатын болды. Ал қырғауыл қатып қалған қалың қарда қорек етерлік еш нәрсе таппай, әбден арықтап, ұшуға шамасы болмағаннан кейін үй іргесіндегі мал қораларын түте бастады. Адамнан қашпады, жеке үйлер қырғауылды ұстап (жеуге еті жоқ)

асырады. Менің немере ағайым Нұрғалидың әйелі Қанымкүл сондай үйге келген бір қоразы мен бір мекиен қырғауылды біраз уақыт асырағаны бүгінге дейін көз алдымда тұр. Елдің ашығуының кемі болған жоқ. Қыстың боранында киімі жоқ, аш адамның боранға ұшырауы да орын алды.

Бірде өзімізбен аталас Бекішев Әшен деген қарт басқа елден күн көрерлік астық іздеп кетіп, із-түссіз жоғалып кетті де, оны іздейтін адам шықпады. Сол кезде елде тек Ақмырзаев Байжан деген шопанда бір ғана нар болатын. Бүкіл ауыл болып, сол нарды Әшенді іздеушілерге беруді ұйғарды. Бірақ өз туыстарынан іздеуге баратын адам табылмағандықтан ауыл адамдарына қартайса да қаруы қайтпаған Айтуғанов Кетебай: «Мен іздеймін», - деді. Әкем: «Кетебаймен бірге сен де бар», - деді. Кетебай екеуіміз ұйтқып соққан боранға қарамай жоғалған Әшенді іздеуге шықтық.

Айдың күннің амаңында, мал емес, адам іздеудің қиындығын сонда көрдім. Әр ауылға келіп, жоғалған адамның түр-түсін, жасын айтып, әрбір үйге кіріп сұрау саламыз. Күн суық. Ерсілі-қарсылы бұрқыраған борасын. Көбіне түйеге мінуден жаяу жүреміз. Түйе үстіне отыруға ұйтқып соққан боран мүмкіндік бермейді. Оның үстіне киген киіміміз бен тамағымыз боранға тосқауыл боларлық емес. Ақыры бір жеті жүріп «жоғымызды» тірілей таптық. Бір үйдің босағасында жүруге шамасы жоқ, сүлдесі жатқан туысымызды тапқанымызға (біз кезінде кебінін елден әлде қалай болады деп ала шыққанбыз) қуанып, босағасына паналатқан үй иесіне алғысымызды айтып, Әшенді алып елге қайттық. О, шіркін, соғыс кімге қандай ауыртпалық салмадың?

Елде ересек адам қалмағаннан кейін біздер, балаларға ұзақ жол жүруге тура келді. Менің немере ағайым Бижанов Нұрғали Қызылорда қаласынан армияға кетті де, отбасын елге көшіруге тура келді. Бұл жұмыстың жауапкершілігі екі балаға – бірі мен, екіншісі жеңгем Қанымкүлдің інісі Сейдуәли Мұнарбаевқа түсті. Біз елден өгіз арбамен 100 шақырым жердегі Қызылорда қаласына Жаңадария бойын жағалап (төте жолдарды су басып кеткендіктен) Алшынбай тамы, Мың шоқы, Қатын қайыр там деген жерлермен 4 күнде эзер дегенде жеттік. Балалық-ай десеңші, елден шығарда ас ішетін қасық алмай шығыппыз. Жолда тамағымызды, қамыстың жуан борығынан қасық сияқты ішін ойып, тамақ іштік. Екінші бір есте қалған осы жолдағы балалық, Қызылқұм ішімен өгіз арбамен митындап жүріп келе жатқанда әр жерде қояндар құлақтары кешкі күн шапағына шалынып, қып-қызыл болып шоқиып отырғанда, соны ұстап алатындай болып қуамыз...

Тағдырға тәнтi болмасқа шара жоқ. Әкем, ағасы Бижан қайын жұртында қайтыс болғаннан кейiн, оның балалары қыпшақ болып кетедi деп жеңгесi Тоғымды, оның балалары – Нұрғали мен Ерғалиды Қостанайдан түйемен елге 1923 жылы көшiрiп әкелген екен. Ендi жеңгемiздi баласы Зiкiриямен Қызылордадан өгiз арбамен елге көшiрiп әкелу менiң үлесiме тап болды.

Нұрғали Бижанұлы Қанымкүл Мұнарбайқызы

Зiкiрия Нұрғалиұлы мен жұбайы Раушан Абушарипқызы

1941 жылдың аяғынан бастап елге соғыс өртіне шарпылып, аяқ-қолынан айырылған, не басқа жарақаттары бар солдаттар мен қаралы қағаздар келе бастады. Күн санап қаралы үйлер саны көбейіп, таң азанымен жарын жоқтаған әйел, баласын жоқтаған ананың зарлары ұйқыңды шайдай ашады. Тұла бойынды тітіркендіреді. Алайда олар жан жарасы мен тән жарасы жазылар-жазылмастан елдің ауыртпалығын көтеруге жұмысқа араласты. Әділдігін айтқанда 1941-1945 соғыс жылдарында аш-жалаңаштығына, бейнет пен азаптың ауыр тауқыметіне қарамай еңкейген кәрі мен еңбектеген жасқа дейін соғыстың тезірек және жеңіспен аяқталуына жан аямай тер төкті, еңбек етті. Жеңіс күнін асыға күтті.

Біздің отбасымыздан соғысқа аттанған адам болған жоқ. Себебі, отбасындағы баланың ең үлкені мен болдым. Менен үлкен 10 бала бұған дейін өмірден өткен. 1932 жылғы ашаршылықта ата-анам бір қыста 4 баласын жерлеп, солардың күйігінен науқасқа шалдыққан.

Бірақ, немере ағайым Ертуаров Тәшпен Ленинградтың Тихвин қаласында, нағашы апайым Салиханың Қайырбек деген баласы Гомельде, Темірбек деген баласы Польша жерінде қайтыс болды. Қайырбек соғыс басталмастан 10 күн бұрын жазған хатында «...шекарадан 9 шақырым жерде тұрмын» деген хатын алғанмын. Сонан хабарсыз кетті. Ал Темірбектің Польша жерінде өлгендігін осыдан он шақты жыл бұрын біреу айтты. Кеңес әскерлері Польша жеріне кіргенде поляктардың Кеңес үкіметіне қарсы топтарының қолынан қаза тауыпты. Қарауылшы ұйықтап қалған. Қамсыз жатқан бір рота кеңес жауынгерлерін олар түгелдей бауыздап өлтіріпті.

Салиха апайдың үлкен ұлы – Мұздақбай соғыс басталардан бір жыл бұрын туберкулезден қайтыс болды. Сонымен жалғыз басты кейуана балаларының ауыр қайғысынан, күні-түні жылаумен қос жанарынан айырылды. Өкініштісі сол үш азаматтан ешбір ұрпақ қалмады. Мұздақбай мен Қайырбек айттырған қалыңдықтарымен қосыла алмай (бірі ерте өлді, екіншісі армияға шақырылып, келген соң үйленетін болған) өмірден өтті. Ал Темірбек үйленіп, тойы өткен күні шақыру қағаз келіп, майданға аттанды. Сөйтіп, бір отбасы емес, үш отбасының аты өшіп, тынды. Дүние-мүлік, үй қақырап бос қалды. Бұл тауқыметтің ақыры біздің отбасымызға әсері аз болмады. Әсіресе, бірге туған апасының аянышты ауыр халі анама батты, күйзелді. Амал не?

1941-1945 соғыс жылдары жұрт қатарлы мен де еңбек еттім. Қазір сол кездегі кітапшама қарап отырсам едәуір еңбеккүн тауыппын. Еңбек кітапшама 1941 ж. – 130, 1942 ж. – 280, 1943 ж. – 285, 1944 ж. – 295, 1945 ж. – 300, 1946 ж. тамыз айына дейін – 200 еңбеккүн жазылыпты. Осындай еңбегімді ескерген колхоз басқармасының ұсынысымен мен 1945 жылғы 6 маусымдағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен «1941-1945 жылдардағы тылдағы қажырлы еңбегі үшін» медалімен наградталдым.

Пединститутқа оқуға түсуіме байланысты 27 тамыз 1946 жылы (протокол №53) колхоздан босадым...

*Қолжазба
5 мамыр 1995 жс.*

МАЗМҰНЫ

1916 жылғы көтеріліс қазаққа керек пе еді?.....	3
1916 жылғы көтеріліс туралы естелік.....	15
Молда Қойшыбай Қосалыұлының мұң-зары.....	24
27 қазақ қалай қырылып еді және олар қайда жерленген?	34
Даладағы дауыл	41
Қорланғандар мен қор болғандар.....	51
Тартыс.....	58
«Алашты» «Үш жүз» қалай қаралады?.....	61
Қостанай уезі Челябинге қалай өтіп кете жаздады?	75
Арыстар бірін-бірі осылай қорғады	84
Жанайқай.....	89
Мешін-тауық жұты	93
Жаны ашитын кімдер бар?.....	101
Арманда кеткен есіл ер	102
Наркескен	107
«Бандылар»	111
«Возрождение...» қасірет құпиясы.....	122
Кәмпеске.....	126
Жазықсыз қуғынға ұшыраған жастар	179
Қуғындалған студенттер	186
Солақай саясат құрбандары.....	193
Сәкен Сейфуллин Мұхтар Әуезовті жұмыстан қалай шығарған	196
Қазақстандағы 1932-1933 жылдардағы қасірет пен қайғы	197
Тамұқ	209
Тағдыр талқысында	216
Абдолланы атуға неге асықты?	220
Қызыл құйын немесе 1166 күнге созылған тергеу	226
Алдымен атып жіберді, артынан барып айыптау құжаты жиналды	232
Жаралы жылдар жаңғырығы	240
Өзегіміз талып жүріп, өзгені жарылқадық.....	243
Танк колонналарын жасадық, титықтадық... ..	251
Қазақстандықтар қаржысына жасалған ұшақтар.....	259
Сүңгуір қайықтар да ел қаржысына жасалды	265
Сталиндік саясаттың құрбандығына шалынған ұлттар.....	273
Майдандағы қазақ қыздары	289
Майдандық қазақ басылымдары	304
Ассалаумағалейкум, әз Наурыз, төл жаңа жылым	312
Ұлы соғыс жаңғырығы өшпейді.....	321
Хан Кененің жиені.....	329
«Анамның хаты өлімнен арашалап қалды».....	331
Тақсірет.....	337
Қазақ халқына басымды иіп, тағзым етемін.....	344
1941-1945 соғыс жылдарындағы менің өміржолдарым	347

ИЖАНОВ ЗИЯДА

ЖАРАЛЫ ЖЫЛДАР

Құрастырушы: *Ижанова Дина*

Редакторы *Өміргалиева Қ.Ө.*

Компьютерде беттеген *Ижанова Д.З.*

Мұқаба дизайнері *Бультрикова А.Т.*

Басуға 26.10.2015 ж. қол қойылды. Формат 60×84¹/₁₆.

Баспа табағы 22,5. Шартты баспа табағы 20,9.

Есептік баспа табағы 17,1. Тапсырыс № 3/188-14.

Офсеттік басылым. Таралымы 200 дана.

«Экономика» баспасы» ЖШС

050063, Алматы қаласы, Сайын көшесі, 81-үй.

ISBN 978-601-225-839-4

9 786012 258394

ҚЫСҚА ЖАЗБАЛАР ҮШІН

